प्रथमोऽध्यायः ।

श्रीगणेशाय नमः । अनन्तरमुत्तरस्थानारम्भः । यतः कायाख्यमाद्यमङ्गम् । तच्च पूर्वैः स्थानैः सर्वमुक्तम् । अधुना बालादीनामुत्तरेषामङ्गानामवसर इत्युत्तराख्यं स्थानमुच्यते । तत्रापि यथोद्देशस्तथा निर्देश इति बालाख्यमङ्गं विवक्षुराह-

अथातो बालोपचरणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स ० -बालस्य-शिशोः, उपचरणं बालोपचरणम्, तस्मै हितः । शेषं पूर्ववत् । इतीत्यादिना स्वमनीषिकापरिकल्पितत्वमस्य तन्त्रस्य निराकरोति ।

जातमात्रं विशोध्योल्बाद्बालं सैन्धवसर्पिषा ।
प्रसूतिक्लेशितं चानु बलातैलेन सेचयेत् ॥ १ ॥
अश्मनोर्वादनं चास्य कर्णमूले समाचरेत् ।
अथास्य दक्षिणे कर्णे मन्त्रमुच्चारयेदिमम् ॥ २ ॥

स ० -जातमात्रं-सद्य एवोद्धृतं, बालमुल्बात्-अपरापरपर्यायात्, सैन्धवयुक्तेन घृतेन विविधैः प्रकारैः शोधयित्वा पश्चात् प्रसूत्या-प्रसवेन, क्लेशितं बालं बलातैलेन सेचयेत् ।

पश्चात् पाषाणयोर्वादनमस्य कर्णमूले कारयेद्वैद्यः । अनन्तरमस्य दक्षिणे कर्णे इमं-वक्ष्यमाणं, मन्त्रमुच्चारयेत् ।

तमेव मन्त्रमाह-

"अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादभिजायसे ।
आत्मा वै पुत्रनामासि सञ्जीव शरदां शतम् ॥ ३ ॥
शतायुः शतवर्षोऽसि दीर्घमायुरवाप्नुहि ।
नक्षत्राणि दिशो रात्रिरहश्च त्वाऽभिरक्षतु" ॥ ४ ॥

स० -अङ्गादित्यादि ।

स्वस्थीभूतस्य नाभिं च सूत्रेण चतुरङ्गुलात् ।
बध्द्वोर्ध्वं वर्धयित्वा च ग्रीवायामवसञ्जयेत् ॥ ५ ॥
नाभिं च कुष्टतैलेन सेचयेत्स्नापयेदनु ।
क्षीरिवृक्षकषायेण सर्वगन्धोदकेन वा ॥ ६ ॥
कोष्णेन तप्तरजततपनीयनिमज्जनैः ।

स० -समाश्वस्तस्य च बालस्य नाभिं चतुरङ्गुलादूर्ध्वं सूत्रेण बध्द्वाऽनन्तरं छेदयित्वा ग्रीवायां योजयेत् । नाभिं च कुष्टतैलेन सेचयेत् । अनु-पश्चात्, क्षीरिवृक्षकषायेण स्नापयेत् । अथवा सर्वेषां

गन्धानां-चन्दनादीनां, जलेन स्नापयेत् । किम्भूतेन ? कोष्णेन । कथम् ? तप्ताभ्यां-उष्णाभ्यां, रूप्यसुवर्णाभ्यां निमज्जनैः-असकृत्सेचनैः ।

ततो दक्षिणतर्जन्या तालून्नम्यावगुण्ठयेत् ॥ ७ ॥

शिरसि स्नेहपिचुना, प्राश्यं चास्य प्रयोजयेत् ।

हरेणुमात्रं मेधायुर्बलार्थमभिमन्त्रितम् ॥ ८ ॥

ऐन्द्रीब्राह्मीवचाशङ्खपुष्पीकल्कं घृतं मधु ।

स० -अनन्तरं दक्षिणहस्ततर्जन्या वैद्यस्तालु उन्नम्य शिरसि पिचुना तैलाक्तेनावगुण्ठयेत् । अस्य च-बालस्य, प्राश्यं-लेहं, मेधाद्यर्थं प्रयोजयेत् । कियन्मात्रम् ? हरेणुप्रमाणम् । तथाऽभिमन्त्रितं-प्राङ्मन्त्रेण । किं तत्प्राश्यम् ? इत्याह-ऐन्द्रीत्यादि । ऐन्द्री-इन्द्रवारुणी । ब्राह्मी-मण्डूकपर्णी ।

चामीकरवचाब्राह्मीताप्यपथ्या रजीकृताः ॥ ९ ॥

लिह्यान्मधुघृतोपेता हेमधात्रीरजोऽथवा ।

स० -अथवा सुवर्णादिकं सूक्ष्मचूर्णिकृत्य लिह्यात् । रजीकृता इति "अरुर्मनः" इत्यादिना सुलोप इत्वं च । हेमधात्रीचूर्णं वा मधुघृतयुक्तं लिह्यात् ।

गर्भाम्भः सैन्धववता सर्पिषा वामयेत्ततः ॥ १० ॥

स० -ततः-अनन्तरं, गर्भाम्भः सर्पिषा सैन्धवयुक्तेन वामयेत् ।

प्राजापत्येन विधिना जातकर्माणि कारयेत् ।

स० -ततो जातकर्माणि-वेदविहितानि, प्राजापत्येन-यो वेदोक्तो विधिस्तेन गृह्योक्तेन, विधिना भिषक् कारयेत् ।

स्तन्यप्रवर्तनहेतुमाह-

सिराणां हृदयस्थानां विवृतत्वात् प्रसूतितः ॥ ११ ॥
तृतीयेऽह्नि चतुर्थे वा स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्तते ।

स ० -हृदयाश्रितानां सिराणां प्रसवाद्धेतोर्यद्विवृतत्वं तस्मात्कारणात् तृतीये दिवसे कदाचिच्चतुर्थे योषितां स्तन्यं प्रवर्तते ।

प्रथमे दिवसे तस्मात्त्रिकालं मधुसर्पिषी ॥ १२ ॥
अनन्तामिश्रिते मन्त्रपाविते प्राशयेच्छिशुम् ।

स० -यत एवम् दिनत्रिचतुर्मात्रं क्षीराभावः, तस्माद्धेतोः प्रथमेऽह्नि त्रीन् कालान् मधुघृते यवासकयुक्ते मन्त्रेण पाविते शिशुं प्राशयेत् ।

द्वितीये लक्ष्मणासिद्धं तृतीये च घृतं, ततः ॥ १३ ॥
प्राङ्निषिद्धस्तनस्यास्य तत्पाणितलसम्मितम् ।
स्तन्यानुपानं द्वौ कालौ नवनीतं प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥

स० -द्वितीये दिवसे तृतीये च दिवसे लक्ष्मणया सिद्धं घृतं त्रीनेव कालान् भोजयेत् । अनन्तरं तस्य-शिशोः, पाणेस्तलेन- मध्येन, सम्मितं-तत्प्रमाणं, नवनीतप्रयोगात् पूर्वं निवारितस्तनस्यास्य-बालस्य, द्वौ कालौ नवनीतं स्तन्यानुपानं प्रयोजयेत् ।

मातुरेव पिबेत्स्तन्यं तध्द्यलं देहवृद्धये ।

स्तन्यधात्र्यावुभे कार्ये तदसम्पदि वत्सले ॥ १५ ॥

अव्यङ्गे ब्रह्मचारिण्यौ वर्णप्रकृतितः समे ।

नीरुजे मध्यवयसौ जीवद्वत्से न लोलुपे ॥ १६ ॥

हिताहारविहारेण यत्नादुपचरेच्च ते ।

स ० -बालो मातुः-जनन्या एव, स्तन्यं पिबेत् । कुतः ? यस्माच्च तस्याः स्तन्यमतिशयेन देहस्य वृद्धये स्यात् । तदसम्पदि-मातृस्तन्यासम्पत्तौ, द्वे स्तन्यधात्र्यौ च वत्सले-स्नेहले, कार्ये । तथा व्यङ्गरहिते, ब्रह्मचारिण्यौ-वर्जितमैथुने, वर्णेन प्रकृत्या च तुल्ये, तथा निरमये, मध्यवयस्के, जीवद्वत्से, [न लोलुपे-] लौल्यवर्जिते आदरयुक्ते, ते हितेनाहारविहारेण यत्नादुपचरेत् ।

शुक्क्रोधलङ्घनायासाः स्तन्यनाशस्य हेतवः ॥ १७ ॥

स्तन्यस्य सीधुवर्ज्यानि मद्यान्यानूपजा रसाः ।

क्षीरं क्षीरिण्य ओषध्यः शोकादेश्च विपर्ययः ॥ १८ ॥

स० -शुगादीनि स्तन्यनाशस्य कारणानि । शुक्-शोकः । स्तन्यस्य मद्यानि हेतवः । किंभूतानि ? सीधुवर्ज्यानि । आनूपजाश्च रसाः । तथा क्षीरवत्य ओषधयः-जीवन्त्याद्याः । शोकादिवैपरीत्यं च ।

विरुद्धाहारभुक्तायाः क्षुधिताया विचेतसः ।
प्रदुष्टधातोर्गर्भिण्याः स्तन्यं रोगकरं शिशोः ॥ १९ ॥

स० -तथा विरुद्ध आहारो भुक्तो यया तस्याः, तथा बुभुक्षिताया निन्दितायाश्च, तथा प्रदुष्टदोषाया गर्भिण्याश्च सम्बन्धि स्तन्यमुपयुक्तं बालस्य रोगहेतुः ।

स्तन्याभावे पयश्छागं गव्यं वा तद्गुणं पिबेत् ।
ह्रस्वेन पञ्चमूलेन स्थिराभ्यां वा सितायुतम् ॥ २० ॥

स० -स्तन्यस्याभावे सति छागं पयः, गव्यं वा छागतुल्यगुणं पिबेत् । छागसमानगुणं गव्यं कथं स्यात्? तत्राह-ह्रस्वेनेत्यादि । ह्रस्वेन पञ्चमूलेन सिद्धं शालिपर्णीपृश्निपर्णीसिद्धं वा शर्करायुतं पिबेत् ।

षष्ठीं निशां विशेषेण कृतरक्षाबलिक्रियाः ।
जागृयुर्बान्धवास्तस्य दधतः परमां मुदम् ॥ २१ ॥

स० -अन्यदाऽपि तस्य-शिशोः, बान्धवा विहितरक्षादयो निशां जागृयुः । षष्ठीं पुनस्तमस्विनीं विशेषेण-यत्नेन, जागृयुः । किं कुर्वन्तः? परं हर्षं धारयन्तः ।

दशमे दिवसे पूर्णे विधिभिः स्वकुलोचितैः ।
कारयेत्सूतिकोत्थानं नाम बालस्य चार्चितम् ॥ २२ ॥

बिभ्रतोऽङ्गैर्मनोह्लालरोचनागुरुचन्दनम् ।
नक्षत्रदेवतायुक्तं बान्धवं वा समाक्षरम् ॥ २३ ॥

स० -दशमे दिने पूर्णे सति सूतिकाया उत्थानं कारयेत् । कथं कारयेत् ? स्वकुलयोग्यैर्विधानैः । बालस्य नाम अर्चितं-प्रशस्तमनुगतं कुलजात्यादिभिः । किम्भूतस्य ? अङ्गैः-पाण्यादिभिः, मनोह्लादीनि धारयतः । किम्भूतं नाम ? नक्षत्रस्य याऽसौ देवता तया युक्तम् । अथवा बान्धवं-ज्ञातिपूर्वजं, समवर्णं-न तु विषमाक्षरम् ।

ततः प्रकृतिभेदोक्तरूपैरायुःपरीक्षणम् ।
प्रागुदक्शिरसः कुर्यात् बालस्य ज्ञानवान् भिषक् ॥ २४ ॥
शुचिधौतोपधानानि निर्वलीनि मृदूनि च ।
शय्यास्तरणवासांसि रक्षोघ्नैर्धूपितानि च ॥ २५ ॥

स० -ततो-नामकरणादनन्तरं, प्रकृतिभेदे-विकृतिविज्ञानीये (शा.अ. ५), उक्तानि यानि रूपाणि तैरायुषः परीक्षणं बालस्य ज्ञानवान्-सुमतिः, वैद्यः कुर्यात् । किम्भूतस्य ? प्राक्शिरस उत्तरशिरसो वा । तथा शुच्यादिगुणयुक्तानि उपधानानि शय्यायामास्तरणार्थं वासांसि कुर्यात् । तथा रक्षोघ्नैर्द्रव्यैर्धूपितानि ।

काको विशस्तः शस्तश्च धूपने त्रिवृतान्वितः ।

स० -काकश्च वस्त्रादिधूपने शस्तः । किम्भूतः ? विशस्तःव्यापादितो, न तु स्वयं मृतः । तथा त्रिवृतायुक्तः ।

जीवत्खड्गादिश्रृङ्गोत्थान् सदा बालः शुभान् मणीन् ॥

धारयेदौषधीः श्रेष्ठा ब्राह्मयैन्द्रीजीवकादिकाः ।

हस्ताभ्यां ग्रीवया मूर्ध्ना विशेषात्सततं वचाम् ॥ २७ ॥

आयुर्मेधास्मृतिस्वास्थ्यकरीं रक्षोभिरक्षिणीम् ।

स० -बालः सर्वदा शुभहेतून् मणीन् बिभृयात् । किम्भूतान् ? जीवन्तश्च ते खड्गादयश्च, तेषां श्रृङ्गाणि, तेभ्य उत्थानं येषां तान्, जीवतामेव ये गृहीता इत्यर्थः । श्रृङ्गग्रहणमुपलक्षणार्थम्, अत एव सर्पादिजानपि मणीन् धारयेत् । तथा, ओषधीर्ब्राह्म्यादीः श्रेष्ठाः-शुभाः, धारयेत् । कैः ? पाण्यादिभिः । विशेषेण सर्वदा वचां धारयेत् । किम्भूतां वचाम् ? आयुरादिकरणहेतुं तथा रक्षोनिवारिणीम् ।

षट्सप्ताष्टममासेषु नीरुजस्य शुभेऽहनि ॥ २८ ॥

कर्णौ हिमागमे विध्येद्धात्र्यङ्कस्थस्य सान्त्वयन् ।

स० -अनन्तरं षष्ठे मासि सप्तमेऽष्टमे वा बालस्य नीरुजस्य हिमागमे शुभे दिवसे कर्णौ विध्येत्, धात्र्युत्सङ्गस्थितस्य । धात्री-माता स्तनदायिनी च । कथं विध्येत् ? सान्त्वयन् प्रीति वचनादिना ।

प्राग्दक्षिणं कुमारस्य भिषग्वामं तु योषितः ॥ २९ ॥

दक्षिणेन दधत्सूचीं पालिमन्येन पाणिना ।

मध्यतः कर्णपीठस्य किञ्चिद्गण्डाश्रयं प्रति ॥ ३० ॥

जरायुमात्रप्रच्छन्ने रविरश्म्यवभासिते ।

धृतस्य निश्चलं सम्यगलक्तकरसाङ्किते ॥ ३१ ॥

विध्येद्दैवकृते छिद्रे सकृदेवर्जु लाघवात् ।

नोर्ध्वं न पार्श्वतो नाधः ।

स० -कुमारस्य प्राक्-पूर्वं, दक्षिणं कर्णं योषितस्तु वामं वैद्यो विध्येत् । किं कुर्वन्? दक्षिणेन हस्तेन सूचीं दधत्, वामेन पाणिना पालिं दधत् । क्व विध्येत्? कर्णपीठस्य मध्य भागे किञ्चित्-मनाक्, गण्डस्थानाभिमुखम् । कीदृशस्य बालस्य? सम्यङ् निश्चलं ध्रुतस्य । क्व विध्येत्? दैवकृते छिद्रे । किम्भूते? जरायुमात्रेण प्रच्छन्ने-स्थगिते । तथा रविरश्मिभिरवभासिते-उद्योतिते । तथाऽलक्तकरसेनाङ्किते-चिन्हिते । कथं विध्येत्? लाघवात् सकृत्-एकवारमेव, तथा ऋजु-सरलं कृत्वा नोपरिष्टान्नाधस्तान्न पार्श्वतो विध्येत् ।

कुत इत्याह-

शिरास्तत्र हि संश्रिताः ॥ ३२ ॥

कालिकामर्मरीरक्ताः

स० -हि-यस्मात्, तत्र शिरा आश्रिताः । त एवाह कालिकेत्यादि ।

तद्व्यधाद्रागरुग्ज्वराः ।

सशोफदाहसंरम्भमन्यास्तम्भापतानकाः ॥ ३३ ॥

स० -तासां च व्यधात् रागादयः स्युः ।

तेषां यथामयं कुर्याद्विभज्याशु चिकित्सितम् ।

स० -तेषां च रागादीनां यथास्वं निरूप्य चिकित्सितं कुर्यात् ।

स्थाने व्यधान्न रुधिरं न रुग्रागादिसम्भवः ॥ ३४ ॥

स० -स्थाने व्यधात् रुधिरं न भ(स्र)वति, न च रुगादीनां सम्भवः ।

स्नेहाक्तं सूच्यनुस्यूतं सूत्रं चानु निधापयेत् ।
आमतैलेन सिञ्चेच्च बहलां तद्वदारया ॥ ३५ ॥
विध्येत्पालीं हितभुजः सञ्चार्याऽथ स्थवीयसी ।
वर्तिस्त्र्यहात्ततो रूढं वर्धयेत शनैः शनैः ॥ ३६ ॥

स ० -अनु-कर्णव्यधस्य पश्चात्, सूत्रं स्नेहलिप्तं सूच्याऽनुस्यूतं कर्णे निधापयेत् । आमतैलेन च सेचयेत् । बहलां-घनां, पालीं तद्वत्-पूर्ववत्, आरया विध्येत् हिताशिनः सतः । अनन्तरं त्र्यहादूर्ध्वं स्थूलतरा वर्तिः सञ्चार्या । ततो रूढं कर्णं शनैः शनैर्वर्धयेत् ।

अथैनं जातदशनं क्रमेणापनयेत्स्तनात् ।
पूर्वोक्तं योजयेत्क्षीरमन्नं च लघु बृंहणम् ॥ ३७ ॥

स० -अनन्तरमेनं-शिशुं, जातदन्तं सन्तं स्तनात् क्रमेणापसारयेत्-न सहसा । पूर्वोक्तं-छागादिकं, क्षीरमन्नं च लघु बृंहणं योजयेत् ।

प्रियालमज्जमधुकमधुलाजसितोपलैः ।
अपस्तनस्य संयोज्यः प्रीणनो मोदकः शिशोः ॥ ३८ ॥
दीपनो बालबिल्वैलाशर्करालाजसक्तुभिः ।
सङ्ग्राही धातुकीपुष्पशर्करालाजतर्पणैः ॥ ३९ ॥

स० -प्रियालादिभिर्मोदकोऽपस्तनस्य शिशोः प्रीणनो योज्यः । बालबिल्वादिभिर्दीपनो मोदको योज्यः । धातुक्यादिभिः सङ्ग्राही योज्यः ।

रोगांश्चास्य जयेत्सोम्यैर्भेषजैरविषादकैः ।
अन्यत्रात्ययिकाद्व्याधेर्विरेकं सुतरां त्यजेत् ॥ ४० ॥

स ० -यथावस्थमस्य-शिशोः, सोम्यैरौषधैरविषादकैः-अक्षोभकैः, आमयान् जयेत् । विरेकमतिशयेन वर्जयेदात्ययिकं व्याधिमन्तरेण ।

त्रासयेन्नाविधेयं तं त्रस्तं गृह्णन्ति हि ग्रहाः ।

स० -न च तं-बालं, अविधेयं-अनायत्तं कृत्वा, त्रासयेत्- न भाययेत् । यतस्त्रस्तं बालं ग्रहा गृह्णन्ति ।

वस्त्रवातात् परस्पर्शात् पालयेल्लङ्घनाच्च तम् ॥ ४१ ॥

स० -वस्त्रवातादिभ्यश्च तं रक्षयेत् ।

ब्राह्मीसिद्धार्थकवचासारिवाकुष्ठसैन्धवैः ।
सकणैः साधितं पीतं वाङ्मेधास्मृतिकृद् घृतम् ॥ ४२ ॥
आयुष्यं पाप्मरक्षोघ्नं भूतोन्मादनिबर्हणम् ।

स ० -ब्राह्म्यादिभिः कल्कीकृतैः साधितं सर्पिर्वाङ्मेधादिकृत् । आयुष्यं पाप्मादिहरं भूतोन्मादनिबर्हणं च ।

वचेन्दुलेखामण्डूकीशङ्खपुष्पीशतावरीः ॥ ४३ ॥
ब्रह्मसोमामृताब्राह्मीः कल्कीकृत्य पलांशिकाः ।
अष्टाङ्गं विपचेत्सर्पिः प्रस्थं क्षीरचतुर्गुणम् ॥ ४४ ॥
तत्पीतं धन्यमायुष्यं वाङ्मेधास्मृतिबुद्धिकृत् ।

स ० -वचादिभिः पालिकैश्चतुर्गुणक्षीरात् घृतप्रस्थमष्टाङ्गं पचेत् । अष्टावङ्गानि-वचादीनि यस्मिंस्तदष्टाङ्गम् । एतत्पीतं धन्यादिगुणम् ।

अजाक्षीराभयाव्योषपाठोग्राशिग्रुसैन्धवैः ॥ ४५ ॥
सिद्धं सारस्वतं सर्पिर्वाङ्मेधास्मृतिवह्निकृत् ।

स० -अजाक्षीरादिभिः सिद्धं सारस्वतं घृतं वाङ्मेधादिकरम् ।

वचामृताशठीपथ्याशङ्खिनीवेल्लनागरैः ॥ ४६ ॥
अपामार्गेण च घ्रुतं साधितं पूर्ववद्गुणैः ।

स० -वचादिभिः साधितं घृतं पूर्वेण समानम् ।

हेम श्वेतवचा कुष्ठमर्कपुष्पी सकाञ्चना ॥ ४७ ॥
हेम मत्स्याक्षकः शङ्खः कैडर्यः कनकं वचा ।
चत्वार एते पादोक्ताः प्राशा मधुघृतप्लुताः ॥ ४८ ॥
वर्षं लीढा वपुर्मेधाबलवर्णकराः शुभाः ।

स० -हेमादिश्लोकोक्ताः पादिकाश्चत्वारो योगा मधुघृताभ्यां सद्रवा वर्षं लीढा वपुरादिकृतः शुभाश्च ।

वचायष्ट्याह्वसिन्धूत्थपथ्यानागरदीप्यकैः ॥ ४९ ॥
शुध्यते वाग्घविलीढैः सकुष्ठकणजीरकैः ॥ ४९ १/२ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तरस्थाने बालो-पचरणीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

स० -वचादिभिः सर्पिर्लीढैर्वाक् शस्यते । शुध्यत इति चिन्त्यम्, "कर्मवत्कर्मकर्ता" इत्यस्य त्वविषयः ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने बालोप-चरणीयो नाम प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

****

द्वितीयोऽध्यायः ।

अस्मादनन्तरं बालस्योपचर्यमाणस्य ये रोगास्तच्चिकित्सार्थो बालामयप्रतिषेध उच्यते -

अथातो बालामयप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

त्रिविधः कथितो बालः क्षीरान्नोभयवर्तनः ।
स्वास्थ्यं ताभ्यामदुष्टाभ्यां दुष्टाभ्यां रोगसम्भवः ॥ १ ॥

स० -बालस्त्रिप्रकारः कथितो मुनिभिः । क्षीरवर्तनोऽन्नवर्तन उभयवर्तनः-क्षीरान्नाभ्यां यो वर्तते । ताभ्यां-अन्नक्षीराभ्यां, अदुष्टाभ्यां स्वास्थ्यं भवति । दुष्टाभ्यां तु क्षीरान्नाभ्यां रोगोद्भूतिः ।

शुद्धं क्षीरं लक्षयति-

यदद्भिरेकतां याति न च दोषैरधिष्ठितम् ।
तद्विशुद्धं पयो

स० -यत् क्षीरं जलेनैकतां याति वातादिदोषैश्चानधिष्ठितं तद्विशुद्धम् ।

दुष्टस्य लक्षणमाह-

वाताद्दुष्टं तु प्लवतेऽम्भसि ॥ २ ॥

कषायं फेनिलं रूक्षं वर्चोमूत्रविबन्धकृत् ।

स० -वातदुष्टं क्षीरं जले प्लवते-तरतीव नैकतां गच्छति । कषायादिगुणयुक्तं च स्यात् ।

पित्तादुष्णाम्लकटुकं पीतराज्यप्सु दाहकृत् ॥ ३ ॥

स० -पित्ताद्दुष्टं क्षीरमुष्णाम्लकटुकम्, तथा तोये प्रक्षिप्तं पीतराजि स्यात् दाहकरं च ।

कफात्सलवणं सान्द्रं जले मज्जति पिच्छिलम् ।

स० -कफात् क्षीरं दुष्टं सलवणं घनं च स्यात् । अप्सु च मज्जति ।

संसृष्टलिङ्गं संसर्गात्त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥ ४ ॥

स० -संसर्गाद् दुष्टं क्षीरं संसृष्टलिङ्गं स्यात् । सान्निपातिकं क्षीरं त्रिलिङ्गं स्यात् ।

यथास्वलिङ्गांस्तद्व्याधीन् जनयत्युपयोजितम् ।

स० -तच्च क्षीरमुपयोजितं बालस्य च यथास्वलिङ्गान् व्याधीन् जनयति ।

शिशोस्तीक्ष्णमभीक्ष्णं च रोदनाल्लक्षयेद्रुजम् ॥ ५ ॥

स० -बालस्य तीक्ष्णं-खरं, अभीक्ष्णं च रुजं-पीडां, रोदनाल्लक्षयेत्, -अतिरोदनेन किञ्चिद्रोदनेन च यथायोगं रुजं विद्यादित्यर्थः ।

स यं स्पृशेद्भृशं देशं यत्र च स्पर्शनाक्षमः ।
तत्र विद्याद्रुजं

स० -यं देहदेशं स भृशं स्पृशेत् यत्र च देहदेशे स्पर्शनाक्षमः स्यात् तत्र देशे रुजं विद्यात् ।

मूर्ध्नि रुजं चाक्षिनिमीलनात् ॥ ६ ॥
हृदि जिह्वौष्ठदशनश्वासमुष्टिनिपीडनैः ।
कोष्ठे विबन्धवमथुस्तनदंशान्त्रकूजनैः ॥ ७ ॥
आध्मानपृष्ठनमनजठरोन्नमनैरपि ।
बस्तौ गुह्ये च विण्मूत्रसङ्गोत् त्रासदिगीक्षणैः ॥ ८ ॥

स० -शिरसि पीडामक्षिनिमीलनाद्विद्यात् । विनाशहेतुमत एव जिह्वौष्ठदशनादिभिर्हृदि पीडां विद्यात् । विबन्धादिभिराध्मानादिभिश्च कोष्ठे रुजं विद्यात् । बस्तौ गुह्ये च पीडां विड्सङ्गादिभिर्विद्यात् ।

अथ धात्र्याः क्रियां कुर्याद्यथादोषं यथामयम् ।

स० -अथ-अनन्तरं, एवं ज्ञात्वा धात्र्या वैद्यो यथादोषं यथारोगं क्रियां कुर्यात् ।

तत्र वातात्मके स्तन्ये दशमूलं त्र्यहं पिबेत् ॥ ९ ॥
अथवाऽग्निवचापाठाकटुकाकुष्ठदीप्यकम् ।
सभार्गीदारुसरलवृश्चिकालीकणोषणम् ॥ १० ॥

स० -तत्र-तेषु, वातेन दुष्टे स्तन्ये त्रीणि दिनानि दशमूलं पिबेत् । अथवा चित्रकादीनि क्वथितानि त्र्यहं पिबेत् ।

ततः पिबेदन्यतमं वातव्याधिहरं घृतम् ।
अनु चाच्छसुरामेवं स्निग्धां मृदु विरेचयेत् ॥ ११ ॥
बस्तिकर्म ततः कुर्यात्स्वेदादींश्चानिलापहान् ।

स० -अनन्तरं वातव्याधिचिकित्सितोक्तं घृतं पिबेत् । पश्चादच्छसुरां पिबेत् । एवं स्निग्धां सतीं मृदु विरेचयेत्-आरग्वधेन । अनन्तरं बस्तिकर्म कुर्यात् । स्वेदादींश्च मारुतापहान् । आदिशब्देनाभ्यङ्गादेर्ग्रहः ।

रास्नाजमोदासरलदेवदारुरजोन्वितम् ॥ १२ ॥
ब्लो लिह्याद् घृतं तैर्वा विपक्वं ससितोपलम् ।

स० -रास्नादिचूर्णान्वितं शिशुः सर्पिर्लिह्यात् । अथवा तैः सिद्धं सशर्करं घृतं लिह्यात् ।

पित्तदुष्टेऽमृताभीरुपटोलीनिम्बचन्दनम् ॥ १३ ॥
धात्री कुमारश्च पिबेत् क्वाथयित्वा ससारिवम् ।
अथवा त्रिफलामुस्तभूनिम्बकटुरोहिणीः ॥ १४ ॥
सारिवादिं पटोलादिं पद्मकादिं तथा गणम् ।

स० -पित्तदुष्टे गुडूच्यादीनि क्वाथयित्वा बालः पिबेत् धात्री च । अथवा त्रिफलादीन् पिबेत् । अथवा सारिवादिगणं(गणाद्यन्यतमं) पिबेत् ।

घृतान्येभिश्च सिद्धानि पित्तघ्नं च विरेचनम् ॥ १५ ॥
शीतांश्चाभ्यङ्गलेपादीन् युञ्ज्यात्

स० -अथवा सारिवादिभिर्गणैः पृथक् पृथक् सिद्धानि घृतानि लिह्यात् । विरेचनद्रव्यं च पित्तघ्नं कुर्या(युञ्ज्या)त् । अभ्यङ्गादींश्च शीतान् युञ्ज्यात् ।

श्लेष्मात्मके पुनः ।
यष्ट्याह्वसैन्धवयुतं कुमारं पाययेद् घृतम् ॥ १६ ॥
सिन्धूत्थपिप्पलीमद्वा, पिष्टैः, क्षौद्रयुतैरथ ।
राठपुष्पैः स्तनौ लिम्पेच्छिशोश्च दशनच्छदौ ॥ १७ ॥

सुखमेवं वमेद्बालः

स० -श्लेष्मदुष्टे स्तन्ये मधुयष्टीसैन्धवयुक्तं घृतं बालं पाययेत् । सैन्धवपिप्पलियुक्तं घृतं वा पाययेत् । मदनकुसुमैर्माक्षिकयुक्तैः स्तनौ लिम्पेत् । बालस्य चोष्ठौ लिम्पेत् । एवं कृते सति बालः सुखं वमेत् ।

तीक्ष्णैर्धात्रीं तु वामयेत् ।

स० -धात्रीं तीक्ष्णैर्वमनैर्वामयेत् ।

अथाचरितसंसर्गी मुस्तादिं क्वथितं पिबेत् ॥ १८ ॥
तद्वत्तगरपृथ्वीकासुरदारुकलिङ्गकान् ।
अथवाऽतिविषामुस्तषड्ग्रन्थापञ्चकोलकम् ॥ १९ ॥

स० -अनन्तरं कृते संसर्गे सति मुस्तादिं क्वथितं पिबेत् । तगरादीन् वाऽतिविषादीन् वा पिबेत् ।

स्तन्ये त्रिदोषमलिने दुर्गन्ध्यामं जलोपमम् ।
विबद्धमच्छं विच्छिन्नं फेनिलं चोपवेश्यते ॥ २० ॥
शकृन्नानाव्यथावर्णं, मूत्रं पीतं सितं घनम् ।
ज्वरारोचकतृट्छर्दिशुष्कोद्गारविजृम्भिकाः ॥ २१ ॥

अङ्गभङ्गोऽङ्गविक्षेपः कूजनं वेपथुर्भ्रमः ।
घ्राणाक्षिमुखपाकाद्या जायन्तेऽन्येऽपि तं गदम् ॥ २२ ॥
क्षीरालसकमित्याहुरत्ययं चातिदारुणम् ।

स० -त्रिदोषदुष्टे स्तन्ये दुर्गन्ध्यादिगुणं शकृदुपवेश्यते, तथा नानाव्यथावर्णम् । मूत्रं च पीतं सितं घनं-स्त्यानं, च स्यात् । तथा ज्वरादयः, अन्येऽपि-एवंप्रकारा रोगाः, जायन्ते । तं-ईदृशं, गदं क्षीरालसकमिति कथयन्ति । अत्ययं-विनाशहेतुम्, अत एवातिदारुणम् ।

तत्राशु धात्रीं बालं च वमनेनोपपादयेत् ॥ २३ ॥

स० -तत्र-क्षीरालसके, शीघ्रमेव धात्रीं बालं च वमनेनोपक्रमेत् ।

विहितायां च संसर्ग्यां वचादिं योजयेद्गणम् ।
निशादिं वाऽथवा माद्रीपाठातिक्ताघनामयान् ॥ २४ ॥

स ० - [विहितायां] संसर्ग्यां-पेयादिके क्रमे कृते, वचादिं निशादिं वा गणं प्रयोजयेत् । माद्र्यादीन् वा योजयेत् ।

पाठाशुण्ठ्यमृतातिक्ततिक्तादेवाह्वसारिवाः ।
समुस्तमूर्वेन्द्रयवाः स्तन्यदोषहराः परम् ॥ २५ ॥

स० -पाठादय उपयुक्ताः परं स्तन्यदोषहराः । तिक्तः किराततिक्तः ।

अनुबन्धे यथाव्याधि प्रतिकुर्वीत कालवित् ।

स० -अनुबन्धे तु सति यथारोगं चिकित्सितं कुर्याद्वैद्यः ।

दन्तोद्भेदश्च रोगाणां सर्वेषामपि कारणम् ॥ २६ ॥
विशेषाज्ज्वरविड्भेदकासच्छर्दिशिरोरुजाम् ।
अभिष्यन्दस्य पोथक्या विसर्पस्य च जायते ॥ २७ ॥

स० -रोगाणां च सर्वेषामपि दन्तोद्भेदो हेतुर्जायते । विशेषेण ज्वरादीनां तु हेतुः सम्पद्यते ।

पृष्ठभङ्गे बिडालानां बर्हिणां च शिखोद्गमे ।
दन्तोद्भेदे च बालानां न हि किञ्चिन्न दूयते ॥ २८ ॥

स० -मार्जाराणां पृष्ठभङ्गे सति, मयूराणां च शिकोद्भवे सति, दन्तोत्थाने च शिशूनां, ननेति द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयतः, तेन सर्वं वपुर्बालस्योत्तप्तं भवेत् । न किञ्चिन्न दूयते, -अपि तु सर्वाण्येवाङ्गानि पीड्यन्त इत्यर्थः ।

यथादोषं यथारोगं यथोद्रेकं यथाभयम् ।
विभज्य देशकालादींस्तत्र योज्यं भिषग्जितम् ॥ २९ ॥

स ०-तत्र दोषानुसारेण तथा दोषादिक्यानुरोधेन तथा रोगानुसारेण च देशकालसत्त्वसात्म्यप्रकृतीर्निरूप्य औषधं प्रयोजयेत् ।

त एव दोषा दूष्याश्च ज्वराद्या व्याधयश्च यत् ।
अतस्तदेव भैषज्यं मात्रा त्वस्य कनीयसी ॥ ३० ॥
सौकुमार्याल्पकायत्वात् सर्वान्नानुपसेवनात् ।

स० -यत्-यस्मात्, त एव वातादयो दोषाः, त एव रसादयो दूष्याः, ज्वरादयश्च रोगाः पूर्वोक्तास्त एव, तस्मात् तदेव पूर्वोक्तं भैषज्यम् । अस्य तु-बालस्य, मात्रा कनीयसी । कुतोऽस्य ह्रस्वतरा मात्रा ? इत्याह-सौकुमार्येत्यादि ।

स्निग्धा एव सदा बाला घृतक्षीरनिषेवणात् ॥ ३१ ॥
सद्यस्तान् वमनं तस्मात् पाययेन्मतिमान् मृदु ।

स० -शिशवः सर्वदैव स्निग्धाः । कुतः ? घृतक्षीरनिषेवणात् । यतश्चैवं तस्मात् तान्-बालान्, सद्यो वमनं मृदु धीमान् पाययेत् ।

स्तन्यस्य तृप्तं वमयेत् क्षीरक्षीरान्नसेविनम् ॥ ३२ ॥

स० -क्षीरसेविनं तथा क्षीरान्नसेविनं बालं स्तन्यस्य तृप्तं सन्तं वामयेत् । स्तन्यस्य तृप्तमिति "अधिकरणवाचिनश्च" इति षष्ठी । वा(व)मयेदिति "ग्लास्नावनुवमां च" इति मित्त्वविकल्पः ।

पीतवन्तं तनुं पेयामन्नादं घृतसंयुताम् ।

स० -अन्नादं बालं तनुं-अघनां, पेयां ससर्पिष्कां पीतवन्तं वामयेत् ।

बस्तिं साध्ये विरेकेण, मर्शेन प्रतिमर्शनम् ॥ ३३ ॥
युञ्जयाद्विरेचनादींस्तु धात्र्या एव यथोदितान् ।

स० -विरेकेण साध्ये रोगे बस्तिं युञ्जयात् । मर्शेन साध्ये रोगे प्रतिमर्शं युञ्ज्यात् । विरेचनादीन् पुनर्यथोदितान् धात्र्या एव युञ्ज्यात् ।

मूर्वाव्योषवराकोलजम्बूत्वक्दारुसर्षपाः ॥ ३४ ॥
सपाठा मधुना लीढाः स्तन्यदोषहराः परम् ।

स० -मूर्वादयो मधुना लीढाः सुष्ठु स्तन्यदोषहराः ।

दन्तपालीं समधुना चूर्णेन प्रतिसारयेत् ॥ ३५ ॥
पिप्पल्या धातकीपुष्पधात्रीफलकृतेन वा ।

स ० -शिशोर्दन्तपालीं पिप्पल्याश्चूर्णेन समाक्षिकेण प्रतिसारयेत् । अथवा धातकीपुष्पादिकृतेन चूर्णेन प्रतिसारयेत् ।

लावतित्तिरिवल्लूररजः पुष्परसद्रुतम् ॥ ३६ ॥
द्रुतं करोति बालानां दन्तकेसरवन्मुखम् ।

स ० -लावादिचूर्णं माक्षिकद्रवीकृतमुपयुक्तं शिशूनां शीघ्रं दन्तकेसरवन्मुखं करोति । दन्ता एव केसरं तत् (राणि तानि) विद्यते(न्ते) यस्मिन्निति मतुप् ।

वचाद्विबृहतीपाठाकटुकातिविषाघनैः ॥ ३७ ॥
मधुरैश्च घृतं सिद्धं सिद्धं दशनजन्मनि ।

स० -वचादिभिः पक्वं घृतं दन्तोत्थाने सिद्धम्, -अव्याहतशक्तित्वात् ।

रजनीदारुसरलश्रेयसीबृहतीद्वयम् ॥ ३८ ॥
पृश्निपर्णी शताह्वा च लीढं माक्षिकसर्पिषा ।
ग्रहणीदीपनं श्रेष्ठं मारुतस्यानुलोमनम् ॥ ३९ ॥

अतीसारज्वरश्वासकामलापाण्डुकासनुत् ।

बालस्य सर्वरोगेषु पूजितं बलवर्णदं ॥ ४० ॥

स० -रजन्यादिचूर्णं माक्षिकयुक्तेन सर्पिषा लीढं ग्रहण्या दीपनं सुष्ठु वातस्य चानुलोमनम् । तथाऽतीसारादिजित् । बालस्य सर्वामयेषु हितं बलवर्णदं च ।

समङ्गाधातकीरोध्रकुटन्नटबलाद्वयैः ।

महासहाक्षुद्रसहामुद्गबिल्वशलाटुभिः ॥ ४१ ॥

सकार्पासीफलैस्तोये साधितैः साधितं घृतम् ।

क्षीरमस्तुयुतं हन्ति शीघ्रं दन्तोद्भवोद्भवान् ॥ ४२ ॥

विविधानामयानेतद्वृद्धकाश्यपनिर्मितम् ।

स० -समङ्गादिभिः सामान्यपरिभाषया तोये साधितं घृतं क्षीरमस्तुयुतं पक्वं दन्तोत्थान् रोगाननेकप्रकारान् हन्ति । एतच्च वृद्धकाश्यपेन निर्मितम् ।

दन्तोद्भवेषु रोगेषु न बालमतियन्त्रयेत् ॥ ४३ ॥

स्वयमप्युपशाम्यन्ति जातदन्तस्य यद्गदाः ।

स ० -दन्तोद्भवेषु रोगेषु बालं नातीव यन्त्रयेत्-पथ्यभोजनादिना नातीव नियमयेत्, यथाऽन्यरोगिणम् । किम् ? इत्याह-यत्-यस्मात्, स्वयमेव(मपि)-चिकित्सामन्तरेणापि, जातदन्तस्य सतो बालस्य रोगाः प्रशाम्यन्ति ।

अत्यहःस्वप्नशीताम्बुश्लैष्मिकस्तन्यसेविनः ॥ ४४ ॥
शिशोः कफेन रुद्धेषु स्रोतःसु रसवाहिषु ।
अरोचकः प्रतिश्यायो ज्वरः कासश्च जायते ॥ ४५ ॥
कुमारः शुष्यति ततः स्निग्धशुक्लमुखेक्षणः ।

स० -भृशं दिवास्वप्नादिसेविनोऽर्भकस्य कफेन रसवाहिषु स्रोतःसु रुद्धेषु सत्सु अरोचकादयः प्रादुर्भवन्ति । ततः-तेषु जातेषु, कुमारः शुष्यति । स्निग्धं शुक्लं वदननयनं यस्य स एवंभूतः सन् ।

सैन्धवव्योषशार्ङ्गेष्टापाठागिरिकदम्बकान् ॥ ४६ ॥
शुष्यतो मधुसर्पिर्भ्यामरुच्यादिषु योजयेत् ।

स० -तस्यारोचकादिषु सैन्धवादीन् समधुघृतान् योजयेत् ।

अशोकरोहिणीयुक्तं पञ्चकोलं च चूर्णितम् ॥ ४७ ॥
बदरीधातकीधात्रीचूर्णं वा सर्पिषा द्रुतम् ।

स० -तथा पञ्चकोलं रजीकृतमशोककटुकाभ्यां युक्तं योजयेत् । अथवा बदर्यादिचूर्णं सर्पिषा द्रवीकृतं योजयेत् ।

स्थिरावचाद्विबृहतीकाकोलीपिप्पलीनतैः ॥ ४८ ॥
निचुलोत्पलवर्षाभूभार्गीमुस्तैश्च कार्षिकैः ।
सिद्धं प्रस्थार्धमाज्यस्य स्रोतसां शोधनं परम् ॥ ४९ ॥

स० -स्थिरादिभिः कार्षिकैर्घृतस्य प्रस्थार्धं सिद्धं परं स्रोतसां विशोधनम् ।

सिम्ह्यश्वगन्धासुरसाकणागर्भं च तद्गुणम् ।

स० -सिम्ह्यादिभिर्घृतं पूर्वगुणम् ।

यष्ट्याह्वपिप्पलीरोध्रपद्मकोत्पलचन्दनैः ॥ ५० ॥
तालीससारिवाभ्यां च साधितं शोषजिद्घृतम् ।

स० -मधुयष्टिकादिभिः साधितं सर्पिः शोषजित् ।

शृङ्गीमधूलिकाभार्गीपिप्पलीदेवदारुभिः ॥ ५१ ॥
अश्वगन्धाद्विकाकोलीरास्नर्षभकजीवकैः ।
शूर्पपर्णीविडङ्गैश्च कल्कितैः साधितं घृतम् ॥ ५२ ॥
शशोत्तमाङ्गनिर्यूहे शुष्यतः पुष्टिकृत्परम् ।

स ०-श्रृङ्ग्यादिभिः कल्कितैः शशस्य शिरःक्वाथेन साधितं घृतं शुष्यतो बालस्यातिपुष्टिकरम् ।

वचावयःस्थातगरकायस्थाचोरकैः श्रृतम् ॥ ५३ ॥
बस्तमूत्रसुराभ्यां च तैलमभ्यञ्जने हितम् ।

स० -वचादिभिश्छागमूत्रसुराभ्यां च सिद्धं तैलमभ्यङ्गे हितम् ।

लाक्षारससमं तैलप्रस्थं मस्तु चतुर्गुणम् ॥ ५४ ॥
अश्वगन्धानिशादारुकौन्तीकुष्ठाब्दचन्दनैः ।
समूर्वारोहिणीरास्नाशताह्वामधुकैः समैः ॥ ५५ ॥
सिद्धं लाक्षादिकं नाम तैलमभ्यञ्जनादिदम् ।
बल्यं ज्वरक्षयोन्मादश्वासापस्मारवातनुत् ॥ ५६ ॥
यक्षराक्षसभूतघ्नं गर्भिणीनां च शस्यते ।

स० -लाक्षारसतुल्यं तैलप्रस्थं मस्तुचतुर्गुणमश्वगन्धादिभिः सामान्यपरिभाषोक्तप्रमाणैः सिद्धं लाक्षादिकसंज्ञम् । एतत्तैलमभ्यङ्गाद् बल्यं ज्वरादिजित् यक्ष्मादिघ्नं गर्भिणीभ्यश्च हितम् ।

मधुनाऽतिविषाश्रृङ्गीपिप्पलीर्लेहयेच्छिशुम् ॥ ५७ ॥
एकां वाऽतिविषां कासज्वरच्छर्दिरुपद्रुतम् ।

स ०-अतिविषादीन् मधुना कासादिपीडितं शिशुं-बालं, लेहयेत् । अथवा, अतिविषामेकां लेहयेत् ।

पीतं पीतं वमति यः स्तन्यं तं मधुसर्पिषा ॥ ५८ ॥
द्विवार्ताकीफलरसं पञ्चकोलं च लेहयेत् ।
पिप्पलीपञ्चलवणं कृमिजित्पारिभद्रकम् ॥ ५९ ॥
तद्वल्लिह्यात्तथा व्योषं मषीं वा रोमचर्मणाम् ।
लाभतः शल्यकश्वाविद्गोधर्क्षशिखिजन्मनाम् ॥ ६० ॥

स ०- यो बालः पीतं पीतं स्तन्यं वमेत् तं बृहतीद्वयस्य फलस्वरसं पञ्चकोलं च घृतमाक्षिकाभ्यां लेहयेत् । अथवा पिप्पल्यादिकं तद्वत्-पूर्ववत् मधुसर्पिषा, बालो लिह्यात् । व्योषं तथा-मधुसर्पिषा, लिह्यात् । [अथवा] शल्यकादिजन्मनां रोम्णां चर्मणां च यथालाभं मषीं मधुघृताभ्यां लिह्यात् ।

खदिरार्जुनतालीसकुष्ठचन्दनजे रसे ।
सक्षीरं साधितं सर्पिर्वमथुं विनियच्छति ॥ ६१ ॥

स० -खदिरादिरसे सक्षीरं सर्पिः पक्वमुपयुक्तं वमिं शमयति ।

[हनुमूलगतो वायुर्दन्तदेशास्थिगोचरः ।
यदा शिशोः प्रकुपितो नोत्तिष्ठन्ति तदा द्विजाः ॥ १ ॥

रूक्षाशिनो वातिकस्य चालयत्यनिलः शिराः ।

हन्वाश्रयाः प्रसुप्तस्य दन्तैः शब्दं करोत्यतः ॥ २ ॥]

सदन्तो जायते यस्तु दन्ताः प्राग्यस्य चोत्तराः ।

कुर्वीत तस्मिन्नुत्पाते शान्ति तं च द्विजातये ॥ ६२ ॥

दद्यात्सदक्षिणं बालं नैगमेषं च पूजयेत् ।

स० -यस्तु बालो दन्तैः सह जायते, यस्य वा दन्ताः प्रथममुपरिष्टाद् भवन्ति, तस्मिन्-तथाविधे, उत्पाते सति शान्तिं कुर्यात् । तं च बालं ब्राह्मणाय सदक्षिणं-ससुवर्णादिकं, दद्यात् । नैगमेषं च पूजयेत् ।

तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकम् ॥ ६३ ॥

तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते ।

तालुपातः स्तनद्वेषः कृच्छ्रात्पानं शकृद्द्रवम् ॥ ६४ ॥

तृडास्यकण्ड्वक्षिरुजा ग्रीवादुर्धरता वमिः ।

स ० -कफो मधुराद्यैस्तालुमांसे प्रकुपितस्तालुकण्टकं कुर्यात् । तेन-तालुकण्टकेन, शिरसि तालुप्रदेशे निम्नता स्यात् । तथा तालुनः पतनं स्तनद्वेषः कृच्छ्रेण स्तनपानं शकृच्च द्रवं स्यात् । तथा तृडाद्याः स्युः ।

तत्रोत्क्षिप्य यवक्षारक्षौद्राभ्यां प्रतिसारयेत् ॥ ६५ ॥

तालु तद्वत्कणाशुण्ठीगोशकृद्रससैन्धवैः ।

स० -तत्र तालूत्क्षिप्य यवक्षारक्षौद्राभ्यां प्रतिसारयेत् । तथैव कणादिभिः प्रतिसारयेत् ।

शृङ्गवेरनिशाभृङ्गं कल्कितं वटपल्लवैः ॥ ६६ ॥
बध्वा गोशकृता लिप्तं कुकूले स्वेदयेत्ततः ।
रसेन लिम्पेत्ताल्वास्यं नेत्रे च परिषेचयेत् ॥ ६७ ॥

स० -तथा शुण्ठ्यादिकं कल्कितं वटपल्लवैर्बध्वा गोशकृता लिप्तं ततः कुकूले स्वेदयेत् । अनन्तरं रसेन च-ततः स्रुतेन, तालु आस्यं च लिम्पेत् । तथा नेत्रे परिषेचयेत् ।

हरीतकीवचाकुष्ठकल्कं माक्षिकसंयुतम् ।
पीत्वा कुमारः स्तन्येन मुच्यते तालुकण्टकात् ॥ ६८ ॥

स० -हरीतक्यादिकं माक्षिकयुक्तं स्तन्येन शिशुः पीत्वा तालुकण्टकाद्विमुच्यते ।

मलोपलेपात्स्वेदाद्वा गुदे रक्तकफोद्भवः ।
ताम्रो व्रणोऽन्तः कण्डूमान् जायते भूर्युपद्रवः ॥ ६९ ॥
केचित्तं मातृकादोषं वदन्त्यन्येऽहिपूतनम् ।
पृष्टारुर्गुदकुट्टं च केचिच्च तमनामिकम् ॥ ७० ॥

स० -गुदे रक्तकफोद्भवो मलोपलेपात् स्वेदाद्वा ताम्रो व्रणः कण्डूमानान्तरो बहूपद्रवो जायते । तं-तथाविधं, केचिन्मातृकादोषं कथयन्ति । अपरे च पूतनसंज्ञमित्याहुः । केचित् पृष्ठारुरिति, केचित् गुदकुट्टमिति, केचिच्च तमनामिकं, ब्रुवते ।

तत्र धात्र्याः पयः शोध्यं पित्तश्लेष्महरौषधैः ।

स० -तत्र-तस्मिन्ननेकनाम्नि रोगे, धात्र्याः क्षीरं शोधनीयम् कैः ? पित्तश्लेष्महृद्भिरौषधैः ।

शृतशीतं च शीताम्बुयुक्तमन्तरपानकम् ॥ ७१ ॥

सक्षौद्रताक्ष्र्यशैलेन व्रणं तेन च लेपयेत् ।

त्रिफलाबदरीप्लक्षत्वक्क्वाथपरिषेचितम् ॥ ७२ ॥

कासीसरोचनातुत्थमनोह्वालरसाञ्जनैः ।

लेपयेदम्लपिष्टैर्वा चूर्णितैर्वाऽवचूर्णयेत् ॥ ७३ ॥

सुश्लक्ष्णैरथवा यष्टीशङ्खसौवीरकाञ्जनैः ।

सारिवाशङ्खनाभिभ्यामसनस्य त्वचाऽथवा ॥ ७४ ॥

रागकण्डूत्कटे कुर्याद्रक्तस्रावं जलौकसा ।

सर्वं च पित्तव्रणजिच्छस्यते गुदकुट्टके ॥ ७५ ॥

स० -सह क्षौद्रेण वर्तते यत्तत् सक्षौद्रम्, सक्षौद्रम् च तत् ताक्ष्र्यशैलं च, तेन युक्तं शीताम्बु, अन्तरं पानकं च हितम् । किम्भूतम् ? शृतशीतम् । अत्र च शीतमात्रस्य शीतत्वेनैव लब्धत्वाच्छीताम्बिवत्यतिशयार्थम् । एवं हि पित्तोपशान्तिर्भवति । अत एव च तत्सहितस्य

कफस्य शमनाय माक्षिकरसाञ्जनयोगोऽत्र कृतः । तेन च जलेन व्रणं लेपयेत् । किम्भूतं व्रणम् ? त्रिफलादिक्काथेन परिषेचितं सन्तं कासीसादिभिरम्लपिष्टैर्वा लेपयेत् । अथवा, एतैरेव चूर्णितैर्व्रणमवचूर्णयेत् । अथवा मधुकादिभिः सुपिष्टैरवचूर्णयेत् । सारिवाशङ्खनाभिभ्यामवचूर्णयेत् । अथवा, असनत्वचा लिम्पेत् । रागकण्ड्वाधिक्ये जलौकोभिरस्रस्रावं कुर्यात् । जलौकसा "जातौ" इत्येकवचनात् तस्य प्रयोगो न दोषाय, तथा सल्लक्षस्य दृष्तत्वात् । सर्वं चिकित्सितं पित्तव्रणतुल्यं गुदकुट्टके शस्यते ।

पाठावेल्लद्विरजनीमुस्तभार्गीपुनर्नवैः ।
सबिल्वत्र्यूषणैः सर्पिर्वृश्चिकालीयुतैः श्रृतम् ॥ ७६ ॥
लिहानो मात्रया रोगैर्मुच्यते मृत्तिकोद्भवैः ।

स० -पाठादिभिः पक्वं घृतं मात्रया लिहन् मृत्तिकोद्भवैरामयैर्मुच्यते ।

व्याधेर्यद्यस्य भैषज्यं स्तनस्तेन प्रलेपितः ।
स्थितो मुहूर्तं धौतोऽनु पीतस्तं तं जयेद्गदम् ॥ ७७ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तरस्थाने बालामयप्रतिषेधो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

स० -यस्य रोगस्य यदौषधमुक्तं तेनैवौषधेन स्तनः प्रलेपितो मुहूर्तमात्रं-नाडिकाद्वयं यावद् विधृतः, स्तनोऽनु धौतः पश्चात् पीतस्तं तं-अनियतं रोगं, जयेत् ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने बालामयप्रतिषेधो नाम द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

****

तृतीयोऽध्यायः ।

अस्मादनन्तरं बालग्रहप्रतिषेध उच्यते, ग्रहाणामपि रोग हेतुत्वात् ।

अथातो बालग्रहप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स० -बालानां ग्रहा बालग्रहाः, तेषां प्रतिषेधो यस्मिन् स बालग्रहप्रतिषेधः, तम् । शेषं पूर्ववत् ।

पुरा गुहस्य रक्षार्थं निर्मिताः शूलपाणिना ।

मनुष्यविग्रहाः पञ्च सप्त स्त्रीविग्रहा ग्रहाः ॥ १ ॥

स० -पूर्वं श्रीमहादेवेन कार्तिकेयस्य रक्षार्थं मनुष्यशरीराः पञ्च ग्रहा निर्मिताः । स्त्रीशरीराश्च सप्तोत्पादिताः ।

स्कन्दो विशाखो मेषाख्यः श्वग्रहः पितृसंज्ञितः ।

शकुनिः पूतना शीतपूतनाऽदृष्टिपूतना ॥ २ ॥

मुखमण्डितिका तद्वद्रेवती शुष्करेवती ।

स० -स्कन्दादयः पञ्च नररूपाः । शकुन्यादयः सप्त स्त्रीरूपाः ।

तेषां ग्रहीष्यतां रूपं प्रततं रोदनं ज्वरः ॥ ३ ॥

स० -तेषां-ग्रहाणां, ग्रहीष्यतां पूर्वरूपं प्रततं रोदनं ज्वरश्च ।

सामान्यं रूपमुत्त्रासजृम्भाभ्रूक्षेपदीनताः ।
फेनस्त्रावोर्ध्वदृष्ट्योष्ठदन्तदंशप्रजागराः ॥ ४ ॥
रोदनं कूजनं स्तन्यविद्वेषः स्वरवैकृतम् ।
नखैरकस्मात्परितः स्वधात्र्यङ्गविलेखनम् ॥ ५ ॥

स० -तेषां सामान्यं रूपमुत्त्रास इत्यादि स्वधात्र्यङ्गविलेखनान्तम् ।

तत्रैकनयनस्त्रावी शिरो विक्षिपते मुहुः ।
हतैकपक्षः स्तब्धाङ्गः सस्वेदो नतकन्धरः ॥ ६ ॥
दन्तखादी स्तनद्वेषी त्रस्यन् रोदिति विस्वरम् ।
वक्रवक्त्रो वमन् लालां भृशमूर्ध्वं निरीक्षते ॥ ७ ॥
वसासृग्गन्धिरुद्विग्नो बद्धमुष्टिशकृच्छिशुः ।
चलितैकाक्षिगण्डभ्रूः संरक्तोभयलोचनः ॥ ८ ॥
स्कन्दार्तस्तेन वैकल्यं मरणं वा भवेद् ध्रुवम् ।

स ० -तत्र-तेषु ग्रहेषु मध्ये, एकलोचनस्त्रवणशीलस्तथा शिरो विक्षिपत इत्यादि संरक्तलोचनद्वयान्तं स्कन्दगृहीतस्य लक्षणम् । तेन वैकल्यं-पङ्गुत्वकाणत्वादि, मृत्युरेव वा ध्रुवं निश्चितं, भवेत् ।

सम्प्रति विशाखस्य स्कन्दापस्मारापरसंज्ञस्य लक्षणमाह

संज्ञानाशो मुहुः केशलुञ्चनं कन्धरानतिः ॥ ९ ॥

विनम्य जृम्भमाणस्य शकृन्मूत्रप्रवर्तनम् ।

फेनोद्वमनमूर्ध्वेक्षा हस्तभ्रूपादनर्तनम् ॥ १० ॥

स्तनस्वजिह्वासन्दंशसंरम्भज्वरजागराः ।

पूयशोणितगन्धश्च स्कन्दापस्मारलक्षणम् ॥ ११ ॥

स० -संज्ञानाशादिकं पूयशोणितगन्धान्तं स्कन्दापस्मारलक्षणम् ।

आध्मानं पाणिपादस्य स्पन्दनं फेननिर्वमः ।

तृण्मुष्टिबन्धातीसारस्वरदैन्यविवर्णताः ॥ १२ ॥

कूजनं स्तननं छर्दिः कासहिध्माप्रजागराः ।

ओष्ठदंशाङ्गसङ्कोचस्तम्भबस्ताभगन्धताः ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वं निरीक्ष्य हसनं, मध्ये विनमनं, ज्वरः ।

मूर्च्छैकनेत्रशोफश्च नैगमेषग्रहाकृतिः ॥ १४ ॥

स० -मेषस्य नैगमेषापरसंज्ञस्याध्मानादि एकनेत्रशोफान्तं लक्षणम् ।

कम्पो हृषितरोमत्वं स्वेदश्चक्षुर्निमीलनम् ।
बहिरायामनं जिह्वादंशोऽन्तःकण्ठकूजनम् ॥ १५ ॥
धावनं विङ्वगन्धत्वं क्रोशनं च श्ववच्छुनि ।

स० -शुनि-श्वग्रहे, कम्प इत्यादिकं क्रोशनं श्ववदित्यन्तं लक्षणम् ।

रोमहर्षो मुहुस्त्रासः सहसा रोदनं ज्वरः ॥ १६ ॥
कासातिसारवमथुजृम्भातृड्वगन्दताः ।
अङ्गेष्वाक्षेपविक्षेपशोषस्तम्भविवर्णताः ॥ १७ ॥
मुष्टिबन्धः स्त्रुतिश्चाक्ष्णोर्बालस्य स्युः पितृग्रहे ।

स० -पितृग्रहे रोमहर्ष इत्यादिकं बालस्य स्युरित्यन्तं लक्षणम् ।

स्रस्ताङ्गत्वमतीसारो जिह्वातालुगले व्रणाः ॥ १८ ॥
स्फोटाः सदाहरुक्पाकाः सन्धिषु स्युः पुनःपुनः ।
निश्यह्नि प्रविलीयन्ते पाको वक्रे गुदेऽपि वा ॥ १९ ॥
भयं शकुनिगन्धत्वं ज्वरश्च शकुनिग्रहे ।

स० -शकुनिग्रहे स्रस्ताङ्गत्वमित्यादिकं ज्वरश्चेत्यन्तं लिङ्गम् ।

पूतनायां वमिः कम्पस्तन्द्रा रात्रौ प्रजागरः ॥ २० ॥

हिध्माऽऽध्मानं शकृद्भेदः पिपासा मूत्रनिग्रहः ।

स्रस्तहृष्टाङ्गरोमत्वं काकवत्पूतिगन्धिता ॥ २१ ॥

स० -वमिः कम्प इत्यादिकं काकवत्पूतिगन्धितेत्यन्तं पूतनाग्रहे लिङ्गम् ।

शीतपूतनया कम्पो रोदनं तिर्यगीक्षणम् ।

तृष्णाऽन्त्रकूजोऽतीसारो वसावद्विस्रगन्धता ॥ २२ ॥

पार्श्वस्यैकस्य शीतत्वमुष्णत्वमपरस्य च ।

स ० -शीतपूतनया कम्पो रोदनमित्यादिकमुष्णत्वमपरस्य चेत्येवमन्तं शीतपूरनाग्रहे लिङ्गम् ।

अन्धपूतनया छर्दिर्ज्वरः कासोऽल्पनिद्रता ॥ २३ ॥

वर्चसो भेदवैवर्ण्यदौर्गन्ध्यान्यङ्गशोषणम् ।

दृष्टेः सादातिरुक्कण्डूपोथकीजन्मशूनताः ॥ २४ ॥

हिध्मोद्वेगस्तनद्वेषवैवर्ण्यस्वरतीक्ष्णताः ।

वेपथुर्मत्स्यगन्धत्वमथवा साम्लगन्धता ॥ २५ ॥

स० -छर्द्यादिकं साम्लगन्धतेत्यन्तमन्धपूतनाया [अ] दृष्टिपूतनापरसंज्ञाया लक्षणम् ।

मुखमण्डितया पाणिपादास्यरमणीयता ।

सिराभिरसिताभाभिराचितोदरता ज्वरः ॥ २६ ॥

अरोचकोऽङ्गग्लपनं गोमूत्रसमगन्धता ।

स० -मुखमण्डितायां ग्रहे पाणिपादास्यरमणीयतेत्यादिकं लक्षणम् ।

रेवत्यां श्यावनीलत्वं कर्णनासाक्षिमर्दनम् ॥ २७ ॥

कासहिध्माक्षिविक्षेपवक्रवक्रत्वरक्तता: ।

बस्तगन्धो ज्वरः शोषः पुरीषं हरितं द्रवम् ॥ २८ ॥

स० -रेवत्यां-रेवतीग्रहे, श्यावनीलत्वादि लिङ्गम् ।

जायते शुष्करेवत्यां क्रमात्सर्वाङ्गसङ्क्षयः ।

स० -शुष्करेवत्यां क्रमात्सर्वाङ्गसङ्क्षय इति लिङ्गम् ।

अधुनाऽसाध्यलक्षणं वक्ति-

केशशातोऽन्नविद्वेषः स्वरदैन्यं विवर्णता ॥ २९ ॥

रोदनं गृध्रगन्धत्वं दीर्घकालानुवर्तनम् ।

उदरे ग्रन्थयो वृत्ता यस्य नानाविधं शकृत् ॥ ३० ॥

जिह्वाया निम्नता मध्ये श्यावं तालु च तं त्यजेत् ।

स० -केशशात इत्यादिकं श्यावं तालु चेत्यन्तं यस्य बालस्य स्यात्, तं न चिकित्सेत् ।

भुञ्जानोऽन्नं बहुविधं यो बालः परिहीयते ॥ ३१ ॥
तृष्णागृहीतः क्षामाक्षो हन्ति तं शुष्करेवती ।

स० -भुञ्जानोऽन्नमित्यादिलक्षणं बालं शुष्करेवती हन्ति ।

त्रिभिः कारणैर्ग्रहा गृह्णन्तीत्याह-

हिंसारत्यर्चनाकाङ्क्षा ग्रहग्रहणकारणम् ॥ ३२ ॥

स० -हिंसा च रतिश्चार्चना च, तासामाकाङ्क्षा-अभिलाषः, सा ग्रहाणां ग्रहणे कारणं-हेतुः ।

तत्र हिंसात्मके बालो महान् वा स्रुतनासिकः ।
क्षतजिह्वः क्वणेद्बाढमसुखी साश्रुलोचनः ॥ ३३ ॥
दुर्वर्णो हीनवचनः पूतिगन्धिश्च जायते ।
क्षामो मूत्रपुरीषं स्वं मृद्नाति न जुगुप्सते ॥ ३४ ॥
हस्तौ चोद्यम्य संरब्धो हन्त्यात्मानं तथा परम् ।

तद्वच्च शस्त्रकाष्ठाद्यैरग्निं वा दीप्तमाविशेत् ॥ ३५ ॥

अप्सु मज्जेत्पतेत्कूपे कुर्यादन्यच्च तद्विधम्।

तृड्दाहमोहान् पूयस्य छर्दनं च प्रवर्तयेत् ॥ ३६ ॥

रक्तं च सर्वमार्गेभ्यो रिष्टोत्पत्तिं च तं त्यजेत् ।

स ० -तत्र-तेषु ग्रहेषु मध्यात्, हिंसात्मके ग्रहे सति बालो महान् वा पुरुषः स्रुतनासिकादिगुणो जायते । तथा क्षामः सन् इदमिदं कुर्यात् । तद्विधं-आत्महननादिकं, अन्यदपि कुर्यात् । तृट्दाहमोहांस्तथा छर्दनं च पूयस्य प्रवर्तयेत् । तथा सर्वस्रोतोभ्यो रक्तं च प्रवर्तयेत्, रिष्टोत्पत्तिं च । तं बालं नोपक्रमेत् ।

रहःस्त्रीरतिसंलापगन्धस्रग्भूषणप्रियः ॥ ३७ ॥

हृष्टः शान्तश्च दुःसाध्यो रतिकामेन पीडितः ।

स० -रहःस्त्रीरत्यादिप्रियो हृष्टादिगुणो बालो रतिकामेन ग्रहेण पीडितः कृच्छ्रसाध्यः स्यात् ।

सम्प्रत्यर्चनाकामं ब्रूते-

दीनः परिमृशन् वक्त्रं शुष्कौष्ठगलतालुकः ॥ ३८ ॥

शङ्कितं वीक्षते रौति ध्यायत्यायाति दीनताम् ।

अन्नमन्नाभिलाषेऽपि दत्तं नाति बुभुक्षते ॥ ३९ ॥

गृहीतं बलिकामेन तं विद्यात्सुखसाधनम् ।

स० -दीनादिगुणः सन् इदमिदं करोति । तं-एवंविधं, बलिकामेन गृहीतं बालं सुखसाध्यं विद्यात् ।

अधुनैषां चिकित्सितमाह-

हन्तुकामं जयेद्धोमैः सिद्धमन्त्रप्रवर्तितैः ॥ ४० ॥

इतरौ तु यथाकामं रतिबल्यादिदानतः ।

स० -जिघांसुग्रहं होमादिभिर्जयेत् । ननु, हिंसाकामोऽसाध्यस्तं त्यजेदित्युक्तम्, तत्कथं तस्य साधनमुक्तम्? ब्रूमः । असाध्यस्यापि चिकित्सा कार्यैव । तथा च सङ्ग्रहेऽभ्यधायि "तस्मादाचरमोच्छ्वासाच्चिकित्सेत् ।" इत्यादि । अपि च मन्त्रप्रभावस्याचिन्त्यत्वात् । इतरौ तु-रत्यर्चनाकामौ, यथाभिलाषं रतिबल्यादिदानेन जयेत् ।

अथ साध्यग्रहं बालं विविक्ते शरणे स्थितम् ॥ ४१ ॥

त्रिरह्नः सिक्तसंमृष्टे सदा सन्निहितानले ।

विकीर्णभूतिकुसुमपत्रबीजान्नसर्षपे ॥ ४२ ॥

रक्षोघ्नतैलज्वलितप्रदीपहतपाप्मनि ।

व्यवायमद्यपिशितनिवृत्तपरिचारके ॥ ४३ ॥

पुराणसर्पिषाऽभ्यक्तं परिषिक्तं सुखाम्बुना ।

साधितेन बलानिम्बवैजयन्तीनृपद्रुमैः ॥ ४४ ॥

पारिभद्रककट्वङ्गजम्बूवरुणकट्तृणैः ।

कपोतवङ्कापामार्गपाटलामधुशिग्रुभिः ॥ ४५ ॥

काकजङ्घामहाश्वेताकपित्थक्षीरिपादपैः ।

सकदम्बकरञ्जैश्च, धूपं स्नातस्य चाचरेत् ॥ ४६ ॥

द्वीपिव्याघ्राहिसिंहर्क्षचर्मभिर्घृतमिश्रितैः ।

स० -अथेति कृतमङ्गलम् । साध्यग्रहं बालं विविक्ते गृहे स्थितम् । किम्भूते ? [त्रिः-] त्रीन् वारान्, शोधिते सिक्ते च । त्रिरह्न इति "कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे" इत्यधिकरणे षष्ठी । तथा सर्वदा निकटाग्नौ । तथा विक्षिप्तभूत्यादिके, रक्षोघ्नतैलप्रदीप्तप्रदीपहतपापे, व्यवायादिनिवृत्तपरिचारके । किम्भूतं बालम् ? पुराणघृताभ्यक्तम् । तथा स्नातमुष्णाम्बुना । किम्भूतेन जलेन ? बलादिभिः साधितेन । वैजयन्ती-अरणिका । महाश्वेता_कटभी । परिषिक्तस्य चास्य द्वीप्यादिचर्मादिभिर्घृत मिश्रितैर्धूपनं कुर्यात् ।

पूतीदशाङ्गसिद्धार्थवचाभल्लातदीप्यकैः ॥ ४७ ॥

सकुष्ठैः सघृतैर्धूपः सर्वग्रहविमोक्षणः ।

स० -पूत्यादिभिर्धूपः सर्वग्रहविमोक्षणः स्यात् । पूती-पूतीकरञ्जः । "वचाहिङ्गुविडङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली । पाठा प्रतिविषा व्योषं" (हृ. उ. अ. ३७।२७) इति दशाङ्गः काश्यपेन विनिर्मितः ।

सर्षपा निम्बपत्राणि मूलमश्वखुरा वचा ॥ ४८ ॥

भूर्जपत्रं घृतं धूपः सर्वग्रहनिवारणः ।

स० -सर्षपादिभिर्धूपोऽशेषग्रहनिवारणः । अश्वखुरा-गिरिकर्णिका ।

अनन्ताम्रास्थितगरं मरिचं मधुरो गणः ॥ ४९ ॥
शृगालविन्ना मुस्ता च कल्कितैस्तैर्घृतं पचेत् ।
दशमूलरसक्षीरयुक्तं तद् ग्रहजित्परम् ॥ ५० ॥

स० -यवासादिभिः कल्कितैर्दशमूलरसक्षीरयुतं घृतं पचेत् । तच्च शिशोः पथ्यं परं ग्रहजित् ।

रास्नाद्व्यंशुमतीवृद्धपञ्चमूलबलाघनात् ।
क्वाथे सर्पिः पचेत्पिष्टैः सारिवाव्योषचित्रकैः ॥ ५१ ॥
पाठाविडङ्गमधुकपयस्याहिङ्गुदारुभिः ।
सग्रन्थिकैः सेन्द्रयवैः शिशोस्तत्सततं हितम् ॥ ५२ ॥
सर्वरोगग्रहहरं दीपनं बलवर्णदम् ।

स० -रास्नादिक्वाथे सारिवादिभिः कल्कैः सर्पिः पचेत् । तच्च शिशोः सदा पथ्यं सर्वरोगग्रहघ्नं दीपनं बलवर्णदं च ।

सारिवासुरभिब्राह्मीशङ्खिनीकुष्ठसर्षपैः ॥ ५३ ॥
वचाश्वगन्धासुरसयुक्तैः सर्पिर्विपाचयेत् ।

तन्नाशयेद्ग्रहान् सर्वान् पानेनाभ्यञ्जनेन च ॥ ५४ ॥

स० -सारिवादिभिः सुरसयुक्तैः सर्पिर्विपाचयेत् । तच्च पानाभ्यञ्जनाभ्यां सर्वग्रहनाशनम् ।

गोश्रृङ्गचर्मवालाहिनिर्मोकं वृषदंशविट् ।
निम्बपत्राज्यकटुकामदनं बृहतीद्वयम् ॥ ५५ ॥
कार्पासास्थियवच्छागरोमदेवाह्वसर्षपम् ।
मयूरपत्रश्रीवासं तुषकेशं सरामठम् ॥ ५६ ॥
मृद्भाण्डे बस्तमूत्रेण भावितं श्लक्ष्णचूर्णितम् ।
धूपनं च हितं सर्वभूतेषु विषमज्वरे ॥ ५७ ॥

स ० -गोश्रृङ्गादि सर्पनिर्मोकादि च मृन्मये भाण्डे छागमूत्रेण भावितं सूक्ष्मरजीकृतं सर्वभूतेषु विषमज्वरे च धूपनार्थं हितम् ।

घृतानि भूतविद्यायां वक्ष्यन्ते यानि तानि च ।
युञ्ज्यात्तथा बलिं होमं स्नपनं मन्त्रतन्त्रवित् ॥ ५८ ॥

स० -यानि च सर्पींषि भूतविद्यायां वक्ष्यन्ते तानि च युञ्ज्यात् । तथा मन्त्राः-सङ्ग्रहोक्ताः, तन्त्राणि च, एतानि वेत्तीति मन्त्रतन्त्रवित्,-वैद्यो, बलिं होमं स्नपनं च युञ्ज्यात् ।

पूतीकरञ्ज(ञ्जात्)त्वक्पत्रं क्षीरिभ्यो बर्बरादपि ।
तुम्बीविशालारलुकशमीबिल्वकपित्थतः ॥ ५९ ॥
उत्क्वाथ्य तोयं तद्रात्रौ बालानां स्नपनं शिवम् ।

स० -पूतीकरञ्जत्वक् तथा पत्रं क्षीरिवृक्षाद्बर्बरादिभ्यश्च तोयमुत्क्वाथ्य तद्रात्रौ बालानां स्नपनं शिवं स्यात् ।

अनुबन्धान् यथाकृच्छ्रं ग्रहापायेऽप्युपद्रवान् ॥ ६० ॥
बालामयनिषेधोक्तभेषजैः समुपाचरेत् ॥ ६० १/२ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तर-स्थाने बालग्रहप्रतिषेधो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

स ०-अनुबन्धान् यथाकृच्छ्रं तथा ग्रहाणामपाये-मोक्षे, च ये उपद्रवास्तांश्च बालामयप्रतिषेधाध्यायोक्तैरौषधैः समुपक्रमेत् ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्र श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने बालग्र-हप्रतिषेधो नाम तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदये द्वितीयं कौमारतन्त्रं समाप्तम् ।

****

चतुर्थोऽध्यायः ।

अधुना भूतविज्ञानाध्यायारम्भो ग्रहसामान्यात् ।

अथातो भूतविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

लक्षयेज्ज्ञानविज्ञानवाक्चेष्टाबलपौरुषम् ।
पुरुषेऽपौरुषं यत्र तत्र भूतग्रहं वदेत् ॥ १ ॥

स० -यत्र पुरुषे ज्ञानाद्यपौरुषं लक्षयेत् तत्र भूतग्रहं वदेत् । इति सामान्यं भूतविज्ञानम् ।

भूतस्य रूपप्रकृतिभाषागत्यादिचेष्टितैः ।
यस्यानुकारं कुरुते तेनाविष्टं तमादिशेत् ॥ २ ॥

स० -यस्य भूतस्य रूपादेरनुकारं यादृशं भजते तेन तं पुरुषमधिष्ठितं वदेत् ।

सोऽष्टादशविधो देवदानवादिविभेदतः ।

स० -स भूतोऽष्टादशप्रकारो देवादिभेदेन ।

हेतुस्तदनुषक्तौ तु सद्यः पूर्वकृतोऽथवा ॥ ३ ॥

प्रज्ञापराधः, सुतरां तेन कामादिजन्मना ।

लुप्तधर्मव्रताचारः पूज्यानप्यतिवर्तते ॥ ४ ॥

तं तथा भिन्नमर्यादं पापमात्मोपघातिनम् ।

देवादयोऽप्यनुघ्नन्ति ग्रहाश्छिद्रप्रहारिणः ॥ ५ ॥

स० -तस्य भूतस्यानुषङ्गे प्रज्ञापराधः सद्यः-अधुनातनः, पूर्वजन्मकृतो वा हेतुः । तेन-प्रज्ञापराधेन, कामक्रोधादिजेन सुतरां नष्टधर्मव्रताचारः सन् पूज्यानप्यतिक्रामति । तं पुरुषं तथा लुप्तधर्मव्रताचारत्वाद्भिन्नमर्यादं देवादयो ग्रहा अप्यत्यन्त -मर्यादातिक्रमादनु-पश्चात्, घ्नन्ति । न केवलं हिंसात्मकानामक्षमा इति द्योतनार्थोऽपिशब्दः । कीदृशास्ते ? छिद्रप्रहारिणः । हेतावियं प्रथमा, छिद्रप्रहारित्वादित्यर्थः ।

छिद्रं पापक्रियारम्भः पाकोऽनिष्टस्य कर्मणः ।

एकस्य शून्येऽवस्थानं श्मशानादिषु वा निशि ॥ ६ ॥

दिग्वासस्त्वं गुरोर्निन्दा रतेरविधिसेवनम् ।

अशुचेर्दैवतार्चादि परसूतकसङ्करः ॥ ७ ॥

होममन्त्रबलीज्यानां विगुणं परिकर्म च ।

समासाद्दिनचर्यादिप्रोक्ताचारव्यतिक्रमः ॥ ८ ॥

स० -छिद्रं पापक्रियारम्भ उच्यते । स चाशुभस्य कर्मणः पाकः-फलम् । एकस्य-अद्वितीयस्य, शून्ये स्थानेऽवस्थितिः, अथवा श्मशानादिषु निश्यवस्थितिः । तथा नग्नेत्यादि । किं वा बहुनोदितेन ? सङ्क्षेपेण दिनचर्यादिकथितस्याचारस्य च व्यतिक्रम इति ग्रहग्रहणे हेतुः ।

ग्रृह्णन्ति शुक्लप्रतिपत्त्रयोदश्योः सुरा नरम् ।
शुक्लत्रयोदशीकृष्णद्वादश्योर्दानवा ग्रहाः ॥ ९ ॥
गन्धर्वास्तु चर्तुर्दश्यां द्वादश्यां चोरगाः पुनः ।
पञ्चम्यां, शुक्लसप्तम्येकादश्योस्तु धनेश्वराः ॥ १० ॥
शुक्लाष्टपञ्चमीपौर्णमासीषु ब्रह्मराक्षसाः ।
कृष्णे रक्षः पिशाचाद्या नवद्वादशपर्वसु ॥ ११ ॥
दशामावास्ययोरष्टनवम्योः पितरोऽपरे ।
गुरुवृद्धादयः प्रायः कालं सन्ध्यासु लक्षयेत् ॥ १२ ॥

स० -देवाः शुक्लप्रतिपदि शुक्लत्रयोदश्यां च नरं गृह्णन्ति । शुक्लत्रयोदश्यां कृष्णद्वादश्यां च दानवा ग्रहा गृह्णन्ति । गन्धर्वाश्च- तुर्दश्यां द्वादश्यां च । सर्पास्तु पञ्चम्याम् । शुक्लपक्षस्य सप्तम्यामेकादश्यां च यक्षा गृह्णन्ति । शुक्लाष्टम्यादिषु ब्रह्मराक्षसा गृह्णन्ति । रक्षःपिशाचादयः कृष्णपक्षे नवमीद्वादश्योः पर्वसु च गृह्णन्ति । दशम्यादिषु पितरो गृह्णन्ति । अपरे-अनुक्ता गुरुवृद्धादयः, अष्टमीनवम्योर्गृह्णन्ति । पूर्वोक्तेष्वेव तिथिषु प्रायेण(यः)-बाहुल्येन, ग्रहणकालं सन्ध्यासु-पर्वादिषु, जानीयात् ।

फुल्लपद्मोपममुखं सौम्यदृष्टिमकोपनम् ।
अल्पवाक्स्वेदविण्मूत्रं भोजनानभिलाषिणम् ॥ १३ ॥
देवद्विजातिपरमं शुचिं संस्कृतवादिनम् ।
मीलयन्तं चिरान्नेत्रे सुरभिं वरदायिनम् ॥ १४ ॥
शुक्लमाल्याम्बरसरिच्छैलोच्चभवनप्रियम् ।
अनिद्रमप्रधृष्यं च विद्याद्देववशीकृतम् ॥ १५ ॥

स० -फुल्लपद्मोपममुखमित्यादि देवग्रहगृहीतं विद्यात् ।

जिह्मदृष्टिं दुरात्मानं गुरुदेवद्विजद्विषम् ।
निर्भयं मानिनं शूरं क्रोधनं व्यवसायिनम् ॥ १६ ॥
रुद्रः स्कन्दो विशाखोऽहमिन्द्रोऽहमिति वादिनम् ।
सुरामांसरुचिं विद्यात् दैत्यग्रहगृहीतकम् ॥ १७ ॥

स० -जिह्मदृष्टिमित्यादिलक्षणलक्षितं दैत्यवशीकृतं विद्यात् ।

स्वाचारं सुरभिं हृष्टं गीतनर्तनकारिणम् ।
स्नानोद्यानरुचिं रक्तवस्त्रमाल्यानुलेपनम् ॥ १८ ॥
शृङ्गारलीलाभिरतं गन्धर्वाध्युषितं वदेत् ।

स० -स्वाचारमित्यादिलक्षणलक्षितं गन्धर्वेण गृहीतं विद्यात् ।

रक्ताक्षं क्रोधनं स्तब्धदृष्टिं वक्रगतिं चलम् ॥ १९ ॥
श्वसन्तमनिशं हिह्वालोलिनं सृक्किणीलिहम् ।
प्रियदुग्धगुडस्नानमधोवदनशायिनम् ॥ २० ॥
उरगाधिष्ठितं विद्यात्त्रस्यान्तं चातपत्रतः ।

स० -रक्ताक्षमित्यादिलक्षणं छत्राच्च त्रस्यन्तं सर्पाधिष्ठितं विद्यात् ।

विप्लुतत्रस्तरक्तांक्षं शुभगन्धं सुतेजसम् ॥ २१ ॥
प्रियनृत्यकथागीतस्नानमाल्यानुलेपनम् ।
मत्स्यमांसरुचिं हृष्टं तुष्टं बलिनमव्यथम् ॥ २२ ॥
चलिताग्रकरं कस्मै किं ददामीति वादिनम् ।
रहस्यभाषिणं वैद्यद्विजातिपरिभाविनम् ॥ २३ ॥
अल्परोषं द्रुतगतिं विद्याद्यक्षगृहीतकम् ।

स० -विप्लुतत्रस्तरक्ताक्षमित्यादिलक्षणं यक्षगृहीतं विद्यात् ।

हास्यनृत्यप्रियं रौद्रचेष्टं छिद्रप्रहारिणम् ॥ २४ ॥
आक्रोशिनं शीघ्रगतिं देवद्विजभिषग्द्विषम् ।
आत्मानं काष्ठशस्त्राद्यैर्घ्नन्तं भोःशब्दवादिनम् ॥ २५ ॥
शास्त्रवेदपठं विद्याद् गृहीतं ब्रह्मराक्षसैः ।

स० -हास्यनृत्यप्रियमित्यादिलक्षणं ब्रह्मराक्षसगृहीतं विद्यात् ।

सक्रोधदृष्टिं भृकुटिमुद्वहन्तं ससंभ्रमम् ॥ २६ ॥
प्रहरन्तं प्रधावन्तं शब्दन्तं भैरवाननम् ।

अन्नाद्विनाऽपि बलिनं नष्टनिद्रं निशाचरम् ॥ २७ ॥

निर्लज्जमशुचिं शूरं क्रूरं परुषभाषिणम् ।

रोषणं रक्तमाल्यस्त्रीरक्तमद्यामिषप्रियम् ॥ २८ ॥

दृष्ट्वा च रक्तं मांसं वाऽऽलिहानं दशनच्छदौ ।

हसन्तमन्नकाले च राक्षसाधिष्ठितं वदेत् ॥ २९ ॥

स० -सक्रोधदृष्टिमित्यादिलक्षणं राक्षसाधिष्ठितं वदेत् ।

अवस्थचित्तं नैकत्र तिष्ठन्तं परिधाविनम् ।

उच्छिष्टनृत्यगान्धर्वहासमद्यामिषप्रियम् ॥ ३० ॥

निर्भर्त्सनाद्दीनमुखं रुदन्तमनिमित्ततः ।

नखैर्लिखन्तमात्मानं रूक्षध्वस्तवपुःस्वरम् ॥ ३१ ॥

आवेदयन्तं दुःखानि सम्बद्धाबद्धभाषिणम् ।

नष्टस्मृतिं शून्यरतिं लोलं नग्नं मलीमसम् ॥ ३२ ॥

रथ्याचैलपरीधानं तृणमालाविभूषणम् ।

आरोहन्तं च काष्ठाश्वं तथा सङ्करकूटकम् ॥ ३३ ॥

बह्वाशिनं पिशाचेन विजानीयादधिष्ठितम् ।

स० -अवस्थचित्तमित्यादिलक्षणं पिशाचगृहीतं विद्यात् ।

प्रेताकृतिक्रियागन्धं भीतमाहारविद्विषम् ॥ ३४ ॥
तृणच्छिदं च प्रेतेन गृहीतं नरमादिशेत् ।

स० -प्रेताकृतिक्रियागन्धमित्यादिलक्षणं प्रेतगृहीतं नरं विद्यात् ।

बहुप्रलापं कृष्णास्यं प्रविलम्बितयायिनम् ॥ ३५ ॥
शूनप्रलम्बवृषणं कूष्माण्डाधिष्ठितं वदेत् ।

स० -बहुप्रलापादिलक्षणं कूष्माण्डाधिष्ठितं वदेत् ।

गृहीत्वा काष्ठलोष्टादि भ्रमन्तं चीरवाससम् ॥ ३६ ॥
नग्नं धावन्तमुत्त्रस्तदृष्टिं तृणविभूषणम् ।
श्मशानशून्यायतनरथ्यैकद्रुमसेविनम् ॥ ३७ ॥
तिलान्नमद्यमांसेषु सततं सक्तलोचनम् ।
निषादाधिष्ठितं विद्याद् वदन्तं परुषाणि च ॥ ३८ ॥

स० -गृहीत्वा काष्ठमित्यादिलक्षणं तथा परुषाणि भाषमाणं निषादगृहीतं विद्यात् ।

याचन्तमुदकं चान्नं त्रस्तलोहितलोचनम् ।
उग्रवाक्यं च जानीयान्नरमौकिरणार्दितम् ॥ ३९ ॥

स० -याचन्तमुदकमित्यादिलक्षणमौकिरणार्दितं विद्यात् ।

गन्धमाल्यरतिं सत्यवादिनं परिवेपिनम् ।
बहुनिद्रं च जानीयाद्वेतालेन वशीकृतम् ॥ ४० ॥

स० -गन्धमाल्यरतिमित्यादिलक्षणं वेतालगृहीतं विद्यात् ।

अप्रसन्नदृशं दीनवदनं शुष्कतालुकम् ।
चलन्नयनपक्ष्माणं निद्रालुं मन्दपावकम् ॥ ४१ ॥
अपसव्यपरीधानं तिलमांसगुडप्रियम् ।
स्खलद्वाचं च जानीयात् पितृग्रहवशीकृतम् ॥ ४२ ॥

स० -अप्रसन्नदृशमित्यादिलक्षणं पितृग्रहगृहीतं विद्यात् ।

गुरुवृद्धर्षिसिद्धाभिशापचिन्तानुरूपतः ।
व्याहाराहारचेष्टाभिर्यथास्वं तद्ग्रहं वदेत् ॥ ४३ ॥

स० -गुर्वादीनां शापचिन्तानुरूपवचनादिभिर्यथायोगं तद्ग्रहं विद्यात् ।

कुमारवृदानुगतं नग्नमुद्धतमूर्धजम् ।
अस्वस्थमनसं दैर्घ्यकालिकं सग्रहं त्यजेत् ॥ ४४ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तरस्थाने भूत-
विज्ञानीयो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

स० -सर्वग्रहगृहीतं त्यजेत् । कीदृशम् ? कुमारसमूहेनानुयातं, तथा नग्नमुद्धतकेशं, तथाऽस्वस्थचित्तं, तथा दीर्घकालानुवर्तिनं चेति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने भूतविज्ञानीयो नाम चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

****

पञ्चमोऽध्यायः ।

भूतग्रहविज्ञानादनन्तरं भूतस्य प्रतिषेधं-चिकित्सितं, उच्यते । ननु, निदानचिकित्सितपदाभ्यां प्रसिद्धतराभ्यां पूर्ववत्किमितीदं तन्त्रकृता नोपनिबद्धम् ? इति केचिच्चोद्यमचूचुदन् । तान् सञ्चक्ष्महे । शास्त्रकारस्यास्येदृशी प्रतिज्ञा,-सूत्रशारीरनिदान चिकित्सितकल्पोत्तराख्यैः षड्भिः स्थानैस्तन्त्रमिदमभिधेयमिति । तदेवं यद्युत्तरे स्थानेऽपि किञ्चिन्निदानचिकित्सितपदाभ्यामभिधीयते, ततः षड्स्थानकमिदं तन्त्रमिति प्रतिज्ञां व्याहन्यात् । तस्मादयं विरचनाप्रकारविशेषः कृतः ।

अथातो भूतप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रयादयो महर्षयः । (गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

भूतं जयेदहिंसेच्छं जपहोमबलिव्रतैः ।

तपःशीलसमाधानदानज्ञानदयादिभिः ॥ १ ॥

स० -अहिंसाकामं भूतं जपादिभिर्जयेत् ।

हिङ्गुव्योषालनेपालीलशुनार्कजटाजटाः ।

अजलोमी सगोलोमी भूतकेशी वचा लता ॥ २ ॥

कुक्कुटी सर्पगन्धाख्या तिलाः काणविकाणिके ।

वज्रप्रोक्ता वयःस्था च शृङ्गी मोहनवल्ल्यपि ॥ ३ ॥

स्रोतोजाञ्जनरक्षोघ्नं रक्षोघ्नं चान्यदौषधम् ।

खराश्वश्वाविदुष्ट्रर्क्षगोधानकुलशल्यकात् ॥ ४ ॥

द्वीपिमार्जारगोसिंहव्याघ्रसामुद्रसत्त्वतः ।

चर्मपित्तद्विजनखा वर्गेऽस्मिन् साधयेद्धृतम् ॥ ५ ॥

पुराणमथवा तैलं नवं तत्पाननस्ययोः ।

अभ्यङ्गे च प्रयोक्तव्यमेषां चूर्णं च धूपने ॥ ६ ॥

एभिश्च गुटिकां युञ्ज्यादञ्जने सावपीडने ।

प्रलेपे कल्कमेतेषां क्वाथं च परिषेचने ॥ ७ ॥

प्रयोगोऽयं ग्रहोन्मादान् सापस्माराञ्शमं नयेत् ।

स० -हिङ्ग्वादय औषधम् । आलं-हरितालम् । नेपाली- कस्तूरिका । जटा-जटामांसी । अजलोमी-श्वेतदूर्वा । गोलोमी-दूर्वा । लता-प्रियङ्गुः । कुक्कुटी-शितिवारकः । सर्पगन्धाख्या-नाकुली । काणविषा(का)णिके-काकोलीक्षीरकाकोल्यौ । श्रृङ्गी-अतिविषा । मोहनवल्ली-वन्दाकः । अन्यदपि रक्षोघ्नं गुग्गुल्वादिकमौषधम् । तथा गर्दभतुरङ्गादिभ्यश्चर्मादयः । सामुद्रसत्त्वतो-जलधिजन्तोः । तदेतस्मिन् हिङ्ग्वादिवर्गे, घृतं पुराणमथवा नवं तैलं पचेत्-साधयेत् । तच्च-घृतं तैलं वा, सिद्धं पाने नस्येऽभ्यङ्गे च प्रयोज्यम् । एषां द्रव्याणां च चूर्णं धूपने प्रयोज्यम् । एभिश्चूर्णैर्गुटिकामञ्जनेऽवपीडने च युञ्ज्यात् । एतेषां च द्रव्याणां कल्कं प्रलेपे क्वाथं परिषेचने च युञ्ज्यात् । अयं प्रयोगो ग्रहादीन् शमयेत् ।

गजाह्वापिप्पलीमूलव्योषामलकसर्षपान् ॥ ८ ॥

गोधानकुलमार्जारझषपित्तप्रपेषितान् ।

नावनाभ्यङ्गसेकेषु विदधीत ग्रहापहान् ॥ ९ ॥

स० -हस्तिपिप्पल्यादीनि(न्) गोधादिपित्तपिष्टानि(न्) नस्याभ्यङ्गसेकेषु ग्रहापहान् कुर्यात् । मूलं-पुष्करमूलम् । झषो जलचरभेदः ।

सिद्धार्थकवचाहिङ्गुप्रियङ्गुरजनीद्वयम् ।

मञ्जिष्ठा श्वेतकटभी वरा श्वेताऽद्रिकर्णिका ॥ १० ॥

निम्बस्य पत्रं बीजं तु नक्तमालशिरीषयोः ।

सुराह्वं त्र्यूषणं सर्पिर्गोमूत्रे तैश्चतुर्गुणे ॥ ११ ॥

सिद्धं सिद्धार्थकं नाम पाने नस्ये च योजितम् ।

ग्रहान् सर्वान्निहन्त्याशु विशेषादासुरान् ग्रहान् ॥ १२ ॥

कृत्यालक्ष्मीविषोन्मादज्वरापस्मारपाप्म च ।

स० -सर्षपादि गोमूत्रे चतुर्गुणे सर्पिः सिद्धं सिद्धार्थकसंज्ञं पाने नस्ये च योजितं सर्वान् ग्रहान् द्राक् नाशयति । विशेषेणासुरग्रहान् कृत्यादींश्च । श्वेतकटभी-श्वेतगुञ्जा । श्वेताऽद्रिकर्णिका-शुक्ला गिरिकर्णिका ।

एभिरेवौषधैर्बस्तवारिणा कल्पितोऽगदः ॥ १३ ॥

पाननस्याञ्जनालेपस्नानोद्धर्षणयोजितः ।

गुणैः पूर्ववदुद्दिष्टो राजद्वारे च सिद्धिकृत् ॥ १४ ॥

स० -एभिरेव द्रव्यैश्छागमूत्रेण कल्पितोऽगदः पानादिषु योजितो गुणैः पूर्वेण तुल्य उक्तो राजद्वारे च सिद्धिकरः स्यात् ।

सिद्धार्थकव्योषवचाश्वगन्धा-

निशाद्वयं हिङ्गुपलाण्डुकन्दः ।

बीजं करञ्जात्, कुसुमं शिरीषात्

फलं च वल्कं च कपित्थवृक्षात् ॥ १५ ॥

समाणिमन्थं सनतं सकुष्ठं

स्योनाकमूलं किणिही सिता च ।

बस्तस्य मूत्रेण सुभावितं तत्

पित्तेन गव्येन गुडान् विदध्यात् ॥ १६ ॥

दुष्टव्रणोन्मादतमोनिशान्धा-

नुद्बन्धकान् वारिनिमग्नदेहान् ।

दिग्धाहतान् दर्पितसर्पदष्टां-

स्ते साधयन्त्यञ्जननस्यलेपैः ॥ १७ ॥

स० -सिद्धार्थकादि बस्तमूत्रेण सुभावितं गव्येन पित्तेन गुडान्-गुडकान्, कुर्यात् । ते च-गुडकाः, अञ्जननस्यलेपैर्दुष्टव्रणादीन् साधयन्ति । उपजातिवृत्ते इन्द्रवज्रा च ।

कार्पासास्थिमयूरपत्रबृहतीनिर्माल्यपिण्डीतक-

त्वङ्मांसीवृषदंशविड्वुषवचाकेशाहिनिर्मोककैः ।

नागेन्द्रद्विजशृङ्गहिङ्गुमरिचैस्तुल्यैः कृतं धूपनं
स्कन्दोन्मादपिशाचराक्षससुरावेशज्वरघ्नं परम् ॥ १८ ॥

स० -कार्पासास्थ्यादिभिः कृतं धूपनं स्कन्दादिघ्नं परं स्यात् । निर्माल्यं-महादेवसम्बन्धि । वृषदंशविट्-मार्जारविष्ठा । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

त्रिकटुकदलकुङ्कुमग्रन्थिकक्षारसिंही-
निशादारुसिद्धार्थयुग्माम्बुशक्राह्वयैः
सितलशुनफलत्रयोशीरतिक्तावचा-
तुत्थयष्टीबलालोहितैलाशिलापद्मकैः ।
दधितगरमधूकसारप्रियाह्वाविषाख्या-
विषाताक्ष्यशैलैः सचव्यामयैः
कल्कितैर्घृतमनवमशेषमूत्रांशसिद्धं मतं
भूतरावाह्वयं पानतस्तद् ग्रहघ्नं परम् ॥ १९ ॥

स० -त्रिकटुकादिभिः कल्कितैः पुराणं सर्पिरशेषमूत्राणां- गोमूत्रादीनां, अंशैः भागैः, सिद्धं भूतरावसंज्ञं मतम् । तत् पाने(नतः) परं ग्रहघ्नं स्यात् । दलं-तमालपत्रम् । सिद्धार्थयुग्मं-पीतकृष्णभेदेन । तुत्थं-कर्परिकातुत्थम् । शक्राह्वयाः-इन्द्रयवाः । सितलशुनं-शुक्लरसोनम् । प्रियाह्वा-कङ्गुणिका । विषाख्या-अतिविषा । विषा-काकोली । "प्रथमक इह दण्डकश्चण्डवृष्टिप्रयातो नद्वयानाप्यनाप्यरैः सप्तभिः । प्रतिपदमिह वृद्धिरेफवृद्ध्या स्युरर्णार्णवव्यालबीमूतलीलाकरोद्दामशङ्खादयः ॥".

नतमधुकरञ्जलाक्षापटोलीसमङ्गावचा-
पाटलीहिङ्गुसिद्धार्थसिंहीनिशायुग्लतारोहिणी-
बदरकटुफलत्रिकाकाण्डदारुकृमिघ्नाजगन्धा-
मराङ्कोल्लकोशातकीशिग्रुनिम्बाम्बुदेन्द्राह्वयैः ।
गदशुकतरुपुष्पबीजोग्रयष्ट्यद्रिकर्णीनिकुम्भा-
ग्निबिल्वैः समैःकल्कितैर्मूत्रवर्गेण सिद्धं घृतं
विधिविनिहितमाशु सर्वैः क्रमैर्योजितं हन्ति
सर्वग्रहोन्मादकुष्ठज्वरांस्तन्महाभूतरावं स्मृतम् ॥ २० ॥

स० -नतादिभिर्मूत्रवर्गेण-गोमूत्रादिमूत्रकदम्बकेन, सर्पिः पक्वं विधिविनिहितं सर्वैः क्रमैः-अभ्यङ्गपाननस्यादिभिः, योजितं शीघ्रं सर्वान् ग्रहादीन् हन्ति । एतच्च महाभूतरावसंज्ञं घृतम् । दण्डको व्यालाख्यः ।

ग्रहा गृह्णन्ति ये येषु तेषां तेषु विशेषतः ।
दिनेषु बलिहोमादीन् प्रयुञ्जीत चिकित्सकः ॥ २१ ॥

स० -येषु दिनेषु ग्रहा गृह्णन्ति तेषु दिनेषु तेषां ग्रहाणां विशेषेण बलिहोमादीन् भिषक् प्रयुञ्जीत ।

स्नानवस्त्रवसामांसमद्यक्षीरगुडादि च ।
रोचते यद्यदा येभ्यस्तत्तेषामाहरेत्तदा ॥ २२ ॥

स० -स्नानवस्त्रादि यद्येभ्यो ग्रहेभ्यो रोचते तत्तेभ्यस्तस्मिन् दिने दद्यात् ।

रत्नानि गन्धमाल्यानि बीजानि मधुसर्पिषी ।
भक्ष्याश्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरित्ययम् ॥ २३ ॥

स० -तथा रत्नादीनि तथा बीजानि-यवादीनि, मधुसर्पिषी सर्वे च भक्ष्याः सर्वेषां ग्रहाणाम् । इत्ययं सामान्यो विधिः ।

सुरर्षिगुरुवृद्धेभ्यः सिद्धेभ्यश्च सुरालये ।
दिश्युत्तरस्यां तत्रापि देवायोपहरेद्बलिम् ॥ २४ ॥
पश्चिमायां यथाकालं दैत्यभूताय चत्वरे ।
गन्धर्वाय गवां मार्गे सवस्त्राभरणं बलिम् ॥ २५ ॥
पितृनागग्रहे नद्यां नागेभ्यः पूर्वदक्षिणे ।
यक्षाय यक्षायतने सरितोर्वा समागमे ॥ २६ ॥
चतुष्पथे राक्षसाय भीमेषु गहनेषु च ।
रक्षसां दक्षिणस्यां तु पूर्वस्यां ब्रह्मरक्षसाम् ॥ २७ ॥
शून्यालये पिशाचाय पश्चिमां दिशमास्थिते ।

स० -सुरादिभ्यः पञ्चभ्यः सुरालये बलिं दद्यात् । तत्रापि देवायोत्तरस्यां बलिमुपहरेत् । दैत्यभूताय पश्चिमायां दिशिचत्वरे बलिमुपहरेत् । गवां पथि वस्त्राभरणसहितं बलिं गन्धर्वायोपहरेत् । पितृनागग्रहेभ्यो नद्यां बलिं दद्यात् । नागेभ्यः पूर्वदक्षिणदेशे बलिं दद्यात् ।

यक्षाय यक्षप्रासादे अथवा सरितोः-नद्योः, समागमे बलिमुपहरेत् । राक्षसशब्देनेह ब्रह्मराक्षसो गृह्यते । राक्षसाय चतुष्पथे भयानकेषु वनेषु च बलिं दद्यात् । दक्षिणस्यां तु दिशि राक्षसानां बलिं दद्यात् । पूर्वस्यां दिशि ब्रह्मरक्षसाम् । शून्यालये पश्चिमां दिशमास्थिते पिशाचाय बलिं दद्यात् ।

शुचिशुक्लानि माल्यानि गन्धाः क्षैरेयमोदनम् ॥ २८ ॥

दधि छत्रं च धवलं देवानां बलिरिष्यते ।

स० -शुचिशुक्लमाल्यादिकं च देवानां बलिरिष्यते ।

हिङ्गुसर्षपषड्ग्रन्थाव्योषैरर्धपलोन्मितैः ॥ २९ ॥

चतुर्गुणे गवां मूत्रे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

तत्पाननावनाभ्यङ्गैर्देवग्रहविमोक्षणम् ॥ ३० ॥

स० -हिंग्वादिभिरर्धपलिकैः सर्पिःप्रस्थं चतुर्गुणे गोमूत्रे विपाचयेत् । तत्पानादिभिर्देवग्रहविमोक्षणं स्यात् ।

नस्याञ्जनं वचाहिङ्गुलशुनं बस्तवारिणा ।

स० -वचाहिङ्गुलशुनं छागमूत्रेण नस्यमञ्जनं च दद्यात् ।

दैत्ये बलिर्बहुफलः सोशीरकमलोत्पलः ॥ ३१ ॥

स० -दैत्यग्रहे बलिर्बहूनि फलानि यस्मिन्, तथोशीरकमलोत्पलैर्युक्तो देयः ।

नागानां सुमनोलाजगुडापूपगुडौदनैः ।
परमान्नमधुक्षीरकृष्णमृन्नागकेसरैः ॥ ३२ ॥
वचापद्मपुरोशीररक्तोत्पलदलैर्बलिः ।
श्वेतपत्रं च रोध्रं च तगरं नागसर्षपाः ॥ ३३ ॥
शीतेन वारिणा पिष्टं नावनाञ्जनयोर्हितम् ।

स० -नागानां सुमनोलाजादिभिर्बलिर्देयः । श्वेतपत्रादयः शीतलजलपिष्टा नस्येऽञ्जने च हिताः । श्वेतपत्रं-शुक्लपुण्डरीकम् ।

यक्षाणां क्षीरदध्याज्यमिश्रकौदनगुग्गुलु ॥ ३४ ॥
देवदारूत्पलं पद्ममुशीरं वस्त्रकाञ्चनम् ।
हिरण्यं च बलिर्योज्यो

स० -यक्षाणां क्षीरादिभिर्बलिर्योज्यः ।

मूत्राज्यक्षीरमेकतः ॥ ३५ ॥
सिद्धं समोन्मितं पाननावनाभ्यञ्जने हितम् ।

स० -गोमूत्रक्षीरघृतं तुल्यप्रमाणमेकस्मिन् पक्वं नस्याभ्यञ्जनयोर्हितम् ।

हरितकी हरिद्रे द्वे लशुनो मरिचं वचा ॥ ३६ ॥
निम्बपत्रम् च बस्ताम्बुकल्कितं नावनाञ्जनम् ।

स० -हरीतक्यादि छागमूत्रेण पिष्टं नावनाञ्जने हितम् ।

ब्रह्मरक्षोबलिः सिद्धं यवानां पूर्णमाढकम् ॥ ३७ ॥
तोयस्य कुम्भः पललं छत्रं वस्त्रं विलेपनम् ।

स० -पक्वं यवानामाढकं-पात्रं, पूर्णं जलकुम्भः पललं छत्रं वस्त्रं प्रलेपनमिति ब्रह्मराक्षसाय बलिं दद्यात् । यवानां पूर्णं सिद्धमाढकं-पक्वपात्रं, यवैः पूर्णं पक्वपात्रमित्यर्थः । पूरणार्थेऽत्रषष्ठी । आढकशब्दोऽत्र पात्रवाचको न तु मानवाचकः । पक्वपात्रं-पक्वशरावमिति ।

गायत्रीविंशतिपलक्वाथेऽर्धपलिकैः पचेत् ॥ ३८ ॥
त्र्यूषणत्रिफलाहिङ्गुषड्ग्रन्थामिशिसर्षपैः ।
सनिम्बपत्रलशुनैः कुडवान् सप्त सर्पिषः ॥ ३९ ॥
गोमूत्रे त्रिगुणेपानस्याभ्यङ्गेषु तद्धितम् ।

स० -खदिरविंशतिपलक्वाथे त्र्यूषणादिभिरर्धपलिकैः सप्त कुडवान् घृतस्य गोमूत्रे त्रिगुणे पचेत् । तत्पानादिषु हितम् ।

रक्षसां पललं शुक्कं कुसुमं मिश्रकौदनम् ॥ ४० ॥
बलिः पक्वाममांसानि निष्पावा रुधिरोक्षिताः ।

स० -राक्षसानां पललादयो यावन्निष्पावा लोहितसिक्ता बलिर्देयः ।

नक्तमालशिरीषत्वङ्मूलपुष्पफलानि च ॥ ४१ ॥
तद्वच्च कृष्णपाटल्या बिल्वमूलं कटुत्रिकम् ।
हिंग्विन्द्रयवसिद्धार्थलशुनामलकीफलम् ॥ ४२ ॥
नावनाञ्जनयोर्योज्यो बस्तमूत्रयुतोऽगदः ।

स० -नक्तमालादिकं बस्तमूत्रेण युतमगदो नस्याभ्यञ्जनयोर्योज्यः ।

एभिरेव घृतं सिद्धं गवां मूत्रे चतुर्गुणे ॥ ४३ ॥
रक्षोग्रहान् वारयते पानाभ्यञ्जननावनैः ।

स० -एभिरेव द्रव्यैर्घृतं गोमूत्रे चतुर्गुणे सिद्धं पानादिभी रक्षोग्रहनिवारणं स्यात् ।

पिशाचानां बलिः सीधुः पिण्याकः पललं दधि ॥ ४४ ॥
मूलकं लवणं सर्पिः सभूतौदनयावकम् ।

स० -पिशाचानां सीध्वादिभिर्बलिर्देयः ।

हरिद्राद्वयमञ्जिष्ठामिशिसैन्धवनागरम् ॥ ४५ ॥
हिङ्गुप्रियङ्गुत्रिकटुरसोनत्रिफला वचा ।
पाटलीश्वेतकटभीशिरीषकुसुमैर्घृतम् ॥ ४६ ॥
गोमूत्रपादिकं सिद्धं पानाभ्यञ्जनयोर्हितम् ।

स० -हरिद्राद्वयादिभिर्गोमूत्रपादिकं घृतं पक्कं पानाभ्यञ्जनयोर्हितम् ।

बस्ताम्बुपिष्टैस्तैरेव योज्यमञ्जननावनम् ॥ ४७ ॥

स० -बस्ताम्बुपिष्टैरेतैरेव द्रव्यैर्नस्यमञ्जनं च हितमुक्तम् ।

देवर्षिपितृगन्धर्वे तीक्ष्णं नस्यादि वर्जयेत् ।
सर्पिष्पानादि मृद्वस्मिन् भैषज्यमवचारयेत् ॥ ४८ ॥

स ० -देवर्षिपितृगन्धर्वे तीक्ष्णं नस्यादि न योजयेत् । मृदु सर्पिष्पानादिकमौषधमत्र योज्यम् ।

ऋते पिशाचात्सर्वेषु प्रतिकूलं च नाचरेत् ।
सवैद्यमातुरं घ्नन्ति क्रुद्धास्ते हि महौजसः ॥ ४९ ॥

स० -सर्वेषु च ग्रहेषु पिशाचमन्तरेण प्रतिकूलं नाचरेत् । ते हि देवादयो महौजसः प्रतिकूलाचरणात् क्रुद्धाः सन्तः वैद्यसहितमातुरं घ्नन्ति ।

ईश्वरं द्वादशभुजं नाथमार्यावलोकितम् ।
सर्वव्याधिचिकित्सां च जपन् सर्वग्रहान् जयेत् ॥ ५० ॥
तथोन्मादानपस्मारानन्यं वा चित्तविप्लवम् ।

स० -ईश्वरं द्वादशभुजं नाथमार्यावलोकितं तथा सर्वव्याधिचिकित्सितमित्यादि जपन् सर्वान् ग्रहानुन्मादादींश्च पराकरोति ।

महाविद्यां च मायूरीं शुचिं तं श्रावयेत्सदा ॥ ५१ ॥

स० -मायुरीं महाविद्यां तं-ग्रहगृहीतं, शुचिं सन्तं सततं श्रावयेत् ।

भूतेशं पूजयेत् स्थाणुं प्रमथाख्यांश्च तद्गणान् ।
जपन् सिद्धांश्च तन्मन्त्रान् ग्रहान् सर्वानपोहति ॥ ५२ ॥

स० -तथा स्थाणुं भूताधिपं पूजयेत् । तथा तस्य गणान् प्रमथसंज्ञान् पूजयेत् । सिद्धांश्च तन्मन्त्रान् जपन् सर्वान् ग्रहान् पराकरोति ।

यच्चानन्तरयोः किञ्चिद्वक्ष्यतेऽध्याययोर्हितम् ।

यच्चोक्तमिह तत्सर्वं प्रयुञ्जीत परस्परम् ॥ ५३ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविर-चितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तर-स्थाने भूतप्रतिषेधो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

स ० -यदप्यनन्तरयोरध्याययोः-उन्मादापस्मारप्रतिषेधाख्ययोः, वक्ष्यति-भणिष्यति, तच्चात्र हितम् । यच्च,[इह-]अस्मिन्नध्याये, देवग्रहादीनां पृथक् चिकित्सितं कथितं तदपि परस्परं ग्रहाणां प्रयुञ्जीतेति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने भूत-प्रतिषेधो नाम पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

****

षष्ठोऽध्यायः ।

भूतप्रतिषेधादनन्तरमुन्मादापस्मारप्रतिषेध उच्यते, चिकित्सासामान्यात् । तत्राप्यपस्मारादुन्मादस्य पूर्वमुपन्यासो बहुवक्तव्यत्वादित्याह-

अथात उन्मादप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स० -उन्मादस्य प्रतिषेध-चिकित्सितं, भणिष्यामः ।

उन्मादाः षट् पृथग्दोषनिचयाधिविषोद्भवाः ।

स० -प्रत्येकं दोषैस्त्रयः सान्निपातिक आधिजो विषजश्चेति ।

उन्मादो नाम मनसो दोषैरुन्मार्गगैर्मदः ॥ १ ॥

स ० -उन्मादो दोषैः-वातपित्तकफैः, उन्मार्गगैः-अपथप्रस्थितैः, मनसो यो मदः स उन्मादो नाम रोग उच्यते ।

अधुना विस्तरेणोत्पत्तिक्रममुन्मादानामाह-

शारीरमानसैर्दुष्टैरहितादन्नपानतः ।

विकृतासात्म्यसमलाद्विषमादुपयोगतः ॥ २ ॥

विषण्णस्याल्पसत्त्वस्य व्याधिवेगसमुद्गमात् ।

क्षीणस्य चेष्टावैषम्यात् पूज्यपूजाव्यतिक्रमात् ॥ ३ ॥

आधिभिश्चित्तविभ्रंशाद् विषेणोपविषेण च ।

एभिर्हि हीनसत्त्वस्य हृदि दोषाः प्रदूषिताः ॥ ४ ॥

धियो विधाय कालुष्यं हत्व मार्गान् मनोवहान् ।

उन्मादं कुर्वते, तेन धीविज्ञानस्मृतिभ्रमात् ॥ ५ ॥

देहो दुःखसुखभ्रष्टो भ्रष्टसारथिवद्रथः ।

भ्रमत्यचिन्तितारम्भः

स० -शारीरमानसैर्दोषैर्दुष्टैर्यावदुपविषेण चेति । एभिः-अमीभिर्हेतुभिः, दोषा हृदये प्रदूषिताः सन्तो हीनसत्त्वस्य पुंसो बुद्धेः कालुष्यं कृत्वा तथा चित्तवहानि स्रोतांसि हत्वोन्मादं कुर्वते । तेन- उन्मादेन, देहो बुद्धिभ्रमान्नष्टसुखदुःखो भ्रष्टसारथिरिव रथो भ्रमति । अचिन्तितः- अनिरूपितक्रियः, आरम्भः-उद्यमो, यस्य स एवम् ।

इति सामान्यलक्षणमुन्मादस्योक्त्वा पवनादिजस्य विशिष्टं लक्षणमाह-

तत्र वातात्कृशाङ्गता ॥ ६ ॥

अस्थाने रोदनाक्रोशहसितस्मितनर्तनम् ।
गीतवादित्रवागङ्गविक्षेपास्फोटनानि च ॥ ७ ॥
असाम्ना वेणुवीणादिशब्दानुकरणं मुहुः ।
आस्यात्फेनागमोऽजस्रमटनं बहुभाषिता ॥ ८ ॥
अलङ्कारोऽनलङ्कारैरयानैर्गमनोद्यमः ।
गृद्धिरभ्यवहार्येषु तल्लाभे चावमानता ॥ ९ ॥
उत्पिण्डितारुणाक्षित्वं जीर्णे चान्ने गदोद्भवः ।

स० -वातादुन्मादे सति कृशाङ्गादिलक्षणं च जीर्णे चान्ने गदोद्भव इत्यन्तम् । अस्थाने- अप्रसङ्गे, रोदनादीनि । असाम्ना औद्धत्येन, पुनःपुनः वेणुवीणादिवाद्यस्यानुकरणम् ।

पित्तात्सन्तर्जनं क्रोधो मुष्टिलोष्टाद्यभिद्रवः ॥ १० ॥
शीतच्छायोदकाकाङ्क्षा नग्नत्वं पीतवर्णता ।
असत्यज्वलनज्वालातारकादीपदर्शनम् ॥ ११ ॥

स० -पित्तादुन्मादे सति सन्तर्जनक्रोधादयः स्युः । असत्यानां ज्वलनादीनां दर्शनम् ।

कफादरोचकश्छर्दिरल्पेहाहारवाक्यता ।
स्त्रीकामता रहःप्रीतिर्लालासिङ्घाणकस्रुतिः ॥ १२ ॥
बैभत्स्यं शौचविद्वेषो निद्रा श्वयथुराननें ।
उन्मादो बलवान् रात्रौ भुक्तमात्रे च जायते ॥ १३ ॥

स० -कफादुन्मादे सत्यरोचकादयः स्युः । तथा रात्रौ बलवान् सद्यो भुक्ते च स्यात् ।

सर्वायतनसंस्थानसन्निपाते तदात्मकम् ।
उन्मादं दारुणं विद्यात् तं भिषक् परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥

स० -आयतनानि-निमित्तानि, संस्थानानि-लिङ्गानि, सर्वाणि त्रिदोषविषयाण्यायतनानि संस्थानानि च यस्मिन् सन्निपाते । तदात्मकं-त्रिदोषोत्थम्, उन्मादं दारुणं-मारणात्मकं, विद्यात् । तं-उन्मादं, नोपक्रमेत् ।

अथ चित्तजमुन्मादं वक्ति-

धनकान्तादिनाशेन दुःसहेनाभिषङ्गवान् ।
पाण्डुर्दीनो मुहुर्मुह्यन् हाहेति परिदेवते ॥ १५ ॥
रोदित्यकस्मान्म्रियते तद्गुणान् बहु मन्यते ।
शोकक्लिष्टमना ध्यायन् जागरूको विचेष्टते ॥ १६ ॥

स० -धनादिनाशेन दुःसहेनाभिषङ्गवानुन्मादः स्यात् । तेन पाण्ड्वादिकः सन्निदमिदं करोति । तथा शोकखिन्नचेताः सन् ध्यायन् जागरणशीलो विचेष्टते ।

विषेण श्यावववदनो नष्टच्छायाबलेन्द्रियः ।

वेगान्तरेऽपि सम्भ्रान्तो रक्ताक्षस्तं विवर्जयेत् ॥ १७ ॥

स० -विषेणोन्मादे श्यावववदनः स्यात् । तं वर्जयेत्-नोपक्रमेत् ।

अथानिलज उन्मादे स्नेहपानं प्रयोजयेत् ।

पूर्वमावृतमार्गे तु सस्नेहं मृदु शोधनम् ॥ १८ ॥

स० -अथेदृश्युन्मादलक्षणेऽवगते सति पवनजो य उन्मादस्तस्मिन् स्नेहपानं पूर्वं कारयेत् । आवृतवर्त्मनि त्वनिले सस्नेहं मृदु शोधनं पूर्वं स्नेहपानात् कारयेत् ।

कफपित्तभवेऽप्यादौ वमनं सविरेचनम् ।

सस्निग्धस्विन्नस्य बस्तिं च शिरसः सविरेचनम् ॥ १९ ॥

तथाऽस्य शुद्धदेहस्य प्रसादं लभते मनः ।

स० -कफभवे पित्तभवे चोन्मादे स्निग्धस्विन्नस्य नरस्य यथासङ्ख्यं वमनं विरेचनं च कारयेत् । अपिशब्दान्न केवलं पवनजेस्नेहपानमादौ, यावत् कफपित्तोत्थेऽपि कार्यमिति गमयति ।

तथा च मुनिः(?)-"उन्मादं स्नेहपानेन पूर्वं सर्वमुपाचरेत् ।" इति । बस्तिं शिरसः सविरेचनं त्रिष्वप्युन्मादेषु कारयेत् । तथा च-एवं, शुद्धशरीरस्य सतो मनः प्रसीदति ।

इत्थमप्यनुवृत्तौ तु तीक्ष्णं नावनमञ्जनम् ॥ २० ॥

हर्षणाश्वासनोत्त्रासभयताडनतर्जनम् ।

अभ्यङ्गोद्वर्तनालेपधूपान् पानं च सर्पिषः ॥ २१ ॥

युञ्ज्यात्तानि हि शुद्धस्य नयन्ति प्रकृतिं मनः ।

स० -एवमप्युपक्रान्त उन्मादेऽस्यानुबन्धे सति तीक्ष्णं नावनाञ्जनं युञ्ज्यात्, हर्षणादि च । कुतः ? यस्मादेतानि कृतानि शुद्धदेहस्य चित्तं प्रकृतिं प्रापयन्ति ।

हिङ्गुसौवर्चलव्योषैर्द्विपलांशैर्घृताढकम् ॥ २२ ॥

सिद्धं समूत्रमुन्मादभूतापस्मारनुत्परम् ।

स ० -हिङ्ग्वादिभिर्द्विपलिकैर्घृतस्याढकं गोमूत्रेण सह पचेत् । तच्चोपयुक्तं परममुन्मादादिजित् ।

द्वौ प्रस्थौ स्वरसाद् ब्राह्या घृतप्रस्थं च साधितम् ॥ २३ ॥

व्योषश्यामात्रिवृद्दन्तीशङ्खपुष्पीनृपद्रुमैः ।

ससप्तलाकृमिहरैः कल्कितैरक्षसम्मितैः ॥ २४ ॥

पलवृद्ध्या प्रयुञ्जीत परं मात्रा चतुष्पलम् ।

उन्मादकुष्ठापस्मारहरं वन्ध्यासुतप्रदम् ॥ २५ ॥
वाक्स्वरस्मृतिमेधाकृद् धन्यं ब्राह्मीघृतं स्मृतम् ।

स० -ब्राह्मीस्वरसात्प्रस्थद्वयं घृतस्य प्रस्थं व्योषादिभिः कार्षिकै रजीकृतैः पक्वं पलवृद्ध्या-पलं प्रथमेऽह्नि द्विपलं द्वितीयेऽह्नि त्रिपलं तृतीयेऽह्नि चतुष्पलं चतुर्थेऽह्ने ततः परं चतुष्पलमित्येवं, प्रयुञ्जीत । तच्चोन्मादादिजिद्वन्ध्यासुतप्रदं वागादिकृच्छिवं च ब्राह्मीघृतं स्मृतम् ।

वराविशालाभद्रैलादेवदार्वेलवालुकैः ॥ २६ ॥
द्विसारिवाद्विरजनीद्विस्थिराफलिनीनतैः ।
बृहतीकुष्ठमञ्जिष्ठानागकेसरदाडिमैः ॥ २७ ॥
वेल्लतालीसपत्रैलामालतीमुकुलोत्पलैः ।
सदन्तीपद्मकहिमैः कर्षांशैः सर्पिषः पचेत् ॥ २८ ॥
प्रस्थं भूतग्रहोन्मादकासापस्मारपाप्मसु ।
पाण्डुकण्डूविषे शोषे मोहे मेहे गरे ज्वरे ॥ २९ ॥
अरेतस्यप्रजसि वा दैवोपहतचेतसि ।
अमेधसि स्खलद्वाचि स्मृतिकामेऽल्पपावके ॥ ३० ॥
बल्यं मङ्गल्यमायुष्यं कान्तिसौभाग्यपुष्टिदम् ।
कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ॥३१॥

स० -वरादिभिः कर्षप्रमाणैर्घृतप्रस्थं पचेत् । तच्चोपयुक्तं भूतग्रहादिषु श्रेष्ठं बल्यादिगुणं च । कल्याणकाख्यमेतत्सर्पिः पुंसवनेषु च वरम् । अत्र च भद्रैला-स्थूलैला ।

एभ्यो द्विसारिवादीनि जले पक्त्वैकविंशतिम् ।
रसे तस्मिन् पचेत्सर्पिर्गृष्टिक्षीरचतुर्गुणम् ॥ ३२ ॥
वीराद्विमेदाकाकोलीकपिकच्छूविषाणिभिः ।
शूर्पपर्णीयुतैरेतन्महाकल्याणकं परम् ॥ ३३ ॥
बृंहणं सन्निपातघ्नं पूर्वस्मादधिकं गुणैः ।

स ० -एभ्यो-वरादिभ्यो, मध्यादाद्यानि सप्त हित्वा, द्विसारिवादीन्येकविंशतिं जले षोडशगुणे स्नेहापेक्षया पचेद्यावत्स्नेहाच्चतुर्गुणः क्वाथः । तस्मिन् स्नेहचतुर्गुणे रसे सर्पिर्गृष्टिक्षीरचतुर्गुणं वीरादिभिः स्नेहक्वथितैः पादिकैः कल्कीकृतैः पचेत् । एतन्महाकल्याणकं नाम घृतं पूर्वस्मात्-कल्याणकात्, गुणैरतिरिक्तम् । अत्र द्विसारिवादिनां पाठादेवैकविंशतित्वं चेत् अतद्गुणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिरिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । एवं च सारिवादिद्वयस्य ग्रहणं न प्राप्नुयादित्येकविंशतिग्रहणम् ।

जटिला पूतना केशी चारटी मर्कटी वचा ॥ ३४ ॥
त्रायमाणा जया वीरा चोरकः कटुरोहिणी ।
वयःस्था शूकरी छत्रा सातिच्छत्रा पलङ्कषा ॥ ३५ ॥
महापुरुषदन्ता च कायस्था नाकुलीद्वयम् ।
कटम्भरा वृश्चिकाली शालिपर्णी च तैर्घृतम् ॥ ३६ ॥
सिद्धं चातुर्थिकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ।
महापैशाचकं नाम घृतमेतद्यथाऽमृतम् ॥ ३७ ॥
बुद्धिमेधास्मृतिकरं बालानं चाङ्गवर्धनम् ।

स० -जटिलादिभिर्घृतं पक्कं चातुर्थिकादिनाशनम् । जटिलामांसी । पूतना-हरीतकी । केशी-गन्धमांसी । चरटी-पद्मचारिणी । मर्कटी-कपिकच्छूः । जया-अरणिका । वीरा-काकोली । चोरकः-चण्डा । वयःस्था-धात्री । शूकरी-वृद्धदारुकः । छत्रा-धान्यकम् । अतिच्छत्रा-शतपुष्पा । पलङ्कषा-लाक्षा । महापुरुषदन्ता-शतावरी । कायस्था-क्षीरकाकोली । नाकुलीद्वयं-सर्पाक्षी सर्पसुगन्धा च । महापैशाचकसंज्ञं चातुर्थिकादिनाशनम् । तथाऽमृततुल्यं महागुणत्वात् । बुद्ध्यादिकं शिशूनां च संवर्धयति ।

ब्राह्मीमैन्द्रीं विडङ्गानि व्योषं हिङ्गु जटां मुराम् ॥ ३८ ॥
रास्नां विषघ्नां लशुनं विशल्यां सुरसां वचाम् ।
ज्योतिष्मतीं नागविन्नामनन्तां सहरीतकीम् ॥ ३९ ॥
काङ्क्षीं च हस्तिमूत्रेण पिष्ट्वा छायाविशोषिता ।
वर्तिर्नस्याञ्जनालेपधूपैरुन्मादसूदनी ॥ ४० ॥

स० -ब्राह्म्यादिभिर्गमूत्रपिष्टा वर्तिश्छायायां विशोषिता नस्यादिभिरुन्मादहृत् । विषघ्ना-अतिविषा । विशल्या-लाङ्गली । नागविन्ना-नागदन्ती । काङ्क्षी-सौराष्ट्रिका ।

अवपीडाश्च विविधाः सर्षापाः स्नेहसंयुताः ।
कटुतैलेन चाभ्यङ्गो ध्मापयेच्चास्य तद्रजः ॥ ४१ ॥
सहिङ्गुस्तीक्ष्णधूमश्च सूत्रस्थानोदितो हितः ।

स ० -"कल्काद्यैरवपीडस्तु" (हृ.सू.अ. २०/७) इति कथितोऽवपीडः । तेऽवपीडाः सर्षपतैलयुता हिताः । अभ्यङ्गश्च सर्षपतैलेन । तथाऽस्य तद्रजः-सर्षपचूर्णं, घ्राणे ध्मापयेत् । तथा सूत्रस्थानोक्तस्तीक्ष्णो धूमो (अ. २१/१७) हिङ्गुना सह हितः ।

श्रृगालशल्यकोलूकजलौकावृषबस्तजैः ॥ ४२ ॥
मूत्रपित्तशकृल्लोमनखचर्मभिराचरेत् ।
धूपधूमाञ्जनाभ्यङ्गप्रदेहपरिषेचनम् ॥ ४३ ॥

स० -श्रृगालादिमूत्रादिभिर्धूपादिकमाचरेत् । अत्र जलौकाचर्मचटिका ।

धूपयेत्सततं चैनं श्वगोमत्स्यैः सुपूतिभिः ।
वातश्लेष्मात्मके प्रायः

स ० -एनं-चोन्मादिनं, पुनःपुनश्च गोमत्स्यादिभिः सुष्ठु पूतिंगन्धिभिर्धूपयेत् । वातश्लेष्मात्मके बाहुल्येनैष उपक्रमः ।

पैत्तिके तु प्रशस्यते ॥ ४४ ॥
तिक्तकं जीवनीयं च सर्पिः स्नेहश्च मिश्रकः ।
शीतानि चान्नपानानि मधुराणि लघूनि च ॥ ४५ ॥

स० -पैत्तिके तून्मादे तिक्तकं सर्पिर्जीवनीयं च शस्यते । तथा मिश्रको-यमकः स्नेहः, प्रशस्यते । तथा शिशिराणि मधुराण्यन्नपानानि लघूनि च शस्यन्ते ।

विध्येच्छिरां यथोक्तां वा तृप्तं मेद्यामिषस्य वा ।
निवाते शाययेदेवं मुच्यते मतिविभ्रमात् ॥ ४६ ॥

स० -तथा शिराव्यधविध्युक्तां शिरां विध्येत् । मेदुरमांसस्य तृप्तं निवाते स्वापयेच्च । एवं कृते सति मतिविभ्रमात् मुच्यते ।

प्रक्षिप्यासलिले कूपे शोषयेद्वा बुभुक्षया ।
आश्वासयेत्सुहृत्तं वा वाक्यैर्धर्मार्थसंहितैः ॥ ४७ ॥
ब्रूयादिष्टविनाशं वा दर्शयेदद्भुतानि वा ।
बद्धं सर्षपतैलाक्तं न्यसेद्वोत्तानमातपे ॥ ४८ ॥
कपिकच्छ्वाऽथवा तप्तैर्लोहतैलजलैः स्पृशेत् ।
कशाभिस्ताडयित्वा वा बद्धं श्वभ्रे विनिःक्षिपेत् ॥ ४९ ॥
अथवा वीतशस्त्राश्मजने संतमसे गृहे ।
सर्पेणोद्धतदंष्ट्रेण दान्तैः सिंहैर्गजैश्च तम् ॥ ५० ॥
(त्रासयेच्छस्त्रहस्तैर्वा किराताराततिस्करैः ।)
अथवा राजपुरुषा बहिर्नीत्वा सुसंयतम् ।
भापयेयुर्वधेनैनं तर्जयन्तो नृपाज्ञया ॥ ५१ ॥

देहदुःखभयेभ्यो हि परं प्राणभयं मतम् ।
तेन याति शमं तस्य सर्वतो विप्लुतं मनः ॥ ५२ ॥

स० -अथवा जलवर्जिते कूपे प्रक्षिप्य क्षुधा शोषयेत् । अथवा तं-उन्मादवन्तं, सुहृत् धर्मार्थयुतैर्वाक्यैराश्वासयेत्-सान्त्वयेत् । अथवाऽस्य पुत्रादेर्विनाशं-विघातं, तं ब्रूयात् । अद्भुतानि वा तं दर्शयेत् । अथवा कटुतैलेनाभ्यक्तं बध्वा तमुत्तानं कृत्वाऽऽतपे न्यसेत् । कपिकच्छ्वा, अथवा तप्तैर्लोहादिभिः । अथवा चर्मकशाभिरहत्य बद्धं सन्तमवटे विनिःक्षिपेत् । शस्त्रादिवर्जिते त्वगारे(ऽन्धकारे) भवने वा बध्वा विनिक्षिपेत् । ननु च, एकस्य शून्यगृहे स्थितिरुन्मादस्य निदानमुक्तम् । यच्च यस्य निदानं तदेव तस्य कथं चिकित्सितं स्यात्? नैषदोषः । तदर्थकारिभेषजत्वात् । तदर्थकारिणि हि भेषजेयदेव निदानं तदेवौषधम् । यथा,-तुच्छदग्धेऽग्निप्रतपनम्, मदात्यये मद्यपानमिति । तद्वदिहाप्यवगन्तव्यम् । अथवा समुत्पाटितदंष्ट्रेण सर्पेण भापयेत्, दान्तैर्गजादिभिर्वा । राजपुरुषा बहिर्नीत्वा तं सुष्ठु यन्त्रितं कृत्वा राजाज्ञया तर्जयन्तो वधेन भापयेयुः । यतो देहदुःखभयेभ्यः सकाशात् परं-अतिशयेन, प्राणभयं मतम् । तेन-भयेन, इतश्चेतश्चित्तं विप्लुतमुन्मादिनः शममेति ।

सिद्धा क्रिया प्रयोज्येयं देशकालाद्यपेक्षया ।

स० -इयं क्रिया देशाद्यपेक्षया सिद्धा प्रयोजनीया ।

इष्टद्रव्यविनाशात्तु मनो यस्योपहन्यते ॥ ५३ ॥
तस्य तत्सदृशप्राप्तिसान्त्वाश्वासैः शमं नयेत् ।

स० -इष्टद्रव्यविनाशाद् यस्य मानसमुपहन्यते तस्य तत्सदृशा-तुल्या, प्राप्तिः कार्या । तथा सान्त्वनैश्चाश्वासनैश्च शममुन्मादिनं नयेत् ।

कामशोकभयक्रोधहर्षेर्ष्यालोभसम्भवान् ॥ ५४ ॥
परस्परप्रतिद्वन्द्वैरेभिरेव शमं नयेत् ।

स० -कामादिजानुन्मादान् अन्योन्यप्रतिक्षैरेभिरेव-कामादिभिः, शमं नयेत् ।

भूतानुबन्धमीक्षेत प्रोक्तलिङ्गाधिकाकृतिम् ॥ ५५ ॥
यद्युन्मादे ततः कुर्याद्भूतनिर्दिष्टमौषधम् ।

स ० -भूतैः-देवादिभिः पूर्वोक्तैः, अनुबन्धः-अनुषङ्गः, तमनन्तरोक्त आगन्तावुन्मादे यदीक्षेत ततो भूतप्रतिषेधोक्तमौषधं कुर्यात् । ननु, कथमीक्षणं कर्तुं शक्यते ? इति विशेषणद्वारेण हेतुमाह-प्रोक्तलिङ्गाधिकाकृतिमिति । प्रोक्तानि पूर्वं षड्विधस्योन्मादस्य यानि लिङ्गानि तेभ्योऽधिकाऽऽकृतिः-लक्षणं, यस्य-भूतानुबन्धस्य, तं तथाविधम् ।

बलिं च दद्यात्पललं यावकं सक्तुपिण्डिकाम् ॥ ५६ ॥
स्निग्धं मधुरमाहारं तण्डुलान् रुधिरोक्षितान् ।
पक्कामकानि मांसानि सुरां मैरेयमासवम् ॥ ५७ ॥
अतिमुक्तस्य पुष्पाणि जात्याः सहचरस्य च ।
चतुष्पथे गवां तीर्थे नदीनां सङ्गमेषु च ॥ ५८ ॥

स० -तथाऽत्र भूतानुबन्धे पललयावकादि च यावत् पुष्पाणि सहचरस्य चेति बलिं दद्यात् । क्व ? चतुष्पथे, तथा गोतीर्थे नद्योर्वा सङ्गमे ।

निवृत्तामिषमद्यो यो हिताशी प्रयतः शुचिः ।

निजागन्तुभिरुन्मादैः सत्ववान्न स युज्यते ॥ ५९ ॥

स ० -यः पुरुषो निवृत्तमद्यमांसो हितभोजी प्रयतः शुचिः स्यात् । स सात्विको निजागन्तुभिरुन्मादैर्न युज्यते । तस्मादीदृशेन भाव्यमिति भावः ।

प्रसाद इन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसां तथा ।

धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणम् ॥ ६० ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविर-चितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तर-स्थाने उन्मादप्रतिषेधो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

स ० -इन्द्रियार्थानां प्रसन्नत्वं तथाबुद्ध्यात्ममनसां च, धातूनां प्रकृतिस्थत्वं चेति विगतोन्मादस्य लक्षणमिति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने उन्मा-दप्रतिषेधो नाम षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

****

सप्तमोऽध्यायः ।

अस्मादनन्तरमपस्मारप्रतिषेध उच्यते, चिकित्सासामान्यात् ।

अथातोऽपस्मारप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स्मृत्यपायो ह्यपोस्मारः स धीसत्त्वाभिसंप्लवात् ।

जायतेऽभिहते चित्ते चिन्ताशोकभयादिभिः ॥ १ ॥

उन्मादवत्प्रकुपितैश्चित्तदेहगतैर्मलैः ।

हते सत्त्वे हृदि व्याप्ते संज्ञावाहिषु खेषु च ॥ २ ॥

तमो विशन् मूढमतिर्बीभत्साः कुरुते क्रियाः ।

दन्तान् खादन् वमन् फेनं हस्तौ पादौ च विक्षिपन् ॥ ३ ॥

पश्यन्नसन्ति रूपाणि प्रस्खलन् पतति क्षितौ ।

विजिह्माक्षिभ्रुवो दोषवेगेऽतीते विबुध्यते ॥ ४ ॥

कालान्तरेण स पुनश्चैवमेव विचेष्टते ।

स ० -स्मृतेरपायो-विनाशः, अपस्मार उच्यते । स च-स्मृतिविनाशो, बुद्ध्यादिविनाशाच्चित्ते चिन्ताद्यभिहते, तथोन्मादवच्चित्तदेहगतैर्दोषैः प्रकुपितैः सत्त्वे हते, हृदये व्याप्ते, तथा संज्ञावाहिषु स्रोतःसु व्याप्तेषु सत्सु, जायते । तस्मिंश्च जाते सति मूढमतिः सन् तमो-मोहं, विशन् बीभत्साः-निन्दिताः, क्रियाःकुरुते । न तु तमो द्रव्यविशेष इह गृह्यते, तस्य

दिवाऽसम्भवात् । यदि वा तमसोऽसम्भवस्यापि दर्शनं सम्भाव्यत एव, रोगस्वभावात् । अत एव वक्ष्यति,-"पश्यन्नसन्ति रूपाणि" इति । ता एव क्रिया वक्ति-दन्तानित्यादि यावद्विजिह्माक्षिभ्रुव इति । विजिह्ममक्षिभ्रुवं यय्स् स एवम् । अक्षिभ्रुवशब्दोऽचतुरादिनिपातः । दोषवेगे चातिक्रान्ते विबुध्यते-प्रकृतिं याति । कालान्तरेण सः-अपस्मरीम् एवमेव-पूर्ववत्, करोति ।

अपस्मारश्चतुर्भेदो वाताद्यैर्निचयेन च ॥ ५ ॥

स० -अपस्मारश्चतुःप्रकारः । कथम्? इत्याह-वातादिभिः सन्निपातेन च ।

रूपमुत्पत्स्यमानेऽस्मिन् हृत्कम्पः शून्यता भ्रमः ।
तमसो दर्शनं ध्यानं भ्रूव्युदासोऽक्षिवैकृतम् ॥ ६ ॥
अशब्दश्रवणं स्वेदो लालासिङ्घाणकस्रुतिः ।
अविपाकोऽरुचिर्मूर्च्छा कुक्ष्याटोपो बलक्षयः ॥ ७ ॥
निद्रानाशोऽङ्गमर्दस्तृट् स्वप्ने गानं सनर्तनम् ।
पानं तैलस्य मद्यस्य तयोरेव च मेहनम् ॥ ८ ॥

स० -अस्मिन्नपस्मार उद्बुभूषति सति हृत्कम्पादयः स्युः । गानादि स्यात्, तैलमद्ययोः पानं स्यात्, तथा तयोरेव-तैल मद्ययोः, मेहनं-मूत्रणं, स्यात् ।

तत्र वातात्स्फुरत्सक्थिः प्रपतंश्च मुहुर्मुहुः ।
अपस्मरति संज्ञां च लभते विस्वरं रुदन् ॥ ९ ॥

उत्पिण्डिताक्षः श्वसिति फेनं वमति कम्पते ।

आविध्यति शिरोदन्तान् दशत्याध्मातकन्धरः ॥ १० ॥

परितो विक्षिपत्यङ्गं विषमं विनताङ्गुलिः ।

रूक्षश्यावारुणाक्षित्वङ्नखास्यः कृष्णमीक्षते ॥ ११ ॥

चपलं परुषं रूपं विरूपं विकृताननम् ।

स० -तत्र-तेषु मध्यात्, वातादपस्मारे सति स्फुरत्सकथ्यादिकः स्यात् ।

अपस्मरति पित्तेन मुहुः संज्ञा च विन्दति ॥ १२ ॥

पीतफेनाक्षिवक्रत्वगास्फालयति मेदिनीम् ।

भैरवादीप्तरुषितरूपदर्शी तृषान्वितः ॥ १३ ॥

स० -पित्तेनापस्मारे सति पुनःपुनः संज्ञां-चेतनां च लभते । पीतफेनाक्षिमुखत्वं स्यात् । अत्र च वक्रग्रहणेनैवाक्षिग्रहणे सिद्धेऽक्षिग्रहणमतिशयार्थम् । तथाऽऽस्फालयति मेदिनीमित्यादि च स्यात् ।

कफाच्चिरेण ग्रहणं चिरेणैव विबोधनम् ।

चेष्टाऽल्पा भूयसी लाला शुक्लनेत्रनखास्यता ॥ १४ ॥

शुक्लाभरूपदर्शित्वं

स० -कफाच्चिरेण कालेन ग्रहणम् । चिरेणैव विमोक्षणं स्यात् । श्वेष्टाऽल्पेत्यादि च ।

सर्वलिङ्गं तु वर्जयेत् ।

स० -सर्वलिङ्गमपस्मारं वर्जयेत्-नोपक्रमेत् ।

अथाऽऽवृतानां धीचित्तहृत्खानां प्राक्प्रबोधनम् ॥ १५ ॥
तीक्ष्णैः कुर्यादिअपस्मारे कर्मभिर्वमनादिभिः ।

स० -अथ-एवमपस्मारस्वरूपमवगम्य, धीचित्तहृदयस्रोतसां पूर्वं प्रबोधनं कुर्यात् । कैः ? वमनादिभिः तीक्ष्णैः कर्मभिः ।

वातिकं बस्तिभूयिष्ठैः, पैत्तं प्रायो विरेचनैः ॥ १६ ॥
श्लैष्मिकं वमनप्रायैरपस्मारमुपाचरेत् ।

स० -वातिकमपस्मारं बस्तिप्रायैरुपाचरेत् । पैत्तं विरेचनप्रायैरुपाचरेत् । श्लैष्मिकं वमनप्रायैरुपाचरेत् ।

सर्वतः सुविशुद्धस्य सम्यगाश्वासितस्य च ॥ १७ ॥
अपस्मारविमोक्षार्थं योगान् संशमनान् श्रृणु ।

स ०-सर्वतः-अध उपरिष्टाच्च विशुद्धस्य, तथा सम्यगाश्वासितस्य च-कृतपेयाद्यन्नसंसर्गिकस्य च सम्यगाश्वासनं सम्पद्यते । तस्यापस्मारिणः, अपस्मारविशोधनाय वक्ष्यमाणानिमान् योगानाकर्णय ।

तानेवाह-

गोमयस्वरसक्षीरदधिमूत्रैः श्रृतं हविः ॥ १८ ॥

अपस्मारज्वरोन्मादकामलान्तकरं पिबेत् ।

स० -गोमयस्वरसादिभिर्घृतं पक्वमपस्मारादिघ्नं पिबेत् ।

द्विपञ्चमूलत्रिफलाद्विनिशाकुटजत्वचः ॥ १९ ॥

सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनीं कटुरोहिणीम् ।

शम्याकपुष्करजटाफल्गुमूलदुरालभाः ॥ २० ॥

द्विपलाः सलिलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते ।

भार्गीपाठाढकीकुम्भनिकुम्भव्योषरोहिषैः ॥ २१ ॥

मूर्वाभूतीकभूनिम्बश्रेयसीसारिवाद्वयैः ।

मदयन्त्यग्निनिचुलैरक्षांशैः सर्पिषः पचेत् ॥ २२ ॥

प्रस्थं तद्वद् द्रवैः पूर्वैः पञ्चगव्यमिदं महत् ।

ज्वरापस्मारजठरभगन्दरहरं परम् ॥ २३ ॥

शोफार्शःकामलापाण्डुगुल्मकासग्रहापहम् ।

स ० -द्विपञ्चमूलादीनि पृथग् द्विपलप्रमाणानि जलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते क्वाथे भार्ग्यादिभिः कर्षांशैः कल्कीकृतैर्घृतस्य प्रस्थं तद्वत् पूर्वैः-गोमयस्वरसादिभिर्द्रवैः, पाचयेत् । महदिदं पञ्चगव्यं परं ज्वरादिहरम्, शोफादिघ्नं च । बहुद्रव्ययोगाच्चास्य महत्त्वम्, यथा महाकल्याणकादेः ।

ब्राह्मीरसवचाकुष्ठशङ्खपुष्पीश्र्तं घृतम् ॥ २४ ॥
पुराणं मेध्यमुन्मादालक्ष्म्यपस्मारपाओमजित् ।

स०-ब्राह्म्यादिभिः पुराणं सर्पिः पक्वं मेध्यमुन्मादादिजित् ।

तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ २५ ॥
क्षीरद्रोणे पचेत्सिद्धमपस्मारविमोक्षणम् ।

स० -तैलप्रस्थं घ्रुतप्रस्थं जीवनियैः रजीकृतैः पलप्रमाणैः क्षीरद्रोणे पचेत् । तत्सिद्धमपस्मारविमोचनम् ।

कंसे क्षीरेक्षुरसयोः काश्मर्येऽष्टगुणे रसे ॥ २६ ॥
कार्षिकैर्जीवनीयैश्च सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत् ।
वातपित्तोद्भवं क्षिप्रमपस्मारं निहन्ति तत् ॥ २७ ॥

स० -क्षीरेक्षुरसयोः कंसे-आढके, तथा काश्मर्यरसेऽष्टगुणे-अष्टप्रस्थपरिमाणे, घृतादस्याष्टगुणत्वम् । जीवनियैःकार्षिकैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् । तत् वातपित्तजमपस्मारं शीघ्रमेव निहन्ति । ननु, द्वन्द्वजस्यापस्मारस्यासम्भवात् कथमुक्तं वातपित्तोद्भवं हन्तीति? उच्यते । वातपित्तोत्थयोर्द्वयोरप्यपस्मारयोर्हन्तीत्येतदिहोक्त मित्यदोषः ।

तद्वत् काशविदारीक्षुकुशक्काथशृतं पयः ।

स०-तद्वत्-पूर्ववत्, काशादिक्काथे शृतं क्षीरं स्यात् ।

कूष्माण्डस्वरसे सर्पिरष्टादशगुणे शृतम् ॥ २८ ॥
यष्टीकल्कमपस्मारहरं धीवाक्स्वरप्रदम् ।

स ०-कूष्माण्डस्वरसेऽष्टादशगुणे मधुयष्टिकाकल्कं घृतप्रस्थं पक्कमपस्मारजित् बुध्यादिप्रदं च ।

कपिलानां गवां पित्तं नावने परमं हितम् ॥ २९ ॥
श्वशृगालबिडालानां सिंहादीनां च पूजितम् ।

स०-कपिलानां गवां पित्तं नस्ये सुष्टु हितम्, न कृष्णानाम् गवाम्, अचिन्त्यत्वात्प्रभावस्य । श्वादीनामपि पित्तं हितम् ।

गोधानकुलनागानां पृषतर्क्षगवमपि ॥ ३० ॥

पित्तेषु साधितं तैलं नस्येऽभ्यङ्गे च शस्यते ।

स० -गोधादीनां च पित्तेषु साधितं तैलं नस्येऽभ्यङ्गे च शस्यते ।

त्रिफलाब्योषपीतद्रुयवक्षारफणिज्जकैः ॥ ३१ ॥

श्र्याह्वापामार्गकारञ्जबीजैस्तैलं विपाचितम् ।

बस्तमूत्रे हितं नस्यं चूर्णं वा ध्मापयेद्भिषक् ॥ ३२ ॥

स० -त्रिफलादिभिः कल्कितैश्छागमूत्रे चतुर्गुणे साधितं तैलं नस्यमुन्मादापस्मारिणोर्हितम् । चूर्णं त्रिफलादेर्वा वैद्यो नासाया मध्ये ध्मापयेत् ।

नकुलोलूकमार्जारगृध्रकीटाहिकाकजैः ।

तुण्डैः पक्षैः पुरीषैश्च धूपमस्य प्रयोजयेत् ॥ ३३ ॥

स० -नकुलादीनां यथासम्भवं तुण्डादिभिरपस्मारिणो धूमं (पं) योजयेत् ।

शीलयेत्तैललशुनं पयस वा शतावरीम् ।

ब्राह्मीरसं कुष्ठरसं वचां वा मधुसंयुताम् ॥ ३४ ॥

स० -तथा तैललशुनं शीलयेत् । क्षीरेण वा शतावरीमद्यात् । ब्राह्मीरसं वा कुष्ठरसं मधुना समभ्यसेत्, वचां वा ।

समं क्रुद्धैरपस्मारो दोषैः शारीरमानसैः ।

यज्जायते यतश्चैष महामर्मसमाश्रयः ॥ ३५ ॥

तस्माद्रसायनैरेनं दुश्चिकित्स्यमुपाचरेन् ।

तदार्तं चाग्नितोयादेर्विषमात्पालयेत्सदा ॥ ३६ ॥

स ० -यत्-यस्मात्, अपस्मारो युगापत्प्रकोपितैः शारीरमानसैर्दोषैर्जायते, यतश्चैष महामर्माश्रयः, तत एनं-अपस्मारं, दुश्चिकित्स्यं रसायनैरुपाचरेत् । अपस्मारार्तं चाग्निजलादेर्विषमात् सद् पालयेत् ।

मुक्तं मनो विकारेण त्वमित्थं कृतवानिति ।

न ब्रूयाद्विषयैरिष्टैः क्लिष्टं चेतोऽस्य बृंहयेत् ॥ ३७ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविर-चितायामष्टाङहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तर-स्थानेऽपस्मारप्रतिषेधो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

स० -मनोविकारेण च मुक्तं सन्तं त्वमित्थं कृतवानिति न ब्रूयात् । अस्य च मनः क्लिष्टमिष्टैर्विषयैरुपबृंहयेदिति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थानेऽपस्मार-प्रतिषेधो नाम सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदये भूततन्त्रं तृतीयं समाप्तम् ।

****

अष्टमोऽध्यायः ।

अपस्मारादनन्तरं शालाक्यमुपक्रम्यते । यथैव हृदयाख्यमहामर्माश्रितैरपस्मारो जन्यते तथैव मुर्धाख्यमहामर्माश्रितैरूर्ध्वजत्रूत्था रोगा जन्यन्ते । तेषामपि च मध्ये चक्षूरोगाणां प्राधान्यात् पूर्वमुपन्यास इत्याह-

अथातो वर्त्मरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स ० -वर्त्मनि रोगा वर्त्मरोगाः,-कृच्छ्रोन्मीलादयः, तेषां विज्ञानं-बोधः, स विद्यते यस्मिन्निति छः, तस्य पूर्ववल्लुक् ।

सर्वरोगनिदानोक्तैरहितैः कुपिता मलाः ।

अचक्षुष्यैर्विशेषेण प्रायः पित्तानुसारिणः ॥ १ ॥

शिराभिरूर्ध्वं प्रसृता नेत्रावयवमाश्रिताः ।

वर्त्म सन्धिं सितं कृष्णं दृष्टिं वा सर्वमक्षि वा ॥ २ ॥

रोगान् कुर्युः

स ० -सर्वरोगनिदाने उक्तानि-अभिहितानि यथायोगं तिक्तोषणादीनि, तैराहारविहारैः प्रकुपित मला रोगान् कुर्युः । विशेषादचक्षुष्यैराहारविहारैः कुपिता मलाः प्रायो-बाहुल्येन,

पित्तानुसारिणस्तथा शिरादिभिः करणभूताभिरूर्ध्वं जत्रुणः प्रसृतास्तथा नेत्रस्य सम्बन्धिनमवयवं-वक्ष्यमाणं वर्त्मादिकं, आश्रिताः । वर्त्मेत्यादि । वाशब्दः प्रत्येकं युज्यते, वर्त्म वा सन्धिं वा सितं वाऽसितं वा दृष्टिं वा सकलं लोचनमाश्रिताः । इति सामान्येन नयनरोगाणां सम्प्राप्तिः ।

चलस्तत्र प्राप्य वर्त्माश्रयाः सिराः ।
सुप्तोत्थितस्य कुरुते वर्त्मस्तम्भं सवेदनम् ॥ ३ ॥
पांशुपूर्णाभनेत्रत्वं कृच्छ्रोन्मीलनमश्रु च ।
विमर्दनात् स्याच्च शमः कृच्छ्रोन्मीलं वदन्ति तत् ॥ ४ ॥

स० -तत्र-तेषु वर्त्माद्याश्रितेषु मध्ये, वर्त्माश्रयाः सिरा वायुः प्राप्य सुप्तोत्थितस्य नरस्य वर्त्मस्तम्भं कुरुते, रुजया सह । तथा पंशुपूर्णाभनयनत्वं कृच्छ्रेणोन्मीलनमश्रु च कुरुते । विमर्दनात्-मलनाच्च, शमः स्यात् । तं-ईदृक्स्वरूपं, कृच्छ्रोन्मीलाख्यं नेत्ररोगं वदन्ति ।

चालयन् वर्त्मनी वायुर्निमेषोन्मेषणं मुहुः ।
करोत्यरुङ् निमेषोऽसौ

स० -वायुर्वत्मनी चालयन् निमेषोन्मेषणं पीडारहितं पुनः पुनः करोति । असौ निमेषाख्यो रोगो ज्ञेयः ।

वर्त्म यत्तु निमील्यते ॥ ५ ॥
विमुक्तसन्धि निश्चेष्टं हीनं वातहतं हि तत् ।

स० -यत्पुनर्वर्त्म विमुक्तसन्धि तथा निश्चेष्टं हीनम् च निमील्यते तं वातहताख्यं रोगं वदन्ति, 'मुनयः' इति शेषः ।

कृष्णाः पित्तेन बह्व्योऽन्तर्वर्त्म कुम्भीकबीजवत् ॥ ६ ॥
आध्मायन्ते पुनर्भिन्नाः पिटिकाः कुम्भिसंज्ञिताः ।

स० -पित्तेन कृष्णवर्णाः पिटिका बह्व्यो वर्त्मनोर्मध्ये कुम्भीकबीजतुल्यास्तथा भिन्नाः सत्यः पुनरध्मायन्ते, ताः कुम्भीसंज्ञाः ।

सदाहक्लेदनिस्तोदं रक्ताभं स्पर्शनाक्षमम् ॥ ७ ॥
पित्तेन जायते वर्त्म पित्तोत्क्लिष्टमुशन्ति तत् ।

स ०-पित्तेन सदाहक्लेदनिस्तोदं तथा रक्ताकारं स्पर्शनाक्षमं वर्त्म जायते, तत् पित्तोत्क्लिष्टमुशन्ति-कथयन्ति ।

करोति कण्डूं दाहं च पित्तं पक्ष्मान्तमास्थितम् ॥ ८ ॥
पक्ष्मणां शातनं चानु पक्ष्मशातं वदन्ति तम् ।

स० -पित्तं पक्ष्मान्तमास्थितं कण्डूम् दाहं च करोति । अनुपश्चात्, पक्ष्माणां शातं करोति । तं पक्ष्मशातं वर्णयन्ति ।

पोथक्यः पिटिकाः श्वेताः सर्षपभा घनाः कफात् ॥ ९ ॥
शोफोपदेहरुक्कण्डूपिच्छिलाश्रुसमन्विताः ।

स० -कफात् पिटिकाः सिताः सर्षपोपमा घनाः-निबिडाः, शोफादियुताः पोथकीसंज्ञाः ।

कफोत्क्लिष्टं भवेद्वर्त्म स्तम्भक्लेदोपदेहवत् ॥ १० ॥

स० -स्तम्भादियुतं वर्त्म यद् भवेत् तत्कफोत्क्लिष्टं नाम ।

ग्रन्थिः पाण्डुररुक्पाकः कण्डूमान् कठिनः कफात् ।
कोलमात्रः स लगणः किञ्चिदल्पस्ततोऽथ वा ॥ ११ ॥

स० -कफात् यो ग्रन्थिः कोलमात्रः, अथवा ततः-तस्मात् कोलात्किञ्चिदल्पः, पाण्डुः पीडापाकरहितः कण्डूमान् कठिनश्च स्यात्, स लगणाख्यः ।

रक्ता रक्तेन पिटिका तत्तुल्यपिटिकाचिता ।
उत्सङ्गाख्या

स० -रक्तेन रक्तेवर्णा पिटिका तत्तुल्यपिटिकैराचिता उत्सङ्गाख्या ।

तथोत्क्लिष्टं राजिमत्स्पर्शनाक्षमम् ॥ १२ ॥

स० -तथा-उत्सङ्गवत्, उत्क्लिष्टाख्यं वर्त्म । तच्च न पिटिकारुपम्, किं तर्हि ? राजियुतं स्पर्शनाक्षमं च स्यात् ।

अर्शोऽधिमांसं वर्त्मान्तः स्तब्धं स्निग्धं सदाहरुक् ।
रक्तं रक्तेन तत्स्रावि छिन्नं छिन्नं च वर्धते ॥ १३ ॥

स० -अधिकमांसं च वर्त्माभ्यन्तरस्थितमर्शो नाम रक्तेन स्यात् । रक्तं वर्णतः, तथा स्तब्धतादिगुणं स्यात् । तथा तत्स्रावितद्रक्तं स्रवत्यभीक्ष्णम् । तत् पुनःपुनस्छिन्नमपि वर्धते ।

मध्ये वा वर्त्मनोऽन्ते वा कण्डूषारुग्वती स्थिरा ।
मुद्गमात्राऽसृजा ताम्रा पिटिकाऽञ्जननामिका ॥ १४ ॥

स० -असृजा ताम्रा पिटिका मुद्गप्रमाणा वर्त्मनो मध्येऽन्ते वा कण्ड्वादिमती स्थिरा चाञ्जननामिका स्यात् ।

दोषैर्वर्त्म बहिः शूनं यदन्तः सूक्ष्मखाचितम् ।
सस्त्रावमन्तरुदकं बिसाभं बिसवर्त्म तत् ॥ १५ ॥

स० -दोषैः-वातादिभिः, बहिः शूनं यद्वर्त्म सूक्ष्मैः खैःछिद्रैः, अन्तराचितं सस्रावं च तद् बिसवर्त्म, उदकान्तःस्थितसच्छिद्रबिसतुल्यत्वात् ।

यद्वर्त्मौत्क्लिष्टमुत्क्लिष्टमकस्मान्म्लानतामियात् ।
रक्तदोषत्रयोत्क्लेशाद्भवत्युत्क्लिष्टवर्त्म तत् ॥ १६ ॥

स० -यद्वर्त्म रक्तोत्क्लेशाद्दोषत्रयोत्क्लेशाच्च उत्क्लिष्टं-उत्क्लेशितं सत्, अकस्मात्-हेतुं विनैव, म्लानिमियात्-शुष्कत्वं यायात्, तदुत्क्लिष्टवर्त्म स्यात् ।

श्याववर्त्म मलैः सास्रैः श्यावं रुक्क्लेदशोफवत् ।

स० -रक्तसहितैस्त्रिमलैर्यद्वर्त्म श्यावं रुजा क्लेदेन शोफेन च युक्तं भवति, तच्छ्याववर्त्म ।

श्लिष्टाख्यं वर्त्मनी श्लिष्टे कण्डूश्वयथुरागिणी ॥ १७ ॥

स० -श्लिष्टे-एकत्र संलग्ने, वर्त्मनी कण्ड्वादियुते श्लिष्टवर्त्मनाम ।

वर्त्मनोऽन्तः खरा रूक्षाः पिटिकाः सिकतोपमाः ।
सिकतावर्त्म

स० -वर्त्मनो मध्ये वालिकातुल्याः पिटिकाः खरस्पर्शास्तथा रूक्षाः, तत् सिकतांवर्त्म ।

कृष्णं तु कर्दमं कर्दमोपमम् ॥ १८ ॥

स० -कर्दमसदृशं कृष्णं वर्त्म कर्दमाख्यम् ।

बहलं बहलैर्मांसैः सवर्णैश्चीयते समैः ।

स० -बहलैः-घनैः, मांसैः सवर्णैः समैः-न विषमैः, चीयते तद्बहलं नाम ।

कुकुणकः शिशोरेव दन्तोत्पत्तिनिमित्तजः ॥ १९ ॥
स्यात्तेन शिशुरुच्छूनताम्राक्षो वीक्षणाक्षमः ।
सवर्त्मशूलपैच्छिल्यः कर्णनासाक्षिमर्दनः ॥ २० ॥

स० -कुकूणकः शिशोरेव-न महतो, जयते । यतोऽसौ दन्तोत्पत्तिहेतुको भवति । तेन-कुकूणकेन, बाल उच्छूनताम्रनयनो वीक्षणाक्षमस्तथा वर्त्मशूलादिमान् कर्णादिमर्दनश्च स्यात् ।

पक्ष्मोपरोधे सङ्कोचो वर्त्मनां जायते तथा ।
खरताऽन्तर्मुखत्वं च रोम्णामन्यानि वा पुनः ॥ २१ ॥
कण्टकैरिव तीक्ष्णाग्रैर्घृष्टं तैरक्षि शूयते ।

उष्यते चानिलादिद्विडल्पाहः शान्तिरुद्धृतैः ॥ २२ ॥

स० -पक्ष्मोपरोधे वर्त्मनां सङ्कोचो भवति । तथा खरत्वमन्तर्मुखत्वं च रोम्णाम्, अन्यानि व रोमाणि जायन्ते । तैश्चखरान्तर्मुखैः, अपूर्वैर्वा रोगस्वभावात्तीक्ष्णाग्रैः कण्टकैरिव घृष्टमक्षिशूयते । उष्यते च-सान्तर्दाहस्तीव्रोष्मा स्यादित्यर्थः । तथा पवनादिद्विट्, आदिशब्देनानलातपौ गृह्येते । स्तोकान्यहान्युद्धृतैः-उत्पाटितैस्तैस्तैः, शान्तिर्भवति ।

कनीनके बहिर्वर्त्म कठिनो ग्रन्थिरुन्नतः ।

ताम्रः पक्वोऽस्रपूयस्रुदलज्याध्मायते मुहुः ॥ २३ ॥

स० -कनीनके वर्त्मनोर्बाह्यतः कठिन उन्नतो ग्रन्थिरलजीत्युच्यते । किम्भूतो ग्रन्थिः ? ताम्रः पक्वश्चास्रस्रावी पूयस्रावी च । तथा मुहुर्मुहुः स्रुतः सन्नाध्मायते ।

वर्त्मान्तर्मांसपिण्डाभः श्वयथुर्ग्रथितोऽरुजः ।

सास्रैः स्यादर्बुदो दोषैर्विषमो बाह्यतश्चलः ॥ २४ ॥

स० -वर्त्मनोऽन्तरे मांसपिण्डाकृतिः श्वयथुः सरक्तैस्त्रिभिर्दोषैरर्बुदः स्यात् । किम्भूतः श्वयथुः ? ग्रथितो नीरुजः । स च बाह्यतश्चलो विषमश्च स्यात् ।

चतुर्विंशतिरित्येते व्याधयो वर्त्मसंश्रयाः ।

स० -इति-अनेन प्रकारेण, चतुर्विंशतिसङ्ख्या वर्त्माश्रया रोगाः स्युः ।

आद्योऽत्र भेषजैः साध्यो द्वौ ततोऽर्शश्च वर्जयेत् ॥ २५ ॥

पक्ष्मोपरोधो याप्यः स्याच्छेषाञ्छस्त्रेण साधयेत् ।

स० -[अत्र-] एषु मध्यात्, आद्यः-कृच्छ्रोन्मीलनाख्यो, भेषजैः साध्यः । ततः-अनन्तरं, द्वौ-निमेषवातहतौ अर्शश्च वर्जयेत् । पक्ष्मोपरोधो यापनीयः । शेषान्-एकोनविंशतिं, शस्त्रेणोपचरेत् ।

कुट्टयेत्पक्ष्मसदनं छिन्द्यात्तेष्वपि चार्बुदम् ॥ २६ ॥

भिन्द्याल्लगणकुम्भीकाबिसोत्सङ्गाञ्जनालजीः ।

पोथकीश्यावसिकताश्लिष्टोत्क्लिष्टचतुष्टयम् ॥ २७ ॥

सकर्दमं सबहलं विलिखेत्सकुकूणकम् ॥ २७ १/२ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुपसूनुश्रीमद्वाग्भटविर-चितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तर-स्थाने वर्त्मरोगविज्ञानीयो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

स ० -तेष्वपि-शस्त्रसाध्येषु मध्ये, पक्ष्मसदनं कुट्टयेत् सूचीकूर्चेन । अर्बुदं च छिन्द्याद्वृद्धिपत्रादिना । लगणादीनि व्रीहिमुखादिना भिन्द्यात् । पोथक्यादयः कुकूणकान्ता एकादश विलेख्याः । उत्क्लिष्टचतुष्टयं-पित्तोत्क्लिष्टं कफोत्क्लिष्टं रक्तोत्क्लिष्टमुत्क्लिष्टवर्त्मचेति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने वर्त्मरोग-विज्ञानीयो नामाष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

****

नवमोऽध्यायः ।

वर्त्मरोगविज्ञानादनन्तरं वर्त्मरोगप्रतिषेध आरभ्यत इत्याह-

अथातो वर्त्मरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

कृच्छ्रोन्मीले पुराणाज्यं द्राक्षाकल्काम्बुसाधितम् ।
ससिरं योजयेत्स्निग्धं नस्यधूमाञ्जनादि च ॥ १ ॥

स० -कृच्छ्रोन्मीले वर्त्मरोगे पुराणं घृतं द्राक्षाकल्काम्बुपक्कं समशर्करं योजयेत् । स्निग्धं च नस्यादिकम् ।

कुम्भीकावर्त्मोपक्रममाह-

कुम्भीकावर्त्म लिखितं सैन्धवप्रतिसारितम् ।
यष्टीधात्रीपटोलीनां क्काथेन परिषेचयेत् ॥ २ ॥

स ० -कुम्भीकावर्त्म लिखितं वृद्धिपत्रादिना सैन्धवलवणेन प्रतिसारितं सत् मधुयष्टिकादिक्काथेन परिषेचयेत् ।

कथं वर्त्म लेखनीयम् ? इत्याह-

निवातेऽधिष्ठितस्याप्तैः शुद्धस्योत्तानशायिनः ।
बहिः कोष्णाम्बुतप्तेन स्वेदितं वर्त्म वाससा ॥ ३ ॥
निर्भुज्य वस्त्रान्तरितं वामाङ्गुष्ठाङ्गुलीधृतम् ।
न स्रंसते चलति वा वर्त्मैवं सर्वतस्ततः ॥ ४ ॥
मण्डलाग्रेण तत्तिर्यक् कृत्वा शस्त्रपदाङ्कितम् ।
लिखेत्तेनैव पत्रैर्वा शाकशोफालिकादिजैः ॥ ५ ॥
फेनेन तोयराशेर्वा पिचुना प्रमृजन्नसृक् ।
स्थिते रक्ते सुलिखितं सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ ६ ॥
यथास्वमुक्तैरनु च प्रक्षाल्योष्णेन वारिणा ।
घृतेन सिक्तमभ्यक्तं बध्नीयान्मधुसर्पिषा ॥ ७ ॥
ऊर्ध्वाधः कर्णयोर्दत्त्वा पिण्डीं च यवसक्तुभिः ।
द्वितीयेऽहनि मुक्तस्य परिषेकं यथायथम् ॥ ८ ॥
कुर्याच्चतुर्थे नस्यादीन् मुञ्चेदेवाह्नि पञ्चमे ।

स ० -निवाते स्थाने आप्तैरधिष्ठितस्य-कृताश्रयस्य, तथा शुद्धस्य-वमनविरेचनादिना, उत्तानं नित्यं शेते तस्य वर्त्म वाससा कोष्णाम्बुना तप्तेन स्वेदितं सन्निर्भुज्य-कुटिलीकृत्य, वस्त्रान्तरितं वामाङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां धृतमेवं न स्रंसते । न वा चलति सर्वतः । अनन्तरं तद्वर्त्म तिर्यङ् मण्डलाग्रेण शस्त्रपदाङ्कितं कृत्वा तेनैव शस्त्रेण शाकादिपत्रैर्वा समुद्रफेनेन वा लिखेत् । किं कुर्वन् ? पिचुना-कर्पटादियोजितेन, रक्तं प्रमृजन् । रक्ते स्थिते-अवहति, सुलिखितं तद्वर्त्म ज्ञात्वा सक्षौद्रैर्यथास्वं कथितैः सैन्धवादिभिः प्रतिसारयेत् । पश्चाच्चोष्णेन वारिणा प्रक्षाल्य सर्पिषा सिक्तमनन्तरमभ्यक्तं मधुसर्पिषा ऊर्ध्वाधः कर्णयोर्यवसक्तुभिः पिण्डीं च दत्त्वाऽवबध्नीयात् । द्वितीये दिवसे मुक्तस्य वर्त्मनो यथास्वं परिषेकं कुर्यात् । चतुर्थे दिवसे नस्यादीन् कुर्यात् ।

पञ्चमे दिवसे मुञ्चेदेव-नान्यत्किञ्चित्कुर्यात् ।

समं नखनिभं शोफकण्डूघार्षाद्यपीडितम् ॥ ९ ॥

विद्यात्सुलिखितं वर्त्म लिखेद् भूयो विपर्यये ।

स ० -समं नखसदृशं शोफाद्यपीडितं सुलिखितं वर्त्म जानीयात् । विपर्यये-अस्माल्लक्षणाद्वैपरीत्ये सति, तद्वर्त्म पुनर्लिखेत् ।

रुक्पक्ष्मवर्त्मसदनस्रंसनान्यतिलेखनात् ॥ १० ॥

स्नेहस्वेदादिकस्तस्मिन्निष्टो वातहरः क्रमः ।

स० -अतिलेखनाद्रुजादीनि स्युः । तस्मिन्-अतिलेखने, स्नेहस्वेदादिको वातघ्नो विधिः कार्यः ।

अभ्यज्य नवनीतेन श्वेतरोध्रं प्रलेपयेत् ॥ ११ ॥

एरण्डमूलकल्केन पुटपाके पचेत्ततः ।

स्विन्नं प्रक्षालितं शुष्कं चूर्णितं पोटलीकृतम् ॥ १२ ॥

स्त्रियाः क्षीरे छगल्या वा मृदितं नेत्रसेचनम् ।

स० -श्वेतरोध्रं नवनीतेनाभ्यज्य एरण्डमूलकल्केन प्रलेपयेत् । अनन्तरं पुटपाके पचेत् । स्विन्नं प्रक्षालितं शुष्कं चूर्णितं पोटलीकृतं सत् युवतीक्षीरेण छगल्या वा क्षीरेण मर्दितं नेत्रे सेचनं हितम् ।

शालितन्दुलकल्केन लिप्तं तद्वत् परिष्कृतम् ॥ १३ ॥

कुर्यान्नेत्रेऽतिलिखिते मृदितं दधिमस्तुना ।

केवलेनापि वा सेकं मस्तुना जाङ्गलाशिनः ॥ १४ ॥

स ०-अतिलिखिते वर्त्मनि नवनीतेनाक्तं श्वेतरोध्रं शालितन्दुलकल्केन लिप्तं बद्धं परिष्कृतं-पूर्ववत्परिकल्पितं पुटपाकीकृतं स्विन्नं प्रक्षालितं शुष्कं चूर्णितं पोटलीकृतं चेत्यर्थः, तत् दधिमस्तुना मृदितं सेकं कुर्यात् । दधिग्रहणं तक्रमस्त्वादिनिवृत्त्यै । अथवा केवलेन-कल्करोध्ररहितेन, मस्तुना जाङ्गलमांसाशिनो नरस्य सेकं कुर्यात् । अपिः स्वेदनादिसमुदायविकल्पार्थः ।

पिटिका व्रीहिवक्रेण भित्त्वा तु कठिनोन्नताः ।

निष्पीडयेदनु विधिः परिशेषस्तु पूर्ववत् ॥ १५ ॥

स० -कठिनोन्नताः पिटिकाः व्रीहिवक्रेण भित्त्वाऽनु निष्पीडयेत् । परिशेषो विधिः- प्रलेपनक्षालनबन्धनसेचनादिः, पूर्ववत्कार्यः ।

लेखने भेदने चायं क्रमः सर्वत्र वर्त्मनि ।

स० -लेखने भेदने च एष एव क्रमः सर्वत्र वर्त्मनि कार्यः ।

पित्तास्रोत्क्लिष्टयोः स्वादुस्कन्धसिद्धेन सर्पिषा ॥ १६ ॥
सिराविमोक्षः स्निग्धस्य त्रिवृच्छ्रेष्ठं विरेचनम् ।
लिखिते स्रुतरक्ते च वर्त्मनि क्षालनं हितम् ॥ १७ ॥
यष्टीकषायः, सेकस्तु क्षीरं चन्दनसाधितम् ।

स० -पित्तोत्क्लिष्टे रक्तोत्क्लिष्टे च मधुरस्कन्धश्रृतेन घृतेन स्निग्धस्य पुंसः सिराविमोक्षः कार्यः । तथा त्रिवृतात्रिफले विरेचनम् । लिखिते वर्त्मनि स्रुतलोहिते च सति मधुयष्टिकाक्वाथः क्षालनं हितम् । क्षीरं चन्दनसाधितं तु सेको हितः ।

पक्ष्मणां सदने सूच्या रोमकूपान् विकुट्टयेत् ॥ १८ ॥
ग्राहयेद्वा जलौकोभिः पयसेक्षुरसेन वा ।
वमनं, नावनं सर्पिः श्रृतं मधुरशीतलैः ॥ १९ ॥

स० पक्ष्मणां सदने सति रोमकूपान्-रोममूलानि, सुच्या विकुट्टयेत् । जलौकोभिर्वा ग्राहयेत् । क्षीरेणेक्षुरसेन वा वमनं हितम् । मधुरशीतलैः-द्राक्षादिभिः, पक्वं घृतं नावनं हितम् ।

सञ्चूर्ण्य पुष्पकासीसं भावयेत्सुरसारसैः ।
ताम्रे दशाहं परमं पक्ष्मशाते तदञ्जनम् ॥ २० ॥

स० -पुष्पकासीसं चूर्णयित्वा ताम्रपात्रे दशाहं सुरसारसैः-समूर्वारसैः, भावयेत् । तत्-एतत्, पक्ष्मशाते श्रेष्ठमञ्जनम् ।

पोथकीर्लिखिताः शुण्ठीसैन्धवप्रतिसारिताः ।
उष्णाम्बुक्षालिताः सिञ्चेत् खदिराढकिशिग्रुभिः ॥ २१ ॥
अप्सिद्धैर्द्विनिशाश्रेष्ठामधुकैर्वा समाक्षिकैः ।

स० -पोथकीर्लिखिता वृद्धिपत्रादिभिः, शुण्ठीसैन्धवाभ्यां प्रतिसारिताः, तथोष्णाम्बुना क्षालिताः, जलक्वथितैः खदिरादिभिः सिञ्चेत् । द्विनिशादिभिर्वा जलक्वथितैः समाक्षिकैः सिञ्चेत् ।

कफोत्क्लिष्टे विलिखिते सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् ॥ २२ ॥
सूक्ष्मैः सैन्धवकासीसमनोह्वाकणतार्क्ष्यजैः ।
वमनाञ्जननस्यादि सर्वं च कफजिद्धितम् ॥ २३ ॥

स० -कफोत्क्लिष्टे वर्त्मनि शस्त्रेण विलिखिते सैन्धवादिभिः सूक्ष्मरजीकृतैर्माक्षिकसहितैः प्रतिसारणं हितम् । तथा वमनादि हितम् । सर्वं च यत्कफजित् तच्च हितम् ।

कर्तव्यं लगणेऽप्येतदशान्तावग्निना दहेत् ।

स० -लगणेऽपीदं कार्यम् । एवमप्यशमे सति ज्वलनेन दहेत् ।

[स्विन्नां भित्त्वा विनिष्पीड्य भिषग(ङ्योत्सङ्गां चा)_

ञ्जननामिकाम् ।

शिलैलासैन्धवनतैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ १ ॥

कुकूणे खदिरश्रेष्ठानिम्बपत्रश्वृतं घृतम् ॥ २४ ॥

पीत्वा धात्री वमेत्कृष्णायष्टीसर्षपसैन्धवैः ।

स० -कुकूणे खदिरादिभिः पक्वं घृतं धात्री-स्तनदायिनी, पीत्वा कृष्णादिभिर्वमेत् ।

अभयापिप्पलीद्राक्षाक्काथेनैनां विरेचयेत् ॥ २५ ॥

स० -अभयादिक्काथेनैनां-स्तनदायिनीं, विरेचयेत् ।

मुस्ताद्विरजनीकृष्णाकल्केनालेपयेत्स्तनौ ।
धूपयेत्सर्षपैः साज्यैः

स० -मुस्तादिकल्केन कुचावालेपयेत् । साज्यैः सर्षपैः स्तनौ धूपयेत् ।

शुद्धां क्वाथं च पाययेत् ॥ २६ ॥
पटोलमुस्तमृद्वीकागुडूचीत्रिफलोद्भवम् ।

स० -शुद्धां च-वमनविरेचनादिना, पटोलादिकं क्वाथं तां पाययेत् ।

शिशोस्तु लिखितं वर्त्म स्रुतासृग्वाऽम्बुजन्मभिः ॥ २७ ॥
धात्र्यश्मन्तकजम्बूत्थपत्रक्वाथेन सेचयेत् ।

स० -शिशोः पुनर्वर्त्म लिखितं जलौकाभिर्वा स्रुतरक्तं धात्र्यादिपत्रक्वाथेन सेचयेत् ।

प्रायः क्षीरघृताशित्वाद्बालानां श्लेष्मजा गदाः ॥ २८ ॥
तस्माद्वमनमेवाग्रे सर्वव्याधिषु पूजितम् ।

स० -प्रायो-बाहुल्येन, क्षीरघृतभोजनत्वाच्छिशूनां कफजा रोगाः स्युः । तस्माद्वमनमेव पूर्वं तेषां सर्वव्याधिषु पूजितम् ।

तदेह वमनमाह-

सिन्धूत्थकृष्णापामार्गबीजाज्यस्तन्यमाक्षिकम् ॥ २९ ॥
चूर्णो वचायाः सक्षौद्रो मदनं मधुकान्वितम् ।
क्षीरं क्षीरान्नमन्नं च भजतः क्रमतः शिशोः ॥ ३० ॥
वमनं सर्वरोगेषु विशेषेण कुकूणके ।

स० -सिन्धूत्थेत्यादि वमनं दद्यात्, वचाचूर्णः सक्षौद्रो वा, मदनफलं मधुयष्टीयुक्तं वा । क्षीरं क्षीरान्नं तथाऽन्नं भजतः शिशोर्यथाक्रमं वमनत्रयमेतत् योज्यम् । वमनं सर्वेष्वेवामयेषु शिशोः श्रेष्ठम् । विशेषेण कुकूणके हितम् ।

सप्तलारससिद्धाज्यं योज्यं चोभयशोधनम् ॥ ३१ ॥

स० -सप्तलारसेन वा सिद्धं घृतमूर्ध्वाधः शोधनं हितम् ।

द्विनिशारोध्रयष्ट्याह्वरोहिणीनिम्बपल्लवैः ।
कुकूणके हिता वर्तिः पिष्टैस्ताम्ररजोन्वितैः ॥ ३२ ॥
क्षीरक्षौद्रघृतोपेतं दग्धं वा लोहजं रजः ।

स ० -कुकूणके द्विहरिद्रादिभिस्ताम्रचूर्णयुक्तैर्जलपिष्टैर्वर्तिर्हिता । क्षीरादियुक्तं दग्धं लोहोत्थं वा चूर्णं हितम् । केचित्तु समुद्रफेनचूर्णं दग्धं दुग्धमाक्षिकयुक्तमित्याहुः ।

एलारसोनकतकशङ्खोषणफणिज्जकैः ॥ ३३ ॥

वर्तिः कुकूणपोथक्योः सुरपिष्टैः सकट्फलैः ।

स० -एलादिभिः कट्फलयुक्तः कुकूणपोथक्योः सुरापिष्टैर्वर्तिर्हिता ।

पक्ष्मरोधे प्रवृद्धेषु शुद्धदेहस्य रोमसु ॥ ३४ ॥

उत्सृज्य द्वौ भ्रुवोऽधस्ताद्भागौ भागं च पक्ष्मतः ।

यवमात्रं यवाकारं तिर्यक् छित्वाऽऽर्द्रवाससा ॥ ३५ ॥

अपनेयमसृक् तस्मिन्नल्पीभवति शोणिते ।

सीव्येत्कुटिलया सूच्या मुद्गमात्रान्तरैः पदैः ॥ ३६ ॥

बध्वा ललाटे पट्टं च तत्र सीवनसूत्रकम् ।

नातिगाढश्लथं सूच्या निक्षिपेदथ योजयेत् ॥ ३७ ॥

मधुसर्पिःकवलिकां न चास्मिन् बन्धमाचरेत् ।

न्यग्रोधादिकषायैश्च सक्षीरैः सेचयेद्रुजि ॥ ३८ ॥

पञ्चमे दिवसे सूत्रमपनीयावचूर्णयेत् ।

गैरिकेण व्रणं युञ्ज्यात्तीक्ष्णं नस्याञ्जनादि च ॥ ३९ ॥

स० -पक्ष्मरोधे रोमसु प्रकर्षेण वृद्धेषु शुद्धशरीरस्य नरस्य भ्रवोऽधस्ताद्वौ भागावुत्सृज्य-विहाय, पक्ष्मतो भागं हित्वा यवमात्रं-यवसंस्थानं, तिर्यक् छित्त्वा क्लिन्नवस्त्रेण रक्तमपनयेत् । रक्ते चाल्पीभवति सति वक्रया सूच्या मुद्गमात्रान्तरैः पदैः सीव्येत् । ततो ललाटे पट्टं बध्वा तत्र च पट्टे

सीवनसूत्रकं नातिगाढश्लथं सूच्या विनिक्षिपेत् । अनन्तरं माक्षीकघृतकवलिकां योजयेत् । न चात्र बन्धं कुर्यात् । पीडायां सत्यां न्यग्रोधादि कषायैः क्षीरयुतैः सेचयेत् । पञ्चमे दिवसे सूत्रमपनीय व्रणं गैरिकेणावचूर्णयेत् । तीक्ष्णं च नस्यादि युञ्ज्यात् ।

दहेदशान्तौ निर्भुज्य वर्त्मदोषाश्रयां वलीम् ।

संदंशोनाधिकं पक्ष्म हृत्वा तस्याश्रयं दहेत् ॥ ४० ॥

सूच्यग्रेणाग्निवर्णेन, दाहो बाह्यालजेः पुनः ।

भिन्नस्य क्षारवह्निभ्यां सुच्छिन्नस्यार्बुदस्य च ॥ ४१ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविर-चितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तर-स्थाने वर्त्मरोगप्रतिषेधो नामनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

स० -एवमप्यशान्तौ वर्त्मदोषाश्रयां वलीं निर्भुज्य दहेत् । अधिकं पक्ष्म संदंशेन हृत्वा तस्य पक्ष्मण आश्रयं दहेत् । केन ? सूच्यग्रेणाग्निवर्णेन । बाह्यालजेस्तु भिन्नस्य दाहः कार्यः । अलजीशब्दः पुंस्यपि दृष्टः । अर्बुदस्य क्षारवह्निभ्यां सुष्ठु च्छिन्नस्य दाहः कार्य इति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने वर्त्म-रोगप्रतिषेधो नाम नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ९ ॥

****

दशमोऽध्यायः ।

वर्त्मरोगप्रतिषेधादनन्तरं स्थानानुपूर्व्या सन्धिसितासितरोगविज्ञानमारभ्यते-

अथातः सन्धिसितासितरोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ १ ॥)

स० -सन्धी च सितासितौ च सन्धिसितासिताः, तेषु रोगाः, तेषां विज्ञानम् । शेषं पूर्ववत् ।

यथोद्देशस्तथा निर्देश इति तानेव तावत्सन्धिरोगनाह-

वायुःक्रुद्धः सिराः प्राप्य जलाभं जलवाहिनीः ।
अश्रु स्रावयते वर्त्मशुक्लसन्धेः कनीनकात् ॥ १ ॥
तेन नेत्रं सरुग्रागशोफं स्यात्स जलास्रवः ।

स० -पवनः कुपितो जलवाहिनीः सिराः प्राप्य जलाकृति अश्रु स्रावयते । कुतः ? वर्त्मशुक्लसन्धे कनीनकात् । तेन-जलाभस्रावेण, नयनं सरुक् सरागं सशोफं च स्यात् । स च जलास्रवाख्यो रोगः ।

कफात् कफास्त्रवे श्वेतं पिच्छिलं बहलं स्त्रवेत् ॥ २ ॥

स० -कफात् कफास्त्रवे सति श्वेतं पिच्छिलं बहलं च स्त्रवेत् ।

कफेन शोफस्तीक्ष्णाग्रः क्षारबुद्बुदकोपमः ।
पृथुमूलबलः स्निग्धः सवर्णो मृदुपिच्छिलः ॥ ३ ॥
महानपाकः कण्डूमानुपनाहः स नीरुजः ।

स० -श्लेष्मणा शोफस्तीक्ष्णाग्रादिगुणः । स उपनाहाख्यो नीरुजः स्यात् ।

रक्ताद् रक्तास्त्रवे ताम्रं बहूष्णं चाश्रु संस्त्रवेत् ॥ ४ ॥

स० -रक्तेन रक्तास्त्रवो भवति । तस्मिंश्च ताम्रवर्णमुष्णं चाश्रु संस्त्रवेत् ।

वर्त्मसन्ध्याश्रया शुक्ले पिटिका दाहशूलिनी ।
ताम्रा मुद्गोपमा भिन्ना रक्तं स्त्रवति पर्वणी ॥ ५ ॥

स० -वर्त्मसन्धिराश्रयो यस्याः सा वर्त्मसन्ध्याश्रया, शुक्ले पिटिका शूलदाहवती ताम्रवर्णा मुद्गसदृशी पर्वणी भण्यते । सा च भिन्ना सती रक्तं स्रवति । एषा च रक्तसमुत्थैव वेद्या, रक्तास्रवादनन्तरमस्याः पाठात् रक्तस्रावित्वाच्च ।

पूयास्रवे मलाः सास्रा वर्त्मसन्धेः कनीनकात् ।
स्रावयन्ति मुहुः पूयं सास्रं त्वङ्मांसपाकतः ॥ ६ ॥

स ० -पूयास्रवाख्ये दोषा रक्तसहिता वर्त्मसन्धेः कनीनकात् पुनः पुनः पूयं सास्रं त्वङ्मांसपाकाद्धेतोः स्रावयन्ति ।

पूयालसो व्रणः सूक्ष्मः शोफसंरम्भपूर्वकः ।
कनीनसन्धावाध्मायी पूयास्रावी सवेदनः ॥ ७ ॥

स० -पूयालसो व्रण उच्यते । कीदृक् ? सूक्ष्मः तथा शोफसंरम्भपूर्वकः । क्वासौ स्यात् ? कनीनसन्धौ । तथाऽऽध्मायीआनाहवान्, पूयास्रावी सरुक् च स्यात् ।

कनीनस्यान्तरलजी शोफो रुक्तोददाहवान् ।

स० -कनीनस्यान्तः शोफो रुक्तोददाहवान् अलजीत्युच्यते ।

अपाङ्गे वा कनीने वा कण्डूषापक्ष्मपोटवान् ॥ ८ ॥
पूयास्त्रावी कृमिग्रन्थिर्ग्रन्थिः कृमियुतोऽर्तिमान् ।

स ० -अपाङ्गे कनीने वा कण्ड्वादिमांस्तथा पूयास्त्रावी ग्रन्थिरेव कृमियुक्तोऽर्तिमान् कृमिग्रन्थिरुच्यते ।

उपनाहकृमिग्रन्थिपूयालसकपर्वणीः ॥ ९ ॥
शस्त्रेण साधयेत्पञ्च सालजीनास्त्रवांस्त्यजेत् ।

स० -उपनाहादींश्चतुरः शस्त्रेण साधयेत् । आस्त्रवान्-जलास्त्रवादींश्चतुरः, अलजीं चेति पञ्च त्यजेत् ।

एवं सन्धिगतान्नव रोगानाख्याय सितभागस्थान् रोगानाह-

पित्तं कुर्यात्सिते बिन्दूनसितश्यावपीतकान् ॥ १० ॥
मलाक्तादर्शतुल्यं वा सर्वं शुक्लं सदाहरुक् ।
रोगोऽयं शुक्तिकसंज्ञः सशकृद्भेदतृड्ज्वरः ॥ ११ ॥

स० -सिते नेत्रदेशे पित्तं कर्तृ बिन्दून् कृष्णश्यावपीतान् कुर्यात् । मललेपदिग्धदर्पणसमानं वा सर्वम् शुक्लम् । एवमुभयप्रकारोऽप्ययं सदाहरुक् शुक्तिकसंज्ञो रोगः, शकृद्भेदेन तृषा ज्वरेण च युक्तः ।

कफाच्छुक्ले समं श्वेतं चिरवृद्ध्यधिमांसकम् ।
शुक्लार्म

स० -कफाच्छुक्लभागे समं-न तु विषमम्, तथा श्वेतवर्णमधिमांसकं चिरवृद्धि, तत् शुक्लार्म ।

शोफस्त्वरुजः सवर्णो बहलोऽमृदुः ॥ १२ ॥
गुरुः स्निग्धोऽम्बुबिन्द्वाभो बलासग्रथितम् स्मृतम् ।

स० -शोफस्तु नीरुजः समानवर्णो बहलादिस्तथा जलबिन्दुसमो बलासग्रथितं स्मृतम् ।

बिन्दुभिः पिष्टधवलैरुत्सन्नैः पिष्टकं वदेत् ॥ १३ ॥

स० -बिन्दुभिः पिष्टवत्सितैरुत्सन्नैः पिष्टकं नामार्म वदेत् ।

रक्तराजीततं शुक्लमुष्यते यत्सवेदनम् ।
अशोफाश्रूपदेहं च सिरोत्पातः स शोणितात् ॥ १४ ॥

स ० -रक्तराजीततं शुक्लं-शुक्लभागं, उष्यते । यत्सवेदनं शोफाश्रूपलेपरहितं स शोणितात् सिरोत्पातः ।

उपेक्षितः सिरोत्पातो राजीस्ता एव वर्धयन् ।
कुर्यात्सास्त्रं सिराहर्षं तेनाक्ष्युद्वीक्षणाक्षमम् ॥ १५ ॥

स० -सिरोत्पातोऽचिकित्सितस्ता एव-रक्ता एव, राजीर्वर्धयन् सिराहर्षं सास्त्रं कुर्यात् । तेन-सिराहर्षेण, लोचनं वीक्षणाक्षमं स्यात् ।

सिराजाले सिराजालं बृहद्रक्तं घनोन्नतम् ।

स० -सिराजाले बृहत्तथा रक्तं घनमुन्नतं च यद् भवति, तत्सिराजालं नाम ।

शोणितार्म समं श्लक्ष्णं पद्माभमधिमांसकम् ॥ १६ ॥

स० -समं-नतु विषमं, तथा श्लक्ष्णं यदधिमांसकं तच्छोणितार्म ।

नीरुक् श्लक्ष्णोऽर्जुनं बिन्दुः शशलोहितलोहितः ।

स० -नीरुजः श्लक्ष्णो बिन्दुः शशलोहितताम्रोऽर्जुनं नाम ।

मृद्वाशुवृद्ध्यरुङ्मांसं प्रस्तारि श्यावलोहितम् ॥ १७ ॥
प्रस्तार्यर्म मलैः सास्त्रैः

स ० -मांसं प्रस्तारितं तथा मृदु तथा आशुवृद्धि तथा नीरुक् श्यावलोहितं प्रस्तार्यर्मेत्युच्यते । तच्च त्रिभिर्दोषैः सशोणितैः स्यात् ।

स्नावार्म स्नावसन्निभम् ।

स० -स्नावसदृशं तु स्नावार्मेत्युच्यते ।

शुष्कसृक्पिण्डवच्छ्यावं यन्मांसं बहलं पृथु ॥ १८ ॥
अधिमांसार्म तद्

स० -शुष्करक्तपिण्डवच्छ्यावं यन्मांसं तथा बहलं पृथु च स्यात्, तदधिमांसार्म भण्यते ।

दाहघर्षवत्यः सिरावृताः ।
कृष्णासन्नाः सिरासंज्ञाः पिटिकाः सर्षपोपमाः ॥ १९ ॥

स० -पिटिका दाहादिमत्यस्तथा सिराचिताः कृष्णभागासन्नाः सर्षपसंस्थानाः सिरासंज्ञाः ।

सितभागोत्थानामेषां त्रयोदशानां साधनं सूत्रयति-

शुक्तिहर्षसिरोत्पातपिष्टकग्रथितार्जुनम् ।
साधयेदौषधैः षट्कं शेषं शस्त्रेण सप्तकम् ॥ २० ॥
नवोत्थं तदपि द्रव्यैः

स० -शुक्त्यादीन् षडौषधैः साधयेत् । शेषान् सप्त शस्त्रेण साधयेत् । नवोत्थितानेतानपि भेषजैरुपक्रमेत्-न केवलं पूर्वोक्तं षट्कमित्यर्थः ।

अर्मोक्तं यच्च पञ्चधा ।
तच्छेद्यमसितप्राप्तं मांसस्नवसिरावृतम् ॥ २१ ॥
चर्मोद्दालवदुच्छ्रायि दृष्टिप्राप्तं च वर्जयेत् ।

स ० -यच्च पञ्चप्रकारमर्मोक्तं-शुक्लार्म शोणितार्म प्रस्तार्यर्म स्नावार्माधिमांसार्म, एतच्छेदनार्हम् । यत् कृष्णभागप्राप्तं मांसस्नावसिरावृतं चर्मोद्दालवदुच्छ्रायि तद्वर्जयेत्-न चिकित्सेत् । यच्च दृष्टिप्राप्तं तदपि वर्जयेत् ।

अथ कृष्णरोगानाह-
पित्तं कृष्णेऽथव दृष्टौ शुक्रं तोदाश्रुरागवत् ॥ २२ ॥
छित्वा त्वचं जनयति तेन स्यात्कृष्णमण्डलम् ।
पक्वजम्बूनिभं किञ्चिन्निम्नं च क्षतशुक्रकम् ॥ २३ ॥

तत्कृच्छ्रसाध्यं, याप्यं तु द्वितीयपटलव्यधात् ।

तत्र तोदादिबाहुल्यं सूचीविद्धाभकृष्णता ॥ २४ ॥

तृतीयपटलच्छेदादसाध्यं निचितं व्रणैः ।

स० -पित्तं कर्तृ कृष्णभागे दृष्टौ वा शुक्रं जनयति । किम्भूतम् ? तोदाश्रुरागयुक्तम् । किं कृत्वा ? त्वचं-प्रथमं पटलं छित्त्वा, तेन कृष्णमण्डलं पक्वजम्बूसदृशं निम्नं च क्षतशुक्रकं स्यात् । तच्च कृच्छ्रसाध्यम् ।

द्वितीयपटलव्यधात्तु याप्यं स्यात् । तत्र-द्वीतीयपटलव्यधे, तोदादीनां बाहुल्यं तथा सूचीविद्धोपमकृष्णमण्डलत्वं च । तोदादिभूयस्त्वेन सेवनीविद्धोपमकृष्णमण्डलतया च द्वितीयपटलव्यधोऽनुमीयत इत्यर्थः ।

तृतीयपटलच्छेदात् व्रणैर्निचितमसाध्यं क्षतशुक्रकम् ।

एवं क्षतशुक्रकं त्रिधाऽभिधाय शुद्धशुक्रमाचष्टे-

शङ्खशुक्लं कफात्साध्यं नातिरुक् शुद्धशुक्रकम् ॥ २५ ॥

स० -शङ्खवच्छुक्लं शुद्धशुक्रकम् । तच्च कफाज्जायते । न चातिवेदनम् ।

आताम्रपिच्छिलास्रस्रुदाताम्रपिटिकाऽतिरुक् ।

अजाविद्वदृशोच्छ्रायकार्ष्ण्या वर्ज्याऽसृजाऽजका ॥

स० -आताम्रं-ईषत्ताम्रवर्णं, पिच्छिलं चास्रं स्रवति याऽसौ आताम्रपिच्छिलास्रस्रुत् । तथा आताम्रपिटिका तथाऽतिपीडावती तथाऽजाविद्वदृशे उच्छ्रायकार्ष्ण्ये यस्याः सैवम् । अजकाख्या रक्तेन स्यात् । सा च वर्ज्याऽसाध्यत्वात् ।

सिराशुक्रं मलैः सास्त्रैस्तज्जुष्टं कृष्णमण्डलम् ।
सतोददाहताम्राभिः सिराभिरवतन्यते ॥ २७ ॥
अनिमित्तोष्णशीताच्छघनास्त्रस्त्रुच तत्त्यजेत् ।

स० -सरक्तैर्मलैः सिराशुक्रं स्यात् । तेन सिराशुक्रेण जुष्टं कृष्णमण्डलं सिराभिरवतन्यते । किम्भूताभिः ? सतोददाहताम्राभिः। अनिमित्तं-अकस्मात्, अस्मिन् कदाचिदुष्णमच्छं घनं वाऽस्त्रं स्त्रवति । तच्च त्यजेदसाध्यत्वात् ।

दोषैः सास्त्रैः सकृत्कृष्णं नीयते शुक्लरूपताम् ॥ २८ ॥
धवलाभ्रोपलिप्ताभं निष्पावर्धदलाकृति ।
अतितीव्ररुजारागदाहश्वयथुपीडितम् ॥ २९ ॥
पाकात्ययेन तच्छुक्रं वर्जयेत्तीव्रवेदनम् ।

स० -दोषैः सरक्तैः सकृत्-एकहेलयैव, कृष्णमण्डलं शुक्लरूपतां नीयते । किम्भूतम् ? धवलाभ्रोपलिप्ताभम् । तथा निष्पावार्धदलस्येवाकृतिर्यस्य तदेवम् । तथा तीव्रवेदनारागदाहश्वयथुभिः पीडितम् । तच्च शुक्रं पाकात्ययेन तीव्ररुजं वर्जयेत्-नोपक्रमेत् ।

यस्य वा लिङ्गनाशोऽन्तः श्यावं यद्वा सलोहितम् ॥
अत्युत्सेधावगाढं वा साश्रु नाडीव्रणावृतम् ।
पुराणं विषमं मध्ये विच्छिन्नं यच्च शुक्रकम् ॥ ३१ ॥

स०-यस्य च शुक्रस्य लिङ्गनाशः-अन्तर्दृष्टिविनाश इत्यर्थः, यच्च श्यावमन्तः, यच्च किञ्चिल्लोहितम्, तथाऽत्युन्नतमवगाढं वा, साश्रुनाडीव्रणावृतं वा, तथा पुराणं-वत्सरातीतम् तथा विषमसंस्थानम्, तथा मध्ये विच्छिन्नं यच्च शुक्रकं, तत्सर्वं वर्जयेत् ।

पञ्चेत्युक्ता गदाः कृष्णे साध्यासाध्यविभागतः ॥ ३१ १/२ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचि-तायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तरस्थाने सन्धिसितासितरोगविज्ञानीयो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

स०-कृष्णमण्डले इति-पूर्वोक्तेन प्रकारेण, पञ्च रोगाः साध्यासाध्यविभागेनोक्ताः । सुखग्रहणधारणार्थं सङ्ख्योपादानमिति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्ग-हृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तर-स्थाने सन्धिसितासिरतोगविज्ञानीयो नाम दशमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १० ॥

****

एकादशोऽध्यायः ।

अस्मादनन्तरं सन्धिसितासितरोगप्रतिषेध उच्यते -

अथातः सन्धिसितासितरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयदयो महर्षयः ॥

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स० -प्रतिषिध्यते निराक्रियते चिकित्स्यत इति प्रतिषेधः,-चिकित्सा । शेषं पूर्ववत् ।

जलास्रावकफास्रावयोरसाध्यत्वादुपनाहचिकित्सामाह-

उपनाहं भिषक् स्विन्नं भिन्नं व्रीहिमुखेन च ।
लेखयेन्मण्डलाग्रेण ततश्च प्रतिसारयेत् ॥ १ ॥
पिप्पलीक्षौद्रसिन्धूत्थैर्बध्नीयात्पूर्ववत्ततः ।
पटोलपत्रामलकक्काथेनाश्च्योतयेच्च तम् ॥ २ ॥

स ० -वैद्यो मण्डलाग्रेणोपनाहं सन्धिरोगं लेखयेत् । किम्भूतम्? स्विन्नं वर्त्मरोगप्रतिषेधोक्तेन प्रकारेण पोटलिकयोष्णोदकप्लुतयेति । तथा व्रीहिमुखेन भिन्नम् । ततः पिप्पल्यादिभिः प्रतिसारयेत् । [ततः-] अनन्तरं, पूर्ववत्-प्रक्षाल्योष्णेन वारिणा घृतेन सिक्तमभ्यक्तं

मधुसर्पिषा ऊर्ध्वाधः कर्णयोश्च यवसक्तुभिः पिण्डीं दत्त्वा, बध्नीयादिति । तथा पटोलपत्रामलकक्काथेन चाश्च्योतयेत् ।

पर्वणी बडिशेनात्ता बाह्यसन्धित्रिभागतः ।

वृद्धिपत्रेण वर्ध्याऽर्धे स्यादश्रुगतिरन्यथा ॥ ३ ॥

चिकित्सा चार्मवत्क्षौद्रसैन्धवप्रतिसारिता ।

स० -पर्वणी बाह्यसन्धित्रिभागे बडिशेन गृहीता सती वृद्धि पत्रेण वर्ध्या-छेदनीया । कुत्र भागे वर्ध्या ? इत्याह-अर्धे । अतोऽन्यथा-अधिकच्छेदनात्, अश्रुगतिः स्यात् । चिकित्सा चेयमर्मवत् । तत्र चैवमुक्तम् (श्लो. २०)-"सम्यक् छिन्नं मधुव्योषसैन्धवप्रतिसारितम् । उष्णेन सर्पिषा सिक्तमभ्यक्तं मधुसर्पिषा ॥ बध्नीयात्सेचयेन्मुक्त्वा तृतीयादिदिनेषु च । करञ्जबीजसिद्धेन क्षीरेण' इति ।

पूयालसे सिरां विध्येत्ततस्तमुपनाहयेत् ॥ ४ ॥

कुर्वीत चाक्षिपाकोक्तं सर्वं कर्म यथाविधि ।

स ० -पूयालसे सिरां विध्येत् । अनन्तरमुपनाहयेत् । अक्षिपाकोक्तं चाशेषं कर्म यथाविधि कुर्वीत ।

सैन्धवार्द्रककासीसलोहताम्रैः सुचूर्णितैः ॥ ५ ॥

चूर्णाञ्जनं प्रयुञ्जीत सक्षौद्रैर्वा रसक्रियाम् ।

स० -सैन्धवादिभिश्चूर्णाञ्जनं प्रयुञ्जीत । सैन्धवादिभिरेव माक्षिकयुतै रसक्रियां वा ।

कृमिग्रन्थिं करीषेण स्विन्नं भित्त्वा विलिख्य च ॥ ६ ॥
त्रिफलाक्षौद्रकासीससैन्धवैः प्रतिसारयेत् ।

स० -कृमिग्रन्थि त्रिपलादिभिः प्रतिसारयेत् । किम्भूतम् ? करीषेण-गोमयादिना स्विन्नम्, तथा व्रीहिमुखादिभिर्भित्त्वा विलिख्य च ।

पित्ताभिष्यन्दवच्छुक्तिं

स० -शुक्त्याख्यं रोगं पित्ताभिष्यन्देन तुल्यमुपाचरेत् ।

बलासाह्वयपिष्टके ॥ ७ ॥
कफाभिष्यन्दवन्मुक्त्वा सिराव्यधमुपाचरेत् ।
बीजपूररसाक्तं च व्योषकट्फलमञ्जनम् ॥ ८ ॥

स० -बलासग्रथितं पिष्टकं च सिराव्यधं वर्जयित्वा कफाभिष्यन्दवदुपाचरेत् । तथा बीजपूरकरसेनाक्तं व्योषकट्फलमञ्जनं ।

जातीमुकुलसिन्धूत्थदेवदारुमहौषधैः ।

पिष्टैः प्रसन्नया वर्तिः शोफकण्डूघ्नमञ्जनम् ॥ ९ ॥

स० -जातीमुकुलादिभिः प्रसन्नया पिष्टैर्वर्तिः शोफकण्डूहरमञ्जनम् ।

रक्तस्यन्दवदुत्पातहर्षजालार्जुनक्रिया ।

स० -सिरोत्पातसिराहर्षसिराजालार्जुने क्रिया रक्तस्यन्द इव कार्या ।

सिरोत्पाते विशेषेण घृतमाक्षिकमञ्जनम् ॥ १० ॥
सिराहर्षे तु मधुना श्लक्ष्णघृष्टं रसाञ्जनम् ।
अर्जुने शर्करामस्तुक्षौद्रैराश्चयोतनं हितम् ॥ ११ ॥
स्फटिकः कुङ्कुमं शङ्खो मधुकं मधुनाऽञ्जनम् ।
मधुना चाञ्जनं शङ्खः फेनो वा सितया सह ॥ १२ ॥

स० -सिरोत्पाते विशेषेण घृतमाक्षिकमञ्जनं हितम् । सिराहर्षे माक्षिकेण श्लक्ष्णघृष्टं रसाञ्जनम् । अर्जुने शर्करामस्तुक्षौद्रेणाश्च्योतनं हितम् । स्पाटिकादि माक्षिकेणाञ्जनमथवा सौवीराञ्जनं मधुना हितम् । शङ्खो वा समुद्रफेनो वा शर्करया सह हितः ।

अर्मोक्तं पञ्चधा तत्र तनु धूमाविलं च यत् ।
रक्तं दधिनिभं यच्च शुक्रवत्तस्य भेषजम् ॥ १३ ॥

स० -अर्म पञ्चप्रकारमुक्तम् । तेषु मध्ये यत्तनु धूमवदाविलं च, तथा रक्तं-रक्तवर्णं, दधिसदृशं च यत्, तस्यार्मणः शुक्रसदृशमौषधम् ।

अथार्मणः शस्त्रचिकित्सामाह-

उत्तानस्येतरत् स्विन्नं ससिन्धूत्थेन चाञ्जितम् ।
रसेन बीजपूरस्य निमील्याक्षि विमर्दयेत् ॥ १४ ॥
इत्थं संरोषिताक्षास्य प्रचलेऽर्माधिमांसके ।
धृतस्य निश्चलं मूर्ध्नि वर्त्मनोश्च विशेषतः ॥ १५ ॥
अपाङ्गमीक्षमाणस्य वृद्धेऽर्मणि कनीनकात् ।
वली स्याद्यत्र तत्रार्म बडिशेनावलम्बितम् ॥ १६ ॥
नात्यायतं मुचुण्ड्या वा सूच्या सूत्रेण वा ततः ।
समन्तान्मण्डलाग्रेण मोचयेदथ मोक्षितम् ॥ १७ ॥
कनीनकमुपानीय चतुर्भागावशेषितम् ।
छिन्द्यात्कनीनकं रक्षेद्वाहिनीश्चाश्रुवाहिनीः ॥ १८ ॥
कनीनकव्यधादश्रु नाडी चाक्षिण प्रवर्तते ।
वृद्धेऽर्मणि तथाऽपाङ्गात्पश्यतोऽस्य कनीनकम् ॥ १९ ॥

स० -उत्तानस्य पुंसो वामदक्षिणयोरितरत्-एकमक्षि, स्विन्नंकृतस्वेदं च, तथा बीजपूररसेन सैन्धवान्वितेनाञ्जितं निमील्यस्थगयित्वा, विमर्दयेत्-मलयेत् । अनेन प्रकारेण संरोषिताक्षस्यसतोऽर्माधिमांसे प्रचले सति मूर्ध्नि निश्चलं घृतस्य वर्त्मनोश्च विशेषेण घृतस्य

कनीनकादर्मणि वृद्धे सत्यपाङ्गं पश्यतो यत्र वली स्यात् तत्रार्म बडिशेनावलम्बितं नात्यायतं-नातिदीर्घं यथाभवतितथाऽवलम्बितम् । ततः-अनन्तरं, मुचुण्ड्या सूच्या सूत्रेण वा मोचयेत् । अथ मोक्षितं च विच्छेदितं च सत् कनीनकमुपानीय चतुर्भागावशेषितं मण्डलाग्रेन छिन्द्यात् । व्यवहितानामपि पदानामर्थयोग्यतावशादेव सम्बन्धोऽत्र योज्यः । कनीनकं रक्षेत् । कनीनकव्यधादश्रु नाडी चाक्ष्णि प्रवर्तते । अपाङ्गप्रदेशाच्चार्मणि वृद्धे तथा कनीनकं वीक्षमाणस्य छिन्द्यात् ।

सम्यक् छिन्नं मधुव्योषसैन्धवप्रतिसारितम् ।
उष्णेन सर्पिषा सिक्तमभ्यक्तं मधुसर्पिषा ॥ २० ॥
बध्नीयात्सेचयेन्मुक्त्वा तृतीयादिदिनेषु च ।
करञ्जबीजसिद्धेन क्षीरेण क्वथितैस्तथा ॥ २१ ॥
सक्षौद्रैर्द्विनिशारोध्रपटोलीयष्टिकिंशुकैः ।
कुरण्टमुकुलोपेतैर्मुञ्चेदेवाह्नि सप्तमे ॥ २२ ॥

स०-सम्यक् छिन्नं मध्वादिभिः प्रतिसारितं घृतेनोष्णेन सिक्तं माक्षिकसर्पिषाऽभ्यक्तं बध्नीयात् । तृतीयादिदिनेषु च मुक्त्वा क्षीरेण करञ्जबीजसिद्धेन सेचयेत् । द्विहरिद्रादिभिश्च क्वथितैः शीतैश्च मधुयुतैः सेकं कुर्यात् । सप्तमे दिने मुञ्चेदेव ।

सम्यक् छिन्ने भवेत्स्वास्थ्यं हीनातिच्छेदजान् गदान् ।
सेकाञ्जनप्रभृतिभिर्जयेल्लेखनबृंहणैः ॥ २३ ॥

स०-सम्यक् छिन्नेऽर्मणि स्वास्थ्यं भवेत् । हीनातिच्छेदजान् रोगान् सेकाञ्जनाद्यैर्यथायोगं लेखनैर्बृंहणैश्च जयेत् ।

सितामनःशिलैलेयलवणोत्तमनागरम् ।
अर्धकर्षोन्मितं ताक्ष्यं पलार्धं च मधुद्रुतम् ॥ २४ ॥
अञ्जनं श्लेष्मतिमिरपिल्लशुक्रार्मशेषजित् ।

स० -सितादिभिरर्धकर्षोन्मितै रसाञ्जनं द्विकर्षोन्मितं मधुद्रुतमञ्जनं श्लेष्मतिमिरादिजित् ।

त्रिफलैकतमद्रव्यत्वचं पानीयकल्किताम् ॥ २५ ॥
शरावपिहितां दग्ध्वा कपाले चूर्णयेत्ततः ।
पृथक्शेषौषधरसैः पृथगेव च भाविता ॥ २६ ॥
सा मषी शोषिता पेष्या भूयो द्विलवणान्विता ।
त्रिण्येतान्यञ्जनान्याह लेखनानि परं निमिः ॥ २७ ॥

स ० -त्रिफलाया एकतमस्य हरीतक्यादेर्द्रव्यस्य त्वचं पानीयकल्कितां शरावपिहितां कपाले दग्ध्वा चूर्णयेत् । तत एव त्रिफलायाः पृथक् शेषौषधरसैः पृथगेव चैकैकं भाविता सा मषी शोषिता पुनः पेष्या लवणद्वययुता । त्रीण्येतान्यञ्जनानि परं लेखनानि तिमिरघ्नानि निमिर्वक्ति ।

सिराजाले सिरा यास्तु कठिना लेखनौषधैः ।
न सिध्यन्त्यर्मवत्तासां पिटिकानां च साधनम् ॥ २८ ॥

स ० -सिराजाले याः सिरा कठिना लेखनौषधैर्न सिध्यन्ति तासामर्मवत् चिकित्सा, पिटिकानां च ।

दोषानुरोधाच्छुक्रेषु स्निग्धरूक्षा वरा घृतम् ।
तिक्तमूर्ध्वमसृक्स्रावो रेकसेकादि चेष्यते ॥ २९ ॥

स० -शुक्रेषु दोषवशात् कदाचित् रूक्षा कदाचित् स्निग्धा त्रिफला हिता । तथा घृतं तिक्तमूर्ध्वमसृक्स्रावो रेकसेकादि चेष्यते ।

त्रिस्त्रिवृद्वारिणा पक्वं क्षतशुक्रे घृतं पिबेत् ।
सिरायाऽनु हरेद्रक्तं जलौकोभिश्च लोचनात् ॥ ३० ॥
सिद्धेनोत्पलकाकोलीद्राक्षायष्टिविदारिभिः ।
ससितेनाजपयसा सेचनं सलिलेन वा ॥ ३१ ॥
रागाश्रुवेदनाशान्तौ परं लेखनमञ्जनम् ।

स० -त्रिवृत्क्राथेन त्रीन् वारान् घृतं पक्वं क्षतशुक्रे पिबेत् । पश्चात्सिरया रक्तं हरेत् । नयनाद्वा जलौकोभिर्हरेत् । तथाऽऽजदुग्धेनोत्पलादिभिः सिद्धेन सशर्करेण सेचनं हितम् । अथवोत्पलादिक्वथितेन जलेन सेचयेत् । रागाश्रुवेदनाशान्तौ सत्यां लेखनमञ्जनं हितम् ।

वर्तयो जातिमुकुललाक्षागैरिकचन्दनैः ॥ ३२ ॥
प्रसादयन्ति पित्तास्रं घ्नन्ति च क्षतशुक्रकम् ।

स० -जातिमुकुलादिभिर्वर्तयः पित्तास्रं प्रसादयन्ति । क्षतशुक्रं च घ्नन्ति ।

दन्तैर्दन्तिवराहोष्ट्रगवाश्वाजखरोद्भवैः ॥ ३३ ॥
सशङ्खमौक्तिकाम्भोधिफेनैर्मरिचपादिकैः ।
क्षतशुक्रमपि व्यापि दन्तवर्तिर्निवतयेत् ॥ ३४ ॥

स ० -गजाद्युद्भवैर्दन्तैः शङ्खमुक्ताफेनयुतैश्चतुर्थांशकमरिचैः क्षतशुक्रकमपि व्यापि दन्तवर्तिरियं निवर्तयेत् । अपिशब्दाच्छुद्धशुक्रकमपि ।

तमालपत्रं गोदन्तशङ्खफेनोऽस्थि गार्दभम् ।
ताम्रं च वर्तिर्मूत्रेण सर्वशुक्रकनाशिनी ॥ ३५ ॥

स० -तमालपत्रादिभिर्वर्तिर्गोमूत्रेण सर्वशुक्रकहृत् ।

रत्नानि दन्ताः शृङ्गाणि धातवस्त्र्यूषणं त्रुटिः ।
करञ्जबीजं लशुनो व्रणसादि च भेषजम् ॥ ३६ ॥
सव्रणाव्रणगम्भीरत्वक्स्थशुक्रघ्नमञ्जनम् ।

स ० -रत्नानि-मौक्तिकादीनि, दन्ताः-गजादीनाम्, शृङ्गाणि छागादीनाम्, धातवो-गैरिकाद्याः, त्र्यूषणादीनि, तथा व्रणसादि भेषजं-स्वर्णक्षीर्यादि, एतदञ्जनं सव्रणाव्रणगम्भीरत्वक्स्थशुक्रहरम् ।

निम्नमुन्नमयेत्स्नेहपाननस्यरसाञ्जनैः ॥ ३७ ॥
सरुजं नीरुजं तृप्तिपुटपाकेन शुक्रकम् ।

स० -निम्नं शुक्रकं स्नेहपानादिभिरुन्नमयेत् । सरुजं नीरुजं च तर्पणपुटपाकेनोन्नमयेत् ।

शुद्धशुक्रे निशायष्टीसारिवाशाबराम्भसा ॥ ३८ ॥
सेचनं रोध्रपोटल्या कोष्णाम्भोमग्नयाऽथवा ।

स० -शुद्धशुक्रे हरिद्रादिक्काथेन सेचनं हितम् । अथवा रोध्रपोटाल्या कोष्णाम्बुमग्नया ।

बृहतीमूलयष्ट्याह्वताम्रसैन्धवनागरैः ॥ ३९ ॥
धात्रीफलाम्बुना पिष्टैर्लेपितं ताम्रभाजनम् ।
यवाज्यामलकीपत्रैर्बहुशो धूपयेत्ततः ॥ ४० ॥
तत्र कुर्वीत गुटिकास्ता जलक्षौद्रपेषिताः ।
महानीला इति ख्याताः शुद्धशुक्रहराः परम् ॥ ४१ ॥

स० - बृहतीचूर्णादिभिरामलकजलेन पिष्टैस्ताम्रभाजनं लेपितं यवादिभिर्धूपयेत् । अनन्तरं तत्र गुटिकास्तोयमाक्षिकपिष्टाः कुर्यात् । एताश्च महानीला इति प्रथिताः परं शुद्धशुक्रघ्नाः ।

स्थिरे शुरे घने चास्य बहुशोऽपहरेद्रसृक् ।
शिरःकायविरेकांश्च पुटपाकांश्च भूरिशः ॥ ४२ ॥

स० -स्थिरे शुक्रे घने चातुरस्यास्य बहुशो रक्तं मोक्षयेत् । शिरोविरेकादीन् पुटपाकांश्च पुनःपुनः कुर्यात् ।

कुर्यान्मरिचवैदेहीशिरीषफलसैन्धवैः ।
हर्षणं त्रिफलाक्वाथपीतेन लवणेन वा ॥ ४३ ॥

स० -मरिचादिभिर्हर्षणं कुर्यात् । त्रिफलाक्वाथपीतेन सैन्धवेन वा ।

कुर्यादञ्जनयोगौ वा श्लोकार्धगदिताविमौ ।
शङ्खकोलास्थिकतकद्राक्षामधुकमाक्षिकैः ॥ ४४ ॥
सुरादन्तार्णवमलैः शिरीषकुसुमान्वितैः ।

स० -इमौ श्लोकार्धोक्तौ योगौ घ(ह)र्षणाय कुर्यात् । शङ्खादिभिर्माक्षिकान्तैरेको योगः, सुरादिभिः कुसुमान्तैरन्यः ।

धात्रीफणिज्जकरसे क्षारो लाङ्गलिकोद्भवः ॥ ४५ ॥
उषितः शोषितश्चूर्णः शुक्रहर्षणमञ्जनम् ।

स० -धात्र्यादिरसे क्षारो लाङ्गलिकज उषितः शोषितश्चूर्णः शुक्रहर्षणमञ्जनम् ।

मुद्गा वा निस्तुषाः पिष्टाः शङ्खक्षौद्रसमायुताः ॥ ४६ ॥
सारो मधूकान्मधुमान् मज्जा वाऽक्षात्समाक्षिका ।

स० -शङ्खमधुयुता मुद्गा निस्तुषाः पिष्टा अथवाऽञ्जनम् । मधूकात्सारो मधुयुतोऽञ्जनम् । अथवा बिभीतकान्मज्जा माक्षिकान्विता ।

गोखराश्वोष्ट्रदशनाः शङ्खः फेनः समुद्रजः ॥ ४७ ॥
वर्तिरर्जुनतोयेन हृष्टशुक्रकनाशिनी ।

स० -गवादिदन्ताः शङ्खः समुद्रफेनो वा पार्थजलेन पिष्टावर्तिर्हृष्टशुक्रहृत् ।

उत्सन्नं वा सशल्यं वा शुक्रं वालादिभिर्लिखेत् ॥ ४८ ॥

स० -उत्सन्नं वा सशल्यं वा शुक्रं वालशाकपत्रादिभिर्लिखेत् ।

सिराशुक्रे त्वदृष्टिघ्ने चिकित्सा व्रणशुक्रवत् ।

स० -सिराशुक्रे पुनरदृष्टिघ्ने चिकित्सा व्रणशुक्र इव कार्या ।

पुण्ड्र्यष्ट्याह्वकाकोलीसिंहीलोहनिशाञ्जनम् ॥ ४९ ॥
कल्कितं छागदुग्धेन सघृतैर्धूपितं यवैः ।
धात्रीपत्रैश्च पर्यायाद्वर्तिरत्राञ्जनं परम् ॥ ५० ॥

स ०-पाण्ड्रादिकं छागदुग्धेन पिष्टं ससर्पिष्कैर्यवैरामलकपत्रैश्च पर्यायेण धूपिता वर्तिर्ने(र)त्राञ्जनं परम् ।

अशान्तावर्मवच्छस्त्रमजकाख्ये च योजयेत् ।

स० -अशान्तौ सत्याममर्मवद्जकाख्ये च शस्त्रं प्रयोजयेत् ।

अजकायामसाध्यायां शुक्रेऽन्यत्र च तद्विधे ॥ ५१ ॥
वेदनोपशमं स्नेहपानासृक्स्रावणादिभिः ।
कुर्याद्बीभत्सतां जेतुं शुक्रस्योत्सेधसाधनम् ॥ ५२ ॥

स ०-असाध्यायामजकायां शुक्रे चान्यत्र रोगे तत्प्रकारेऽसाध्ये वेदनोपशमं स्नेहपानादिभिर्विदधीत । बीभत्सतां-निन्द्यतां, जेतुं शुक्रस्योत्सेधसाधनं कुर्यात् ।

नालिकेरास्थिभल्लाततालवंशकरीरजम् ।
भस्माद्भिः स्रावयेत्ताभिर्भावयेत्करभास्थिजम् ॥ ५३ ॥

चूर्णं शुक्रेष्वसाध्येषु तद्वैवर्ण्यघ्नमञ्जनम् ।
साध्येषु साधनायालमिदमेव च शीलितम् ॥ ५४ ॥

स ० -नालिकेरास्थ्यादिजं भस्म अद्भिः स्त्रावयेत् । ताभिरद्भिः करभास्थिजं चूर्णं भावयेत् । तच्चूर्णमञ्जनमसाध्येषु शुक्रेषु वैवर्ण्यहरम् । शीलितं चैतदेव शुक्राणां साधनायालं-श्रेष्ठम् ।

अजकां पार्श्वतो विध्वा सूच्या विस्त्राव्य चोदकम् ।
समं प्रपीड्याङ्गुष्ठेन वसार्द्रेणानु पूरयेत् ॥ ५५ ॥
व्रणं गोमांसचूर्णेन बद्धं बद्धं विमुच्य च ।
सप्तरात्राद् व्रणे रूढे कृष्णभागे समे स्थिरे ॥ ५६ ॥
स्नेहाञ्जनं च कर्तव्यं नस्यं च क्षीरसर्पिषा ।
तथाऽपि पुनराध्माने भेदच्छेदादिकां क्रियाम् ॥ ५७ ॥
युक्त्या कुर्याद्यथा नातिच्छेदेन स्यान्निमज्जनम् ॥ ५७ १/२ ॥

स० -अजकां पार्श्वतः सूच्या विध्वा जलं च निःस्त्राव्यानन्तरमङ्गुष्ठेन समं वसार्द्रेण-वसया द्रवीकृत्य, व्रणं गोमांसचूर्णेन पूरयेत् । बद्धं बद्धं विमुच्य स सप्तरात्राद् व्रणे रूढे सति तथा कृष्णभागे समे स्थिते सति स्नेहाञ्जनं च कर्तव्यम् । क्षीरघृते च नस्यम् । एवमपि कृते पुनराध्माने सति भेदच्छेदादिकां क्रियां युक्त्या कुर्यात् । यथाऽतिच्छेदेन दृष्टेर्निमज्जनं न स्यात् ।

नित्यं च शुक्रेषु श्रृतं यथास्वं
पाने च मर्शे च घृतं विदध्यात् ।
न हीयते लब्धबला तथाऽन्त-
स्तीक्ष्णाञ्जनैर्दृक् सततं प्रयुक्तैः ॥ ५८ १/२ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविर-चितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तर-स्थाने सन्धिसितासितरोगप्रतिषेधो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

स० -शुक्रेषु च नित्यं घृतं यथायोगं पक्वं पानादौ विदध्यात् । किम्? इत्याह-तथा घृतपानसेचनेन लब्धबला दृगन्तः प्रततं प्रयुक्तैस्तीक्ष्णाञ्जनैर्न हीयते-न हानिं यायादिति । उपजातिर्वृत्तम् ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटी-कायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने सन्धिसिता-सितरोगप्रतिषेधो नामैकादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ११ ॥

****

द्वादशोऽध्यायः ।

अस्मादनन्तरं दृष्टिरोगविज्ञानमाह । तत्रापि पूर्वं तिमिरं लिलक्षयिषुराह -

अथातो दृष्टिरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

सिरानुसारिणि मले प्रथमं पटलं श्रिते ।
अव्यक्तमीक्षते रूपं व्यक्तमप्यनिमित्ततः ॥ १ ॥

स० - [मले-] दोषे वाताद्यन्यतमे, सिरानुसारिणि तथा प्रथमं-बाह्यं, पटलं श्रिते सत्यव्यक्तं रूपं पश्यति । व्यक्तमपि कदाचिन्निमित्तमन्तरेण पश्यति । एष तिमिराख्यो रोग इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ।

प्राप्ते द्वितीयं पटलमभूतमपि पश्यति ।
भूतं तु यत्नादासन्नं दूरे सूक्ष्मं च नेक्षते ॥ २ ॥
दूरान्तिकस्थं रूपं च विपर्यासेन मन्यते ।
दोषे मण्डलसंस्थाने मण्डलानीव पश्यति ॥ ३ ॥
द्विधैकं दृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधास्थिते ।

दृष्टेरभ्यन्तरगते ह्रस्ववृद्धविपर्ययम् ॥ ४ ॥
मान्तिकस्थमधःसंस्थे दूरगं नोपरि स्थिते ।
पार्श्वे पश्येन्नपार्श्वस्थे तिमिराख्योऽयमामयः ॥ ५ ॥

स० -द्वितीयं पटलं प्राप्तेऽभूतमपि पश्यति, न केवलं भूतम् । भूतं तु यत्नेन पश्यति, तच्चासन्नमेव । दूरे न च सूक्ष्मं पश्यति । दूरान्तिकस्थं च रूपं वैपरीत्येन मन्यते,-दूरस्थं निकटस्थं, निकटस्थं दूरस्थमित्यर्थः । दोषे मण्डलसंस्थाने द्वितीयपटलाश्रिते एव मण्डलानीवालोकते । दृष्टिमध्यस्थे दोष एकमेव वस्तु द्विप्रकारं पश्यति । बहुधास्थिते दोष एकमेव वस्तु बहुप्रकारं पश्यति । दृष्टेरभ्यन्तराश्रिते दोषे ह्रस्वं च वृद्धं च तयोर्विपर्ययः । ह्रस्वं च महान्तं, महान्तं च ह्रस्वमिति वैपरीत्येन पश्यति । अधःस्थिते दोषे समीपस्थं पदार्थं नेक्षते । उपरिष्टात्स्थिते दोषे दूरगं न पश्यति । पार्श्वस्थे दोषे पार्श्वे रूपं न पश्येत् । अयं सर्व एव तिमिरसंज्ञो रोगः ।

प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीयपटलाश्रिते ।
तेनोर्ध्वमीक्षते नाधस्तनुचैलावृतोपमम् ॥ ६ ॥
यथा वर्णं च रज्येत दृष्टिर्हीयेत च क्रमात् ।

स० -तृतीयं पटलं स्थिते दोषे काचत्वं प्राप्नोति । तेन काचेनोर्ध्वमीक्षते न त्वधः । तच्च तनुवस्त्रच्छन्नसदृशम् । दृष्टिश्चात्र दोषानुसारेण रज्यते । यथा वातेन श्यावेत्यादि । क्रमेण च दृष्तिर्हीयते ।

तथाऽप्युपेक्षमाणस्य चतुर्थं पटलं गतः ॥ ७ ॥
लिङ्गनाशं मलः कुर्वन् छादयेद्दृष्टिमण्डलम् ।

स० -एवमप्युपेक्षमाणस्याचिकित्सितस्य तृतीयं पटलं मुक्त्वा चतुर्थपटलं गतो मलो-दोषः, लिङ्गनाशं-दृष्टिनाशं च, कुर्वन् दृष्टिमण्डलं छादयेत् ।

इति सामान्यलक्षणमुक्त्व विशेषमाह-

तत्र वातेन तिमिरे व्याविद्धमिव पश्यति ॥ ८ ॥
चलाविलारुणाभासं प्रसन्नं चेक्षते मुहुः ।
जलानि केशान् मशकान् रश्मींश्चोपेक्षितेऽत्र च ॥ ९ ॥
काचीभूते दृगरुणा पश्यत्यास्यमनासिकम् ।
चन्द्रदीपाद्यनेकत्वं वक्रमृज्वपि मन्यते ॥ १० ॥
वृद्धः काचो दृशं कुर्याद्रजोधूमावृतामिव ।
स्पष्टारुणाभां विस्तीर्णां सूक्ष्मां वा हतदर्शनाम् ॥ ११ ॥
स लिङ्गनाशो

स० -तत्र-तिमिरेषु मध्ये, पवनेन तिमिरे सति व्याविद्धमिव पश्यति । तथा चलं धूमाविलमरुणाभासं मुहुः-पुनः-प्रसन्नं चालोकते-प्रकृतिस्थनयनेन पश्यति, पवनस्य चलरूपत्वात् । तथा जालादीनि मुहुः पश्यति । आस्यं-मुखं, अनासिकं-नासिकारहितं, पश्यति । तथा चन्द्रदीपादीनामनेकत्वं वक्रमवक्रमिव च मन्यते । वृद्धः काचो रजोधूमावृतामिव च दृष्टिं कुर्यात् ।

तथा स्पष्टाऽरुणाऽऽभा यस्यास्ताम् । तथा विस्तीर्णां सूक्ष्मां वा । तथा हतदर्शनाम् । स एवंभूतो लिङ्गनाशः । इति वातजास्तिमिरकाचलिङ्गनाशा उक्ताः ।

अधुना वायुसामान्यां गम्भीरां दृष्टिं व्याचष्टे -

वाते तु सङ्कोचयति दृक्सिराः ।
दृग्मण्डलं विशत्यन्तर्गम्भीरा दृगसौ स्मृता ॥ १२ ॥

स० -वाते तु दृक्सिराः सङ्कोचयति सति दृष्टिमण्डलमन्तः प्रविशति । सा गम्भीरा दृष्टिः स्मृता । 'मुनिभिः' इति शेषः ।

पित्तजे तिमिरे विद्युत्खद्योतद्योतदीपितम् ।
शिखितित्तिरिपत्राभं प्रायो नीलं च पश्यति ॥ १३ ॥
काचे दृक् काचनीलाभा तादृगेव च पश्यति ।
अर्केन्दुपतिवेषाग्निमरिचीन्द्रधनूंषि च ॥ १४ ॥

स० -पित्तोद्भवे तिमिरे विद्युदादिदीपितं तथा मयूरतित्तिरिपत्राभं प्रायेण नीलं च पश्यति । काचे काचनीलसदृशी दृष्टिः स्यात् । तादृगेव-काचनीलाभासं, पश्यति । तथाऽर्केन्दुपरिवेषादीन् पश्यति ।

भृङ्गनीला निरालोका दृक् स्निग्धा लिङ्गनाशतः ।
दृष्टिः पित्तेन ह्रस्वाख्या सा ह्रस्व ह्रस्वदर्शिनी ॥ १५ ॥

स० -लिङ्गनाशाद् दृष्टिश्च भ्रमरनीला निरालोका स्निग्धा च स्यात् । पित्तेन ह्रस्वसंज्ञा दृष्टिः स्यात् । सा च ह्रस्वा-ह्रस्वसंस्थाना, तथा ह्रस्वदर्शिनी-अल्पदर्शिनी ।

भवेत्पित्तविदग्धाख्या पीता पीताभदर्शना ।

स० -पित्तबिदग्धसंज्ञा दृष्टिः पीतवर्णा स्यात् । तथा पीताभं दर्शनं यस्याः सा पीताबदर्शना च ।

कफेन तिमिरे प्रायः स्निग्धं श्वेतं च पश्यति ॥ १६ ॥
शङ्खेदुकुन्दकुसुमैः कुमुदैरिव चाचितम् ।
काचे तु निष्प्रभेन्द्वर्कप्रदीपाद्यैरिवाचितम् ॥ १७ ॥
सिताभा सा च दृष्टिः स्याल्लिङ्गनाशे तु लक्ष्यते ।
मूर्तः कफो दृष्टिगतः स्निग्धो दर्शननाशनः ॥ १८ ॥
बिन्दुर्जलस्येव चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः ।
उष्णे सङ्कोचमायाति छायायां परिसर्पति ॥ १९ ॥
शङ्खकुन्देन्दुकुमुदस्फटिकोपमशुक्लिमा ।

स० -कफेन तिमिरे सति प्रायः स्निग्धं शुक्लं चालोकते । तथा शङ्खादिभिरिवाचितं पश्यति । काचे तु निष्प्रभेन्द्वर्कादिभिरिवाचितं पश्यति । दृक् शुक्लाभा स्यात् लिङ्गनाशे तु दृश्यते मूर्तः कफो दृष्टिगतः स्निग्धस्तथा दृष्टिविनाशनश्च । जलस्येव बिन्दुश्चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः । आतपे चासौ बिन्दुः सङ्कुचति । छायायां प्रसरति । तथा शङ्खादिशुक्लिमा स्यात् ।

रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतं च पश्यति ॥ २० ॥

काचेन रक्ता कृष्णा वा दृष्टिस्तदृक् च पश्यति ।

लिङ्गनाशेऽपि तादृग् दृङ् निष्प्रभा हतदर्शना ॥ २१ ॥

स० -रक्तेन तिमिरे सति रक्ताभं तथा तम इव च पश्यति । काचेन रक्ता कृष्णा वा दृष्टिः स्यात् । तादृगेव-रक्त कृष्णं वा, पश्यति । लिङ्गनाशे च तादृश्येव-काचवत्, दृष्टिस्तथा निष्प्रभा हतदर्शना च स्यात् ।

संसर्गसन्निपातेषु विद्यात्सङ्कीर्णलक्षणान् ।

तिमिरादीनकस्माच्च तैः स्याद्व्यक्ताकुलेक्षणः ॥ २२ ॥

तिमिरे, शेषयोर्दृष्टौ चित्रो रागः प्रजायते ।

स ० -संसर्गसन्निपातेषु सङ्कीर्णलक्षणान्-व्यामिश्रलक्षणान्, तिमिरकाचलिङ्गनाशान् विद्यात् । तथाऽकस्मात्-निमित्तमन्तरेण, तैः-संसर्गसन्निपातैः, व्यक्तं-स्पष्टं, कदाचिदाकुलमीक्षणंदर्शनं, यस्य स एवंभूतो नरस्तिमिरे स्यात् । शेषयोः-काचलिङ्गनाशयोः दृष्टौ चित्रो रागः स्यात् ।

द्योत्यते नकुलस्येव यस्य दृङ् निचिता मलैः ॥ २३ ॥
नकुलान्धः स तत्राह्नि चित्रं पश्यति नो निशि ।

स० -यस्यातुरस्य नकुलस्येव दृष्टिर्दोषैर्निचिता द्योत्यते-देदीप्यते, स नकुलान्धः । तत्र-नकुलान्धे, दिवा चित्रं पश्यति, न तु निशि-रजान्याम् ।

अर्केऽस्तमस्तकन्यस्तगभस्तौ स्तम्भमागताः ॥ २४ ॥
स्थगयन्ति दृशं दोषा दोषान्धः स गदोऽपरः ।

स० -अर्केऽस्तपर्वतस्य मस्तके न्यस्ता गभस्तयो येन तस्मिन् सति स्तम्भं प्राप्ता दोषा दृशं छादयन्ति । स एवंभूतो दोषान्धो नाम रोगः ।

दिवा कथं पश्यति ? इत्यत्र युक्तिमाह-

दिवाकरकरस्पृष्टा भ्रष्टा दृष्टिपथान्मलाः ॥ २५ ॥
विलीनलीना यच्छन्ति व्यक्तमत्राह्नि दर्शनम् ।

स० -मला अह्नि दिवाकररश्मिभिः स्पृष्टास्तथा दृष्टिपथाद्भ्रष्टा विलीनाः सन्तः, अत्र-रात्र्यन्धे, स्पष्टं दर्शनं ददति । दिवाकरकरस्पृष्टा इति हेतौ प्रथमा ।

उष्णतप्तस्य सहसा शीतवारिनिमज्जनात् ॥ २६ ॥
त्रिदोषरक्तसंपृक्तो यात्यूष्मोर्ध्वं ततोऽक्षिणि ।
दाहोषे मलिनं शुक्लमहन्याविलदर्शनम् ॥ २७ ॥
रात्रावान्ध्यं च जायेत विदग्धोष्णेन सा स्मृता ।

स ०-उष्णेन तप्तस्य सहसा-झटित्येव, शिशिरजलनिमज्जनात् त्रिदोषरक्तसंपृक्त ऊष्मोर्ध्वमक्षिण याति। ततः-ऊष्मण ऊर्ध्वगमनात्, अक्षिण दाहोषे भवतः। शुक्लभागश्च मलिनो भवति। अहनि-दिने, आविलं दर्शनं जायते, रात्रौ चान्ध्यम्। सा दृष्टिरुष्णविदग्धाख्या।

भृशमम्लाशनाद्दोषैः सास्रैर्या दृष्टिराचिता ॥ २८ ॥

सक्लेदकण्डूकलुषा विदग्धाऽम्लेन सा स्मृता।

स ०-अत्यन्तमम्लाशनात्-अम्लभक्षणात्, दोषैः सरक्तैर्या दृष्टिराचिता क्लेदकण्डूकलुषान्विता स्यात्। सा विदग्धाम्लेति दृष्टिः स्मृता।

शोकज्वरशिरोरोगसन्तप्तस्यानिलादयः ॥ २९ ॥

धूमाविलां धूमदृशं दृशं कुर्युः स धूमरः।

स० -शोकादिसन्तप्तस्य नरस्य वातादयो धूमेनेवाविलां धूमदर्शनां दृष्टिं कुर्युः। स धूमरो नाम रोगः।

सहसैवाल्पसत्त्वस्य पश्यतो रूपमद्भुतम् ॥ ३० ॥

भास्वरं भास्करादिं वा वाताद्या नयनाश्रिताः।

कुर्वन्ति तेजः संशोष्य दृष्टिं मुषितदर्शनाम् ॥ ३१ ॥

वैदूर्यवर्णां स्तिमितां प्रकृतिस्थामिवाव्यथाम्।

औपसर्गिक इत्येष लिङ्गनाशो

स० -सहसैव-अतर्कितस्य, पुंसोऽल्पसत्त्वस्य रूपमद्भुतं पश्यतो भास्वरं भास्करप्रकारं पश्यतो वा वातादयो लोचनाश्रिता दृष्टिं मुषितदर्शनां वैडूर्यवर्णां स्तिमितां प्रकृतिस्थामिव पीडारहितां कुर्वन्ति। किं कृत्वा? तेजः संशोष्य। इत्येष औपसर्गिको लिङ्गनाशः।

ऽत्र वर्जयेत् ॥ ३२ ॥

विना कफाल्लिङ्गनाशान् गम्भीरां ह्रस्वजामपि।

षट् काचा नकुलान्धश्च याप्याः, शेषांस्तु साधयेत् ॥

द्वादशेति गदा दृष्टौ निर्दिष्टाः सप्तविंशतिः ॥ ३३ १/२ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविर-चितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तर-स्थाने दृष्टिरोगविज्ञानीयो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

स० -अत्र-एषु मध्ये, कफाद्विना लिङ्गनाशान्-वातपित्तसंसर्गसन्निपातरक्तजौपसर्गिकान् षट्, तथा गभीरां ह्रस्वजामपिदृष्टिमित्यष्टौ वर्जयेत्। षट् काचाः-वातपित्तकफसंसर्गसन्निपातरक्तजाः, नकुलान्धश्चेति सप्त याप्याः। शेषांश्च द्वादश साधयेत्, तत्र वातपित्तकफरक्तसंसर्गसन्निपातैः पृथक् तिमिराणीति षट्, सप्तमः कफेन च लिङ्गनाशः, अष्टमः पित्तविदग्धा दृष्टिः, नवमो दोषान्धः, दशम उष्णविदग्धा, एकादशो विदग्धाम्ला, द्वादशो धूमरः, इति। एवं दृष्टिमण्डले रोगाः सप्तविंशतिसङ्ख्याः कथिताः।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने दृष्टिरोग-विज्ञानीयो नाम द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२ ॥

****

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अस्मादनन्तरं तिमिरिप्रतिषेध उच्यते-

अथातस्तिमिरप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स० -ननु, दृष्टिरोगविज्ञानादनन्तरं दृष्टिरोगप्रतिषेधो ज्ञाप्यः । उपपन्नमाह भवान् । किं तु दृष्टितोगचिकित्सितस्य बहुवक्तव्यत्वात् पृथगध्यायो वक्तुं युक्तः । तत्रापि क्रमप्राप्तस्तिमिरप्रतिषेध इति तिमिरप्रतिषेधारम्भ एव युक्तः । काचादीनां त्वल्पवक्तव्यत्वादत्रैवाभिधानम् । ततो बहुवक्तव्यत्वात् पृथगध्यायो लिङ्गनाशस्य । इति सर्वं युक्तम् ।

तिमिरं काचतां याति काचोऽप्यान्ध्यमुपेक्षया ।
नेत्ररोगेष्वतो घोरं तिमिरं साधयेद् द्रुतम् ॥ १ ॥

स० -तिमिरमुपेक्षया काचत्वं याति । काचोऽप्युपेक्षित आन्ध्यं गच्छति । अतः कारणान्नेत्ररोगेषु मध्ये तिमिरं दारुणं शीघ्रं साधयेत् ।

तुलां पचेत् जीवन्त्या द्रोणेऽपां पादशेषिते ।

तत्क्वाथे द्विगुणक्षीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २ ॥

प्रपौण्डरीककाकोलीपिप्पलीरोध्रसैन्धवैः ।

शतह्वामधुकद्राक्षासिरादारुफलत्रयैः ॥ ३ ॥

कर्षिकैर्निशि तत्पीतं तिमिरापहरं परम् ।

स० -जीवन्त्याः पलशतमपां द्रोणे पादावशेषितं पचेत् । तत्क्वाथे घृतप्रस्थं द्विगुणक्षीरं प्रपौण्डरीकादिभिः कर्षपरिमाणैः कल्कितैर्विपाचयेत् । निशि पीतं तत्परं तिमिरापहम् ।

द्राक्षाचन्दनमञ्जिष्ठाकाकोलीद्वयजीवकैः ॥ ४ ॥

सिताशतावरीमेदापुण्ड्राह्वमधुकोत्पलैः ।

पचेज्जीर्णघृतप्रस्थं समक्षीरं पिचून्मितैः ॥ ५ ॥

हन्ति तत्काचतिमिररक्तराजीशिरोरुजः ।

स० -तथा द्राक्षादिभिः पिचून्मितैः-कर्षांशैः, जीर्णस्य-पुराणघृतस्य प्रस्थं समक्षीरं पचेत् । तच्च काचादीन् हन्ति ।

पटोलनिम्बकटुकादार्वीसेव्यवरावृषम् ॥ ६ ॥

सधन्वयासत्रायन्तीपर्पटं पालिकं पृथक् ।

प्रस्थमामलकानं च क्वाथयेन्नल्वणेऽम्भसि ॥ ७ ॥

तदाढकेऽर्धपलिकैः पिष्टैः प्रस्थं घृतात्पचेत् ।

मुस्तभूनिम्बयष्ट्याह्वकुटजोदीच्यचन्दनैः ॥ ८ ॥

सपिप्पलीकैस्तत्सर्पिर्घ्राणकर्णास्यरोगजित् ।

विद्रधिज्वरदुष्टारुर्विसर्पापचिकुष्ठनुत् ॥ ९ ॥

विशेषाच्छुक्रतिमिरनक्तान्ध्योष्णाम्लदाहहृत् ।

स०-पटोलादिकं पर्पटान्तं पृथक् पलोन्मितमामलकानां प्रस्थं नल्वणे-द्रोणेऽम्भसि, क्वाथयेत् । तदाढके मुस्तादिभिः सपिप्पलीकैः पिष्टैः-कल्कितैः, अर्धपलिकैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् । तच्च घृतं घ्राणादिरोगजित्, विद्रध्यादिरोगजित्, विशेषेण शुक्रादिघ्नम् । एतत्पटोलाद्यं घृतम् ।

त्रिफलाष्टपलं क्वाथ्यं पादशेषं जलाढके ॥ १० ॥

तेन तुल्यपयस्केन त्रिफलापलकल्कवान् ।

अर्धप्रस्थो घ्रुतात्सिद्धः सितया माक्षिकेण वा ॥ ११ ॥

युक्तं पिबेत्तत्तिमिरी तद्युक्तं वा वरारसम् ।

स०-त्रिफलायाः पलाष्टकं जलाढके पादशेषं क्वाथ्यम् । तेन क्वाथेन तुल्यक्षीरेण त्रिफलापलकल्कयुक्तो घृतार्धप्रस्थः पक्वः शर्करया माक्षिकेण वा युतं तत्तिमिरी पिबेत् । घृतेन वा तेन युक्तं त्रिफलाक्काथं दोषदूष्यादिवशात् पिबेत् । एतच्च त्रिफलाघ्रुतमुच्यते ।

यष्टीमधुद्विकाकोलीव्याघ्रीकृष्णामृतोत्पलैः ॥ १२ ॥

पालिकैः ससिराद्राक्षैर्घ्रुतप्रस्थं पचेत्समैः ।

अजाक्षीरवरावासामार्कवस्वरसैः पृथक् ॥ १३ ॥
महात्रैफलमित्येतत्परं दृष्टिविकारजित् ।

स० -यष्ट्यादिभिः पालिकैः सहसिताद्राक्षैरजाक्षीरादिभिः पृथक्स्वरसैः समैः प्रस्थप्रमाणैः सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत् । एतन्महात्रैफलं सुष्ठु दृष्टिविकारजित् ।

त्रैफलेनाथ हविषा लिहानस्त्रिफलां निशि ॥ १४ ॥
यष्टीमधुकसंयुक्तां मधुना च परिप्लुताम् ।
मासमेकं हिताहारः पिबन्नामलकोदकम् ॥ १५ ॥
सौपर्णं लभते चक्षुरित्याह भगवान्निमिः ।

स० -त्रैफलेन च सर्पिषा त्रिफलां यष्टीयुक्तां माक्षिकेण च परिप्लुतां रात्रौ लिहानो मासमेकं हिताशी सन्नामलकोदकं पिबन् गारुत्मतं चक्षुर्लभत इति भगवान्निमिराह ।

ताप्यायोहेमयष्ट्याह्वसिताजीर्णाज्यमाक्षिकैः ॥ १६ ॥
संयोजिता यथाकामं तिमिरघ्नी वरा वरा ।

स० -ताप्यादिभिः संयोजिता त्रिफला यथाकामं वरा तिमिरघ्नी स्यात् ।
सघृतं वा वराक्काथं शीलयेत्तिमिरामयी ॥ १७ ॥
अपूपसूपसक्तून् वा त्रिफलाचूर्णसंयुतान् ।

स ०-अथवा त्रिफलाक्काथं ससर्पिष्कं तिमिररोगहरमभ्यसेत् । अपूपादीन् वा त्रिफलाचूर्णसंयुतान् शीलयेत् ।

पायसं वा वरायुक्तं शीतं समधुशर्करम् ॥ १८ ॥
प्रातर्भक्तस्य वा पूर्वमद्यात्पथ्यां पृथक् पृथक् ।
मृद्वीकाशर्कराक्षौद्रैः सततं तिमिरातुरः ॥ १९ ॥

स० -पायसं त्रिफलायुतं व शीतं समधुशर्करं प्रातरद्यात् । भक्तस्य पूर्वं वा । हरीतकीं वा मृद्वीकाशर्कराक्षौद्रैः पृथक् पृथक् युतामनारतं तिमिरातुरोऽद्यात् ।

स्रोतोजांशांश्चतुःषष्टिं ताम्रायोरूप्यकाञ्चनैः ।
युक्तान् प्रत्येकमेकांशैरन्धमूषोदरस्थितान् ॥ २० ॥
ध्मापयित्वा समावृत्तं ततस्तच्च निषेचयेत् ।
रसस्कन्धकषायेषु सप्तकृत्वः पृथक् पृथक् ॥ २१ ॥
वैडूर्यमुक्ताशङ्खानां त्रिभिर्भागैर्युतं ततः ।
चूर्णाञ्जनं प्रयुञ्जीत तत्सर्वतिमिरापहम् ॥ २२ ॥

स ०-स्रोतोजात् चतुःषष्टिमंशांस्ताम्रादिभिः प्रत्येकमेकां-शैर्युतानन्धमूषोदरस्थितान् ध्मापयित्वा सम्यगावृत्तं-आवर्तितं शिलायां, ततः-अनन्तरं, मधुरादिगणक्काथेषु तन्निषेचयेत् पृथक् पृथक् सप्तवारान् । ततो वैडूर्यमुक्ताशङ्खानां त्रिभिर्भागैर्युतमेतच्चूर्णाञ्जनं सर्वतिमिरघ्नं प्रयुञ्जीत ।

मांसीत्रिजातकायःकुङ्कुमनीलोत्पलाभयातुत्थैः ।
सितकाचशङ्खफेनकमरिचाञ्जनपिप्पलीमधुकैः ॥ २३ ॥
चन्द्रेऽश्वनीसनाथे सुचूर्णितैरञ्जयेद्युगुलमक्ष्णोः ।
तिमिरार्मरक्तराजीकण्डूकाचादिशममिच्छन् ॥ २४ ॥

स० -मांस्यादिभिः सूक्ष्मरजीकृतैश्चन्द्रेऽश्विनीयुक्ते सत्यक्षियुग्ममञ्जयेत् तिमिरादिशान्तिमिच्छन् । आर्ये मुखचपले ।

मरिचवरलवणभागौ भागौ द्वौ कणसमुद्रफेनाभ्याम् ।
सौवीरभागनवकं चित्रायां चूर्णितं कफमयजित् ॥ २५ ॥
[मनोह्वातुत्थकस्तूरीमांसीमलयरोचनाः ।
दशकर्पूरसंयुक्तमशीतिगुणमञ्जनम् ॥ १ ॥
पिष्टं चित्राश्विनीपुष्ये षड्विधे तिमिरे हितम् ।
प्रसादनं च दृष्टेः स्याच्चक्षुषेणावभाषितम् ॥ २ ॥]

स० -मरिचसैन्धवयोर्द्वौ भागौ, पिप्पलीसमुद्रफेनयोर्द्वौ भागौ, सौवीराञ्जनस्य भागा नव, एतच्चित्रायां चूर्णितं कफामयजित् । गीतिरार्या ।

द्राक्षामृणालीस्वरसे क्षीरमद्यवसासु च ।
पृथक् दिव्याप्सु स्रोतोजं सप्तकृत्वो निषेचयेत् ॥ २६ ॥

तच्चूर्णितं स्थितं शङ्खे दृक्प्रसादनमञ्जनम् ।
शस्तं सर्वाक्षिरोगेषु विदेहपतिनिर्मितम् ॥ २७ ॥

स० -द्राक्षादिस्वरसेषु पृथक् पृथक् दिव्यजले च स्रोतोञ्जनं सप्तकृत्वो निषेचयेत् । तच्चूर्णिकृतं शङ्के स्थितं दृष्टिप्रसादकृदञ्जनं सर्वाक्षिरोगेषु श्रेष्ठं विदेहपतिनिर्मितम् ।

निर्दग्धं बादराङ्गारैस्तुत्थं चेत्थं निषेचितम् ।
क्रमादजापयः सर्पिःक्षौद्रे तस्मात् पलद्वयम् ॥ २८ ॥
कार्षिकैस्ताप्यमरिचस्रोतोजकटुकानतैः ।
पटुरोध्रशिलापथ्याकणैलाञ्जनफेनकैः ॥ २९ ॥
युक्तं पलेन यष्ट्याश्च मूषान्तर्ध्मातचूर्णितम् ।
हन्ति काचार्मनक्तान्ध्यरक्तराजीः सुशीलतः ॥ ३० ॥
चूर्णो विशेषात्तिमिरं भास्करो भास्करो यथा ।

स० -बादरङ्गारैस्तुत्थं निर्दग्धं पूर्ववत् क्रमेण छागक्षीरघृतमाक्षिके निषेचितं, तस्मात्-निर्दग्धाच्च तुत्थात् पलद्वयं, ताप्यादिभिः कार्षिकैर्यष्टीपलेन च युक्तं, मूषान्तर्ध्मापितं चूर्णितं, काचादीन् हन्ति । सुसेवितोऽयं भास्करश्चूर्णो विशेषेण तिमिरंहन्ति । यथा रविरन्धकारमित्युपमाश्लेषोऽलङ्कारः ।

त्रिंशद्भागा भुजङ्गस्य गन्धपाषाणपञ्चकम् ॥ ३१ ॥
शुल्बतालकयोर्द्वौ द्वौ वङ्गस्यैकोऽञ्जनात्त्रयम् ।

अन्धमूषीकृतं ध्मातं पक्कं विमलमञ्जनम् ॥ ३२ ॥
तिमिरान्तकरं लोके द्वितीय इव भास्करः ।

स० -बुजङ्गस्य-सीसकस्य त्रिंशद्भागाः, गन्धपाषाणस्य भाग पञ्चकं, शुल्बतालकयोर्द्वौ द्वौ भागौ, वङ्गस्य-त्रपुण एको भागः, अञ्जनाद्भागत्रयमन्धमूषाध्मातं विपक्वमञ्जनं द्वितीयो भास्कर इवलोके तिमिरान्तकरम् । भुजङ्गादीनां शोधितनामत्र प्रयोगः, न तु मारितानाम् ।

गोमूत्रे छगणरसेऽम्लकाञ्जिके च
स्त्रीस्तन्ये हविषि विषे च माक्षिके च ।
यत्तुत्थं ज्वलितमनेकशो निषिक्तं
तत्कुर्याद्गरुडसमं नरस्य चक्षुः ॥ ३३ ॥

स०-तत्तुत्थं नरस्य गरुडनयनतुल्यं नयनं कुर्यात् । कतमम्? यद्दीप्तं सत् गोमूत्रादिष्वनेकशः-सप्तकृत्वो, निषिक्तम् । प्रहर्षिणीवृत्तम् ।

श्रेष्ठाजलं भृङ्गरसं सविषाज्यमजापयः ।
यष्टीरसं च यत्सीसं सप्तकृत्वः पृथक् पृथक् ॥ ३४ ॥

तप्तं तप्तं पायितं तच्छलाका
नेत्रे युक्ता साञ्जनाऽनञ्जना वा ।
तैमिर्यार्मस्रापपैच्छिल्यपैल्लं
कण्डूं जाड्यं रक्तराजीं च हन्ति ॥ ३५ ॥

स० -यत्सीसं तप्तं तप्तं त्रिफलाक्काथादिकं पृथक् पृथक् स्पतकृत्वः पायितं तस्य सीसस्य शलाका नयने युक्ता सहाञ्जनाऽञ्जनेन रहिता वा तैमिर्यादीन् हन्ति । शालिनीवृत्तम् । द्रव्यशलाकेयमिति प्रथिता ।

रसेन्द्रभुजगौ तुल्यौ तयोस्तुल्यमथाञ्जनम् ।
ईषात्कर्पूरसंयुक्तमञ्जनं तिमिरापहम् ॥ ३६ ॥

स० -पारदसीसकौ समांशौ, तयोः सममञ्जनं, षोडशांशकर्पूरयुतमिदमञ्जनं तिमिरापहं भवति ।

यो गृध्रस्तरुणरविप्रकाशगल्ल-
स्तस्यास्यं समयमृतस्य गोशकृद्भिः ।
निर्दग्धं समधृतमञ्जनं च पेष्यं
योगोऽयं नयनबलं करोति गार्ध्रम् ॥ ३७ ॥

स ०-यो गृध्रस्तरुणरविप्रकाशगल्लस्तस्य समयमृतस्यास्यं मुखं, गोशकृद्भिः-गोमयकरीषैः, निर्दग्धं-भस्मासात्कृतं, तस्य सममञ्जनं-स्रोतोजं, समधृतं-समभागं, पेष्यं-चूर्णयितव्यम् । अयं योगो नयनयोः-नेत्रयोः, बलं गार्ध्रं-गृध्रतुल्यं, करोति ।

कृष्णसर्पवदने सहविष्कं दग्धमञ्जननिःसृतधूमम् ।
चूर्णितं नलदपत्रविमिश्रं भिन्नतारमपि रक्षति चक्षुः ॥

स ० -कृष्णसर्पस्य वदने सहविष्कमञ्जनमनिःसृतधूमं दग्धं मांसीपत्रकमिश्रितं चूर्णीतमुपयुक्तं सत् चक्षुर्भिन्नतारमपि रक्षति । भिन्नतारमपीत्यनेन शक्त्यतिशयमस्याह । न तु भिन्नतारस्य कथञ्चिद्रक्षणं स्यात् । अन्यत्राप्येवंविधो न्यायोऽयमनुसरणीयः । स्वागतावृत्तम्।

कृष्णसर्पं मृतं न्यस्य चतुरश्चापि वृश्चिकान् ।
क्षीरकुम्भे त्रिसप्ताहं क्लेदयित्वा प्रमन्थयेत् ॥ ३९ ॥
तत्र यन्नवनीतं स्यात्पुष्णीयात्तेन कुक्कुटम्। ।
अन्धस्तस्य पुरीषेण प्रेक्षते ध्रुवमञ्जनात् ॥ ४० ॥

स० -क्षीरकुम्भे मृतं कृष्णसर्पं न्यस्य वृश्चिकांश्च चतुरस्त्रिसप्ताहं क्लेदयित्वा विलोडयेत् । तस्मिन् यन्नवनीतं भवेत्, तेन नवनीतेन कुक्कुटं पुष्णीयात् । तस्य कुक्कुटस्य पुरीषेणान्धोऽप्यञ्जनान्निश्चितमीक्षते ।

कृष्णसर्पवसा शङ्खः कतकात् फलमञ्जनम् ।
रसक्रियेयमचिरादन्धानं दर्शनप्रदा ॥ ४१ ॥

स० -कृष्णसर्पस्य वसा शङ्खः कतकफलं सौवीराञ्जनम् । इयं रसक्रिया द्रागेवान्धानां दृष्टिप्रदा ।

मरिचानि दशार्धपिचु-
स्ताप्यात्तुत्थात्पलं पिचुर्यष्ट्याः ।
क्षीरार्द्रदग्धमञ्जन-
मप्रतिसाराख्यमुत्तमं तिमिरे ॥ ४२ ॥

स० -दश मरिचानि, वट्टमाक्षिकादर्धकर्षं, तुत्थात्पलं, मधुयष्टिकायाः कर्षः, एतत्सर्वं क्षीरार्द्रं पश्चाद्दग्धमप्रतिसारसंज्ञमञ्जनमतिश्रेष्ठं तिमिरे। गीतिरार्या।

अक्षबीजमरिचामलकत्वक्-

तुत्थयष्टिमधुकैर्जलपिष्टैः।

छाययैव गुटिकाः परिशुष्का

नाशन्यन्ति तिमिराण्यचिरेण ॥ ४३ ॥

स० -अक्षबीजादिभिर्जलपिष्टैर्गुटिकाः छाययैव परिशुष्काः-न त्वातपेन, तिमिराणि लघु नाशयन्ति। स्वागतावृत्तम्।

मरिचामलकजलोद्भव-

तुत्थाञ्जनताप्यधातुभिः क्रमवृद्धैः।

षण्माक्षिक इति योग-

स्तिमिरार्मक्लेदकाचकण्डूहन्ता ॥ ४४ ॥

स० -मरिचादिभिः क्रमवृद्धैः षण्माक्षिक इति योगस्तिमिरादिघ्नः। षण्माक्षिक इति कोऽर्थः? कीदृशः समासः? ब्रूमः। माक्षिकशब्देनादिलोपाख्यया तन्त्रयुक्त्या वट्टमाक्षिक इत्युच्यते। षड्गुणो वट्टमाक्षिको यस्मिन्निति समासः। तेनास्मिन् योगे षष्ठो वट्टमाक्षिक इत्यवतिष्ठते। गीतिरार्या।

रत्नानि रूप्यं स्फटिकं सुवर्णं

स्रोतोञ्जनं ताम्रमयः सशङ्खम् ।

कुचन्दनं लोहितगैरिकं च

चूर्णाञ्जनं सर्वदृगामयघ्नम् ॥ ४५ ॥

स ० -रत्नादिभिश्चूर्णाञ्जनम् । रत्नान्यत्र वज्रमरकतादीनि यथालाभं ग्राह्याणि । लोहितगैरिकं-लोहितं गैरिकम्, केचित्तु लोहितं-कुङ्कुममाहुः । एतच्चूर्णाञ्जनमशेषदृष्टिरोगहरम् । उपजातिवृत्तम् ।

तिलतैलमक्षतैलं भृङ्गस्वरसोऽसनाच्च निर्यूहः ।

आयसपात्रविपक्वं करोति दृष्टेर्बलं नस्यम् ॥ ४६ ॥

स ० -तिलतैलमक्षतैलं च समांशं मार्कवस्वरसोऽसनाच्च क्वाथश्चेत्ययसः पात्रे विपक्वं दृष्टेर्बलमेतन्नस्यं करोति । आर्या ।

दोषानुरोधेन च नैकशस्तं

स्नेहास्रविस्रवणरेकनस्यैः ।

उपाचरेदञ्जनमूर्धबस्ति-

बस्तिक्रियातर्पणलेपसेकैः ॥ ४७ ॥

स ० -दोषवशाच्च स्नेहादिभिर्मुहुर्मुहुरेनं-नेत्ररोगिणमुपक्रमेत् । मूर्धबस्तिः-गण्डूषादिविध्युक्तः (हृ.सू.अ. २२) । बस्तिःबस्तिविध्युक्तः (हृ.सू.अ. १९) । उपजातिवृत्तम् ।

सामान्यं साधनमिदम्

स० -इदं-अनन्तराभिहितं, सामान्यं चिकित्सितम् ।

प्रतिदोषमतः श्रृणु ॥ ४८ ॥

स० -अतः-अनन्तरं, प्रतिदोषं साधनं श्रृणु ।

किं तत् ? इत्याह-

वातजे तिमिरे तत्र दशमूलाम्भसा घृतम् ।
क्षीरे चतुर्गुणे श्रेष्ठाकल्कपक्वं पिबेत्ततः ॥ ४९ ॥
त्रिफलापञ्चमूलानां कषायं क्षीरसंयुतम् ।
एरण्डतैलसंयुक्तं योजयेच्च विरेचनम् ॥ ५० ॥

स० -[तत्र-] तेषु तिमिरादिषु मध्ये, वातोत्थे तिमिरे दशमूलक्वाथेन घृतं क्षीरे चतुर्गुणे त्रिफलाकल्कपक्वं पिबेत् । अनन्तरं त्रिफलापञ्चमूलानां क्वाथं क्षीरेण संयुतमेरण्डतैलान्वितं विरेचनं योजयेत् ।

समूलजालजीवन्तीतुलां द्रोणेऽम्भसः पचेत् ।
अष्टभागस्थैते तस्मिंस्तैलप्रस्थं पयःसमे ॥ ५१ ॥
बलात्रितयजीवन्तीवरीमूलैः पलोन्मितैः ।
यष्टीपलैश्चतुर्भिश्च लोहपात्रे विपाचयेत् ॥ ५२ ॥
लोह एव स्थितं मासं नावनादूर्ध्वजत्रुजान् ।
वातपित्तायमयान् हन्ति तद्विशेषाद्दगाश्रयान् ॥ ५३ ॥
केशास्यकन्धरास्कन्धपुष्टिलावण्यकान्तिदम् ।

स० -मूलजालयुताया जीवन्त्याः पलशतं जलद्रोणे पचेत् । तस्मिन् जलेऽष्टभागशेषे क्षीरतुल्ये तैलप्रस्थं बलात्रितयादिभिः पलोन्मितैर्मधुयष्टिकापलैश्चतुर्भिर्लोहपात्रे विपाचयेत् । लोहभाण्ड एवं मासं स्थितं तन्नस्येनोर्ध्वजत्रुजान् रोगान् हन्ति । विशेषेण दृष्ट्याश्रयान् वातपित्तरोगान् पराकरोति । केशादिषु पुष्टिलावण्यकान्तिकरम् ।

सितैरण्डजटासिंहीफलदारुवचानतैः ॥ ५४ ॥
घोषया बिल्वमूलैश्च तैलं पक्कं पयोन्वितम् ।
नस्यं सर्वोर्ध्वजत्रूत्थवातश्लेष्मामयार्तिजित् ॥ ५५ ॥

स० -शुक्लैरण्डमूलादिभिस्तैलं सक्षीरं पक्कं नस्येन सर्वजत्रूर्ध्वरोगादिजित् ।

वसाऽञ्जने च वैयाघ्री वाराही वा प्रशस्यते ।
गृध्राहिकुक्कुटोत्था वा मधुकेनान्विता पृथक् ॥ ५६ ॥

स० -वैयाघ्री वाराही वा वसाऽञ्जने शस्यते । गृध्रसर्पकुक्कुटोत्था वा वसा पृथङ् मधुयष्टिकायुता श्रेष्ठा ।

प्रत्यञ्जने च स्रोतोजं रसक्षीरघृते क्रमात् ।

निषिक्तं पूर्ववद्योज्यं तिमिरघ्नमनुत्तमम् ॥ ५७ ॥

स० -प्रत्यञ्जने च स्रोतोञ्जनं मांसरसादिषु क्रमेण तप्तं तप्तं सप्तकृत्वः निषिक्तं पूर्ववद्योज्यम् । एतच्च परं तिमिरहृत् ।

न चेदेवं शमं याति ततस्तर्पणमाचरेत् ।

स० -यद्येवं तिमिरं न शाम्येत् ततस्तर्पणमाचरेत्-कुर्यात् ।

शताह्वाकुष्ठनलदकाकोलीद्वयष्टिभिः ॥ ५८ ॥

प्रपौण्डरीकसरलपिप्पलीदेवदारुभिः ।

सर्पिरष्टगुणक्षीरं पक्वं तर्पणमुत्तमम् ॥ ५९ ॥

स० -शतपुष्पादिभिर्घृतमष्टगुणक्षीरं पक्वं श्रेष्ठं तर्पणम् ।

मेदसस्तद्वदैणेयाद्दुग्धसिद्धात् खजाहतात् ।

उद्धृतं साधितं तेजो मधुकोशीरचन्दनैः ॥ ६० ॥

स ०-तथैव कृष्णहरिणान्मेदसो दुग्धे सिद्धात् खजेनालोडितात् तेज उद्धृत्य मधिकोशीरचन्दनैः सह पक्वं तर्पणमुत्तमम् ।

श्वाविच्छल्यकगोधानां दक्षतित्तिरिबर्हिणाम् ।
पृथक्पृथगनेनैव विधिना कल्पयेद्वसाम् ॥ ६१ ॥

स० -श्वाविदादीनां पृथगनेनैव विधिना वसां कल्पयेत् ।

प्रसादनं स्नेहनं च पुटपाकं प्रयोजयेत् ।

स ०-पुटपाकं तु प्रसादनं स्नेहनं च-तर्पणपुटापाकविध्युक्तं (हृ.सू.अ. २४/१४-१६), प्रयोजयेत् ।

वातपीनसवच्चात्र निरूहं सानुवासनम् ॥ ६२ ॥

स० -अत्र च-वातजे तिमिरे, वातपीनस इव निरूहमनुवासनं च प्रयोजयेत् ।

पित्तजे तिमिरे सर्पिर्जीवनीयफलत्रयैः ।
विपाचितं पाययित्वा स्निग्धस्य व्यधयेत्सिराम् ॥ ६३ ॥

स० -पित्तजे तिमिरे जीवनीयैः फलत्रिकेन च पक्वं सर्पिः पाययित्वा ततः स्निग्धस्य सतः सिरां व्यधयेत् ।

शर्करैलात्रिवृच्चूर्णैर्मधुयुक्तैर्विरेचयेत् ।

स० -शर्करादिभिः समाक्षिकैर्विरेचयेत् ।

सुशीतान् सेकलेपादीन् युञ्ज्यान्नेत्रास्यमूर्धसु ॥ ६४ ॥

स० -नेत्रास्यशिरःसु चातिशिशिरन् सेकलेपादीन् युञ्ज्यात् ।

सारिवापद्मकोशीरमुक्ताशाबरचन्दनैः ।
वर्तिः शस्ताऽञ्जने, चूर्णस्तथा पत्रोत्पलाञ्जनैः ॥ ६५ ॥
सनागपुष्पकर्पूरयष्ट्याह्वस्वर्णगैरिकैः ।

स० -सारिवादिभिर्वर्तिरञ्जने शस्ता । तथा पत्रादिभिश्चूर्णोऽञ्जनं शस्तम् ।

सौवीराञ्जनतुत्थकशृङ्गीधात्रीफलस्फटिककर्पूतम् ॥
पञ्चांशं पञ्चांशं त्र्यंशमथैकांशमञ्जनं तिमिरघ्नम् ।

स० -सौवीराञ्जनादिकमञ्जनं शस्तम् । कियत्कियत्प्रमाणम् ? इत्याह-पञ्चांशमित्यादि । तदेवं पञ्च भागाः सौवीराञ्जनस्य, पञ्चैव तुत्थकस्य, शृङ्ग्यामलकानां भागास्त्रयः, स्फटिककर्पूरस्य भाग एकः, इति स्थितम् । एवमेतदञ्जनं तिमिरहृत् कुर्यात् । गीतिरार्येयम् ।

नस्यं चाज्यं श्रृतं क्षीरजीवनीयसितोत्पलैः ॥ ६७ ॥

स० -क्षीरेण चतुर्गुणेन जीवनीयादिभिराज्यं-घृतं, पक्वं नस्ये श्रेष्ठम् ।

श्लेष्मोद्भवेऽमृताक्काथवराकणश्रृतं घृतम् ।
विध्येत्सिरां पीतवतो दद्याच्चानु विरेचनम् ॥ ६८ ॥
क्काथं पूगाभयाशुण्ठीकृष्णाकुम्भनिकुम्भजम् ।

स० -श्लेष्मोत्थतिमिरेऽमृतादिभिः पक्वं घृतं पीतवतः सिरां विध्येत् । विरेचनं च पूगादिभिः क्काथं दद्यात् ।

ह्रीबेरदारुद्विनिशाकृष्णाकल्कैः पयोन्वितैः ॥ ६९ ॥
द्विपञ्चमूलनिर्यूहे तैलं पक्वं च नावनम् ।

स० -ह्रीबेरादिभिः कल्कितैः पयोन्वितर्द्विपञ्चमूलक्काथे तैलं पक्वं नावनं हितम् ।

शङ्खप्रियङ्गुनेपालीकटुत्रिकफलत्रिकैः ॥ ७० ॥
दृग्वैमल्याय विमला वर्तिः स्यात्

स० -शङ्खादिभिर्दृग्वैमल्याय विमलाख्येयं वर्तिर्हिता स्यात् ।

कोकिला पुनः ।

कृष्णलोहरजोव्योषसैन्धवत्रिफलाञ्जनैः ॥ ७१ ॥

स० -कृष्णलोहादिभिः कोकिलाख्या वर्तिः ।

शशगोखरसिंहोष्ट्रद्विजा लालाटमस्थि च ।

श्वेतगोवालमरिचशङ्खचन्दनफेनकम् ॥ ७२ ॥

पिष्टं स्तन्याजदुग्धाभ्यां वर्तिस्तिमिशुक्रजित् ।

स ०-शशादिजा द्विजाः-दन्ताः, एषामेव लालाटं-ललाटे भवमस्थि, तथा श्वेतगोवालादीनि, स्त्रीक्षीरच्छागदुग्धाभ्यां पिष्टा वर्तिस्तिमिरशुक्रहरेत्यर्थः ।

रक्तजे पित्तवत्सिद्धिः शीतैश्चास्रं प्रसादयेत् ॥ ७३ ॥

स ०-रक्तजे तिमिरे पित्तवदुपक्रमः । [शीतैः-] शीतवीर्यैः शीतस्पर्शैरन्नपानौषधसेकलेपादिभिश्च, रक्तं प्रसादयेत् ।

द्राक्षया नलदरोध्रयष्टिभिः

शङ्खताम्रहिमपद्मपद्मकैः ।

सोत्पलैश्छगलदुग्धवर्तितै-

रस्रजं तिमिरमाशु नश्यति ॥ ७४ ॥

स० -द्राक्षादिभिश्छागलीदुग्धपिष्टैः शीघ्रं रक्तोत्थं तिमिरं नश्यति ।

संसर्गसन्निपातोत्थे यथादोषोदयं क्रिया ।

स० -संसर्गजे सन्निपातजे च तिमिरे यथादोषोद्रेकं चिकित्सितम् ।

सिद्धं मधूककृमिजिन्मरिचामरदारुभिः ॥ ७५ ॥
सक्षीरं नावनं तैलं पिष्टैर्लेपो मुखस्य च ।

स० -मधूकादिभिः सक्षीरं तैलं सिद्धं नावनं हितम् । मधूकादिभिरेव जलेन पिष्टैर्मुखलेपो हितः ।

नतनीलोत्पलानन्तायष्ट्याह्वसुनिषण्णकैः ॥ ७६ ॥
साधितं नावने तैलं शिरोबस्तौ च शस्यते ।

स० -नतादिभिः साधितं तैलं नावने शिरोबस्तौ च शस्यते ।

दद्यादुशीरनिर्यूहे चूर्णितं कणसैन्धवम् ॥ ७७ ॥
तत्स्रुतं सघृतं भूयः पचेत्क्षौद्रं घने क्षिपेत् ।
शीते चास्मिन् हितमिदं सर्वजे तिमिरेऽञ्जनम् ॥ ७८ ॥

स० -उशीरक्काथे पिप्पलीसैन्धवं रजीकृतं दद्यात् । तच्च स्रुतं सत् घृतान्वितं पुनः पचेत् । घने चास्मिन् शीते च क्षौद्रं क्षिपेत् । एतत् सर्वोत्थे तिमिरे हितमञ्जनम् ।

अस्थीनि मज्जपूर्णानि सत्त्वानां रात्रिचारिणाम् ।
स्रोतोजाञ्जनयुक्तानि वहत्यम्भसि वासयेत् ॥ ७९ ॥
मासं विंशतिरात्रं वा ततश्चोद्धृत्य शोषयेत् ।
समेषश्रृङ्गीपुष्पाणि सयष्ट्याह्वानि तान्यनु ॥ ८० ॥
चूर्णितान्यञ्जनं श्रेष्ठं तिमिरे सान्निपातिके ।

स ० -रात्रिचारिणां प्राणिनामस्थीनि मज्जपूर्णानि स्रोतोञ्जनयुक्तानि जले वहति मासं विंशतिर्वा निशा वासयेत् । ततः-पश्चात्, उद्धृत्य शोषयेत् । तनि च मेषश्रृङ्गीपुष्पैर्युतानि मधूकेन च, चूर्णितानि सान्निपातिके तिमिरेऽञ्जनं श्रेष्ठम् ।

काचेऽप्येषा क्रिया मुक्त्वा सिरां, यन्त्रनिपीडिताः ॥ ८१ ॥
आन्ध्याय स्युर्मला दद्यात्स्राव्ये त्वस्रे जलौकसः ।

स ० -काचेऽप्ययेषा-पूर्वोदिता क्रिया, सिरां हित्वा । सिराऽपि कस्मान्नानुमीयते ? इत्याह-यन्त्रेत्यादि । सिरोपयोगियन्त्रनिपीडिता मला आन्ध्याय यतः स्युः । स्राव्ये तु रक्ते जलौकसो दद्यात् ।

गुडः फेनोऽञ्जनं कृष्णा मरिचं कुङ्कुमाद्रजः ॥ ८२ ॥
रसक्रियेयं सक्षौद्रा काचयापनमञ्जनम् ।

स० -गुडादयो रसक्रिया क्षौद्रान्वितेयं काचयापनमञ्जनम् ।

नकुलन्धे त्रिदोषोत्थे तैमिर्यविहितो विधिः ॥ ८३ ॥

स० -नकुलान्धे त्रिदोषजे तिमिरविहितो विधिः कार्यः ।

रसक्रिया घृतक्षौद्रगोमयस्वरसद्रुतैः ।
तार्क्ष्यगैरिकतालीसैर्निशान्धे हितमञ्जनम् ॥ ८४ ॥

स० -घृतादिद्रुतै रसाञ्जनादिभिर्निशान्धे रसक्रिया हितमञ्जनम् ।

दध्ना विघृष्टं मरिचं रात्र्यन्धेऽञ्जनमुत्तमम् ।

स० -दध्ना विघृष्टं मरिचं रात्र्यन्धे श्रेष्ठमञ्जनम् ।

करञ्जिकोत्पलस्वर्णगैरिकाम्भोजकेसरैः ॥ ८५ ॥
पिष्टैर्गोमयतोयेन वर्तिर्दोषान्धनाशिनी ।

स० -करञ्जिकादिभिर्गोमयरसेन पिष्टैर्वर्तिर्नक्तान्ध्यहृत् ।

अजामूत्रेण वा कौन्तीकृष्णास्रोतोजसैन्धवैः ॥ ८६ ॥

स० -अजामूत्रेण पिष्टैः कौन्त्यादिभिर्वा वर्तिर्निशान्ध्यघ्नी ।

कालानुसारीत्रिकातुत्रिफलालमनःशिलाः ।
सफेनाश्छागदुग्धेन रात्र्यन्धे वर्तयो हिताः ॥ ८७ ॥

स० -कालानुसार्यादयोऽजाक्षीरेण पिष्टा वर्तयो निशान्धे हिताः ।

सन्निवेश्य यकृन्मध्ये पिप्पलीरदहन्पचेत् ।
ताः शुष्का मधुना घृष्टा निशान्धे श्रेष्ठमञ्जनम् ॥ ८८ ॥

स ० -पिप्पलीर्यकृन्मध्ये सन्निवेश्यादहन् पचेत् । ततः पिप्पल्यः शुष्का मधुघृष्टा रात्र्यन्धे परमञ्जनम् ।

खादेच्च प्लीहयकृती माहिषे तैलसर्पिषा ।

स० -माहिषे च प्लीहयकृती तैलसर्पिषा सह भक्षयेत् ।

घृते सिद्धानि जीवन्त्याः पल्लवानि च भक्षयेत् ॥ ८९ ॥

तथाऽतिमुक्तकैरण्डाशोफाल्यभीरुजानि च ॥

भृष्टं घृतं कुम्भयोनेः पत्रैः पाने च पूजितम् ॥ ९० ॥

स० -जीवन्त्याश्च पल्लवानि सर्पिषा पक्वानि भुञ्जीत । तथा अतिमुक्तकादीनि पत्राणि घृतसिद्धानि खादेत् । अगस्तिपत्रैः सर्पिः सिद्धं पाने च पूजितम् ।

धूमराख्याम्लपित्तोष्णविदाहे जीर्णसर्पिषा ।

स्निग्धं वेरेचयेच्छीतैः शीतोर्दिह्याच्च सर्वतः ॥ ९१ ॥

स ० -अम्लपित्तोष्णैर्विदाहो-विदग्धत्वं, अम्लपित्तोष्णविदाहः । धूमराख्यश्चाम्लपित्तोष्णविदाहश्च तस्मिन् । तत्र धूमराख्यः-"शोकज्वरादि" (अ. १२/२९) इत्यादि लक्षणः । "भृशमम्लाशनात्" (अ. १२/२८) इत्यादिनाऽम्लविदग्धा । "भवेत्पित्तविदग्धाख्या" (अ. १२/१६) इति पित्तविदग्धा । "उष्णतप्तस्य" (अ. १२/२६) इत्यादिना उष्णाविदग्धेति । तस्मिन् धूमराख्याम्लपित्तोष्णविदाहेऽतिपुराणसर्पिषाऽभ्यक्तं स्निग्धं शीतैर्विशोधयेत् । शीतैश्च सर्वतो लेपयेत् ।

गोशकृद्रसदुग्धाज्यैर्विपक्वं शस्यतेऽञ्जनम् ।

स्वर्णगैरिकतालीसचूर्णावापा रसक्रिया ॥ ९२ ॥

स० -गोशकृदादिभिर्विपक्वमञ्जनं शस्यते । स्वर्णगैरिकादीनां चूर्णैरावापो यस्यां सा, एवंविधा रसक्रिया व शस्यते ।

मेदाशाबरकानन्तामञ्जिष्ठादार्वियष्टिभिः ।
क्षीराष्टांशं घृतं पक्वं सतैलं नावनं हितम् ॥ ९३ ॥

स० -मेदादिभिः क्षीराष्टांशं घृतं तैलसहितं पक्वं नावनं हितम् ।

तर्पणं क्षीरसर्पिः स्यादशाम्यति सिराव्यधः ।

स० -क्षीरोद्भवम् सर्पिस्तर्पणं हितम् । एवमशाम्यति सिराव्यधः कार्यः ।

चिन्ताभिघातभीशोकरौक्ष्यात् सोत्कटकासनात् ॥ ९४ ॥
विरेकनस्यवमनपुटपाकादिविभ्रमात् ।
विदग्धाहारवमनात् क्षुत्तृष्णादिविधारणात् ॥ ९५ ॥
अक्षिरोगावसानाच्च पश्येत्तिमिररोगिवत् ।

स० -चिन्तादिभिरतिमिरवानपि तिमिररोगीव पश्येत् ।

यथास्वं तत्र युञ्जीत दोषादीन् वीक्ष्य भेषजम् ॥ ९६ ॥

स० -[तत्र-] तस्मिंश्च तिमिररोगिसदृशदर्शने, यथायोगं दोषदूष्यदेशादीन् वीक्ष्यौषधं प्रयुञ्जीत ।

सूर्योपरागानलविद्युदादि-

विलोकनेनोपहतेक्षणस्य ।

सन्तर्पणं स्निग्धहिमादि कार्यं

तथाञ्जनं हेम घृतेन घृष्टम् ॥ ९७ ॥

स ० -सूर्योपरागादिविलोकनेनोपहतदर्शनस्य स्निग्धहिमादि सन्तर्पणं कार्यम् । आदिशब्देनातिसूक्ष्मातिभासुरादिपरिग्रहः । सुवर्णं च घृतेन घृष्टमञ्जनं हितम् । उपाजातिवृत्तम् ।

चक्षूरक्षायां सर्वकालं मनुष्यै-

र्यत्नः कर्तव्यो जीविते यावदिच्छा ।

व्यर्थो लोकोऽयं तुल्यरात्रिंदिवानां

पुंसामन्धानां विद्यमानेऽपि वित्ते ॥ ९८ ॥

स० -नेत्ररक्षायां सदा यत्नो विधेयो यावज्जीविताभिलाषित्वम् । यस्मादन्धानां तुल्यरात्रिंदिवानां पुंसां विद्यमानेऽपि धने लोक एव निरर्थकः स्यात् । रात्रिंदिवशब्दोऽत्राचतुरादिसूत्रे निपातितः । वैश्वदेवीवृत्तम् ।

त्रिफला रुधिरस्रुतिर्विशुद्धि-

र्मनसो निर्वृतिरञ्जनं सनस्यम् ।

शकुनाशनता सपादपूजा

घृतपानं च सदैव नेत्ररक्षा ॥ ९९ ॥

स० -त्रिफलादिकं सदैव-सर्वकालं, नेत्ररक्षा स्यात् ।

अहितादशनात्सदा निवृत्ति-
भृशभास्वच्चलसूक्ष्मवीक्षणाच्च ।
मुनिना निमिनोपदष्टमेतत्
परमं रक्षणमीक्षणस्य पुंसाम् ॥ १०० ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचि-तायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तरस्थाने तिमिरप्रतिषेधो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

स० -अहितादाहारात् सततं निवृत्तिः, अतिभासुराद्यालोकनाच्चोपरतिः, इत्येतन्निमिनाम्ना मुनिना परमं नृणां नयनस्य रक्षणमुदितम् । औपच्छन्दसिकं(के) वृत्तम्(त्ते) ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-टीकायाम् सर्वाङ्गसुन्दरा-ख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने तिमिर-प्रतिषेधो नाम त्रयोदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १३ ॥

****

चतुर्दशोऽध्यायः ।

लिङ्गनाशस्तिमिरप्रतिषेधात्पृथगुच्यते, बहुवक्तव्यत्वात् ।

अथातो लिङ्गनाशप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

विध्येत्सुजातं निःप्रेक्ष्यं लिङ्गनाशं कफोद्भवम् ।
आवर्तक्यादिभिः षड्भिर्विवर्जितमुपद्रवैः ॥ १ ॥

स० -सुजातं-सुष्ठु घनीभूतं, लिङ्गनाशं निःप्रेक्ष्यं कफोद्भवं विध्येत् । शेषास्तु लिङ्गनाशा असाध्या इति न तान् विध्येत् । तथाऽऽवर्तक्यादिभिर्वक्ष्यमाणैः षड्भिरुपद्रवैर्विवर्जितम् ।

सुजातं कस्माद्विध्येत् ? इत्याह-

सोऽसञ्जातो हि विषमो दधिमस्तुनिभस्तनुः ।
शलाकयाऽवकृष्टोऽपि पुनरूर्ध्वं प्रपद्यते ॥ २ ॥
करोति वेदनां तीव्रां दृष्टिं च स्थगयेत्पुनः ।
श्लेष्मलैः पूर्यते चाशु सोऽन्यैः सोपद्रवश्चिरात् ॥ ३ ॥

स० -स लिङ्गनाशो यस्मादसञ्जातो विषमो-न समसंस्थानः, तथा दधिमस्तुसदृशस्तथा तनुः-न घनः, शलाकयाऽवकृष्टोऽपि सन् पुनरूर्ध्वम् प्रवर्तते । तीव्रां रुजं करोति । पुनरपि-कृतव्यधोऽपि सन् भूयोऽपि, दृष्टिमाच्छादयेत् । श्लेष्मलैराहारैराशु पूर्यते । सोऽपरैश्च-अश्लेष्मलैराहारैः, सोपद्रवै(व)श्चिरात्पूर्यते ।

श्लैष्मिको लिङ्गनाशो हि सितत्वाच्छ्लेष्मणः सितः ।

तस्यान्यदोषाभिभवाद्भवत्यानीलता गदः ॥ ४ ॥

स० -यस्माच्छ्लैष्मिको लिङ्गनाशः श्लेष्मणश्च शुक्लत्वाच्छुक्लः ।

तस्य-लिङ्गनाशस्य, अन्यदोषेण-वातादिना, अभिभवादानीलता भवति गदः ।

तत्रावर्तचला दृष्टिरावर्तक्यरुणाऽसिता ।

स० -तत्र-तेष्वावर्तक्यादिषु मध्ये, आवर्तकी दृष्टिरावर्तवच्चला, तथाऽरुणाऽसिता च स्यात् ।

शर्कराऽर्कपयोलेशनिचितेव घानाति च ॥ ५ ॥

स० -शर्कराऽर्कक्षीरलवनिचितेव तथाऽतिघन स्यात् ।

राजीमती दृङ्निचिता शालिशूकाभराजिभिः ।

स० -राजीमती दृष्टिः शालिशूकसदृशीभी राजीभिर्निचिता स्यात् ।

विषमच्छिन्नदग्धाभा सरुक् छिन्नांशुका स्मृता ॥ ६ ॥

स० -विषमा छिन्नदग्धाभा तथा सरुजा छिन्नांशुका दृष्टिः स्मृता ।

दृष्टिः कांस्यसमच्छाया चन्द्रकी चन्द्रकाकृतिः ।

स० -चन्द्रकी दृष्टिः कांस्यतुल्यच्छाया चन्द्रकाकारा स्यात् ।

छत्राभा नैकवर्णा च छत्रकी नाम नीलिका ॥ ७ ॥

स० -छत्राभाऽनेकवर्णा च छत्रकी नाम नीलिका स्यात् ।

न विध्येदसिराहार्णां न तृड्ीनसकासिनाम् ।
नाजीर्णभीरुवमितशिरःकर्णाक्षिशूलिनाम् ॥ ८ ॥

स० -असिराहार्दीनां नराणां लिङ्गनाशं न विध्येत् ।

अथ साधारणे काले शुद्धसम्भोजितात्मनः ।

देशे प्रकाशो पूर्वाह्ने भिषग्जानूच्चपीठगः ॥ ९ ॥

यन्त्रितस्योपविष्टस्य स्विन्नाक्षस्य मुखानिलैः ।

अङ्गुष्ठमृदिते नेत्रे दृष्टौ दृष्ट्वोत्प्लुतं मलम् ॥ १० ॥

स्वां नासां प्रेक्षमाणस्य निष्कम्पं मूर्ध्नि धारिते ।

कृष्णादर्धाङ्गुलं मुक्त्वा तथाऽर्धार्धमपाङ्गतः ॥ ११ ॥

तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैः शलाकां निश्चलं धृताम् ।

दैवच्छिद्रं नयेत्पार्श्वादूर्ध्वमामन्थयन्निव ॥ १२ ॥

सव्यं दक्षिणहस्तेन नेत्रं सव्येन चेतरत् ।

विध्येत्

स० -अथेति मङ्लार्थः । कृतमङ्गलस्य शुद्धस्य तथा सम्भोजितात्मन आतुरस्य साधरणे काले प्रकाशे देशे पूर्वाह्ने जानुतुल्यासनस्थितो वैद्य आतुरस्य यन्त्रितस्योपविष्टस्य, तथा स्विन्नेऽक्षिणी यस्य तस्य स्विन्नाक्षस्य । कैः ? मुखवायुभिः । तथाऽङ्गुष्ठेन मलिते नयने सति दृष्टौ मलमुत्प्लुतं-उद्गतं दृष्ट्वा, स्वां नासिकां वीक्षमाणस्य मूर्ध्नि निष्कम्पं धारिते सति कृष्णमण्डलादर्धाङ्गुलं हित्वाऽपाङ्गाच्चाङ्गुलचतुर्भागं मुक्त्वा तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैः शलाकां निश्चलं यथा भवति तथा धृतां दैवच्छिद्रस्य पार्श्वे नयेत् ऊर्ध्वमालोडयन्निव । सव्यं नेत्रं दक्षिणकरेण, वामेन च हस्तेन दक्षिणमक्षि, विध्येत् ।

सुविद्धे शब्दः स्यादरुक् चाम्बुलवस्त्रुतिः ॥ १३ ॥

सान्त्वयन्नातुरं चानु नेत्रं स्तन्येन सेचयेत् ।

शलाकायास्ततोऽग्रेण निर्लिखेण्णेत्रमण्डलम् ॥ १४ ॥

अबाधमानः शनकैर्नासां प्रति नुदंस्ततः ।

उच्छिङ्घनाच्चापहरेद्दृष्टिमण्दलगं कफम् ॥ १५ ॥

स्थिरे दोषे चले वाऽति स्वेदयेदक्षि बाह्यतः ।

अथ दृष्टेषु रूपेषु शलाकामाहरेच्छनैः ॥ १६ ॥

घृताप्लुतं पिचुं दत्त्वा बद्धाक्षं शाययेत्ततः ।

विद्धादन्येन पार्श्वेन तमुत्तानं द्वयोर्व्यधे ॥ १७ ॥

निवाते शयनेऽभ्यक्तशिरःपादं हिते रतम् ।

स० -सुविद्धे सति शब्दः स्यात् । तथाऽरुग् जललवस्य च स्रुतिः स्यात् । सान्त्वयन् रोगिणमनु-पश्चात्, नेत्रं स्तन्येन सेचयेत् । ततः-अनन्तरं, शलाकाया अग्रेण दृष्टिमण्डलं निर्लिखेत् । कथम् ? अपीडयन् । तथा शनैर्नासां प्रति कफं नुदन् । तत उच्छिङ्घनाच्च दृष्टिमण्डलगं कफं हरेत् । दोषे चले स्थिरे वा सत्यक्षिबाह्यतोऽति स्वेदयेत् । अनन्तरं रूपेषु-वस्तुषु, दृष्टेषु सत्सु शनैः शलाकामार्कर्षेत् । ततो घृताप्लुतं पिचुं दत्त्वा पट्टिकया बद्धाक्षं विद्धादन्येन पार्श्वेन शाययेत् । द्वयोरक्ष्णोर्व्यधे सति तमुत्तानं निवाते शयनेऽभ्यक्तशिरः पादं हिते रतं शाययेत् ।

क्षवथुं कासमुद्गारं ष्ठीवनं पानमम्भसः ॥ १८ ॥

अधोमुखस्थितिं स्नानं दन्तधावनभक्षणम् ।

सप्ताहं नाचारेत्स्नेहपीतवच्चात्र यन्त्रणा ॥ १९ ॥

स० -क्षवथ्वादीन् सप्ताहं नाचरेत् । अत्र च स्नेहपीत इव यन्त्रणा ।

शक्तितो लङ्घयेत्सेको रुजि कोष्णेन सर्पिषा ।
सव्योषामलकं वाट्यमश्नीयात्सघृतं द्रवम् ॥ २० ॥
विलेपीं वा त्र्यहाच्चास्य क्वाथैर्मुक्त्वाऽक्षि सेचयेत् ।
वातघ्नैः सप्तमे त्वह्नि सर्वथैवाक्षि मोचयेत् ॥ २१ ॥

स० -शक्त्यनुसारेण च तं लङ्घयेत् । पीडायां सत्यां कोष्णेन घृतेन सेको हितः । तथा व्योषामलकयुक्तं वाठ्यं द्रवं सघृतं त्र्यहं भुञ्जीत विलेपिकां वा । त्र्यहादन्तरं नयनं मुक्त्वा क्वाथैर्वातघ्नैः सेवयेत् । सप्तमे तु दिने सर्वथैवाक्षि मोचयेत् ।

यन्त्रणामनुरुध्येत दृष्टेरास्थैर्यलाभतः ।
रूपाणि सूक्ष्मदीप्तानि सहसा नावलोकयेत् ॥ २२ ॥

स० -दृष्टेश्च यन्त्रणां कुर्यात् । अतिसूक्ष्मभासुरादीन् नेक्षेतेत्यर्थः । स्थैर्यलाभो यावदक्षिण स्यात् । स्थिरीभूतायामपि दृशि सूक्ष्मणि रूपाणि भासुराणि च सहसा नावलोकयेत् ।

शोफरागरुजादीनामधिमन्थस्य चोद्भवः ।
अहितैर्वेधदोषाच्च यथास्वं तानुपाचरेत् ॥ २३ ॥

स० -अहितैराचरितैस्तथा वेधदोषाच्च शोफादीनामधिमन्थस्य चोद्भूतिः ।तांश्च यथायोगमुपक्रमेत् ।

कल्किताः सघृता दूर्वायवगैरिकसारिवाः ।
मुखालेपे प्रयोक्तव्या रुजारागोपशान्तये ॥ २४ ॥

स० -दूर्वादयः कल्किताः सघृता मुखालेपे प्रयोक्तव्या रूग्रागशमाय ।

ससर्षपास्तिलास्तद्वन्मातुलुङ्गरसाप्लुताः ।

स० -तिलाः सर्षपयुक्ता बीजपूररसाप्लुताः पूर्वगुणाः ।

पयस्यासारिवापत्रमञ्जिष्ठामधुयष्टिभिः ॥ २५ ॥
अजाक्षीरयुतैर्लेपः सुखोष्णः शर्मकृत्परम् ।

स० -पयस्यादिभिश्छागक्षीरान्वितैः सुखोष्णो लेपः परं सुखकृत् ।

रोध्रसैन्धवमृद्वीकामधुकैश्छागलं पयः ॥ २६ ॥
शृतमाश्च्योतनं योज्यं रुजारागविनाशनम् ।

स० -रोध्रादिभिरजाक्षीरं शृतमाश्च्योतने योज्यं रुजादिहृत् ।

मधुकोत्पलकुष्ठैर्वा द्राक्षालाक्षासितान्वितैः ॥ २७ ॥
स० -मधुकादिभिर्वा शृतमजाक्षीरमाश्च्योतनं हितम् ।

वातघ्नसिद्धे पयसि श्वतं सर्पिश्चतुर्गुणे ।
पद्मकादिप्रतीवापं सर्वकर्मसु शस्यते ॥ २८ ॥

स० -वातघ्नश्वते क्षीरे चतुर्गुणे सर्पिः पद्मकादिप्रतीवापं सर्वकर्मसु शस्यते ।

सिरां तथाऽनुपशमे स्निग्धस्विन्नस्य मोक्षयेत् ।
मन्थोक्तां च क्रियां कुर्याद्वेधे रूढेऽञ्जनं मृदु ॥ २९ ॥

स० -एवमप्यनुपशान्तौ स्निग्धस्विन्नस्य सिरां मोक्षयेत् । मन्थोक्तं चोपक्रमं युञ्जीत । वेधे रूढे सति मृद्वञ्जनं हितम् ।

आढकीमूलमरिचहरितालरसाञ्जनैः ।
विद्धेऽक्षिण सगुडा वर्तिर्योज्या दिव्याम्बुपेषिता ॥ ३० ॥

स० -आढक्यादिभिः सगुडा वर्तिर्दिव्याम्बुपिष्ठा विद्धे नयने योज्या ।

जातीशिरीषधवमेषविषाणिपुष्प
वैडूर्यमौक्तिकफलं पयसा सुपिष्टम् ।
आजेन ताम्रममुना प्रतनु प्रदिग्धं
सप्ताहतः पुनरिदं पयसैव पिष्टम् ॥ ३१ ॥

पिण्डाञ्जनं हितमनातपशुष्कमक्षिण

विद्धे प्रसादजननं बलकृच्च दृष्टेः ।

स० -जात्यादिकमजाक्षीरेण श्लक्ष्णपिष्टमेतेन च ताम्रं प्रतनु प्रदिग्धं सप्ताहात्पुनरजाक्षीरेण चैतत् पिष्टं पिण्डाञ्जनं छायाशुष्कं विद्धे नयने प्रसादनं हितम् । दृष्टेश्च बलकृत् ।

स्रोतोजविद्रुमशिलाम्बुधिफेनतीक्ष्णै-

रस्यैव तुल्यमुदितं गुणकल्पनाभिः ॥ ३२ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तरस्थाने लिङ्गनाशप्रतिषेधो नाम चतु-र्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

स० -स्रोतोजादिभिरजाक्षीरपिष्टैः पिण्डाञ्जनं पूर्ववदिति । वसन्ततिलकं(के) वृत्तम्(त्ते) ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने लिङ्गनाशप्रतिषेधो नाम चतुर्दशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १४ ॥

****

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अधुना क्रमप्राप्तं सर्वाक्षिरोगविज्ञानं वक्ति-

अथातः सर्वाक्षिरोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

वातेन नेत्रेऽभिष्यण्णे नासानाहोऽल्पशोफता ।
शङ्खाक्षिभ्रूललाटस्य तोदस्फुरणभेदनम् ॥ १ ॥
शुष्काल्पा दूषिका शीतमच्छं चाश्रु चला रुजः ।
निमेषोन्मेषणं कृच्छ्राज्जन्तूनामिव सर्पणम् ॥ २ ॥
अक्ष्याध्मातमिवाभाति सूक्ष्मैः शल्यैरिवाचितम् ।
स्निग्धोष्णैश्चोपशमनं सोऽभिष्यन्दः

स० -नेत्रे वातेनाभिष्यण्णे नासानाह इत्यादिना लिङ्गानिर्देशः । स्निग्धोष्णैश्चोपशमनं- सुखम्, इत्युपशयनिर्देशः ।

उपेक्षितः ॥ ३ ॥

अधिमन्थो भवेत्तत्र कर्णयोर्नदनं भ्रमः ।

अरण्येव च मथ्यन्ते ललाटाक्षिभ्रुवादयः ॥ ४ ॥

स० -वातभिष्यन्दो मोहादुपेक्षितोऽधिमन्थो भवेत् । तत्राधिमन्थे, कर्णनादादिकं स्यात् । अरणिशब्दः पुंस्त्रीलिङ्गः ।

हताधिमन्थः सोऽपि स्यात् प्रमादात्तेन वेदनाः ।
अनेकरूपा जायन्ते व्रणो दृष्टौ च दृष्टिहा ॥ ५ ॥

स ० -अधिमन्थोऽपि प्रमादादुपेक्षितो हताधिमन्थो भवेत् । तेन-हताधिमन्थेन, अनेकरूपा रुजा जायन्ते । व्रणश्च दृष्टौ दृष्टिहा स्यात् ।

मन्याक्षिशङ्खतो वायुरन्यतो वा प्रवर्तयन् ।
व्यथां तीव्रामपैच्छिल्यरागशोफं विलोचनम् ॥ ६ ॥
सङ्कोचयति पर्यश्रु सोऽन्यतोवातसंज्ञितः ।

स० -मन्यादिभ्यो वायुरन्यतो वा तीव्रां व्यथां प्रवर्तयेत् (यन्) नयनं सङ्कोचयति । किम्भूतम् ? पैच्छिल्यरागशोफरहितम् । तथा पर्यश्रु । स अन्यतोवातसंज्ञितः ।

तद्वज्जिह्मं भवेन्नेत्रमूनं वा वातपर्यये ॥ ७ ॥

स० -तद्वत्-अन्यतोवात इव, जिह्मं नेत्रमूनं-हीनं वा, वातपर्यये स्यात् ।

दाहो धूमायनं शोफः श्यावता वर्त्मनो बहिः ।
अन्तः क्लेदोऽश्रु पीतोष्णं रागः पीताभदर्शनम् ॥ ८ ॥
क्षारोक्षितक्षताक्षित्वं पित्ताभिष्यन्दलक्षणम् ।

स० -दाह इत्यादि पित्ताभिष्यन्दलक्षणम् ।

ज्वलदङ्गारकीर्णाभं यकृत्पिण्डसमप्रभम् ॥ ९ ॥
अधिमन्थे भवेन्नेत्रं

स० -अधिमन्थे ज्वलदङ्गारकीर्णाभं यकृत्पिण्डतुल्याभं नेत्रं भवेत् ।

स्यन्दे तु कफसम्भवे ।
जाड्यं शोफो महान् कण्डूर्निद्राऽन्नानभिनन्दनम् ॥ १० ॥
सान्द्रस्निग्धबहुश्वेतपिच्छावद्दूषिकाश्रुता ।

स० -कफजे तु स्यन्दे जाड्यादिकं स्यात् ।

अधिमन्थे नतं कृष्णमुन्नतं शुक्लमण्डलम् ॥ ११ ॥
प्रसेको नासिकाध्मानं पांशुपूर्णमिवेक्षणम् ।

स० -अधिमन्थे कृष्णमण्डलं नतं शुक्लमण्डलं चोन्नतं प्रसेकादि च स्यात् ।

रक्ताश्रुराजीदूषीकारक्तमण्डलदर्शनम् ॥ १२ ॥
रक्तस्यन्देन नयनं सपित्तस्यन्दलक्षणम् ।

स० -रक्तस्यन्देन रक्ताश्रुराज्यादिकं नयनं स्यात् । पित्तस्यन्दलक्षणं च ।

मन्थेऽक्षि ताम्रपर्यन्तमुत्पाटनसमानरुक् ॥ १३ ॥
रोगेण बन्धूकनिभं ताम्यति स्पर्शनाक्षमम् ।
असृङ्निमग्नारिष्टाभं कृष्णमग्न्याभदर्शनम् ॥ १४ ॥

स० -मन्थे सति ताम्रपर्यन्तं तथोत्पाटनेन समाना रुग् यस्य तदेवंभूतं नयनं स्यात् । बन्धूकपुष्पतुल्यरागम् । तथा ताम्यति स्पर्शनाक्षमं लोहितनिमग्ननिम्बाभं कृष्णं पावकसदृशं च दर्शनं स्यात् ।

अधिमन्था यथास्वं च सर्वे स्यान्दाधिकव्यथाः ।
शङ्खदन्तकपोलेशु कपाले चातिरुक्कराः ॥ १५ ॥

स० -अधिमन्थाश्च यथास्वं सर्वे स्यन्दाधिकव्यथाः, तथा शङ्खादिष्वतिशयेन रुक्कराः स्युः ।

वातपित्तातुरं घार्षतोदभेदोपदेहवत् ।

रूक्षदारुणवर्त्माक्षि कृच्छ्रोन्मीलनिमीलनम् ॥ १६ ॥

विकूणनविशुष्कत्वशीतेच्छाशूलपाकवत् ।

उक्तः शुष्काक्षिपाकोऽयं

स० -वातपित्तोत्तरं नेत्रं घर्षादिमत् स्यात् । तथा रूक्षे दारुणे च वर्त्मनी यस्मिस्तथा कृच्छ्रादुन्मीलनिमीलने यस्मिंस्तथाऽक्षिसङ्कोचनेन विशुष्कत्वं तथा शीतेच्छा शूलपाकेन च युतमक्षि स्यात् । अयं शुष्काक्षिपाको नाम उक्तः ।

सशोफः स्यात्त्रिभिर्मलैः ॥ १७ ॥

सरक्तैस्तत्र शोफोऽतिरुग्दाहष्ठीवनादिमान् ।

पक्वोदुम्बरसङ्काशं जायते शुक्लमण्डलम् ॥ १८ ॥

अश्रूष्णशीतविशदपिच्छिलाच्छघनं मुहुः ।

स ० -त्रिभिर्मलैः-दोषैर्वातादिभिः, सरक्तैः सशोफो नाम नेत्ररोगो भवेत् । तत्र-सशोफे, शोफोऽतिरुग् दाहष्ठीवनादिमान् भवेत् । तदा शुक्लमण्डलं पक्वोदुम्बरसङ्काशं जायते । अश्रु च मुहुरुष्णं मुहुः शीतमित्यादि घनं च ।

अल्पशोफेऽल्पशोफस्तु पाकोऽन्यैर्लक्षणैस्तथा ॥ १९ ॥

अक्षिपाकात्यये शोफः संरम्भः कलुषाश्रुता ।

कफोपदिग्धमसितं सितं प्रक्लेदरागवत् ॥ २० ॥

दाहो दर्शनसंरोधो वेदनाश्चानवस्थिताः ।

स ०-पाक इति पाकशब्देनाक्षिपाकात्यय उपलक्ष्यते । आद्यन्तलोपाख्यया तन्त्रयुक्त्याऽक्षिपाकात्ययाख्यो रोगो भवति । तथा किम्भूतः? तथा-तेन प्रकारेण, अपरैः शुष्कपाकाक्षि पाकोक्तैर्लक्षणैरुपलक्षितः स्यात् । तस्मिन्नक्षिपाकात्यये शोफः संरम्भः कलुषाश्रुता भवति । तथा कृष्णमण्डलं कफोपदिग्धं स्यात् । शुक्लमण्डलं प्रक्लेदरागयुक्तं स्यात् । तथा दाहो दर्शनस्य संरोधो वेदनाश्च चलाः स्युः ।

अम्लोषितं लक्षयति-

अन्नसारोऽम्लतां नीतः पित्तरक्तोल्बणैर्मलैः ॥ २१ ॥
शिराभिर्नेत्रमारूढः करोति श्यावलोहितम् ।
सशोफदाहपाकाश्रु भृशं चाविलदर्शनम् ॥ २२ ॥
अम्लोषितोऽयम्

स० -पित्तरक्तोल्बणैर्दोषैरन्नसारोऽम्लत्वं नीतः शिराभिर्नेत्रमारूढः सन् श्यावलोहितं नयनं करोति । तथा शोफादियुतम् । भृशं चास्पष्टदर्शनम् । इत्ययमम्लोषितः ।

इत्युक्ता गदाः षोडश सर्वगाः ।

स० -इत्येवं षोडश सर्वगा रोगा उक्ताः । प्रकृतत्वात् सर्वनेत्रगा इति गम्यते ।

हताधिमन्थमेतेषु साक्षिपाकात्ययं त्यजेत् ॥ २३ ॥

स० -एतेषु रोगेषु मध्ये साक्षिपाकात्ययं हताधिमन्थं त्यजेत् ।

वातोद्धूतः पञ्चरात्रेण दृष्टिं

सप्ताहेन श्लेष्मजातोऽधिमन्थः ।

रक्तोत्पन्नो हन्ति तद्वत्त्रिरात्रात्

मिथ्याचारात् पैत्तिकः सद्य एव ॥ २४ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविर-चितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तर-स्थाने सर्वाक्षिरोगविज्ञानीयो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

स० -वातजोऽधिमन्थः पञ्चरात्रेण दृष्टिं हन्ति । मिथ्याचारादिति सर्वत्रानुवर्तते । श्लेष्मजोऽधिमन्थः सप्तरात्रेण दृष्टिं हन्ति । रक्तजश्चाधिमन्थस्त्रिरात्रेण दृष्टिं हन्ति । पैत्तिकश्चाधिमन्थो मिथ्योपचारात् सद्य एव दृष्टिं हन्ति । शालिनीवृत्तम् ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटी-कायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने सर्वाक्षिरोगवि-ज्ञानीयो नाम पञ्चदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १५ ॥

****

षोडशोऽध्यायः ।

अधुना सर्वाक्षिरोगप्रतिषेध उपक्रम्यते-

अथातः सर्वाक्षिरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

प्राग्रूप एव स्यन्देषु तीक्ष्णं गण्डूषनावनम् ।

कारयेदुपवासं च कोपादन्यत्र वातजात् ॥ १ ॥

स०-स्यन्देषु पूर्वरूपावस्थायां तीक्ष्णमेव गण्डूषादिकमुपवासं च स्यन्दवन्तं कारयेत्, वातोत्थं कोपं मुक्त्वा ।

दाहोपदेहरागाश्रुशोफशान्त्यै बिडालकम् ।

कुर्यात्सर्वत्र पत्रैलामरिचस्वर्णगैरिकैः ॥ २ ॥

सरसाञ्जनयष्ट्याह्वनतचन्दनसैन्धवैः ।

स०-दाहादिशान्त्यै बिडालकं कुर्यात् । सर्वत्र स्यन्दे पत्रैलादिभिः सैन्धवान्तैर्बिडालकं कुर्यात् ।

सैन्धवं नागरं तार्क्ष्यं भृष्टं मण्डेन सर्पिषः ॥ ३ ॥
वातजे घृतभृष्टं वा योज्यं शबरदेशजम् ।
मांसीपद्मककालीययष्ट्याह्वैः पित्तरक्तयोः ॥ ४ ॥
मनोह्वाफलिनीक्षौद्रैः कफे, सर्वैस्तु सर्वजे ।

स०-सैन्धवादि घृतमण्डेन भृष्टं वा पवनजे घृतभृष्टं वा रोध्रं योज्यम् । मांस्यादिभिः पित्तरक्तयोर्बिडालकं कुर्यात् । मनःशिलादिभिः कफजे । सर्वजे तु स्यन्दे सर्वैः-पूर्वोक्तैर्मिलितैः, बिडालकं कार्यम् ।

सितमरिचभागमेकं चतुर्मनोह्वं द्विरष्टशाबर्कम् ।
सञ्चूर्ण्य वस्त्रबद्धं प्रकुपितमात्रेऽवगुण्ठनं नेत्रे ॥ ५ ॥

स०-चतुर्भागप्रमाणा मनोह्वा यस्मिंस्तच्चतुर्मनोह्वम् । द्विः-द्वौ वारौ, अष्टाष्टभागप्रमाणः शाबरको यस्मिंस्तत् द्विरष्टशाबरकम् । तेन सितमरिचस्यैकं भागं मनःशिलायाश्चतुरो भागान् रोध्रस्य षोडश भागान् सञ्चूर्ण्य एतत्सूक्ष्मवस्त्रबद्धं प्रकुपितमात्रे-सद्यःप्रकुपिते, नयनेऽवगुण्ठनं हितम् । गीतिः समुखचपला ।

आरण्याश्छगणरसे पटावबद्धाः
सुस्विन्ना नखवितुषीकृताः कुलत्थाः ।
तच्चूर्णं सकृदवचूर्णनान्निशीथे
नेत्राणां विधमति सद्य एव कोपम् ॥ ६ ॥

स०-आरण्याः कुलत्थाश्छगणरसे-गोशकृद्रसे, पटावबद्धाः सुस्विन्नास्तथा नखैर्वितुषीकृतास्तेषां चूर्णमेकवारमेवावचूर्णनात् सद्य एव नेत्राणां कोपं विधमति-जयति । प्रहर्षिणीवृत्तम् ।

घोषाभयातुत्थकयष्टिरोध्रै-
र्मूती सुसूक्ष्मैः श्लथवस्त्रबद्धैः ।
ताम्रस्थधान्याम्लनिमग्नमूर्ति-
रर्तिं जयत्यक्षिणि नैकरूपाम् ॥ ७ ॥

स०-घोषादिभिः सुसूक्ष्मैः श्लथवस्त्रबद्धैर्मूती-पोटलिका, ताम्रस्थकाञ्जिकनिमग्नमूर्तिः पीडां नानाविधां नेत्रे धारिता जयति । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

षोडशभिः सलिलपलैः
पलं तथैकं कटङ्कटेर्याः सिद्धम् ।
सेकोऽष्टभागशिष्टः
क्षौद्रयुतः सर्वदोषकुपिते नेत्रे ॥ ८ ॥

स०-दार्व्याः पलं जलपलैः षोडशभिः श्रृतमष्टभागशेषः सेको मधुयुतः सर्वदोषकुपिते चक्षुषि हितः । आर्या गीतिः ।

वातपित्तकफसन्निपातजां
नेत्रयोर्बहुविधामपि व्यथाम् ।
शीघ्रमेव जयति प्रयोजितः
शिग्रुपल्लवरसः समाक्षिकः ॥ ९ ॥

स०-एकैकदोषजां सन्निपातजां वा नयनयोर्नानाविधां पीडां शीघ्रमेक एव शोभाञ्जनकरसः सक्षौद्रो जयति । रथोद्धतावृत्तम् ।

तरुणमुरुबूकपत्रं
मूलं च विभिद्य सिद्धमाजे क्षीरे ।
वाताभिष्यन्दरुजं
सद्यो विनिहन्ति सक्तुपिण्डिका चोष्णा ॥ १० ॥

स०-एरण्डस्य तरुणं पत्रं मूलं च विभिद्य-संक्षुद्य, छागदुग्धसिद्धं वाताभिष्यन्दे पीडां सद्य एव निहन्ति । दोषादिवशात् सक्तुपिण्डी उष्णा वा रुजं हन्ति । आर्या गीतिः ।

आश्च्योतनं मारुतजे क्वाथो बिल्वादिभिर्हितः ।
कोष्णः सहैरण्डजटाबृहतीमधुशिग्रुभिः ॥ ११ ॥

ह्रीबेरवक्रशार्ङ्गेष्टोदुम्बरत्वक्षु साधितम् ।
साम्भसा पयसाऽऽजेन शूलाश्च्योतनमुत्तमम् ॥ १२ ॥
मञ्जिष्ठारजनीलाक्षाद्राक्षर्द्धिमधुकोत्पलैः ।
क्वाथः सशर्करः शीतः सेचनं रक्तपित्तजित् ॥ १३ ॥

स०-वातजेऽभिष्यन्दे बिल्वादिभिरेरण्डमूलादिभिः सह क्वाथः कृतः कोष्णो हितमाश्च्योतनम् ।

ह्रीबेरादिषु साधितं सजलेनाजेन पयसा उत्तमं शूलाश्च्योतनं प्रसादनं भवेत् । ह्रीबेरं-वालकम् । वक्रं-तगरम् ।

मञ्जिष्ठादिभिः क्वाथः ससितः शिशिरः सेको रक्तपित्तघ्नः ।

कसेरुयष्ट्याह्वरजस्तान्तवे शिथिलं स्थितम् ।
अप्सु दिव्यासु निहितं हितं स्यन्देऽस्रपित्तजे ॥ १४ ॥

स०-कसेरुकादिरजो वस्त्रे शिथिलं स्थितं दिव्यजले क्षिप्तं स्यन्दे रक्तपित्तजे हितम् ।

पुण्ड्रयष्टीनिशामूर्ती प्लुता स्तन्ये सशर्करे ।
छागदुग्धेऽथवा दाहरुग्रागाश्रुनिवर्तनी ॥ १५ ॥

स०-पुण्ड्रादिभिर्मूर्ती स्त्रीक्षीरे सशर्करे प्लुता छागदुग्धे वा दाहादिहृत् ।

श्वेतरोध्रं समधुकं घृतभृष्टं सुचूर्णितं ।
वस्त्रस्थं स्तन्यमृदितं पित्तरक्ताभिघातजित् ॥१६॥

स० -श्वेतरोध्रं समधुकं घृतभृष्टं सूक्ष्मरजीकृतं वसनस्थं स्तन्येन मृदितं पित्तादिजित् ।

नागरत्रिफलानिम्बवासरोध्ररसः कफे ।
कोष्णमाश्च्योतनं

स०-नागरादिरसः श्लेष्मण्याश्च्योतनं कोष्णं हितम् ।

मिश्रैर्भेषजैः सान्निपातिके ॥ १७ ॥

स०-सान्निपातिकेऽभिष्यन्दे मिश्रैरौषधैः-एतैरेवानन्तरोक्तैः, आश्च्योतनं कोष्णं हितम् ।

सर्पिः पुराणं पवने, पित्ते शर्करयाऽन्वितम् ।
व्योषसिद्धं कफे पीत्वा यवक्षारावचूर्णितम् ॥ १८ ॥
स्रावयेद्रुधिरं भूयस्ततः स्निग्धं विरेचयेत् ।

स०-पवने पुराणं घृतं हितम् । पित्ते शर्करया युतं घृतं हितम् । कफे व्योषसिद्धं घृतं यवक्षारावचूर्णितं पीत्वा रुधिरं स्रावयेत् । भूयः स्निग्धं ततो विरेचयेत् ।

आनूपवेसवारेण शिरोवदनलेपनम् ॥ १९ ॥
उष्णेन शूले, दाहे तु पयःसर्पिर्युतैर्हिमैः ।

स०-आनूपवेसवारेण शिरोवदनलेपनमुष्णेन कार्यं शूले सति । दाहे तु सति क्षीरघृतान्वितैः शीतैः प्रलेपः कार्यः ।

तिमिरप्रतिषेधं च वीक्ष्य युञ्ज्याद्यथायथम् ॥ २० ॥

स०-तिमिरप्रतिषेधं च पर्यालोच्य यथायोगं चिकित्सितं युञ्ज्यात् ।

अयमेव विधिः सर्वो मन्थादिष्वपि शस्यते ।

स०-एष एव विधिरशेषेषु मन्थादिष्वपि शस्यते ।

अशान्तौ सर्वथा मन्थे भ्रुवोरुपरि दाहयेत् ॥ २१ ॥

स०-सर्वथैवाशान्तौ मन्थे भ्रुवोरुपरि दाहयेत् ।

रूप्यं रूक्षेण गोदध्ना लिम्पेन्नीलत्वमागते ।
शुष्के तु मस्तुना वर्तिर्वाताक्ष्यामयनाशिनी ॥ २२ ॥

स०-रूप्यं गोदध्ना रूक्षेण लिम्पेत् । तस्मिन् दध्नि नीलत्वमागते शुष्के च मस्तुना वर्तिर्वाताक्षिरोगनाशिनी ।

सुमनःकोरकाः शङ्खस्त्रिफला मधुकं बला ।
पित्तरक्तापहा वर्तिः पिष्टा दिव्येन वारिणा ॥ २३ ॥

स०-सुमनःकलिकादयो वर्तिर्दिव्येन जलेन पिष्टा पित्तरक्तहृत् ।

सैन्धवं त्रिफला व्योषं शङ्खनाभिः समुद्रजः ।
फेन ऐलेयकं सर्जो वर्तिः श्लेष्माक्षिरोगनुत् ॥ २४ ॥

स०-सैन्धवादिभिर्वर्तिः श्लेष्माक्षिरोगजित् ।

प्रपौण्डरीकं यष्ट्याह्वं दार्वी चाष्टपलं पचेत् ।
जलद्रोणे रसे पूते पुनः पक्वे घने क्षिपेत् ॥ २५ ॥
पुष्पाञ्जनाद्दशपलं कर्षं च मरिचात्ततः ।
कृतश्चूर्णोऽथवा वर्तिः सर्वाभिष्यन्दसम्भवान् ॥ २६ ॥
हन्ति रागरुजाघर्षान् सद्यो दृष्टिं प्रसादयेत् ।
अयं पाशुपतो योगो रहस्यं भिषजां परम् ॥ २७ ॥

स०-प्रप्रौण्डरीकादिकमष्टपलं पृथग्जलद्रोणे पचेत् । रसे पूते पुनः श्रृते घने च पुष्पाञ्जनाद्दश पलानि, मरीचात्कर्षं च क्षिपेत् । कृतश्चूर्णोऽथवा वर्तिः सर्वाभिष्यन्दोत्थान् रागादीन् हन्ति । तथा सद्य एव दृष्टिं प्रसादयेत् । एष पाशुपताख्यो योगो भिषजां परं रहस्यम् ।

शुष्काक्षिपाके हविषः पानमक्ष्णोश्च तर्पणम् ।
घृतेन जीवनीयेन नस्यं तैलेन वाऽणुना ॥ २८ ॥
परिषेको हितश्चात्र पयः कोष्णं ससैन्धवम् ।

स०-शुष्काक्षिपाके घृतस्य पानमक्ष्णोश्च जीवनीयसिद्धेन घृतेन तर्पणं हितम् । अणुना तैलेन नस्यं हितम् अत्र च क्षीरं कोष्णं सैन्धवयुतं परिषेको हितः ।

सर्पिर्युक्तं स्तन्यपिष्टमञ्जनं च महौषधम् ॥ २९ ॥
वसा वाऽऽनूपसत्त्वोत्था किञ्चित्सैन्धवनागरा ।

स०-नागरं स्तन्यपिष्टं घृतान्वितमञ्जनं हितम् । आनूपप्राणिजा वा वसा किञ्चित्सैन्धवशुण्ठीयुता [अञ्जनं] शस्यते ।

घृताक्तान् दर्पणे घृष्टान् केशान् मल्लकसम्पुटे ॥ ३० ॥
दग्ध्वाऽऽज्यपिष्टा लोहस्था सा मषी श्रेष्ठमञ्जनम् ।

स०-केशान् घृताक्तान् दर्पणे घृष्टान् मल्लकसम्पुटे दग्ध्वा घृतपिष्टा लोहपात्रस्था सा मषी श्रेष्ठमञ्जनम् ।

सशोफेवाऽल्पशोफे च स्निग्धस्य व्यधयेत्सिराम् ॥ ३१ ॥
रेकः स्निग्धे पुनर्द्राक्षापथ्याक्वाथत्रिवृद्धृतैः ।

स०-सशोफेऽल्पशोफे वा स्निग्धस्य सिरां विध्येत् । स्निग्धस्य पुनर्द्राक्षादिभिर्विरेकः ।

श्वेतरोध्रं घृते भृष्टं चूर्णितं तान्तवस्थितम् ॥ ३२ ॥
उष्णाम्बुना विमृदितं सेकः शूलहरः परम् ।

स०-श्वेतरोध्रं घृते भृष्टं चूर्णितं वस्त्रस्थितमुष्णाम्बुना मृदितं सेकः शूलहृत्परम् ।

दार्वीप्रपौण्डरीकस्य क्वाथो वाऽऽश्च्योतने हितः ॥ ३३ ॥

स०-दार्वीप्रपौण्डरीकयोश्च क्वाथ आश्च्योतने हितः ।

सन्धवांश्च प्रयुञ्जीत घर्षरागाश्रुरुग्घरान् ॥ ३३ १/२ ॥

स०-सन्धावांश्च वक्ष्यमाणान् घर्षादिहरान् प्रयुञ्जीत ।

ताम्रं लोहे मूत्रघृष्टं प्रयुक्तं
नेत्रे सर्पिर्धूपितं वेदनाघ्नम् ।
ताम्रे घृष्टो गव्यदघ्नः सरो वा
युक्तः कृष्णासैन्धवाभ्यां वरिष्ठः ॥ ३४ १/२ ॥

स०-लोहभाण्डे ताम्रं गोमूत्रेण घृष्टं सर्पिर्धूपितं नेत्रे प्रयुक्तं पीडाहृत् । गव्यदधिसरस्ताम्रे घृष्टः कृष्णासैन्धवयुक्तो नेत्रे प्रयुक्तो वरीयान् वेदनाघ्नः सन्धावः ।

शङ्खं ताम्रे स्तन्यघृष्टं घृताक्तैः
शम्याः पत्रैर्धूपितं तद्यवैश्च ।
नेत्रे युक्तं हन्ति सन्धावसंज्ञं
क्षिप्रं घर्षं वेदनां चातितीव्राम् ॥ ३५ १/२ ॥

स०-शङ्खं स्तन्येन ताम्रे घृष्टं शमीपत्रैर्यवैश्च घृताक्तैर्धूपितं तत्सन्धावसंज्ञं नेत्रे प्रयुक्तं शीघ्रं घर्षं वेदनामतिदारुणां च हन्ति । शालिन्यौ वृत्ते ।

उदुम्बरफलं लोहे घृष्टं स्तन्येन धूपितम् ॥ ३६ ॥
साज्यैः शमीच्छदैर्दाहशूलरागाश्रुहर्षजित् ।

स०-उदुम्बरफलं लोहे स्तन्येन घृष्टं घृताक्तैः शमीपत्रैर्धूपितं दाहादिजित् ।

शिग्रुपल्लवनिर्यासः सुघृष्टस्ताम्रसम्पुटे ॥ ३७ ॥
घृतेन धूपितो हन्ति शोफघर्षाश्रुवेदनाः ।

स०-शिग्रुपल्लवरसः सुघृष्टस्ताम्रसम्पुटे घृतेन धूपितः शोफादीन् हन्ति ।

तिलाम्भसा मृत्कपालं कांस्ये घृष्टं सुधूपितम् ॥ ३८ ॥
निम्बपत्रैर्घृताभ्यक्तैर्घर्षशूलाश्रुरागजित् ।

स०-मृत्कपालं तिलाम्भसा कांस्ये घृष्टं तथा निम्बपत्रैर्घृताभ्यक्तैर्धूपितं घर्षादिजित् ।

सन्धावेनाञ्जिते नेत्रे विगतौषधवेदने ॥ ३९ ॥
स्तन्येनाश्च्योतनं कार्यं त्रिः परं नाञ्जयेच्च तैः ।

स०-सन्धावेन नेत्रेऽञ्जिते विगतौषधवेदने सति स्तन्येनाश्च्योतनं हितं कार्यं त्रीन् वारान् । तैश्च-सन्धावैः, परं-त्रिभ्यो वारेभ्यो, नाञ्जयेत् ।

तालीसपत्रचपलानतलोहरजोञ्जनैः ॥ ४० ॥
जातीमुकुलकासीससैन्धवैर्मूत्रपेषितैः ।

ताम्रमालिप्य सप्ताहं धारयेत्पेषयेत्ततः ॥ ४१ ॥

मूत्रेणैवानु गुटिकाः कार्याश्छायविशोषिताः ।

ताः स्तन्यघृष्टा घर्षाश्रुशोफकण्डूविनाशनाः ॥ ४२ ॥

स०-तालीसपत्रादिभिर्मूत्रपिष्टैस्ताम्रमालिप्य सप्ताहं धारयेत् । ततः सप्ताहादूर्ध्वं गोमूत्रेणैव गुटिकाः कुर्यात् । ताश्च छायाविशोषिताः स्तन्यघृष्टा घर्षादिघ्नाः ।

व्याघ्रीत्वङ्मधुकं ताम्ररजोऽजाक्षीरकल्कितम् ।

शम्यामलकपत्राज्यधूपितं शोफरुक्प्रणुत् ॥ ४३ ॥

स०-व्याघ्र्यादिकमजाक्षीरकल्कितं शम्यामलकपत्रैर्घृतान्वितैर्धूपितं शोफरुक्प्रणुत् ।

अम्लोषिते प्रयुञ्जीत पित्ताभिष्यन्दसाधनम् ।

स०-अम्लोषिते नेत्ररोगे पित्ताभिष्यन्दचिकित्सितं कुर्यात् ।

उत्क्लिष्टाः कफपित्तास्रनिचयोत्थाः कुकूणकः ॥ ४४ ॥

पक्ष्मोपरोधः शुष्काक्षिपाकः पूयालसो बिसः ।

पोथक्यम्लोषितोऽल्पाख्यः स्यन्दमन्था विनाऽनिलात् ॥ ४५ ॥

एतेऽष्टादश पिल्लाख्या दीर्घकालानुबन्धिनः ।

स०-उत्क्लिष्टादयोऽष्टादश रोगा इमे पिल्लाख्या दीर्घकालानुबन्धिनः ।

चिकित्सा पृथगेतेषां स्वंस्वमुक्ता

स०-एतेषां पृथक् चिकित्सा यथास्वमुक्ता ।

अथ वक्ष्यते ॥ ४६ ॥

पिल्लीभूतेषु सामान्यात्

स०-अथ भणिष्यते चिकित्सा पिल्लीभूतेषु सामान्येन ।

अथ पिल्लाख्यरोगिणः ।

स्निग्धस्य छर्दितवतः सिराव्यधहृतासृजः ॥ ४७ ॥

विरिक्तस्य च वर्त्मानु निर्लिखेदाविशुद्धितः ।

स०-अथ पिल्लाख्याक्षिरोगवतः स्निग्धस्य छर्दितवतो नरस्य विद्धसिरस्य विरिक्तस्य च वर्त्म निर्लिखेदाविशुद्धेः ।

तुत्थकस्य पलं श्वेतमरिचानि च विंशतिः ॥ ४८ ॥

त्रिंशता काञ्जिकपलैः पिष्ट्वा ताम्रे निधापयेत् ।

पिल्लानपिल्लान् कुरुते बहुवर्षोत्थितानपि ॥ ४९ ॥
तत्सेकेनोपदेहाश्रुकण्डूशोफांश्च नाशयेत् ।

स०-तुत्थकस्य पलं, विंशतिः श्वेतमरिचानि-सौभाञ्जनबीजानि, काञ्जिकपलैस्त्रिंशता पिष्ट्वा ताम्रे निधापयेत् । तत्सेकेन पिल्लान् बहुवर्षोत्थितानप्यपिल्लान् कुरुते । उपदेहादींश्च नाशयेत् ।

करञ्जबीजं सुरसं सुमनःकोरकाणि च ॥ ५० ॥
संक्षुद्य साधयेत्काथे पूते तत्र रसक्रिया ।
अञ्जनं पिल्लभैषज्यं पक्ष्मणां च प्ररोहणम् ॥ ५१ ॥

स०-करञ्जबीजादीनि संक्षुद्य जले साधयेत् । क्वाथे पूते तत्र रसक्रिया । अञ्जनं पिल्ले औषधं पक्ष्मणां च प्ररोहणम् ।

रसाञ्जनं सर्जरसो रीतिपुष्पं मनःशिला ।
समुद्रफेनो लवणं गैरिकं मरिचानि च ॥ ५२ ॥
अञ्जनं मधुना पिष्टं क्लेदकण्डूघ्नमुत्तमम् ।

स०-रसाञ्जनादिकं मधुना पिष्टमञ्जनं परं क्लेदकण्डूहृत् ।

अभयारसपिष्टं वा तगरं पिल्लनाशनम् ॥ ५३ ॥

भावितं बस्तमूत्रेण सस्नेहं देवदारु च ।

स०-हरीतकीक्वाथपिष्टं तगरं परं पिल्लघ्नम् ।

देवदारुसस्नेहं बस्तमूत्रेण भावितं तद्वत् ।

सैन्धवत्रिफलाकृष्णाकटुकाशङ्खनाभयः ॥ ५४ ॥
सताम्ररजसो वर्तिः पिल्लशुक्रकनाशिनी ।
स०-सैन्धवादयस्ताम्रजःसहिता वर्तिः पिल्लशुक्रहृत् ।

पुष्पकासीसचूर्णो वा सुरसारसभावितः ॥ ५५ ॥
ताम्रे दशाहं तत् पैल्ल्यपक्ष्मशातजिदञ्जनम् ॥ ५५ १/२ ॥
स०-पुष्पकासीसचूर्णः सुरसारसेन दशाहं भावितस्तदञ्जनं पैल्ल्यपक्ष्मशातघ्नम् । सुरसा-मूर्वा ।

अलं च सौवीरकमञ्जनं च
ताभ्यां समं ताम्ररजः सुसूक्ष्मम् ।
पिल्लेषु रोमाणि निषेवितोऽसौ
चूर्णः करोत्येकशलाकयाऽपि ॥ ५६ १/२ ॥

स०-हरितालं सौवीराञ्जनं [च] । ताभ्यां द्वाभ्यां तुल्यं ताम्रचूर्णं सूक्ष्मम् । एष चूर्णो निषेवित एकयाऽपि शलाकया पिल्लेषु रोमाणि करोति । उपजातिः ।

लाक्षानिर्गुण्डीभृङ्गदार्वीरसेन
श्रेष्ठं कार्पासं भावितं सप्तकृत्वः ।
दीपः प्रज्वाल्यः सर्पिषा तत्समुत्था
श्रेष्ठा पिल्लानां रोपणार्थे मषी सा ॥ ५७ १/२ ॥

स०-लाक्षादिरसेन श्रेष्ठं कार्पासं सप्तवारान् भावितम् । तेन कार्पासेन सर्पिषा दीपः प्रज्वाल्यः । तत्समुत्था मषी पिल्लानां रोपणार्थे श्रेष्ठा । वैश्वदेवीवृत्तम् ।

वर्त्मावलेखं बहुशस्तद्वच्छोणितमोक्षणम् ॥ ५८ ॥
पुनःपुनर्विरेकं च नित्यमाश्च्योतनाञ्जनम् ।
नावनं धूमपानं च पिल्लरोगातुरो भजेत् ॥ ५९ ॥

स०-पिल्लरोगी वर्त्मावलेखादिकं पुनःपुनर्भजेत् ।

पूयालसे त्वशान्तेऽन्ते दाहः सूक्ष्मशलाकया ।

स०-पूयालसे पुनरशान्ते सत्यन्ते सूक्ष्मशलाकया दाहो हितः ।

चतुर्णवतिरित्यक्ष्णो हेतुलक्षणसाधनैः ॥ ६० ॥
परस्परमसङ्कीर्णाः कार्त्स्न्येन गदिता गदाः ।

स०-इत्येवमक्ष्णश्चतुर्णवति गदा लक्षणहेतुसाधनैरन्योन्यमसङ्कीर्णाः कार्त्स्न्येनोक्ताः ।

सर्वदा च निषेवेत स्वस्थोऽपि नयनप्रियः ॥ ६१ ॥

पुराणयवगोधूमशालिषष्टिककोद्रवान् ।

मुद्गादीन् कफपित्तघ्नान् भूरिसर्पिःपरिप्लुतान् ॥ ६२ ॥

शाकं चैवंविधं मांसं जाङ्गलं दाडिमं सिताम् ।

सैन्धवं त्रिफलां द्राक्षां वारि पाने च नाभसम् ॥ ६३ ॥

आतपत्रं पदत्राणं विधिवद्दोषशोधनम् ।

वर्जयेद्वेगसंरोधमजीर्णाध्यशनानि च ॥ ६४ ॥

क्रोधशोकदिवास्वप्नरात्रिजागरणातपान् ।

विदाहि विष्टम्भकरं यच्चेहाहारभेषजम् ॥ ६५ ॥

स०-स्वस्थोऽपि नयनवल्लभः सन् सदैव पुराणयवादिकं निषेवेत । एवंविधं कफपित्तघ्नं शाकं च । विधिर्विद्यते यस्मिंस्तच्च शोधनं-विरेचनादि, भजेत् ।

तथा वेगसंरोधादिकं वर्जयेत् ।

द्वे पादमध्ये पृथुसन्निवेशे

शिरे गते ते बहुधा च नेत्रे

ता म्रक्षणोद्वर्तनलेपनादीन्

पादप्रयुक्तान्नयने नयन्ति ॥ ६६ ॥

स०-द्वे पादस्य मध्ये पृथुरूपे सिरे । ते च बहुधा नेत्रगते । ताः सिराः अभ्यङ्गादीन् पादप्रयुक्तान्नेत्रं(त्रे)प्रापयन्ति ।

मलौष्ण्यसङ्घट्टनपीडनाद्यै-

स्ता दूषयन्ते नयनानि दुष्टाः ।

भजेत्सदा दृष्टिहितानि तस्मा-

दुपानदभ्यञ्जनधावनानि ॥ ६७ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तरस्थाने सर्वाक्षिरोगप्रतिषेधो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

****

स०-ताश्च मलौष्ण्यादिभिर्दुष्टा नयनानि दूषयन्ते । यत एवं तस्माद् दृष्टिहितानि सर्वदा उपानदभ्यञ्जनादीनि भजेत् । उपजाती वृत्ते ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने सर्वाक्षिरोगप्रतिषेधो नाम षोडशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १६ ॥

****

सप्तदशोऽध्यायः ।

नयनामयादनन्तरं दूरग्रहणसाधर्म्येण कर्णरोगानाह । यथा हि चक्षुर्दूरदेशस्थमपि पश्यति तथा श्रोत्रं दूरस्थमपि शृणोतीत्याह-

अथातः कर्णरोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

प्रतिश्यायजलक्रीडाकर्णकण्डूयनैर्मरुत् ।

मिथ्यायोगेन शब्दस्य कुपितोऽन्यैश्च कोपनैः ॥ १ ॥

प्राप्य श्रोत्रसिराः कुर्याच्छूलं स्रोतसि वेगवत् ।

अर्धावभेदकं स्तम्भं शिशिरानभिनन्दनम् ॥ २ ॥

चिराच्च पाकं पक्वं तु लसीकामल्पशः स्रवेत् ।

श्रोत्रं शून्यमकस्माच्च स्यात्सञ्चारविचारवत् ॥ ३ ॥

स०-प्रतिश्यायेत्यादिभिः शब्दस्य च मिथ्याभियोगेन पवनः कुपितोऽपरैरपि सर्वनिदानैः कुपितः श्रोत्रसिराः प्राप्य स्रोतसि-कर्णविवरे, शूलं वेगवत् कुर्यात् । तथाऽर्धावभेदकं शिरोरोगं स्तम्भं कर्णस्यैव, तथा शीतस्यानभिनन्दनं चिरेण च पाकं कुर्यात् । पक्वं तु श्रोत्रमल्पशो लसीकां स्रवेत् । अकस्माच्च शून्यं स्यात् । सञ्चारविचारवच्च-स्थगितास्थगितं च यथा, स्यात् ।

शूलं पित्तात् सदाहोषाशीतेच्छाश्वयथुज्वरम् ।
आशुपाकं प्रपक्कं च सपीतलसिकास्त्रुति ॥ ४ ॥
सा लसीका स्पृशेद्यद्यत्तत्तत्पाकमुपैति च ॥

स०-पित्तेन शूलं दाहाद्यन्वितं स्यात् । तत्र ऊषा-प्रादेशिकः सन्तापः । दाहः-सर्वाङ्गीणस्तीव्रोष्मा सदाऽरतिमान् । तथाऽऽशु पाको यस्मिंस्तदेवम् । तथा प्रपक्कं च सपीतलसिकास्त्रुति स्यात् । सा च लसीका यद्यदङ्गं स्पृशेत् तत् तत् पाकं गच्छति ।

कफाच्छिरोहनुग्रीवागौरवं मन्दता रुजः ॥ ५ ॥
कण्डूः श्वयथुरुष्णेच्छा पाकाच्छ्वेतघनस्त्रुतिः ।

स०-कफाच्छिरआदिगौरवं जायते । रुजो मन्दत्वं कण्ड्वादि च स्यात् । पाकाच्छ्वेता घना च स्त्रुतिः स्यात् ।

करोति श्रवणे शूलमभिघातादिदूषितम् ॥ ६ ॥
रक्तं पित्तसमानार्तिं किञ्चिद्वाऽधिकलक्षणम् ।

स०-रक्तमभिघातादिदूषितं कर्णे शूलं करोति । किम्भूतं रक्तम् ? पित्तेन समा पीडा यस्मिंस्तदेवम् । किञ्चिच्चाधिकलक्षणम् ।

शूलं समुदितैर्दोषैः सशोफज्वरतीव्ररुक् ॥ ७ ॥

पर्यायादुष्णशीतेच्छं जायते श्रुतिजाड्यवत् ।

पक्वं सितासितारक्तघनपूयप्रवाहि च ॥ ८ ॥

स०-समुदितैः-सन्निपतितैर्दोषैः, शूलं शोफादियुतं जायते । तथा पर्यायेणोष्णशीतेच्छं श्रुतिजाड्ययुक्तं च । पक्वं सितासितारक्तघनं पूयं प्रवहति ।

शब्दवाहिसिरासंस्थे शृणोति पवने मुहुः ।

नादानकस्माद्विविधान् कर्णनादं वदन्ति तम् ॥ ९ ॥

स०-शब्दवाहिनीषु सिरासु गते वाते मुहुः शब्दान् विविधानकस्माच्छृणोति । तं कर्णनादं वदन्ति ।

श्लेष्मणाऽनुगतो वायुर्नादो वा समुपेक्षितः ।

उच्चैः कृच्छ्राच्छ्रुतिं कुर्याद्बधिरत्वं क्रमेण च ॥ १० ॥

स०-वायुः श्लेष्मणाऽनुगतः कर्णनादो वा समुपेक्षितः-अचिकित्सितः, कर्णे-श्रोत्रे, उच्चैः कृच्छ्राच्छ्रुतिं-श्रवणं, कुर्यात् । क्रमेण बधिरत्वं-बाधिर्यं च, कुर्यात् ।

वातेन शोषितः श्लेष्मा श्रोतो लिम्पेत्ततो भवेत् ।

रुग्गौरवं पिधानं च स प्रतीनाहसंज्ञितः ॥ ११ ॥

स०-वातेन श्लेष्मा शोषितः श्रोतो लिम्पेत् । ततो रुग्गौरवं तस्य स्रोतसो गुरुत्वं स्यात्, स्थगनं च । स प्रतीनाहसंज्ञको गदः ।

कण्डूशोफौ कफाच्छ्रोत्रे स्थिरौ तत्संज्ञया स्मृतौ ।

स०-कफात् कण्डूशोफौ कर्णे स्थिरौ तत्संज्ञौ कण्डूशोफाख्यौ भवतः ।

कफो विदग्धः पित्तेन सरुजं नीरुजं त्वपि ॥ १२ ॥
घनपूतिबहुक्लेदं कुरुते पूतिकर्णकम् ।

स०-कफः पित्तेन विदग्धः सरुजं नीरुजं वा घनपूतिबहुक्लेदं पूतिकर्णकमनुगतार्थं कुरुते ।

वातादिदूषितं श्रोत्रं मांसासृक्क्लेदजा रुजम् ॥ १३ ॥
खादन्तो जन्तवः कुर्युस्तीव्रां स कृमिकर्णकः ।

स०-वातादिभिः दूषितं श्रोत्रं जन्तवो भक्षयन्तो मांसादिक्लेदजां तीव्रां रुजं कुर्युः । स कृमिकर्णकाख्यः ।

श्रोत्रकण्डूयनाज्जाते क्षते स्यात्पूर्वलक्षणः ॥ १४ ॥
विद्रधिः, पूर्ववच्चान्यः

स०-श्रोत्रकण्डूयनाज्जाते क्षते पूर्वोक्तलक्षणो विद्रधिः स्यात् । निदाने ह्येवमुक्तम् (हृ. नि. अ. ११ । २)-"यः शोफो बहिरन्तर्वा महामूलो महारुजः । वृत्तः स्यादायतो यो वा स्मृतः षोढा स विद्रधिः ॥" इति । तद्वदिह विद्रधिसामान्यात् कर्णविद्रधिरेक एवोक्तः ।

शोफोऽर्शोऽर्बुदमीरितम् ।

तेषु रुक् पूतिकर्णत्वं बधिरत्वं च बाधते ॥ १५ ॥

स०-अर्शोऽर्बुदं च तदीरितमिति कर्णार्शः कर्णार्बुदमिति। तत्र ह्युक्तम् (हृ.उ.अ.८।१३) -"अर्शोऽधिमांसं वर्त्मान्तः स्तब्धं स्निग्धं सदाहरुक् । रक्तं रक्तेन तत्स्रावि छिन्नं छिन्नं विवर्धते ॥" इति । अर्बुदस्य तु लक्षणम् (हृ. उ. अ. ८।२४)-"वर्त्मान्तर्मांसपिण्डाभः श्वयथुर्ग्रथितोऽरुजः । सास्रैः स्यादर्बुदो दोषैर्विषमो बाह्यतश्चलः ॥" इति । तेषु-अर्शोऽर्बुदेषु, रुग् बाधते पूतिकर्णत्वं बधिरत्वं च ।

गर्भेऽनिलात्सङ्कुचिता शष्कुली कुचिकर्णकः ।

स०-वाताद्गर्भे-अभ्यन्तरे, सङ्कुचिता शष्कुली कुचिकर्णसंज्ञः ।

एको नीरुगनेको वा गर्भे मांसाङ्कुरः स्थिरः ॥ १६ ॥

पिप्पली पिप्पलीमानः

स०-मांसांङ्कुरो गर्भे स्थिर एकोऽनेको वा नीरुजः पिप्पलीत्युच्यते, कर्णपिप्पलीत्यर्थः । स च मांसांङ्कुरः पिप्पलीमानः ।

सन्निपाताद्विदारिका ।

सवर्णः सरुजः स्तब्धः श्वयथुः, स उपेक्षितः ॥ १७ ॥

कटुतैलनिभं पक्वः स्रवेत् कृच्छ्रेण रोहति ।

सङ्कोचयति रूढा च सा ध्रुवं कर्णशष्कुलीम् ॥ १८ ॥

स०-सन्निपातेन विदारिकाख्यः श्वयथुः स्तब्धस्तथा सवर्णः सरुजः । स उपेक्षितः सन् कटुतैलनिभं स्रवेत् । कृच्छ्रेण रोहति । सा च विदारिका रूढा सती निश्चितं कर्णशष्कुलीं सङ्कोचयति ।

सिरास्थः कुरुते वायुः पालीशोषं तदाह्वयम् ।

स०-सिरास्थो वायुः पालीशोषं तदाह्वयं-पालीशोषसंज्ञं, कुरुते ।

कृशा दृढा च तन्त्रीवत् पाली वातेन तन्त्रिका ॥ १९ ॥

स०-वातेन पाली कृशा दृढा च तन्त्रीव स्यात् । सा तन्त्रीकेत्युच्यते ।

सुकुमारे चिरोत्सर्गात्सहसैव प्रवर्धिते ।

कर्णे शोफः सरुक् पाल्यामरुणः परिपोटवान् ॥ २० ॥

परिपोटः स पवनात्

स०-सुकुमारे कर्णे चिरोत्सर्गात् सहसैव-न तु शनैः, प्रवर्धिते श्वयथुः पाल्यां सरुक् तथा लोहितः परिपोटवांश्च । परिपोटः-स्फुटनम् । स वातात् परिपोटसंज्ञः स्यात् ।

उत्पातः पित्तशोणितात् ।

गुर्वाभरणभाराद्यैः श्यावो रुग्दाहपाकवान् ॥ २१ ॥

श्वयथुः स्फोटपिटिकारागोषाक्लेदसंयुतः ।

स०-पित्तशोणितात् स एवोत्पातसंज्ञः । गुर्वाभरणभारादिभिर्हेतुभूतैः प्रकुपितात् पित्तशोणितात् शोफो रुगादिमान् स्फोटादिसंयुतः । श्यावोऽनुगतार्थः ।

पाल्यां शोफोऽनिलकफात्सर्वतो निर्व्यथः स्थिरः ॥ २२ ॥

स्तब्धः सवर्णः कण्डूमानुन्मन्थो गल्लिरश्च सः ।

स०-वातकफात् पाल्यां शोफः सर्वतो निर्व्यथः स्थिरः स्तब्धः समानवर्णः कण्डूयुत उन्मन्थ उच्यते । स एव गल्लिराख्यः ।

दुर्विद्धे वर्धिते कर्णे सकण्डूदाहपाकरुक् ॥ २३ ॥

श्वयथुः सन्निपातोत्थः स नाम्ना दुःखवर्धनः ।

स०-कर्णे दुर्विद्धे सति कण्ड्वादिसंयुतः शोफः सन्निप्पातात्मको दुःखवर्धनसंज्ञः ।

कफासृक्कृमिजाः सूक्ष्माः सकण्डूक्लेदवेदनाः ॥ २४ ॥

लेह्याख्याः पिटिकास्ता हि लिह्युः पालीमुपेक्षिताः ।

स०-कफरक्तजकृमिजाः सूक्ष्माः कण्ड्वादियुता लेह्याख्याः पिटिकाः । यस्मात्ता उपेक्षिताः पालीं लिह्युः ।

पिप्पली सर्वजं शूलं विदारी कुचिकर्णकः ॥ २५ ॥

एषामसाध्याः, याप्यैका तन्त्रिकाऽन्यांस्तु साधयेत् ।

पञ्चविंशतिरित्युक्ताः कर्णरोगा विभागतः ॥ २६ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तरस्थाने कर्णरोगविज्ञानीयो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

****

स०-पिप्पल्यादयश्चत्वारो रोगा एषां मध्येऽसाध्याः । तन्त्रिका याप्या । अन्यांस्तु विंशतिरोगान् साधयेत् । इति-एवं प्रागुक्तेन प्रकारेण, पञ्चविंशतिरामया विभागेनोक्ताः । अनेनान्यतन्त्रकृतां सङ्कीर्णकर्णरोगकथनं सूचयति । सङ्ख्यानं च सुखस्मरणार्थमत्र कृतमिति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने कर्णरोगविज्ञानीयो नाम सप्तदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १७ ॥

****

अष्टादशोऽध्यायः ।

अस्मादनन्तरमेतच्चिकित्सोच्यत इत्याह-

अथातः कर्णरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

कर्णशूले पवनजे पिबेद्रात्रौ रसाशितः ।
वातघ्नसाधितं सर्पिः, कर्णं स्विन्नं च पूरयेत् ॥ १ ॥
पत्राणां पृथगश्वत्थबिल्वार्कैरण्डजन्मनाम् ।
तैलसिन्धूत्थदिग्धानां स्विन्नानां पुटपाकतः ॥ २ ॥
रसैः कवोष्णैस्तद्वच्च मूलकस्यारलोरपि ।

स०-वातोद्भवे कर्णशूले मांसरसेन भोजितो वातघ्नद्रव्यसाधितं घृतं निशि पिबेत् ।

कर्णं च स्विन्नं सन्तं पृथगश्वत्थादिजानां पत्राणां तैलसैन्धवदिग्धानां पुटपाकतः स्विन्नानां रसैः कोष्णैः पूरयेत् । तथैव मूलकस्य रसेन स्योनाकस्य च रसेन पूरयेत् ।

गणे वातहरेऽम्लेषु मूत्रेषु च विपाचितः ॥ ३ ॥
महास्नेहो द्रुतं हन्ति सुतीव्रामपि वेदनाम् ।

स०-वातहरे गणेऽम्लेषु मूत्रेषु च-गोमूत्रादिषु, विपाचितो महास्नेहो द्रागेव सुदारुणामपि पीडां जयति ।

महतः पञ्चमूलस्य काष्ठात्क्षौमेण वेष्टितात् ॥ ४ ॥
तैलसिक्तात्प्रदीप्ताग्रात् स्नेहः सद्यो रुजापहः ।

स०-महतः पञ्चमूलस्य एकतमात् काष्ठात् क्षौमेण वेष्टितात् तैलसिक्तात् प्रज्वलितात् ग्राह्य् ः स्नेहः । स कर्णे निषिक्तः सद्यो रुजाहृत् ।

योज्यश्चैवं भद्रकाष्ठात्कुष्ठात्काष्ठाच्च सारलात् ॥ ५ ॥

स०-एवं-अनेनैव विधिना, देवदारुकाष्ठात् कुष्ठात् सरलकाष्ठाच्च च्युतः स्नेहो-रसो, योज्यः ।

वातव्याधिप्रतिश्यायविहितं हितमत्र च ।

स०-वातव्याधौ प्रतिश्याये च यद्विहितं भेषजं तच्चात्र हितम् ।

वर्जयेच्छिरसा स्नानं शीताम्भःपानमह्न्यपि ॥ ६ ॥

स०-शिरसा सह स्नानं वर्जयेत् । शीतजलपानं दिवाऽपि न कार्यम्, रात्रौ तु सर्वथा वर्ज्यमेवेत्यर्थः ।

पित्तशूले सितायुक्तघृतस्निग्धं विरेचयेत् ।
द्राक्षायष्टिशृतं स्तन्यं शस्यते कर्णपूरणम् ॥ ७ ॥

स०-पित्तशूले सितान्वितघृतेन स्निग्धं विरेचयेत् । द्राक्षामधुकसिद्धं स्त्रीक्षीरं कर्णपूरणं हितम् ।

यष्ट्यनन्ताहिमोशीरकाकोलीरोध्रजीवकैः ।
मृणालबिसमञ्जिष्ठासारिवाभिश्च साधयेत् ॥ ८ ॥
यष्टीमधुरसप्रस्थक्षीरद्विप्रस्थसंयुतम् ।
तैलस्य कुडवं नस्यपूरणाभ्यञ्जनैरिदम् ॥ ९ ॥
निहन्ति शूलदाहोषाः केवलं क्षौद्रमेव वा ।

स०-यष्ट्यादिभिः कल्कैर्मधुकक्काथप्रस्थेन क्षीरस्य द्विप्रस्थेन च संयुतं तैलकुडवं साधयेत् । नस्यकर्णपूरणाभ्यञ्जनैरिदं शूलादीन् हन्ति । केवलं क्षौद्रं वा ।

यष्ट्यादिभिश्च सघृतैः कर्णौ दिह्यात्समन्ततः ॥ १० ॥

स०-यष्ट्यादिभिः-पूर्वोक्तैः, ससर्पिकैः कर्णौ च परितो लिम्पेत् ।

वामयेत् पिप्पलीसिद्धसर्पिःस्निग्धं कफोद्भवे ।
धूमनावनगण्डूषस्वेदान् कुर्यात्कफापहान् ॥ ११ ॥

स०-कफोत्थे पिप्पलीपक्वघृतस्निग्धं वामयेत् । धूमादींश्च कफघ्नान् विदध्यात् ।

लशुनार्द्रकशिग्रूणां मुरुङ्ग्या मूलकस्य च ।
कदल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कदुष्णः कर्णपूरणे ॥ १२ ॥

स०-लशुनादीनां पृथक् पृथक् स्वरसः कर्णपूरणे कोष्णः श्रेष्ठः ।

अर्काङ्कुरानम्लपिष्टांस्तैलाक्तांल्लवणान्वितान् ।
सन्निधाय स्नुहीकाण्डे कोरिते तच्छदावृतान् ॥ १३ ॥
स्वेदयेत्पुटपाकेन स रसः शूलजित्परम् ।

स०-अर्काङ्कुरानम्लेन-काञ्जिकेन, पिष्टांस्तैलेन रूक्षि(षि)तान् लवणान्वितान् स्नुहीकाण्डे कोरिते सन्निधाय तस्याः-स्नुह्याः, पत्रैरावृतान् पुटपाकेन स्वेदयेत् । स रसः परं शूलजित् ।

रसेन बीजपूरस्य कपित्थस्य च पूरयेत् ॥ १४ ॥
सुक्तेन पूरयित्वा वा फेनेनान्ववचूर्णयेत् ।

स०-तथा बीजपूरस्य रसेन कपित्थरसेन च पूरयेत् । अथवा सुक्तेन पूरयित्वा समुद्रफेनचूर्णैरवचूर्णयेत् ।

अजाविमूत्रवंशत्वक्सिद्धं तैलं च पूरणम् ॥ १५ ॥
सिद्धं वा सार्षपं तैलं हिङ्गुतुम्बुरुनागरैः ।

स०-अजाविमूत्राभ्यां वंशत्वचा च सिद्धं तैलं पूरणं हितम् । सार्षपं तैलं हिङ्गुतुम्बुरुशुण्ठीभिः सिद्धं पूरणं हितम् ।

रक्तजे पित्तवत्कार्यं सिरां चाशु विमोक्षयेत् ॥ १६ ॥

स०-रक्तजे कर्णशूले पित्तवत्कार्यम् । शीघ्रं च सिरां विमोक्षयेत् ।

पक्के पूयवहे कर्णे धूमगण्डूषनावनम् ।
युञ्ज्यान्नाडीविधानं च दुष्टव्रणहरं च यत् ॥ १७ ॥

स०-पक्के पूयवहे कर्णे धूमादिकं योज्यम् । नाडीविधानं च योज्यम् । दुष्टव्रणघ्नं यच्च तच्च योज्यम् ।

स्रोतः प्रमुज्य दिग्धं तु द्वौ कालौ पिचुवर्तिभिः ।
पुरेण धूपयित्वा तु माक्षिकेण प्रपूरयेत् ॥ १८ ॥

सुरसादिगणक्वाथफाणिताक्तां च योजयेत् ।
पिचुवर्तिं सुसूक्ष्मैश्च तच्चूर्णैरवचूर्णयेत् ॥ १९ ॥

स०-पिचुवर्तिभिश्च कर्णस्रोतो दिग्धं-पूयेन, द्वौ कालौ प्रमृज्य गुग्गुलुना धूपयित्वा ततो माक्षिकेण पूरयेत् । सुरसादिगणक्वाथकृतफाणिताक्तां पिचुवर्तिं च योजयेत् । सुसूक्ष्मैस्तच्चूर्णैः-सुरसादिरजोभिः, अवचूर्णयेत् कर्णस्रोतः ।

शूलक्लेदगुरुत्वानां विधिरेष निवर्तकः ।

स०-शूलादीनां निवर्तको विधिरेषः ।

प्रियङ्गुमधुकाम्बष्ठाधातक्युत्पलपर्णिभिः ॥ २० ॥
मञ्जिष्ठालोध्रलाक्षाभिः कपित्थस्य रसेन च ।
पचेत्तैलं तदास्रावं निगृह्णात्याशु पूरणात् ॥ २१ ॥

स०-प्रियङ्ग्वादिभिः कपित्थरसेन तैलं पचेत् । तत्पूरणाद्द्रागेवास्रावं निर्हरति ।

नादबाधिर्ययोः कुर्याद् वातशूलोक्तमौषधम् ।
श्लेष्मानुबन्धे श्लेष्माणं प्राग्जयेद्वमनादिभिः ॥ २२ ॥

स०-नादे बधिरत्वे च वातशूलोक्तमौषधं कुर्यात् ।
श्लेष्मानुबन्धे प्राक् श्लेष्माणं वमनादिभिर्जयेत् ।

एरण्डशिग्रुवरुणमूलकात्पत्रजे रसे ।
चतुर्गुणे पचेत्तैलं क्षीरे चाष्टगुणोन्मिते ॥ २३ ॥
यष्ट्याह्वाक्षीरकाकोलीकल्कयुक्तं निहन्ति तत् ।
नादबाधिर्यशूलानि नावनाभ्यङ्गपूरणैः ॥ २४ ॥

स०-एरण्डादिपत्रजे रसे चतुर्गुणे क्षीरे चाष्टगुणे यष्टिकादिकल्कयुतं तैलं पचेत् । तच्च नावनादिभिर्नादादीन् हन्ति ।

पक्कं प्रतिविषाहिङ्गुमिशित्वक्स्वर्जिकोषणैः ।
ससुक्तैः पूरणात्तैलं रुक्ऽऽस्रावाश्रुतिनादनुत् ॥ २५ ॥

स०-प्रतिविषादिभिः संयुक्तं तैलं पक्कं पूरणाद्रुजादिजित् ।

कर्णनादे हितं तैलं सर्षपोत्थं च पूरणे ।

स०-सर्षपोद्भवं च तैलं कर्णनादे हितम् ।

शुष्कमूलकखण्डानां क्षारो हिङ्गु महौषधम् ॥ २६ ॥

शतपुष्पावचाकुष्ठदारुशिग्रुरसाञ्जनम् ।

सौवर्चलयवक्षारस्वर्जिकौद्भिदसैन्धवम् ॥ २७ ॥

भूर्जग्रन्थिबिडं मुस्ता मधुसुक्तं चतुर्गुणम् ।

मातुलुङ्गरसस्तद्वत् कदलीस्वरसश्च तैः ॥ २८ ॥

पक्वं तैलं जयत्याशु सुकृच्छ्रानपि पूरणात् ।

कण्डूं क्लेदं च बाधिर्यपूतिकर्णत्वरुक्कृमीन् ॥ २९ ॥

क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयेषु च ।

स०-शुष्कमूलकखण्डानां क्षारादीनि सामान्यपरिभाषोक्तप्रमाणानि तथा तैलान्मधुयुतं सुक्तं चतुर्गुणं तथा बीजपूररसः कदलीस्वरसश्च चतुर्गुणः । तैरेतैस्तैलं पक्वं पूरणात् सुकृच्छ्रानपि कण्ड्वादीनाशु जयेत् । इदं क्षारतैलं मुखदन्तरोगेषु च श्रेष्ठम् ।

अथ सुप्ताविव स्यातां कर्णौ रक्तं हरेत्ततः ॥ ३० ॥

स०-यदि कर्णौ सुप्ताविव स्यातां तदाऽस्रं हरेत् ।

सशोफक्लेदयोर्मन्दश्रुतेर्वमनमाचरेत् ।

स०-कर्णयोः सशोफक्लेदयोर्मन्दश्रुतेरातुरस्य वमनं प्रयुञ्ज्यात् ।

बाधिर्यं वर्जयेद्बालवृद्धयोश्चिरजं च यत् ॥ ३१ ॥

स०-बाधिर्यं बालवृद्धयोश्चिरजातं च यत्तद्वर्जयेत् ।

प्रतीनाहे परिक्लेद्य स्नेहस्वेदैर्विशोधयेत् ।
कर्णशोधनकेनानु कर्णं तैलस्य पूरयेत् ॥ ३२ ॥
ससुक्तसैन्धवमधोर्मातुलुङ्गरसस्य वा ।
शोधनाद्रूक्षतोत्पत्तौ घृतमण्डस्य पूरणम् ॥ ३३ ॥

स०-प्रतीनाहे स्नेहस्वेदैः परिक्लेद्य कर्णं कर्णशोधनकेन विशोधयेत् । पश्चात्तैलस्य सुक्तादिना युक्तस्य कर्णौ(र्णं) पूरयेत् । तैलस्येति सम्बन्धमात्रे षष्ठी । मातुलुङ्गरसस्य वा सुक्तादियुक्तस्य पूरयेत् । शोधनेन रूक्षतोत्पत्तौ सत्यां घृतमण्डस्य पूरणं हितम् ।

क्रमोऽयं मलपूर्णेऽपि कर्णे

स०-कर्णे मलेन पूर्णेऽप्ययं-प्रतीनाहोक्तः, क्रमः कार्यः ।

कण्ड्वां कफापहम् ।
नस्यादि, तद्वच्छोफेऽपि कटूष्णैश्चात्र लेपनम् ॥ ३४ ॥

स०-कण्ड्वां तथा कफघ्नं नस्यादि ।

शोफेऽपि तथैवायं क्रमः । कटूष्णैश्च लेपनं हितम् ।

कर्णस्रावोदितं कुर्यात्पूतिकृमिणकर्णयोः ।
पूरणं कटुतैलेन विशेषात् कृमिकर्णके ॥ ३५ ॥

स०-पूतिकर्णे कृमि[ण]कर्णे च कर्णस्रावोक्तं चिकित्सितं कुर्यात् । कृमिणकर्णके विशेषात्कटुतैलेन पूरणं हितम् ।

वमिपूर्वा हिता कर्णविद्रधौ विद्रधिक्रिया ।

स०-कर्णविद्रधौ वमनपूर्वा विद्रधिक्रिया शस्ता ।

पित्तोत्थकर्णशूलोक्तं कर्तव्यं क्षतविद्रधौ ॥ ३६ ॥

स०-क्षतविद्रधौ पित्तोत्थकर्णशूलोक्तं सर्वं कर्तव्यम् ।

अर्शोर्बुदेषु नासावद्
स०-अर्शोर्बुदेषु नासावत् चिकित्सा ।

आमा कर्णविदारिका ।
कर्णविद्रधिवत्साध्या यथादोषोदयेन च ॥ ३७ ॥

स०-कर्णविदारिकाऽपक्का कर्णविद्रधिवत् चिकित्स्या, यथादोषोदयेन च ।

पालीशोषेऽनिलश्रोत्रशूलवन्नस्यलेपनम् ।
स्वेदं च कुर्यात् स्विन्नां च पालीमुद्वर्तयेत्तिलैः ॥ ३८ ॥
प्रियालबीजयष्ट्याह्वहयगन्धायवान्वितैः ।

स०-पालीशोषे वातश्रोत्रशूल इव नस्यादि स्वेदं च कुर्यात् । पालीं च स्विन्नां तिलैः प्रियालबीजादियुक्तैरुद्वर्तयेत् ।

ततः पुष्टिकरैः स्नेहैरभ्यङ्गं नित्यमाचरेत् ॥ ३९ ॥

स०-ततः स्नेहैः पुष्टिकृद्भिर्नित्यं साऽभ्यक्तव्या ।

शतावरीवाजिगन्धापयस्यैरण्डजीवकैः ।
तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीनां पुष्टिकृत्परम् ॥ ४० ॥

स०-शतावर्यादिभिस्तैलं सक्षीरं पक्वं पालीनां परं पुष्टिकृत् ।

कल्केन जीवनीयेन तैलं पयसि पाचितम् ।
आनूपमांसक्काथे च पालीपोषणवर्धनम् ॥ ४१ ॥

स०-जीवन्त्यादिगणजेन कल्केन क्षीरे आनूपमांसक्काथे च तैलं पाचितं पालिपोषणं पालीवृद्धिकृच्च ।

पालीं छित्त्वाऽतिसङ्क्षीणां शेषां सन्धाय पोषयेत् ।

स०-पालीमतिसङ्क्षीणां छित्त्वा शेषां सन्धाय वर्धयेत् ।

याप्यैवं तन्त्रिकाख्याऽपि

स०-याप्यैवं तन्त्रिकासंज्ञा ।

परिपोटेऽप्ययं विधिः ॥ ४२ ॥

स०-परिपोटेऽप्येष एव विधिर्याप्याख्यः ।

उत्पाते शीतलैर्लेपो जलौकोहृतशोणिते ।

स०-उत्पाते जलौकोभिरपनीतरक्ते शीतलैर्लेपः ।

जम्ब्वाम्रपल्लवबलायष्टीरोध्रतिलोत्पलैः ॥ ४३ ॥

सधान्याम्लैः समञ्जिष्ठैः सकदम्बैः ससारिवैः ।

सिद्धमभ्यञ्जने तैलं विसर्पोक्तघृतानि च ॥ ४४ ॥

स०-जम्ब्वादिभिः सिद्धं तैलमभ्यङ्गे हितम् । विसर्पोक्तघृतानि च हितानि ।

उन्मन्थेऽभ्यञ्जनं तैलं गोधाकर्कवसान्वितम् ।

तालपत्र्यश्वगन्धार्कबाकुचीफलसैन्धवैः ॥ ४५ ॥

सुरसालाङ्गलीभ्यां च सिद्धं, तीक्ष्णं च नावनम् ।

स०-उन्मन्थे तैलं गोधाकर्कटवसायुक्तं तालपर्ण्यादिभिः सिद्धमभ्यञ्जनं हितम् । तथा सुरसालाङ्गलीभ्यां च तैलं सिद्धं तीक्ष्णं नावनं हितम् ।

दुर्विद्धेऽश्मन्तजम्ब्वाम्रपत्रक्वाथेन सेचिताम् ॥ ४६ ॥

तैलेन पालीं स्वभ्यक्तां सुश्लक्ष्णैरवचूर्णयेत् ।

चूर्णैर्मधुकमञ्जिष्ठाप्रपुण्ड्राह्वनिशोद्भवैः ॥ ४७ ॥

लाक्षाविडङ्गसिद्धं च तैलमभ्यञ्जने हितम् ।

स०-दुर्विद्धेऽश्मन्तकादिक्काथेन सेचितां पालीं तैलेन स्वभ्यक्तां मधुकादिभिः सूक्ष्मरजीकृतैरवचूर्णयेत् । लाक्षाविडङ्गसिद्धं तैलमभ्यञ्जने हितम् ।

स्विन्नां गोमयजैः पिण्डैर्बहुशः परिलेहिकाम् ॥ ४८ ॥
विडङ्गसारैरालिम्पेदुरभ्रीमूत्रकल्कितैः ।
कौटजेङ्गुदकारञ्जबीजशम्याकवल्कलैः ॥ ४९ ॥
अथवाऽभ्यञ्जनं तैर्वा कटुतैलं विपाचयेत् ।
सनिम्बपत्रमरिचमदनैर्लेहिकाव्रणे ॥ ५० ॥

स०-परिलेहिकां गोमयजैः पिण्डैर्बहुशः स्विन्नां विडङ्गसारैरुरभ्रीमूत्रकल्कितैरालिम्पेत् । कौटजादिबीजादिभिर्वाऽविमूत्रेण कल्कितैरालिम्पेत् । अथवा तैरेव-कौटजादिभिः, कटुतैलं निम्बादिभिः सह विपाचयेत् लेहिकाव्रणे ।

छिन्नं तु कर्णं शुद्धस्य बन्धमालोच्य यौगिकम् ।
शुद्धास्रं लागयेल्लग्ने सद्यश्छिन्ने विशोधनम् ॥ ५१ ॥

स०-कर्णं तु छिन्नं शुद्धरक्तं शुद्धस्य यौगिकं बन्धमालोच्य लागयेत् । लग्ने कर्णे सद्यश्छिन्ने विशोधनं-विरेकादि ।

अथ कर्णरोगविधानमाह-

अथ ग्रथित्वा केशान्तं कृत्वा छेदनलेखनम् ।
निवेश्य सन्धिं सुषमं न निम्नं न समुन्नतम् ॥ ५२ ॥
अभ्यज्य मधुसर्पिर्भ्यां पिचुप्लोतावगुण्ठितम् ।
सूत्रेणागाढशिथिलं बद्ध्वा चूर्णैरवाकिरेत् ॥ ५३ ॥
शोणितस्थापनैर्व्रण्यमाचारं चादिशेत्ततः ।
सप्ताहादामतैलाक्तं शनैरपनयेत् पिचुम् ॥ ५४ ॥

स०-केशान्तं ग्रथित्वा छेदनं लेखनं च कृत्वा सन्धिं सुषमं निवेश्य न निम्नं न चोन्नतम्, सुषममिति "सुषामादिषु च" इति षत्वम्, अभ्यज्य मधुसर्पिर्भ्यां पिचुप्लोतावगुण्ठितं सूत्रेण न गाढं न च शिथिलं बध्वा शोणितस्थापनैः-मधुकगैरिकादिभिः, अवचूर्णयेत् । ततो व्रणहितमाचारमाचरेत् । सप्ताहादूर्ध्वमामतैलेनाक्तं शनैः पिचुमपनयेत् । सुश्रुते(?) (सङ्ग्रहे) तूक्तम् (सं. उ. अ. २२)-"न कर्णे शोफरागादियुक्ते सन्धानमिष्यते । न घस्मरस्य नात्युष्णे नाविशुद्धतनोरपि ॥" इति ।

सुरूढं जातरोमाणं श्लिष्टसन्धिं समं स्थिरम् ।
सुवर्ष्माणमरोगं च शनैः कर्णं विवर्धयेत् ॥ ५५ ॥

स०-सुरूढादिगुणं च कर्णं शनैर्विवर्धयेत् ।

वर्ष्मरूपमुच्यते(?)-

जलशूकः स्वयङ्गुप्ता रजन्यौ बृहतीफलम् ।

अश्वगन्धाबलाहस्तिपिप्पलीगौरसर्षपाः ॥ ५६ ॥

मूलं कोशातकाश्वघ्नरूपिकासप्तपर्णजम् ।

छुच्छुन्दरी कालमृता गृहं मधुकरीकृतम् ॥ ५७ ॥

जतूका जलजन्मा च तथा शबरकन्दकम् ।

एभिः कल्कैः खरं पक्वं सतैलं माहिषं घृतम् ॥ ५८ ॥

हस्त्यश्वमूत्रेण परमभ्यङ्गात्कर्णवर्धनम् ।

स०-जलशूकादिभिर्गजाश्वयोर्मूत्रैः पिष्टैः सतैलं माहिषं घृतं खरपाकं पक्वमभ्यङ्गात् कर्णवर्धनम् । जलशूकः-शेवालम् । रूपिका-अर्कः । छुच्छुन्दरी-मूषिकाभेदः । सा च कालेन मृता, न तु व्यापादिता । जतूका-चर्मचटिका । जलजन्मा-जलौका । शबरकन्दको-लशुनः ।

अथ कुर्याद्वयस्थस्य छिन्नां शुद्धस्य नासिकाम् ॥ ५९ ॥

छिन्द्यान्नासासमं पत्रं तत्तुल्यं च कपोलतः ।

त्वङ्मांसं नासिकासन्ने रक्षंस्तत्तनुतां नयेत् ॥ ६० ॥

सीव्येद् गण्डं ततः सूच्या सेविन्या पिचुयुक्तया ।

नासाच्छेदेऽथ लिखिते परीवर्त्योपरि त्वचम् ॥ ६१ ॥

कपोलवध्रं सन्दध्यात्सीव्येन्नासां च यत्नतः ।

नाडीभ्यामुत्क्षिपेदन्तः सुखोच्छ्वासप्रवृत्तये ॥ ६२ ॥

आमतैलेन सिक्त्वाऽनु पत्तङ्गमधुकाञ्जनैः ।

शोणितस्थापनैश्चान्यैः सुश्लक्ष्णैरवचूर्णयेत् ॥ ६३ ॥

ततो मधुघृताभ्यक्तं बध्वाऽऽचारिकमादिशेत् ।

ज्ञात्वाऽवस्थान्तरं कुर्यात् सद्योव्रणविधिं ततः ॥ ६४ ॥

छिन्द्याद्रूढेऽधिकं मांसं नासोपान्ताच्च चर्म तत् ।

सीव्येत्ततश्च सुश्लक्ष्णं हीनं संवर्धयेत्पुनः ॥ ६५ ॥

स०-अथेति मङ्गले । कृतमङ्गलस्य वयस्थस्य-तरुणस्य, शुद्धस्य नासिकां छिन्नां कुर्यात् । कथम् ? इत्याह-नासातुल्यं पत्रं छिन्द्यात् । तेन-पत्रेण, तुल्यं कपोलाच्छिन्द्यात् । नासिकातुल्ये देशे त्वचं मांसं च रक्षन् तत्-पत्रं, तनुतां नयेत् । अनन्तरं सूच्या सेविन्या पिचुयुक्तया गण्डं सीव्येत् । अथ नासाछेदे लिखिते तत्त्वचमुपरिवर्त्य कपोलवध्रं सन्दध्यात् । नासां च यत्नेन सीव्येत् । अन्तः-मध्ये, नासिकां नाडीभ्यामुत्क्षिपेत् सुखोच्छ्वासप्रवर्तनाय । तत आमतैलेन सित्तवा पत्तङ्गमधुका-ञ्जनैरवचूर्णयेत् । अन्यैरपि-सिराव्यधविध्युक्तैः शोणितस्थापनैः (हृ. सू. अ. २७।४८), सुश्लक्ष्णैश्चूर्णैरवचूर्णयेत् । अनन्तरं माक्षिकघृताभ्यामभ्यक्तं बध्वा, आचारिकं-स्नेहविध्युक्तं, आदिशेत् । अवस्थान्तरं च ज्ञात्वा सद्योव्रणप्रतिषेधविधिं कुर्यात् । ततो रूढे सत्यधिकं मांसं तच्च नासासमीपादधिकं चर्म छिन्द्यात् । अनन्तरं सीव्येत् । ततः सुश्लक्ष्णं च कृत्वा पुनः सीव्येत् । हीनं च वर्धयेत् ।

निवेशिते यथान्यासं सद्यश्छिन्नेऽप्ययं विधिः ।

स०-सद्यश्छिन्नेऽपि घ्राणे यथान्यासं निवेशिते सत्ययमेव विधिः ।

नाडीयोगाद्विनौष्ठस्य नासासन्धानवद्विधिः ॥ ६६ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तरस्थाने कर्णरोगप्रतिषेधो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

****

स०-नाडीयोगमन्तरेणौष्ठस्यापि छिन्नस्य नासासन्धानतुल्यो विधिरिति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने कर्णरोगप्रतिषेधो नामाष्टादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १८ ॥

****

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथ क्रमप्राप्तं नासारोगविज्ञानं बिभणिषुराह-

अथातो नासारोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

अवश्यायानिलरजोभाष्यातिस्वप्नजागरैः ।

नीचात्युच्चोपधानेन पीतेनान्येन वारिणा ॥ १ ॥

अत्यम्बुपानरमणच्छर्दिबाष्पग्रहादिभिः ।

क्रुद्धा वातोल्बणा दोषा नासायां स्त्यानतां गताः ॥ २ ॥

जनयन्ति प्रतिश्यायं वर्धमानं क्षयप्रदम् ।

स०-अवश्यायादिभिर्वातोल्बणा दोषाः क्रुद्धा नासायां स्त्यानतां-घनत्वं प्राप्ताः, प्रतिश्यायं जनयन्ति । किम्भूतम् ? विवर्धमानं क्षयप्रदम् ।

तत्र वातात्प्रतिश्याये मुखशोषो भृशं क्षवः ॥ ३ ॥

घ्राणोपरोधनिस्तोददन्तशङ्खशिरोव्यथाः ।

कीटिका इव सर्पन्तीर्मन्यते परितो भ्रुवौ ॥ ४ ॥
स्वरसादश्चिरात्पाकः शिशिराच्छकफस्रुतिः ।

स०-[तत्र-] तेषु रोगेषु वातपित्तकफाद्युत्थेषु मध्ये, वातात् प्रतिश्याये सति मुखशोषादयः स्युः । भ्रुवौ परितः कीटिकाः सर्पन्तीरिव मन्यते । भृवौ परित इति "अभितः परितः" इति द्वितीया । स्वरसादादयश्च स्युः ।

पित्तात्तृष्णाज्वरघ्राणपिटिकासम्भवभ्रमाः ॥ ५ ॥
नासाग्रपाको रूक्षोष्णताम्रपीतकफस्रुतिः ।

स०-पित्तात् प्रतिश्याये सति तृष्णादयो भवन्ति । घ्राणमध्ये पिटिका घ्राणपिटिकाः, तासां सम्भवः । नासाया अग्रे पाको नासाग्रपाकः ।

कफात्कासोऽरुचिः श्वासो वमथुर्गात्रगौरवम् ॥ ६ ॥
माधुर्यं वदने कण्डूः स्निग्धशुक्लकफस्रुतिः ।

स०-कफात् प्रतिश्याये सति कासादयः स्युः ।

सर्वजो लक्षणैः सर्वैरकस्माद्वृद्धिशान्तिमान् ॥ ७ ॥

स०-त्रिदोषजः प्रतिश्यायः सर्वदोषलक्षणैर्युतः । अकस्मात्-निमित्तं विना, वृद्धिमांश्छान्तिमांश्च ।

दुष्टं नासासिराः प्राप्य प्रतिश्यायं करोत्यसृक् ।
उरसः सुप्तता ताम्रनेत्रत्वं श्वासपूतिता ॥ ८ ॥
कण्डूः श्रोत्राक्षिनासासु पित्तोक्तं चात्र लक्षणम् ।

स०-रक्तं दुष्टं नासासिराः प्राप्तं प्रतिश्यायं करोति । तस्मिन्नुरसः सुप्तत्व ताम्रनयनत्वादिकं पित्ताभिहितं च लक्षणं स्यात् ।

अथ दुष्टप्रतिश्यायलक्षणमाह-

सर्व एव प्रतिश्याया दुष्टतां यान्त्युपेक्षिताः ॥ ९ ॥
यथोक्तोपद्रवाधिक्यात्स सर्वेन्द्रियतापनः ।
साग्निसादज्वरश्वासकासोरःपार्श्ववेदनः ॥ १० ॥
कुप्यत्यकस्माद्बहुशो मुखदौर्गन्ध्यशोफकृत् ।
नासिकाक्लेदसंशोषशुद्धिरोधकरो मुहुः ॥ ११ ॥
पूयोपमासितारक्तग्रथितश्लेष्मसंस्रुतिः ।
मूर्च्छन्ति चात्र कृमयो दीर्घस्निग्धसिताणवः ॥ १२ ॥

स०-सर्व एव प्रतिश्याया उपेक्षिता दुष्टत्वं यान्ति । स तु-दुष्टपीनसो, यथोक्तोपद्रवाणां-मुखशोषादीनां, आधिक्याद्धेतोः सर्वेन्द्रियतापनो-नासाचक्षुरादीनां खेदकः, अग्निसादादियुतश्च स्यात् । तथा सहसैव पुनः पुनः कुप्यति । मुखदौर्गन्ध्यादिकरः, तथा नासिकाक्लेदादिकरो मुहुः पूयसदृशकृष्णरक्तपिण्डितश्लेष्मस्रुतिः। अत्र च कृमयो मूर्च्छन्ति दीर्घाः स्निग्धाः श्वेताः सुसूक्ष्माश्च ।

पक्वलिङ्गानि तेष्वङ्गलाघवं क्षवथोः शमः ।
श्लेष्मा सचिक्कणः पीतोऽज्ञानं च रसगन्धयोः ॥ १३ ॥

स०-तेषु-प्रतिश्यायेषु, पक्वलक्षणानि । तद्यथा,-अङ्गस्य-शरीरस्य लाघवं स्यात्, क्षुतेश्च शमः, कफः सचिक्कणः पीतो, रसगन्धयोश्चाज्ञानमिति ।

भृशक्षवाख्यं लक्षयितुमाह-

तीक्ष्णाघ्राणोपयोगार्करश्मिसूत्रतृणादिभिः ।
वातकोपिभिरन्यैर्वा नासिकातरुणास्थनि ॥ १४ ॥
विघट्टितेऽनिलः क्रुद्धो रुद्धः शृङ्गाटकं व्रजेत् ।
निवृत्तः कुरुतेऽत्यर्थं क्षवथुं स भृशक्षवः ॥ १५ ॥

स०-तीक्ष्णस्य-मरीचादेः, घ्राणात्-सिंहनात्, तथा रविरश्म्यादिभिर्वातकोपिभिरन्यैर्वा नासातरुणास्थनि विघट्टिते सति वायुः कृद्धो रुद्धः शृङ्गाटकं गच्छेत् । स निवृत्तः सन् अत्यन्तं छिक्कां कुरुते । स भृशक्षव उच्यते ।

शोषयन्नासिकास्त्रोतः कफं च कुरुतेऽनिलः ।

शूकपूर्णाभनासात्वं कृच्छ्रादुच्छ्वसनं ततः ॥ १६ ॥

स्मृतोऽसौ नासिकाशोषो

स०-शोषयन्नासिकास्त्रोतः कफं च वायुः शूकपूर्णाभनासात्वं कुरुते । ततः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं स्यात् । असौ नासिकाशोषः स्मृतः ।

नासानाहे तु जायते ।

नद्धत्वमिव नासायाः श्लेष्मरुद्धेन वायुना ॥ १७ ॥

निःश्वासोच्छ्वाससंरोधात् स्त्रोतसी संवृते इव ।

स०-नासानाहाख्ये रोगे जाते सति घ्राणस्य नद्धत्वं-आपूरमिव, जायते । श्लेष्मणा रुद्धेन वातेन निःश्वासोच्छ्वाससंरोधात् स्त्रोतसी संवृते इव स्याताम् ।

पचेन्नासापुटे पित्तं त्वङ्मांसं दाहशूलवत् ॥ १८ ॥

स घ्राणपाकः

स०-पित्तं कर्तृ नासापुटे त्वङ्मांसं सदाहशूलं पचेत् स घ्राणपाकाख्यः ।

स्त्रावस्तु तत्संज्ञः श्लेष्मसम्भवः ।

अच्छो जलोपमोऽजस्त्रं विशेषान्निशि जायते ॥ १९ ॥

स०-स्रावस्तु तत्संज्ञो-घ्राणस्रावाख्यः । स च कफादेव केवलाद्भवति । अच्छो जलसदृशो नित्यं स्रावो जायते, विशेषेण रात्रौ ।

कफः प्रवृद्धो नासायां रुद्ध्वा स्रोतांस्यपीनसम् ।

कुर्यात्सघुर्घुरश्वासं पीनसाधिकवेदनम् ॥२०॥

अवेरिव स्रवत्यस्य प्रक्लिन्ना तेन नासिका ।

अजस्रं पिच्छिलं पीतं पक्वं सिङ्घाणकं घनम् ॥२१॥

स० -कफो नासायां प्रवृद्धो रुद्ध्वा स्रोतांस्यपीनसं घुर्घुरश्वासयुतं पीनसाधिकरुजं कुर्यात् । तेन-अपीनसेन, अस्य रोगिणो मेषस्येवानवरतं प्रक्लिन्ना नासिका पिच्छिलादियुक्तं कफं सिङ्घाणकं स्रवति ।

रक्तेन नासा दग्धेव बाह्यान्तः स्पर्शनासहा ।

भवेद्धूमोपमोच्छ्वासा सा दीप्तिर्दहतीव च ॥ २२ ॥

स०-रक्तेन नासा दग्धेव बाह्यतोऽन्तरतश्च स्पर्शनं न सहते । तथा धूमोपमोच्छ्वासा दहतीव च । सा दीप्तिसंज्ञा रोगजातिः ।

तालुमूले मलैर्दुष्टैर्मारुतो मुखनासिकात् ।

श्लेष्मा च पूतिर्निर्गच्छेत् पूतिनासं वदन्ति तम् ॥ २३ ॥

स०-तालुमूले दोषैर्दुष्टैर्मुखनासिकाद् वायुः कफश्च पूतिर्निर्गच्छेत्, तं पूतिनासं वदन्ति ।

निचयादभिघाताद्वा पूयासृङ्नासिका स्रवेत् ।
तत्पूयरक्तमाख्यातं शिरोदाहरुजाकरम् ॥ २४ ॥

स०-सन्निपातादभिघाताद्वा नासा पूयासृक् स्रवेत् । तत्पूयरक्तसंज्ञं शिरोदाहरुजाकरमाख्यातम् ।

पित्तश्लेष्मावरुद्धोऽन्तर्नासायां शोषयेन्मरुत् ।
कफं स शुष्कः पुटतां प्राप्नोति पुटकं तु तत् ॥ २५ ॥

स०-पित्तश्लेष्मावरुद्धो वायुरन्तर्नासायां शोषयेत्कफम् । स च-कफः, शुष्क[ः] पुटतां प्राप्नोति । पुटकं तदुच्यते ।

अर्शोर्बुदानि विभजेद्दोषलिङ्गैर्यथायथम् ।

स०-अर्शांस्यर्बुदानि च दोषलिङ्गैर्यथास्वं जानीयत् ।

सर्वेषु कृच्छ्रोच्छ्वसनं पीनसः प्रततं क्षुतिः ॥ २६ ॥
सानुनासिकवादित्वं पूतिनासः शिरोव्यथा ।

स०-सर्वेषु-अर्शःस्वर्बुदेषु च, कृच्छ्रादुच्छ्वसनम् । तथा पीनसोऽनवरतं क्षवः, तथा सानुनासिकभाषितं, तथा पूतिनासः शिरोव्यथेति स्युः ।

अष्टादशानामित्येषां यापयेद्दुष्टपीनसम् ॥ २७ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तरस्थाने नासारोगविज्ञानीयो नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

****

स०-एषामष्टादशानां पीनसादीनां मध्ये दुष्टपीनसं यापयेदिति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने नासारोगविज्ञानीयो नामैकोनविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १९ ॥

****

विंशोऽध्यायः ।

अधुना नासाचिकित्साभणनावसर इत्याह-

अथातो नासारोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

सर्वेषु पीनसेष्वादौ निवातागारगो भजेत् ।

स्नेहनस्वेदवमनधूमगण्डूषधारणम् ॥ १ ॥

वासो गुरूष्णं शिरसः सुघनं परिवेष्टनम् ।

लघ्वम्ललवणं स्निग्धमुष्णं भोजनमद्रवम् ॥ २ ॥

धन्वमांसगुडक्षीरचणकत्रिकटूत्कटम् ।

यवगोधूमभूयिष्ठं दधिदाडिमसारिकम् ॥ ३ ॥

बालमूलकजो यूषः कुलत्थोत्थश्च पूजितः ।

कवोष्णं दशमूलाम्बु जीर्णां वा वारुणीं पिबेत् ॥ ४ ॥

स०-पीनसेष्वखिलेष्वपि निवातवेश्मस्थितः सन् स्नेहनस्वेदनवमनधूमान् गण्डूषधारणं च सेवेत् । तथा वस्त्रं गुरूष्णस्वभावं कौशेयाविकादिभिर्मूर्ध्नः परिवेष्टनं सुघनं भजेत् । तथा भोजनं लघ्वादिगुणं भजेत् । दाडिमं श्रेष्ठं-दाडिमसारम् । दधिदाडिमसाधितमिति केचित् पठन्ति । बालमूलकोत्थो यूषः कुलत्थजश्च यूषः पूजितः । दशमूलाम्बु कोष्णं प्रसन्नां वा जीर्णां-पुराणां, पिबेत् ।

जिघ्रेच्चोरकतर्कारीवचाजाज्युपकुञ्चिकाः ।

स०-चोरकादीन् जिघ्रेत् ।

व्योषतालीसचविकातिन्तिडीकाम्लवेतसम् ॥ ५ ॥
साग्न्यजाजि द्विपलिकं त्वगेलापत्रपादिकम् ।
जीर्णाद्गुडात्तुलार्धेन पक्वेन वटकीकृतम् ॥ ६ ॥
पीनसश्वासकासघ्नं रुचिस्वरकरं परम्।

स०-व्योषादिकं पृथक् द्विपलदघ्नं, त्वगादिकं द्विकार्षिकं, पुराणगुडेन पञ्चाशत्पलप्रमाणेन पक्वेन वटकीकृतमेतत् पीनसादिहृत् परं रुच्यादिकृत् ।

शताह्वात्वग्बला मूलं स्योनाकैरण्डबिल्वजम् ॥ ७ ॥
सारग्वधं पिबेद्धूमं वसाज्यमदनान्वितम् ।
अथवा सघृतान् सक्तून् कृत्वा मल्लकसम्पुटे ॥ ८ ॥

स०-शताह्वादिकं वसादियुतं धूमं पिबेत् । मल्लकसम्पुटे वा सक्तून् ससर्पिष्कान् कृत्वा धूमं पिबेत् ।

त्यजेत्स्नानं शुचं क्रोधं भृशं शय्यां हिमं जलम् ।

स०-स्नानादीनि त्यजेत् ।

इति सामान्येन चिकित्सामभिधाय विशेषेणाह-

पिबेद्वातप्रतिश्याये सर्पिर्वातघ्नसाधितम् ॥ ९ ॥
पटुपञ्चकसिद्धं वा विदार्यादिगणेन वा ।
स्वेदनस्यादिकां कुर्यात् चिकित्सामर्दितोदिताम् ॥ १० ॥

स०-वातप्रतिश्याये वातघ्नैः-रास्नादिभिः, साधितं घृतं पिबेत् । सैन्धवादिभिः पञ्चभिर्लवणैर्वा सिद्धं, 'विदारिपञ्चाङ्गुल' (हृ. सू. अ. १५।९) इत्यादिना वा सिद्धं घृतं पिबेत् । तथा, अर्दितोक्तां चिकित्सां स्वेदादिकां कुर्यात् ।

पित्तरक्तोत्थयोः पेयं सर्पिर्मधुरकैः शृतम् ।
परिषेकान् प्रदेहांश्च शीतैः कुर्वीत शीतलान् ॥ ११ ॥
धवत्वक्त्रिफलाश्यामाश्रीपर्णीयष्टितिल्वकैः ।
क्षीरे दशगुणे तैलं नावनं सनिशैः पचेत् ॥ १२ ॥

स०-पित्तोत्थे रक्तजे च प्रतिश्याये मधुरद्रव्यैः शृतं सर्पिः पातव्यम् । परिषेकादीन् शीतवीर्यैः शीतलान् कुर्यात् ।

धवत्वगादिभिस्तैलं क्षीरे दशगुणे हरिद्रान्वितैर्नावनं पचेत् ।

कफजे लङ्घनं लेपः शिरसो गौरसर्षपैः ।
सक्षारं वा घृतं पीत्वा वमेत्, पिष्टैस्तु नावनम् ॥ १३ ॥
बस्ताम्बुना पटुव्योषवेल्लवत्सकजीरकैः ।

स०-कफजे लङ्घनं हितम् । तथा शिरसो गौरसर्षपैर्लेपः ।
घृतं सयवक्षारं पीत्वा वमेत् ।
छागमूत्रेण च पिष्टैः सैन्धवादिभिर्नस्यं हितम् ।

कटुतीक्ष्णैर्घृतैर्नस्यैः कवलैः सर्वजं जयेत् ॥१४॥

स० -घृतैः कटुतीक्ष्णैर्नस्यैः कवलैश्च सान्निपातिकं प्रतिश्यायं जयेत् ।

यक्ष्मकृमिक्रमं कुर्वन् यापयेद्दुष्टपीनसम् ।
व्योषोरुबूककृमिजिद्दारुमाद्रीगदेङ्गुदम् ॥ १५ ॥
वार्ताकबीजं त्रिवृता सिद्धार्थः पूतिमत्स्यकः ।
अग्निमन्थस्य पुष्पाणि पीलुशिग्रुफलानि च ॥ १६ ॥
अश्वविड्रसमूत्राभ्यां हस्तिमूत्रेण चैकतः ।

क्षौमगर्भां कृतां वर्तिं धूमं घ्राणास्यतः पिबेत् ॥ १७ ॥

स०-दुष्टपीनसं यापयेत्, यक्ष्महरं कृमिहरं च चिकित्सितं कुर्वन् ।

व्योषादिशिग्रुफलान्तानि तुरगविड्रसमूत्राभ्यां हस्तिमूत्रेण चैकतः पिष्टानि क्षौमगर्भां कृतां वर्तिं नासया मुखेन च पिबेत् ।

क्षवथौ पुटकाख्ये च तीक्ष्णैः प्रधमनं हितम् ।
शुण्ठीकुष्ठकणावेल्लद्राक्षाकल्ककषायवत् ॥ १८ ॥
साधितं तैलमाज्यं वा नस्यं क्षवपुटप्रणुत् ।

स०-क्षवथौ पुटकाख्ये च रोगे तीक्ष्णैः प्रधमनं हितम् ।
शुण्ठ्यादिकल्कक्काथवत् तैलं घृतं वा साधितं नस्यं क्षवं पुटं च हन्ति ।

नासाशोषे बलातैलं पानादौ भोजनं रसैः ॥ १९ ॥
स्निग्धो धूमस्तथा स्वेदो

स०-नासाशोषे बलातैलं पाननस्यादौ हितम् । भोजनं मांसरसैर्हितम् । तथा स्निग्धो धूमः स्वेदश्च हितः ।

नासानाहेऽप्ययं विधिः ।

स०-नासानाहेऽप्येष एव विधिः-चिकित्सेत्यर्थः ।

पाके दीप्तौ च पित्तघ्नं तीक्ष्णं नस्यादि संस्रुतौ ॥ २० ॥

स०-नासापाके दीप्तौ च पित्तघ्नं चिकित्सितम् । संस्रुतौ-स्रावे, तीक्ष्णं नस्यादि हितम् ।

कफपीनसवत्पूतिनासापीनसयोः क्रिया ।

लाक्षाकरञ्जमरिचवेल्लहिङ्गुकणागुडैः ॥ २१ ॥

अविमूत्रद्रुतैर्नस्यं कारयेद्वमने कृते ।

शिग्रुसिंहीनिकुम्भानां बीजैः सव्योषसैन्धवैः ॥ २२ ॥

सवेल्लसुरसैस्तैलं नावनं परमं हितम् ।

स०-पूतिनासापीनसयोः कफपीनसवदुपक्रमः ।

लाक्षादिभिरुरभ्रमूत्रद्रुतैः कृते वमने नस्यं कारयेत् ।

शिग्र्वादीनां बीजैर्व्योषादियुतैस्तैलं पक्वं पूतिनासापीनसयोर्नस्यं हितम् ।

पूयरक्ते नवे कुर्याद् रक्तपीनसवत् क्रमम् ॥ २३ ॥

अतिप्रवृद्धे नाडीवत्

स०-पूयरक्ते नवोत्थे रक्तपीनस इव चिकित्सितं कुर्यात् ।

अतिप्रवृद्धे चास्मिन्नाडीव्रणवदुपक्रमः ।

दग्धेष्वर्शोर्बुदेषु च ।

निकुम्भकुम्भसिन्धूत्थमनोह्वालकणाग्निकैः ॥ २४ ॥

कल्कितैर्घृतमध्वक्तां घ्राणे वर्तिं प्रवेशयेत् ।

शिग्र्वादि नावनं चात्र पूतिनासोदितं भजेत् ॥ २५ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तरस्थाने नासारोगप्रतिषेधो नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

****

स०-अर्शोर्बुदेषु च दग्धेषु निकुम्भादिभिः कल्कितैर्घृतमध्वक्तां घ्राणे वर्तिं प्रवेशयेत् । शिग्र्वादिकं च नस्यं पूतिनासोक्तं भजेदिति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने नासारोगप्रतिषेधो नाम विंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २० ॥

****

एकविंशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तं मुखरोगविज्ञानमभिधित्सुराह-

अथतो मुखरोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

मात्स्यमाहिषवाराहपिशितामकमूलकम् ।
माषसूपदधिक्षीरसुक्तेक्षुरसफाणितम् ॥ १ ॥
अवाक्शय्यां च भजतो द्विषतो दन्तधावनम् ।
धूमच्छर्दनगण्डूषानुचितं च सिराव्यधम् ॥ २ ॥
कृद्धाः श्लेष्मोल्बणा दोषाः कुर्वन्त्यन्तर्मुखं गदान् ।

स० -मात्स्यमाहिषवाराहपिशितादि भजतो दन्तधावनं द्विषतः-असेवमानस्य, धूमादिकं चोचितं द्विषतः, सिराव्यधं च द्विषतः, श्लेष्मोल्बणा दोषाः कृद्धा मुखस्यान्तरे गदान् कुर्वन्ति ।

तत्र खण्डौष्ठ इत्युक्तो वातेनौष्ठो द्विधा कृतः ॥ ३ ॥

स० -तेषु मुखरोगेषु मध्ये पवनादोष्ठो द्विधा कृतः खण्डौष्ठ इति गदितः ।

ओष्ठकोपे तु पवनात् स्तब्धावोष्ठौ महारुजौ ।
दाल्येते परिपाट्येते परुषासितकर्कशौ ॥ ४ ॥

स० -पवनादोष्ठकोपे त्वोष्ठौ स्तब्धौ महारुजौ दाल्येते तथा परिपाट्येते इव । तथा परुषौ कृष्णौ रूक्षौ दृश्येते ।

पित्तात्तीक्ष्णासहौ पीतौ सर्षपाकृतिभिश्चितौ ।
पिटिकाभिर्बहुक्लेदावाशुपाकौ

स० -पित्तेनौष्ठौ तीक्ष्णं न सहेते । पीतौ च स्याताम् । तथा च सर्षपाकृतिभिः पिटिकाभिश्चितौ बहुक्लेदौ शीघ्रपाकौ च ।

कफात्पुनः ॥ ५ ॥
शीतासहौ गुरु शूनौ सवर्णपिटिकाचितौ ।

स० -कफेन शीतासहौ गुरु शूनौ सवर्णैः पिटकैराचितौ स्याताम् ।

सन्निपातादनेकाभौ दुर्गन्धास्रावपिच्छिलौ ॥ ६ ॥
अकस्मान्म्लानसंशूनरुजौ विषमपाकिनौ ।

स ० -सन्निपातादोष्ठौ नानावर्णपिटकैराचितौ दुर्गन्धस्रावपिच्छिलौ सहसैव म्लानौ कदाचित्संशूनौ विषमपाकिनौ वा ।

रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ ॥ ७ ॥
खर्जूरसदृशं चात्र क्षीणे रक्तेऽर्बुदं भवेत् ।

स० -रक्तेन युक्तौ रुधिरं स्रवन्तौ रक्तप्रभौ च । क्षीणे रक्ते खर्जूराकारमर्बुदमोष्ठौ स्यात् ।

मांसपिण्डोपमौ मांसात्स्यातां मूर्च्छत्कृमी क्रमात् ॥ ८ ॥

स० -मांसेन मांसपिण्डोपमावोष्ठौ । क्रमेण च मूर्च्छत्कृमी स्याताम् । मूर्च्छन्ति कृमयो ययोरिति मूर्च्छत्कृमी । तयोः कृमयो जायन्त इत्यर्थः ।

तैलाभश्वयथुक्लेदौ सकण्ड्वौ मेदसा मृदू ।

स० -मेदसा तैलाभः शोफः क्लेदश्च ययोस्तावेवम् । तथा कण्डूयुतौ मृदू चौष्ठौ स्याताम् ।

क्षतजाववतीर्येते पाट्येते चासकृत्पुनः ॥ ९ ॥
ग्रथितौ च पुनः स्यातां कण्डूलौ दशनच्छदौ ।

स० -क्षतजावसकृदवदीर्येते परिपाट्येते-भेद्येते इव, ग्रथितौ च पुनरोष्ठौ स्यातां सकण्डूकौ च ।

जलबुद्बुदवद्वातकफादोष्ठे जलार्बुदम् ॥ १० ॥

स० -वातकफात् जलबुद्बुदाकारं जलार्बुदमोष्ठे स्यात् । इत्येकादश ओष्ठे ।

गण्डालजी स्थिरः शोफो गण्डे दाहज्वरान्वितः ।

स० -स्थिरः शोफो गण्डप्रदेशे दाहज्वरयुतो गण्डालजीत्युच्यते । इत्येको गण्डे ।

वातादुष्णसहा दन्ताः शीतस्पर्शेऽधिकव्यथाः ॥ ११ ॥
दाल्यन्त इव शूलेन शीताख्यो दालनश्च सः ।

स ० -वातेन दन्ता उष्णसहाः शीतस्पर्शेऽधिकव्यथाः, शूलेन दाल्यन्त इव च । असौ शीतदन्तसंज्ञो दालनश्चोक्तः ।

दन्तहर्षे प्रवाताम्लशीतभक्षाक्षमा द्विजाः ॥ १२ ॥
भवन्त्यम्लाशनेनेव सरुजाश्चलिता इव ।

स० -दन्तहर्षे प्रचण्डवातस्याम्लशीतभक्षस्या (स्य चा)-सहाः, द्विजाः तथाऽम्लाशनेनेव सरुजाश्चिलिता इव च स्युः ।

दन्तभेदे द्विजास्तोदभेदरुक्स्फुटनान्विताः ॥ १३ ॥

स० -दन्तभेदे दन्तास्तोदादियुताः स्युः ।

चालश्चलद्भिर्दशनैर्भक्षणादधिकव्यथैः ।

स० -चालाख्यो रोगो दन्तैश्च चलद्भिर्भक्षणादधिकव्यथैश्च स्यात् ।

करालस्तु करालानां दशनानां समुद्गमः ॥ १४ ॥

स० -करालानां दन्तानां समुद्गमः करालाख्यो रोगः ।

दन्तोऽधिकोऽधिदन्ताख्यः स चोक्तः खलु वर्धनः ।
जायमानेऽतिरुग् दन्ते, जाते तत्र तु शाम्यति ॥ १५ ॥

स० -अधिको दन्तोऽधिदन्तसंज्ञो रोगः । वर्धनश्च स एवोक्तः । जायमाने तस्मिन् दन्तेऽतिपीडा जायते । जाते तु तस्मिन् पीडा शाम्यति ।

अधावनामलो दन्ते कफो वा वातशोषितः ।
पूतिगन्धिः स्थिरीभूतः शर्करा

स०-अधावनाद्दन्ते मलः कफो वा पवनेन शोषितः पूतिगन्धिः स्थिरीभूतः । स एवोपेक्षितः शर्करा स्यात् ।

साऽप्युपेक्षिता ॥ १६ ॥
शातयत्यणुशो दन्तात्कपालानि कपालिका ।

स० -कपालिकाख्यो दन्तात् कपालान्यणुशः-स्तोकं स्तोकं, शातयति ।

श्यावः श्यावत्वमायातो रक्तपित्तानिलैर्द्विजः ॥ १७ ॥

स० -द्विजः श्यावत्वमायातो रक्तपित्तानिलैः श्यावाख्यः ।

समूलं दन्तमाश्रित्य दोषैरुल्बणमारुतैः ।
शोषिते मज्ज्ञि सुषिरे दन्तेऽन्नमलपूरिते ॥ १८ ॥
पूतित्वात्कृमयः सूक्ष्मा जायन्ते, जायते ततः ।
अहेतुतीव्रार्तिशमः ससंरम्भोऽसितश्चलः ॥ १९ ॥
प्रलूनः पूयरक्तस्रुत् स चोक्तः कृमिदन्तकः ।

स० -समूलं दन्तमाश्रित्य दोषैरधिकमारुतैः शोषिते मज्ज्ञि सुषिरे दन्तेऽन्नमलपूरिते पूतित्वात् कृमयः सूक्ष्मा जायन्ते । ततोऽहेतु-निमित्तमन्तरेण, तीव्रार्तिशान्तिर्जायते । तथा संरम्भान्वितः कृष्णश्चलः प्रलूनाख्यः पूयरक्तस्रावी । स च कृमिदन्तक उक्तः । इति दन्ते दशैते ।

श्लेष्मरक्तेन पूतीनि वहन्त्यस्रमहेतुकम् ॥ २० ॥

शीर्यन्ते दन्तमांसानि मृदुक्लिन्नासितानि च ।

शीतादोऽसौ

स० -श्लेष्मरक्तेन दन्तमांसानि पूतीनि रक्तं निर्निमित्तं वहन्ति शीर्यन्ते । किम्भूतानि ? मृदुक्लिन्नानि असितानि च । असौ शीतादः कथ्यते ।

उपकुशः पाकः पित्तासृगुद्भवः ॥ २१ ॥

दन्तमाम्सानि दह्यन्ते रक्तान्युत्सेधवन्त्यतः ।

कण्डूमन्ति स्रवन्त्यस्रमाध्मायन्तेऽसृजि स्थिते ॥ २२ ॥

चला मन्दरुजो दन्ता पूति वक्त्रं च जायते ।

स० -पित्तरक्तोत्थो यो दन्तमांसे पाकः स उपकुशसंज्ञः । तेन दन्तमांसानि दह्यन्ते रक्तवर्णानि सोत्सेधानि च । ततः कण्डूयुतानि रक्तं स्रवन्ति । रक्ते स्थिते सत्याध्मायन्ते । चला दन्ता मन्दरुजः स्युः । पूति वक्त्रं च जायते ।

दन्तयोस्त्रिषु वा शोफो बदरास्थिनिभो घनः ॥ २३ ॥
कफास्त्रात्तीव्ररुक् शीघ्रं पच्यते दन्तपुप्पुटः ।

स० -द्वयोर्दन्तयोस्त्रिषु व दन्तेषु शोफो बदरास्थिसदृशो घनः कफरक्तात् तीव्ररुक् शीघ्रं पच्यते । स दन्तपुप्पुटसंज्ञः ।

दन्तमांसे मलैः सास्त्रैर्बाह्यान्तः श्वयथुर्गुरुः ॥ २४ ॥
सरुग्दाहः स्त्रवेद्भिन्नः पूयास्त्रं दन्तविद्रधिः ।

स० -दन्तमांसे बाह्येऽभ्यन्तरे च दोषैः सरक्तैर्गुरुः श्वयथुः सरुग्दाहः । स च भिन्नः सन् पूयास्त्रं स्त्रवेत् । स दन्ताविद्रधिः ।

श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान् पित्तरक्तजः ॥ २५ ॥
लालास्त्रावी स सुषिरो दन्तमांसप्रशातनः ।

स० -दन्तमूलेषु श्वयथुः पीडावान् पित्तरक्तोत्थो लालास्त्रावी । सुषिरसंज्ञो दन्तमांसप्रशातनः ।

स सन्निपाताज्ज्वरवान् सपूयरुधिरस्त्रुतिः ॥ २६ ॥
महासुषिर इत्युक्तो विशीर्णद्विजबन्धनः ।

स ० -सन्निपातज्वरयुतः पूयरुधिरस्त्रावेनान्वितः महासुषिराख्य उक्तः । स च विशीर्णद्विजबन्धनः स्यात् ।

दन्तान्ते कीलवच्छोफो हनुकर्णरुजाकरः ॥ २७ ॥
प्रतिहन्त्यभ्यवहृतिं श्लेष्मणा सोऽधिमांसकः ।

स० -दन्तान्ते कीलसदृशः शोफो हनौ कर्णे च रुजां करोति । अभ्यवहृतिं प्रतिहन्ति । सोऽधिमांसकः श्लेष्मणा स्यात् ।

घृष्टेषु दन्तमांसेषु संरम्भो जायते महान् ॥ २८ ॥
यस्मिंश्चलन्ति दन्ताश्च स विदर्भोऽभिघातजः ।

स० -दन्तमांसेषु दन्तकाष्ठादिना घृष्टेषु महान् संरम्भो जायते । यस्मिन्सति दन्ताश्च चलन्ति । सोऽभिघातजो विदर्भाख्यः ।

दन्तमांसाश्रितान् रोगान् यः साध्यानप्युपेक्षते ॥ २९ ॥
अन्तस्तस्यास्त्रवन् दोषः सूक्ष्मां सञ्जनयेद्गतिम् ।
पूयं मुहुः सा स्त्रवति त्वङ्मांसास्थिप्रभेदिनी ॥ ३० ॥
ताः पुनः पञ्च विज्ञेया लक्षणैः स्वैर्यथोदितैः ।

स० -दन्तमांसाश्रितान् रोगान् साध्यानपि य उपेक्षते, तस्यान्तरेषु दोषोऽस्त्रवन् सूक्ष्मां गतिं सञ्जनयेत् । सा च गतिः पुनः पुनः पूयं स्त्रवति । त्वङ्मांसास्थीनि प्रभिनत्ति । ताश्च गतयः पञ्च विज्ञेयाः स्वैः स्वैर्वातादिजैर्लक्षणैः । इति दन्तमूले त्रयोदश ।

शाखपत्रखरा सुप्ता स्फुटिता वातदूषिता ॥ ३१ ॥

जिह्वा

स० -वातदूषिता जिह्वा शाकपत्रवत् खरा सुप्ता स्फुटिता च स्यात् ।

पित्तात् सदाहोषा रक्तैर्मांसाङ्कुरैश्चिता ।

स०-पित्तात् सदाहोषा तथा रक्तैर्मांसाङ्कुरैश्च चिता जिह्वा स्यात् ।

शाल्मलीकण्टकाभैस्तु कफेन बहला गुरुः ॥ ३२ ॥

स०-कफेन शाल्मलीकण्टकाभैः कण्टकैश्चिता बहला गुरुश्च जिह्वा स्यात् ।

कफपित्तादधः शोफो जिह्वास्तम्भकृदुन्नतः ।
मत्स्यगन्धिर्भवेत्पक्वः सोऽलसो मांसशातनः ॥ ३३ ॥

स०-कफपित्तात् जिह्वाया अधः शोफो जिह्वास्तम्भकर उन्नतः पक्वो मत्स्यगन्धिर्भवेत् । सोऽलसाख्योमांसशातनः ।

प्रबन्धनेऽधो जिह्वायाः शोफो जिह्वाग्रसन्निभः ।
साङ्कुरः कफपित्तास्त्रैर्लालोषास्तम्भवान् खरः ॥ ३४ ॥
अधिजिह्वः सरुक्कण्डूर्वाक्याहारविघातकृत् ।

स०-जिह्वायाः प्रबन्धनेऽधस्ताज्जिह्वाग्रतुल्यः शोफः सहाङ्कुरः कफपित्तरक्तैर्लालोषास्तम्भयुतः खरस्पर्शयुतोऽधिजिह्वोरुक्कण्डूभ्यां युतो वाक्याहारविघातं करोति ।

तादृगेवोपजिह्वस्तु जिह्वाया उपरि स्थितः ॥ ३५ ॥

स०-तादृगेव-अधिजिह्वासदृश उपजिह्वः, जिह्वाया उपरि स्थितः । इति जिह्वायाः षडेते ।

तालुमांसेऽनिलाद्दुष्टे पिटिकाः सरुजः खराः ।
बह्यो घनाः स्त्रावयुतास्तास्तालुपिटिकाः स्मृताः ॥ ३६ ॥

स०-वातात्तालुमांसे दुष्टे पिटिकाः सरुजः खरा बह्यो घनाः स्त्रावान्विताश्च । तास्तालुपिटिकाः स्मृताः ।

तालुमूले कफात्सास्त्रात् मत्स्यबस्तिनिभो मृदुः ।
प्रलम्बः पिच्छिलः शोफो नासयाऽऽहारमीरयन् ॥ ३७ ॥
कण्ठोपरोधतृड्कासवमिकृत् गलशुण्डिका ।

स०-तालुमूले कफाद्रक्तान्वितात् मत्स्यबस्तिसदृशो मृदुः प्रलम्बः पिच्छिलः शोफो नासयाऽऽहारं प्रेरयन् कण्ठोपरोधादिकृत् । गुलशुण्डिकाख्यः ।

तालुमध्ये निरुङ्मांसं संहतं तालुसंहतिः ॥ ३८ ॥

स०-तालुमध्ये निरुङ्मांसं संहतं सा तालुसंहतिरित्युच्यते ।

पद्माकृतिस्तालुमध्ये रक्ताच्छ्वयथुरर्बुदम् ।

स० - तालुमध्ये पद्माकारो रक्ताद्दुष्टाच्छ्वयथुरर्बुदम् ।

कच्छपः कच्छपाकारश्चिरवृद्धिः कफादरुक् ॥ ३९ ॥

पदार्थचन्द्रिका-कफाद्दुष्टात् तालुदेशे यः श्वयथुः कच्छपाकारश्चिरवृद्धिररुक् च, स कच्छप इत्युच्यते ।

कोलाभः श्लेष्ममेदोभ्यां पुप्पुटो नीरुजः स्थिरः ।

प० चं०-श्लेष्ममेदोभ्यां दुष्टाभ्यां कोलाभः-कोलसदृशो, नीरुजः स्थिरश्च यः शोफः स्यात्, स पुप्पुट इत्युच्यते ।

पित्तेन पाकः पाकाख्यः पूयास्रावी महारुजः ॥ ४० ॥

प० चं०-पित्तेन दुष्टेन यस्तालुनः पाकः पूयास्रावी महारुजः, स पाकाख्यः-पाकसंज्ञः ।

वातपित्तज्वरायासैस्तालुशोषस्तदाह्वयः ।

प० चं०-वातपित्तज्वरायासैः प्रतिबद्धो यः शोषस्तालुशोषः, स तदाह्वयः-तालुशोष इत्युच्यते । इत्यष्टौ तालुरोगाः ।

जिह्वाप्रबन्धजाः कण्ठे दारुणा मार्गरोधिनः ॥ ४१ ॥
मांसाङ्कुराः शीघ्रचया रोहिणी शीघ्रकारिणी ।

प० चं०-कण्ठे-कण्ठप्रदेशे, ये मांसाङ्कुरा जिह्वाप्रबन्धजाः-जिह्वामूलोत्थाः, दारुणाः-दुःसहाः, कण्ठमार्गानुरोधिनः शीघ्रचयाः-सत्वरोद्भूताः, भवन्ति । सा शीघ्रकारिणी-आशुव्यापादनशीला, रोहिणीत्युच्यते ।

कण्ठास्यशोषकृद्वातात् सा हनुश्रोत्ररुक्करी ॥ ४२ ॥

प० चं०-सा-रोहिणी, वातात्समुत्पन्ना कण्ठास्यशोषं करोति । हन्वोः श्रोत्रयोश्च रुजं करोति ।

पित्ताज्ज्वरोषातृण्मोहकण्ठधूमायनान्विता ।

क्षिप्रजा क्षिप्रपाकाऽतिरागिणी स्पर्शनासहा ॥ ४३ ॥

प० चं०-पित्ताद् रोहिणी ज्वरादिभिरन्विता स्यात् । क्षिप्रजा-शीघ्रोत्थाना । शीघ्रपाका अतिरागिणी-भृशलोहिता । स्पर्शनासहा-स्पर्शं न सहते ।

कफेन पिच्छिला पाण्डुः

प० चं०-कफेन दुष्टेन रोहिणी पिच्छिला पाण्डुरा च भवेत् ।

असृजा स्फोटकाचिता ।

तप्ताङ्गारनिभा कर्णरुक्करी पित्तजाकृतिः ॥ ४४ ॥

प० चं०-असृजा-रक्तेन दुष्टेन, रोहिणी स्फोटकैराचिता समन्तात् व्याप्ता स्यात् । तप्ताङ्गारनिभा-वर्णतः स्पर्शतो वा, कर्णयो रुजां करोति । पित्तजाकृतिः-पित्तोत्थरोहिणीलक्षणसमन्विता भवेत् ।

गम्भीरपाका निचयात् सर्वलिङ्गसमन्विता ।

प० चं०-निचयात्-सन्निपातात्, रोहिणी गम्भीरपाकागूढपाका, स्यात् । सर्वलिङ्गैः-वातादीनां सम्बन्धिभिः, समन्विता-युक्ता, स्यात् ।

दोषैः कफोल्बणैः शोफः कोलवद् ग्रथितोन्नतः ॥ ४५ ॥

शूककण्टकवत्कण्ठे शालूको मार्गरोधनः ।

प० चं०-दोषैः-वातादिभिः, कफोल्बणैः-कफप्रधानैः, कण्ठे कोलवद् ग्रथितोन्नतः शूककण्टकवत् मार्गरोधनो यः शोफः स्यात्, स कण्ठशालूक इत्युच्यते ।

वृन्दो वृत्तोन्नतो दाहज्वरकृद् गलपार्श्वगः ॥ ४६ ॥

प० चं०-कण्ठे वृत्तोन्नतो गलपार्श्वगो यः शोफो भवति, दाहज्वरं करोति, स नाम्ना वृन्द इत्युच्यते ।

हनुसन्ध्याश्रितः कण्ठे कार्पासीफलसन्निभः ।

पिच्छिलो मन्दरुक् शोफः कठिनास्तुण्डिकेरिका ॥ ४७ ॥

प० चं०-कण्ठप्रदेशे शोफः कार्पास्याः फलसन्निभः-तदाकारः, पिच्छिलो मन्दरुक् शोफः कठिनश्च । स नाम्ना तुण्डिकेरिकेत्युच्यते ।

बाह्यान्तः श्वयथुर्घोरो गलमार्गार्गलोपमः ।
गलौघो मूर्द्धगुरुतातन्द्रालालाज्वरप्रदः ॥ ४८ ॥

प० चं०-कण्ठे श्वयथुर्बाह्यान्तर्घोरो-दुस्तरो, गलमार्गार्गलोपमः-स इव, जायते । मूर्द्धगुरुतादींश्च प्रददाति । स गलौघ इत्युच्यते ।

वलयं नातिरुक् शोफस्तद्वदेवायतोन्नतः ।

प० चं०-गले यः शोफो नातिरुक् आयतोन्नतः स्यात्, स व्याधिर्वलयमित्युच्यते । तद्वदेव-वलयाकृतित्वात् ।

मांसकीलो गले दोषैरेकोऽनेकोऽथवाऽल्परुक् ॥ ४९ ॥
कृच्छ्रोच्छ्वासाभ्यवहृतिः पृथुमूलो गिलायुकः ।

प० चं०-दोषैः वातादिभिर्दुष्टैः, गले मांसकील एकोऽनेको वाऽल्परुग् जातो मूले पृथुः-विस्तीर्णः, कृच्छ्रात्-दुःखेन, उच्छ्वासाभ्यवहृतिर्य(ती य)स्य सः । तथाविधो व्याधिर्गिलायुक इत्युच्यते ।

भूरिमांसङ्कुरवृता तीव्रतृड्ज्वरमूर्द्धरुक् ॥ ५० ॥
शतघ्नी निचिता वर्तिः शतघ्नीवातिरुक्करी ।

प० चं०-भूरिभिः-प्रभूतैः, मांसाङ्कुरैरावृता-परिवृता, तीव्रतृड्ज्वरमूर्द्धरुग्युता वृत्ता या वर्तिः सा शतघ्नी। निचयात्सञ्चयं प्राप्ता शतघ्नीवच्चातिरुक्करी। स व्याधिर्नाम्ना शतघ्नीत्युच्यते। शतघ्नी-शस्त्रविशेषः।

व्याप्तसर्वगलः शीघ्रजन्मपाको महारुजः ॥ ५१ ॥
पूतिपूयनिभस्रावी श्वयथुर्गलविद्रधिः।

प० चं०-व्याप्तः सर्वगलः-कण्ठो, येनेति। एवंविधो यः श्वयथुः शीघ्रजन्मपाको महारुजः पूति-दुर्गन्धि, पूयसदृशं स्रवति मलं,स गलविद्रधिरित्युच्यते।

जिह्वावसाने कण्ठादावपाकं श्वयथुं मलाः ॥ ५२ ॥
जनयन्ति स्थिरं रक्तं नीरुजं तद्गलार्बुदम्।

प० चं०-जिह्वावसाने-पर्यन्ते, कण्ठादौ श्वयथुमपाकं स्थिरं रक्तं नीरुजं मलाः-दोषाः, जनयन्ति। तद्गलार्बुदं स्मृतम्।

पवनश्लेष्ममेदोभिर्गलगण्डो भवेद्बहिः।
वर्धमानः स कालेन मुष्कवल्लम्बतेऽतिरुक् ॥ ५३ ॥

प० चं०-दुष्टैः पवनश्लेष्ममेदोभिर्गलस्य बहिर्गलगण्डो नाम व्याधिर्भवेत्। स च कालेन विवर्धमानोऽतिरुक् मुष्कवल्लम्बते।

कृष्णोऽरुणो वा तोदाढ्यः स वातात्कृष्णराजिमान् ।
वृद्धस्तालुगले शोषं कुर्याच्च विरसास्यताम् ॥ ५४ ॥

प० चं०-सः-गलगण्डो, वातात् कृष्णोऽरुणो वा तोदाढ्यः कृष्णराजिमान् स्यात् । स च वृद्धः सन् तालुगले शोषं विरसास्यतां च कुर्यात् ।

स्थिरः सवर्णः कण्डूमान् शीतस्पर्शो गुरुः कफात् ।
वृद्धस्तालुगले लेपं कुर्याच्च मधुरास्यताम् ॥ ५५ ॥

प० चं०-कफात्प्रकुपितात् गले गलगण्डो जातः स्थिरः समानवर्णः कण्डुमान् शीतस्पर्शो गुरुश्च भवेत् । वृद्धः सन् तालुगले लेपं कुर्यात् । तथा मधुरास्यतां-मधुरवक्त्रत्वं च, कुर्यात् ।

मेदसः श्लेष्मवद्धानिवृद्ध्योः सोऽनुविधीयते ।
देहं वृद्धश्च कुरुते गले शब्दं स्वरेऽल्पताम् ॥ ५६ ॥

प० चं०-मेदसः प्रवृद्धादुत्पन्नो गलगण्डः कफवल्लक्षणैर्भवेत् । स च देहं-शरीरं, हानिवृद्ध्योरनुविधीयते-अनुकरोति । तेन देहस्य वृद्धौ सोऽपि वृद्धो भवेत्, देहस्य क्षयात् क्षीणः स्यात् । वृद्धः स गले शब्दं कुरुते स्वरे चाल्पताम् ।

श्लेष्मरुद्धाऽनिलगतिः शुष्ककण्ठो हतस्वरः ।
ताम्यन् प्रसक्तं श्वसिति येन स स्वरहाऽनिलात् ॥ ५७ ॥

प० चं०-श्लेष्मणा दुष्टेन यदाऽनिलस्य-वायोः, गतिः रुद्धा भवेत् । तथा स च येन व्याधिना पुरुषः शुष्ककण्ठो हतस्वरश्च स्यात् । ते(ये)न च ताम्यन्-तमोगच्छन् तमःप्रविशन्, प्रकर्षेण सक्तं श्वासं मुञ्चति । स व्याधिरनिलात्-वातात्, स्वरहास्वरघ्ननाम्ना, भवेत् । इति गलरोगा अष्टादश ।

करोति वदनस्यान्तर्व्रणान् सर्वसरोऽनिलः ।

सञ्चारिणोऽरुणान् रूक्षानोष्ठौ ताम्रौ चलत्वचौ ॥ ५८ ॥

जिह्वा शीतासहा गुर्वी स्फुटिता कण्टाकाचिता ।

विवृणोति च कृच्छ्रेण मुखं पाको मुखस्य सः ॥ ५९ ॥

प० चं०-अनिलो-वायुः, सर्वसरः-सर्वतः प्रसरन् सन्, सर्वतो वदनस्यान्तर्व्रणान् सञ्चारिणोऽरुणान् रूक्षांश्च करोति । तथौष्ठौ ताम्रौ-ताम्रवर्णौ, चलत्वचौ । जिह्वा च शीतासहा शीतस्पर्शाक्षमा, गुर्वी स्फुटिता कण्टकैराचिता स्यात् । स च मुखं-वक्त्रं, कृच्छ्रेण विवृणोति । स मुखस्य पाक इत्युच्यते ।

अधः प्रतिहतो वायुरर्शोगुल्मकफादिभिः ।

यात्यूर्ध्वं वक्त्रदौर्गन्ध्यं कुर्वन्नूर्ध्वगुदस्तु सः ॥ ६० ॥

प० चं०-अर्शोगुल्मकफादिभिर्वायुरधः प्रतिहतो वक्त्रदौर्गन्ध्यं कुर्वन्नूर्ध्वं याति । स ऊर्ध्वगुद इति संज्ञितः ।

मुखस्य पित्तजे पाके दाहोषे तिक्तवक्त्रता ।
क्षारोक्षितक्षतसमा व्रणाः

प० चं०-पित्तजे-पित्तोद्भवे, मुखस्य पाके दाहोषे भवतः । तथा तिक्तवक्त्रता-तिक्तास्यत्वं, भवेत् । व्रणाश्च क्षारेणोक्षितं यत् क्षतं-व्रणः, तेन समानाः-तत्समरुजाः, भवन्ति ।

तद्वच्च रक्तजे ॥ ६१ ॥

प० चं०-रक्तजे पाके मुखस्यान्तः पित्तजपाकवल्लक्षणानि भवन्ति ।

कफजे मधुरास्यत्वं कण्डूमत्पिच्छिला व्रणाः ।

प० चं०-कफजे पाके मधुरास्यत्वं-मधुरमुखत्वं, स्यात् । तथा कण्डूमत्पिच्छिलाश्च व्रणा भवन्ति ।

अन्तःकपोलमाश्रित्य श्यावपाण्डु कफोऽर्बुदम् ॥ ६२ ॥
कुर्यात्तद् घट्टितं छिन्नं मृदितं च विवर्धते ।

प० चं०-कफो वृद्धोऽन्तःकपोलमाश्रित्यार्बुदं श्यावं पाण्डु च कुर्यात् । तच्चार्बुदं घट्टितं छिन्नं मृदितं च पुनर्विवर्धते ।

मुखपाको भवेत्सास्त्रैः सर्वैः सर्वाकृतिर्मलैः ॥ ६३ ॥

प० चं०-मलैः-वातादिभिः, सर्वैः-त्रिभिः, सास्त्रैः-सरक्तैः, मुखस्य पाको भवेत् । स च सर्वाकृतिः-सर्वलक्षणः, स्यात् ।

पूत्यास्यता च तैरेव दन्तकाष्ठादिविद्विषः ।

प० चं०-दन्तकाष्ठविद्विषः पुंसस्तैरेव दोषैः पूत्यास्यतापूतिवक्रत्वं, स्यात् । [इति सर्ववक्त्रगा अष्टौ ।]

ओष्ठे गण्डे द्विजे मूले जिह्वायां तालुके गले ॥ ६४ ॥
वक्त्रे सर्वत्र चेत्युक्ताः पञ्चसप्ततिरामयाः ।
एकादशैको दश च त्रयोदश तथा च षट् ॥ ६५ ॥
अष्टावष्टादशाष्टौ च क्रमात्

प० चं०-ओष्ठामया एकादशोक्ताः । गण्डे एकः । द्विजेदन्ते, दश । दन्तमूले त्रयोदश । जिह्वायां षट् । तालुन्यष्टौ । गलेऽष्टदश । वक्त्रेऽष्टवामयाः । एवं सर्वत्र पञ्चसप्ततिरामया आख्याताः-उक्ताः ।

तेष्वनुपक्रमाः ।
करालो मांसरक्तौष्ठावर्बुदानि जलाद्विना ॥ ६६ ॥
कच्छपस्तालुपिटिका गलौघः सुषिरो महान् ।
स्वरघ्नोर्ध्वगुदश्यावशतघ्नीवलयालसाः ॥ ६७ ॥
नाड्योष्ठकोपौ निचयात्, रक्तात्सर्वैश्च रोहिणी ।
दशने स्फुटिते दन्तभेदः, पक्वोपजिह्विका ॥ ६८ ॥
गलगण्डः स्वरभ्रंशी कृच्छ्रोच्छ्वासोऽतिवत्सरः ।

प० चं०-ओष्ठाद्यामयेषु मध्येऽनुपक्रमाः-असाध्याः । करालो नाम दन्तरोगः । महासुषिरो दन्तरोगः । स्वरघ्नो गलरोगः । ऊर्ध्वगुदो वक्त्ररोगः । शतघ्नीवलयौ कण्ठरोगौ । अलसोऽधिजिह्वारोगः । निचयात्-सन्निपातात्, नाडी दन्तमूलजा । ओष्ठकोपः सन्निपातजोऽसाध्यः । रक्तात्सन्निपातात् [च] जाता रोहिणी । दन्तभेदो दशने-दन्ते, स्फुटितेऽसाध्यः । पक्वोपजिह्विकाऽसाध्या । गलगण्डः स्वरभ्रंशः(शी) कृच्छ्रोच्छ्वासोऽतिवत्सरोऽसाध्यः ।

याप्यस्तु हर्षो भेदश्च ।

प० चं०-दन्तहर्षो दन्तभेदश्च द्वावेतौ याप्यौ ।

शेषान् शस्त्रौषधैर्जयेत् ॥ ६९ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविर-चितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तर-स्थाने मुखरोगविज्ञानीयो नामै-कविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

प० चं०-शेषान् रोगान् शस्त्रौषधैर्जयेत् । यथायोगैर्वक्ष्यमाणैरिति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने मुखरोग-विज्ञानीयो नामैकविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २१ ॥

****
****

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथातो मुखरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

खण्डौष्ठस्य विलिख्यान्तौ स्यूत्वा व्रणवदाचरेत् ।

प० चं०-खाण्डौष्ठस्य-छिन्नौष्ठस्य स्निग्धस्विन्नस्य, ओष्ठप्रान्तौ विलिख्य सुष्लिष्टौ क्षौमसूत्रेण स्यूत्वा सद्योव्रणवदुपचारं कुर्यात्,-शतधौतघृताभ्यक्तां व्रणस्योपरि कवलिकां दद्यात् ।

यष्टिज्योतिष्मतीरोध्रश्रावणीसारिवोत्पलैः ॥ १ ॥

पटोल्या काकमाच्या च तैलमभ्यञ्जनं पचेत् ।

प० चं०-मधुयष्ट्यादिभिः कल्कितैस्तैलमभ्यञ्जनं पचेत् ।

नस्यं च तैलं वातघ्नमधुरस्कन्धसाधितम् ॥ २ ॥

प० चं०-वातहरमधुरौषधसाधितं तैलं नस्यं प्रयोज्यम् ।

महास्नेहेन वातौष्ठे सिद्धेनाक्तः पिचुर्हितः ।
देवधूपमधूच्छिष्टगुग्गुल्वमरदारुभिः ॥ ३ ॥

प० चं०-सर्जरससिक्थकगुग्गुलुदेवदारुभिः सिद्धेन महास्नेहेन-सर्पिर्मज्जवसातैलाख्येनाक्तः, पिचुर्वातौष्ठे-वातज ओष्ठकोपे, हितः ।

यष्ट्याह्वचूर्णयुक्तेन तेनैव प्रतिसारणम् ।

प० चं०-तेनैव-महास्नेहेन, मधुयष्टीचूर्णयुक्तेन वातौष्ठे वा प्रतिसारणं हितम् ।

नाड्योष्ठं स्वेदयेद्दुग्धसिद्धैरेरण्डपल्लवैः ॥ ४ ॥

प० चं० -ओष्ठं-वातौष्ठं, दुग्धसिद्धैरेरण्डपल्लवैर्नाड्या स्वेदयेत् ।

खण्डौष्ठविहितं नस्यं तस्य मूर्ध्नि च तर्पणम् ।

प० चं०-खण्डौष्ठविहितं-खण्डौष्ठोक्तं, नस्यं प्रयोज्यम् । तथा तस्य मूर्ध्नि तर्पणं-शिरोभ्यङ्गः, कार्यः ।

पित्ताभिघातजावोष्ठौ जलौकोभिरुपाचरेत् ॥ ५ ॥

प० चं०-पित्तजमभिघातजमो(जं चौ)ष्ठकोपं जलौकोभिरुपाचरेत्-चिकित्सेत्ताभी रक्तं स्त्रावयेत् ।

रोध्रसर्जरसक्षौद्रमधुकैः प्रतिसारणम् ।

प० चं०-पित्तोत्थेऽभिघातजे चौष्ठकोपे रोध्रादिभिः प्रतिसारणं हितम् ।

गुडूचीयष्टिपत्तङ्गसिद्धमभ्यञ्जने घृतम् ॥ ६ ॥

प० चं०-गुडूच्यादिभिः कल्कितैर्घृतं सिद्धमभ्यञ्जने हितम् ।

पित्तविद्रधिवच्चात्र क्रिया

प० चं०-अत्र-[ए]तयोः पित्ताभिघातजयोः, पित्तविद्रधिवत् क्रिया-चिकित्सा, कार्या ।

शोणितजेऽपि च ।

इदमेव नवे कार्यं कर्म

प० चं०-शोणितजे रक्तो(नवो)त्थे इदमेव-पित्तोक्तं, कर्मकार्यम् ।

ओष्ठे तु कफातुरे ॥ ७ ॥

पाठाक्षारमधुव्योषैर्हृतास्रे प्रतिसारणम् ।
धूमनावनगण्डूषाः प्रयोज्याश्च कफच्छिदः ॥ ८ ॥

स० -कफातुर ओष्ठे हृतास्रे-हृतरक्ते, पाठादिभिः प्रतिसारणं हितम् । तथा धूमादयः कफघ्ना हिताः ।

स्विन्नं भिन्नं विमेदस्कं दहेन्मेदोजमग्निना ।
प्रियङ्गुरोध्रत्रिफलामाक्षिकैः प्रतिसारयेत् ॥ ९ ॥

स० -मेदोजमोष्ठं स्विन्नं भिन्नं-विदारितं, विगतमेदसं सन्तमग्निना दहेत् । प्रियङ्ग्वादिभिः प्रतिसारयेत् ।

सक्षौद्रा घर्षणं तीक्ष्णा भिन्नशुद्धे जलार्बुदे ।
अवगाढेऽतिवृद्धे वा क्षारोऽग्निर्वा प्रतिक्रिया ॥ १० ॥

स ० -तीक्ष्णाः-पिप्पलीमरिचादयः, समाक्षिका भिन्नशुद्धे जलार्बुदे घर्षणम् । अवगाढेऽतिवृद्धे जलार्बुदे क्षारोऽग्निरथवा चिकित्सितम् ।

आमाद्यवस्थास्वलजीं गण्डे शोफवदाचरेत् ।

स० -आमाद्यवस्थास्वलजीं गण्डे शोफवदुपक्रमेत् ।

स्विन्नस्य शीतदन्तस्य पालीं विलिखितां दहेत् ॥ ११ ॥
तैलेन, प्रतिसार्या च सक्षौद्रघनसैन्धवैः ।
दाडिमत्वग्वराताक्ष्र्यकान्ताजम्ब्वस्थिनागरैः ॥ १२ ॥
कवलः क्षीरिणां क्काथैरणुतैलं च नावनम् ।

स ० -शीतदन्तस्य स्विन्नस्य पालीं विलिखितां तैलेन दहेत् । दाडिमत्वगादिभिः क्षौद्रादियुतैः प्रतिसार्या च । क्षीरिणां क्काथैः कवलो हितः । नस्यमणुतैलं हितम् ।

दन्तहर्षे तथा भेदे सर्वा वातहरा क्रिया ॥ १३ ॥
तिलयष्टीमधुश्रृतं क्षीरं गण्डूषधारणम् ।

स० -दन्तभेदे हर्षे च सर्वा वातघ्नी क्रिया शस्ता । तिलयष्टीमधुश्रृतं क्षीरं गण्डूषधारणम् ।

सस्नेहं दशमूलाम्बु गण्डूषः प्रचलद्विजे ॥ १४ ॥
तुत्थरोध्रकणाश्रेष्ठापत्तङ्गपट्टघर्षणम् ।
स्निग्धाः शील्या यथावस्थं नस्यान्नकवलादयः ॥ १५ ॥

स ० -प्रचलद्विजे दशमूलाम्बु सस्नेहं गण्डूषः । तुत्थादिभिर्घर्षणम् । स्निग्धा नस्यादयोऽवस्थावशादभ्यसनीयाः ।

अधिदन्तकमालिप्तं यदा क्षारेण जर्जरम् ।

कृमिदन्तमिवोत्पाट्य तद्वच्चोपचरेत्तदा ॥ १६ ॥

अनवस्थितरक्ते च दग्धे व्रण इव क्रिया ।

स ० -अधिदन्तकं क्षारेणालिप्तं यदा जर्जरं स्यात्, तदा कृमिदन्तं यथोत्पाट्य तथैवोपक्रमेत् । अनवस्थितरक्ते च दग्धेव्रण इव चिकित्सा कार्या ।

अहिंसन् दन्तमूलानि दन्तेभ्यः शर्करां हरेत् ॥ १७ ॥

क्षारचूर्णैर्मधुयुतैस्ततश्च प्रतिसारयेत् ।

स ० -दन्तेभ्यः शर्करां हरेत्, दन्तमूलान्यहिंसन्-अपीडयन् रक्षन् । ततः-अनन्तरं, शर्करां विलिख्य क्षारचूर्णैर्मधुयुतैः प्रतिसारयेत् ।

कपालिकायामप्येवं हर्षोक्तं च समाचरेत् ॥ १८ ॥

स० -कपालिकायामप्येवं-एष एवोपक्रमः कार्यः । दन्तहर्षोक्तं च समाचरेत् ।

जयेद्विस्त्रावणैः स्विन्नमचलं कृमिदन्तकम् ।

स्निग्धैश्चालेपगण्डूषनस्याहारैश्चलापहैः ॥ १९ ॥

गुडेन पूर्णं सुषिरं मधूच्छिष्टेन वा दहेत् ।

सप्तच्छदार्कक्षीराभ्यां पूरणं कृमिशूलजित् ॥ २० ॥

स ०-कृमिदनतकं स्विन्नमचलं विस्त्रावणैर्विस्त्रावयेत्(जयेत्) । तथा स्निग्धैर्वातघ्नैरालेपादिभिः । गुडेन पूर्णं सुषिरं मदनेन दहेद्वा । सप्तपर्णार्कक्षीराभ्यां पूरणं हितम् । तत् कृमिशूलजित् ।

हिङ्गुकट्फलकासीसस्वर्जिकाकुष्ठवेल्लजम् ।

रजो रुजं जयत्याशु वस्त्रस्थं दशने धृतम् ॥ २१ ॥

स० -हिङ्ग्वादिकं चूर्णं वसनस्थितं दन्ते धृतं रुजाहृत् ।

गण्डूषं ग्राहयेत्तैलमेभिरेव च साधितम् ।

क्वाथैर्वा युक्तमेरण्डद्विव्याघ्रीभूकदम्बजैः ॥ २२ ॥

स० -एभिरेव-हिङ्ग्वादिभिः, क्वाथयुक्तं सिद्धं तैलं गण्डूषं रोगिणं ग्राहयेत् । एरण्डादिजैः क्वाथैर्युक्तं तैलं गण्डूषं धारयेद्वा ।

क्रियायोगैर्बहुविधैरित्यशान्तरुजं भृशम् ।
दृढमप्युद्धरेद्दन्तं पूर्वं मूलाद्विमोक्षितम् ॥ २३ ॥
सन्दंशकेन लघुना दन्तनिर्घातनेन वा ।
तैलं सयष्ट्याह्वरजो गण्डूषो मधु वा ततः ॥ २४ ॥

स० -इति-एवमादिभिः, क्रियायोगैर्बहुप्रकारैः कृतैरप्युपक्रमैरशान्तपीडं दन्तं सुदृढमपि पूर्वं मूलाद्विमोक्षितं लघुना सन्दंशकेन दन्तनिर्घातनेन यन्त्रेण वोद्धरेत् । अनन्तरं तैलं मधुयष्टीचूर्णयुतं गण्डूषं धारयेत् । माक्षिकं वा मधुयष्टीचूर्णयुतम् ।

ततो विदारियष्ट्याह्वशृङ्गाटककसेरुभिः ।
तैलं दशगुणक्षीरं सिद्धं युञ्जीत नावनम् ॥ २५ ॥

स० -ततो विदार्यादिभिर्दशगुणक्षीरं तैलं पक्वं नस्यं युञ्जीत ।

कृशदुर्बलवृद्धानां वातार्तानां च नोद्धरेत् ।
नोद्धरेच्चोत्तरं दन्तं बहूपद्रवकृद्धि सः ॥ २६ ॥
एषामप्युद्धृतौ स्निग्धस्वादुशीतक्रमो हितः ।

स० -कृशादीनां दन्तं नोद्धरेत् । उत्तरं च दन्तं नोद्धरेत् । यस्मात्स उद्धृतो बहूपद्रवकरः । एषामपि दन्तैरुद्धृतैः(दन्तोद्धृतौ) स्निग्धस्वादुशीतक्रमो हितः ।

विस्राविताम्रे शीतादे सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् ॥ २७ ॥

मुस्तार्जुनत्वक्त्रिफलाफलिनीताक्ष्यर्नागरैः ।

तत्क्वाथः कवलो, नस्यं तैलं मधुरसाधितम् ॥ २८ ॥

स० -विस्रावितरक्ते शीतादे मुस्तादिभिः सक्षौद्रैः प्रतिसारणं हितम् ।

तेषां-मुस्तादीनां, क्वाथः कवलः ।

मधुरैः साधितं तैलं नस्यम् ।

दन्तमांसान्युपकुशे स्विन्नान्युष्णाम्बुधारणैः ।

मण्डलाग्रेण शाकादिपत्रैर्वा बहुशो लिखेत् ॥ २९ ॥

ततश्च प्रतिसार्याणि घृतमण्डमधुद्रुतैः ।

लाक्षाप्रियङ्गुपत्तङ्गलवणोत्तमगैरिकैः ॥ ३० ॥

सकुष्ठशुण्ठीमरिचयष्टीमधुरसाञ्जनैः ।

सुखोष्णो घृतमण्डोऽनु तैलं वा कवलग्रहः ॥ ३१ ॥

घृतं च मधुरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ।

स ० -उपकुशे दन्तमासानि स्विन्नान्युष्णाम्बुगण्डूषधारणेन । ततो मण्डलाग्रेण शाकादिपत्रैर्वा बहुशो लिखेत् । ततो लाक्षादिभिर्घृतमण्डमधुद्रुतैः प्रतिसारणीयानि । अनन्तरं सुखोष्णो घृतमण्डस्तैलं वा कवलग्रहः । मधुरैश्च पक्वं घृतं कवलनस्ययोर्हितम् ।

दन्तपुप्पुटके स्विन्नछिन्नभिन्नविलेखिते ॥ ३२ ॥
यष्ट्याह्वस्वर्जिकाशुण्ठीसैन्धवैः प्रतिसारणम् ।

स० -दन्तपुप्पुटके स्विन्नछिन्नभिन्नविलिखिते यष्ट्यादिभिः प्रतिसारणम् ।

विद्रधौ कटुतीक्ष्णोष्णरूक्षैः कवललेपनम् ॥ ३३ ॥
घर्षणं कटुकाकुष्ठवृश्चिकालीयवोद्भवैः ।
रक्षेत्पाकं हिमैः पक्वः पाट्यो दाह्योऽवगाढकः ॥ ३४ ॥

स० -विद्रधौ कट्वादिभिः कवललेपनं हितम् । कटुकादिभिर्घर्षणं हितम् । हिमैः-शीतलैः, पाकं रक्षेत् । पक्वः पाटनीयः । दाह्योऽवगाढः ।

सुषिरे छिन्नलिखिते सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् ।
रोध्रमुस्तमिशिश्रेष्ठाताक्ष्र्यपत्तङ्गकिंशुकैः ॥ ३५ ॥
सकट्फलैः, कषायैश्च तेषां गण्डूष इष्यते ।
यष्टीरोध्रोत्पलानन्तासारिवागुरुचन्दनैः ॥ ३६ ॥
सगैरिकसितापुण्ड्रैः सिद्धं तैलं च नावनम् ।

स० -सौषिरे छिन्ने लिखिते च रोध्रादिभिर्माध्वीकयुतैः प्रतिसारणम् ।
तैरेव कषायैर्गण्डूषश्च स्यात् ।
यष्ट्यादिभिः पक्वं तैलं नावनम् ।

छित्त्वाऽधिमांसकं चूर्णैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ ३७ ॥
वचातेजोवतीपाठास्वर्जिकायवशूकजैः ।
पटोलनिम्बत्रिफलाकषायः कवलो हितः ॥ ३८ ॥

स० -अधिमांसकं छित्त्वा वचादिजैश्चूर्णैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ।

पटोलादिक्काथः कवलो हितः ।

विदर्भे दन्तमूलानि मण्डलाग्रेण शोधयेत् ।
क्षारं युञ्ज्यात्ततो नस्यं गण्डूषादि च शीतलम् ॥ ३९ ॥

स० -विदर्भे दन्तमूलानि मण्डलाग्रेण शोधयेत् । क्षारं युञ्जीत । ततो नस्यम् । गण्डूषादि च शीतलम् ।

संशोध्योभयतः कायं शिरश्चोपचरेत्ततः ।
नाडीं दन्तानुगां दन्तं समुद्धृत्याग्निना दहेत् ॥ ४० ॥
कुब्जां नैकगतिं पूर्णां गुडेन मदनेन वा ।
धावनं जातिमदनखदिरस्वादुकण्टकैः ॥ ४१ ॥
क्षीरिवृक्षाम्बुगण्डूषो, नस्यं तैलं च तत्कृतम् ।

स० -उभयतः-ऊर्ध्वमधश्च, कायं मूर्धानं च, विरेकेण नस्यादिना च संशोध्य ततो नाडीं दन्तानुगामुपचरेत् । दन्तं समुद्धृत्याग्निना दहेत् । कुब्जां नैकगतिं पूर्णां गुडेन मदनेन समुद्धृत्याग्निना दहेत् । कुब्जां नैकगतिं पूर्णां गुडेन मदनेन वा दहेत् ।

जात्यादिभिर्धावनं हितम् ।

क्षीरवृक्षाम्बुगण्डूषः ।

तत्पक्वं च तैलं नस्यम् ।

कुर्याद्वातौष्ठकोपोक्तं कण्टकेष्वनिलात्मसु ॥ ४२ ॥

जिह्वायां

स० -जिह्वायां वातोत्थेषु कण्टकेषु वातौष्ठकोपोक्तं चिकित्सितं कुर्यात् ।

पित्तजातेषु घृष्टेषु रुधिरे स्रुते ।

प्रतिसारणगण्डूषनावनं मधुरैर्हितम् ॥ ४३ ॥

स० -जिह्वायां पित्तजातेषु कण्टकेषु घृष्टेषु रुधिरे स्रुते प्रतिसारणादि मधुरैर्हितम् ।

तीक्ष्णैः कफोत्थेष्वेवं च सर्षपत्र्यूषणादिभिः ।

स० -कफोत्थेष्वप्येवं तीक्ष्णैः सर्षपादिभिः प्रतिसारणादि हितम् ।

नवे जिह्वालसेऽप्येवं, तं तु शस्त्रेण न स्पृशेत् ॥ ४४ ॥

स० -नवे च जिह्वालसे एष एवोपक्रमः । किं तु शस्त्रेणैनं न स्पृशेत् । एतत् युक्त्या च पूर्वेषां शस्त्रस्पर्शनं कार्यमित्यनुजज्ञे ।

उन्नम्य जिह्वामाकृष्टां बडिशेनाधिजिह्विकाम् ।
छेदयेन्मण्डलाग्रेण तीक्ष्णोष्णैर्घर्षणादि च ॥ ४५ ॥

स० -अधिजिह्विकां बडिशेनाकृष्टां मण्डलाग्रेण छेदयेत् । किं कृत्वा ? उन्नम्य जिह्वाम् । तीक्ष्णोष्णैर्घर्षणादि च कार्यम् ।

उपजिह्वां परिस्राव्य यवक्षारेण घर्षयेत् ।

स० -उपजिह्वां शस्त्रेण परिस्राव्य यवक्षारेण घर्षयेत् ।

कफघ्नैः शुण्डिका साध्या नस्यगण्डूषघर्षणैः ॥ ४६ ॥

स० -शुण्डिका कफघ्नैर्नस्यादिभिः साधनीया ।

एर्वारुबीजप्रतिमं वृद्धायामसिराततम् ।

अग्रं निविष्टं जिह्वाया बडिशाद्यवलम्बितम् ॥ ४७ ॥

छेदयेन्मण्डलाग्रेण नात्यग्रे न च मूलतः ।

छेदेऽत्यसृक्क्षयान्मृत्युर्हीने व्याधिर्विवर्द्धते ॥ ४८ ॥

स० -वृद्धयां शुण्डिकायां सत्यां जिह्वाया अग्रे(ग्रं) निविष्टं कृष्णदीर्घकर्कटिकाबीजसदृशं बडिशादिनाऽवलम्बितं मण्डलाग्रेण छेदयेत् । कथम् ? नातिशयेन प्रान्ते न चातिशयेन मूले । यतोऽतिच्छेदे सत्यसृक्क्षयान्मृत्युः । हीनच्छिन्ने सति व्याधिर्विवर्द्धते ।

मरिचातिविषापाठावचाकुष्ठकुटन्नटैः ।

छिन्नायां सपटुक्षौद्रैर्घर्षणं, कवलः पुनः ॥ ४९ ॥

कटुकातिविषापाठानिम्बरास्नावचाम्बुभिः ।

स० -छिन्नायां मरिचादिभिः ससैन्धवैः क्षौद्रैर्घर्षणम् ।

कवलः कटुकादिक्काथेन ।

सङ्घाते पुप्पुटे कूर्मे विलिख्यैवं समाचरेत् ॥ ५० ॥

स० -[तालु]संहतौ पुप्पुटके कच्छपे[च] विलिख्यैवं-अनेन क्रमेण, समाचरेत् ।

अपक्वे तालुपाके तु कासीसक्षौद्रताक्ष्र्यजैः ।
घर्षणं, कवलः शीतकषायमधुरौषधैः ॥ ५१ ॥

स० -अपक्वे तु तालुपाके कासीसादिभिर्घर्षणम् ।
शीतकषायमधुरौषधैः कवलः ।

पक्वेऽष्टापदवद्भिन्ने तीक्ष्णोष्णैः प्रतिसारणम् ।
वृषनिम्बपटोलाद्यैस्तिक्तैः कवलधारणम् ॥ ५२ ॥

स० -पक्वेऽष्टापदवद्भिन्ने सति तीक्ष्णोष्णैः प्रतिसारणं कार्यम् । अष्टापदं-चतुरङ्गपीठम् ।
वृषादिभिस्तिक्तद्रव्यैः कवलधारणम् ।

तालुशोषे त्वतृष्णस्य सर्पिरुत्तरभक्तिकम् ।
कणाशुण्ठीश्रृतं पानमम्लैर्गण्डूषधारणम् ॥ ५३ ॥
धन्वमांसरसाः स्निग्धाः, क्षीरसर्पिश्च नावनम् ।

स० -तालुशोषे त्वतृष्णस्य सतः सर्पिरुत्तरभक्तिकं योज्यम् ।
पिप्पलीशुण्ठीभ्यां श्रृतं जलपानम् ।
अम्लैः-काञ्जिकादिभिः, गण्डूषधारणम् ।
धन्वमांसरसाः स्निग्धाः ।
तथाक्षीरस्य सर्पिश्च नावनं हितम् ।

कण्ठरोगेष्वसृङ्मोक्षस्तीक्ष्णैर्नस्यादि कर्म च ॥ ५४ ॥
क्वाथः पानं च दार्वीत्वङ्निम्बताक्ष्र्यकलिङ्गजः ।
हरीतकीकषायो वा पेयो माक्षिकसंयुतः ॥ ५५ ॥

स० -कण्ठरोगेषु सर्वेषु सिरादिभी रक्तमोक्षः ।
तीक्ष्णैर्द्रव्यैर्नस्यगण्डूषादि च ।
दावीत्वगादीनां क्वाथः पातव्यः । हरीतक्या वा क्वाथः समाक्षिकः पेयः ।

श्रेष्ठाव्योषयवक्षारदार्वीद्वीपिरसाञ्जनैः ।
सपाठातेजिनीनिम्बैः सुक्तगोमूत्रसाधितैः ॥ ५६ ॥
कवलो, गुटिका वाऽत्र कल्पिता प्रतिसारणम् ।

स० -श्रेष्ठादिभिः सुक्तगोमूत्रसाधितैः कवलः ।
गुटिका वाऽत्र-अस्मिन् क्वाथे, परिकल्पिता प्रतिसारणम् ।

निचुलं कटभी मुस्तं देवदारु महौषधम् ॥ ५७ ॥
वचा दन्ती च मूर्वा च लेपः कोष्णोऽर्तिशोफहा ।

स० -निचुलादिभिर्लेपः कोष्णो रुजाशोफघ्नः ।

अथान्तर्बाह्यतः स्विन्नां वातरोहिणिकां लिखेत् ॥ ५८ ॥
अङ्गुलीशस्त्रकेणाशु पटुयुक्तनखेन वा ।
पञ्चमूलाम्बु कवलस्तैलं गण्डूषनावनम् ॥ ५९ ॥

स० -अथेति मङ्गले । मङ्गलपुर्वकं वातजां रोहिणिकामन्तर्बाह्यतश्च स्विन्नामङ्गुलिशस्त्रकेणाथवा पटुयुक्तेन नखेन शीघ्रमेव लिखेत् ।

पञ्चमूलक्काथः कवलः ।

तैलं गण्डूषो नस्यं च ।

विस्राव्य पित्तसम्भूतां सिताक्षौद्रप्रियङ्गुभिः ।
घर्षेत्सरोध्रपत्तङ्गैः कवलः क्वथितैश्च तैः ॥ ६० ॥
द्राक्षापरूषकक्काथो हितश्च कवलग्रहे ।

स० -पित्तजां रोहिणीं विस्राव्य-रक्तं निर्हृत्य, सितादिभिर्घर्षयेत् ।

तैश्च-सितादिभिः, क्वथितैः सरोध्रादिभिः कवलः । द्राक्षापरूषकयोः क्वाथः[च] कवलो हितः ।

उपाचरेदेवमेव प्रत्याख्यायास्रसम्भवाम् ॥ ६१ ॥

स० -रक्तजां रोहिणिकां प्रत्याख्याय पित्तजामिवोपक्रमेत् ।

सागारधूमैः कटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् ।
नस्यगण्डूषयोस्तैलं साधितं च प्रशस्यते ॥ ६२ ॥
अपामार्गफलश्वेतादन्तीजन्तुघ्नसैन्धवैः ।

स० -कटुकैः-कटुवर्गोक्तैः, सागारधूमैः कफोत्थां प्रतिसारयेत् ।
अपामार्गादिभिः कल्कितैः साधितं तैलं कफरोहिण्यां नस्यगण्डूषयोः श्रेष्ठम् ।

तद्वच्च वृन्दशालूकतुण्डिकेरीगिलायुषु ॥ ६३ ॥

स० -एषैव चिकित्सा वृन्दादिषु ।

विद्रधौ स्राविते श्रेष्ठारोचनाताक्ष्यंगैरिकैः ।
सरोध्रपटुपत्तङ्गकणैर्गण्डूषघर्षणे ॥ ६४ ॥

स० -विद्रधौ शस्त्रेण स्राविते श्रेष्ठादिभिर्गण्डूषादि हितम् ।

गलगण्डः पवनजः स्विन्नो निःस्रुतशोणितः ।
तिलैर्बीजैश्च लट्वोमाप्रियालशणसम्भवैः ॥ ६५ ॥
उपनाह्यो, व्रणे रूढे प्रलेप्यश्च पुनःपुनः ।
शिग्रुतिल्वकतर्कारीगजकृष्णापुनर्नवैः ॥ ६६ ॥

कालामृतार्कमूलैश्च पुष्पैश्च करहाटजैः ।

एकैषिकान्वितैः पिष्टैः सुरया काञ्जिकेन वा ॥ ६७ ॥

गुडूचीनिम्बकुटजहंसपादीबलाद्वयैः ।

साधितं पाययेत्तैलं सकृष्णादेवदारुभिः ॥ ६८ ॥

स० -गलगण्डो वातोद्भवः स्विन्नो निःस्रुतास्रस्तिलैर्लट्वादिबीजैश्च उपनाह्यः ।

रुढे व्रणे सति प्रलेप्यश्च बहुशः शिग्र्वादिभिः सुरया काञ्जिकेन वा पिष्टैः । एकैषिका-त्रिवृत् ।

गुडूच्यादिभिः सकृष्णादेवदारुभिः कल्कितैर्गलण्डिनमातुरं पक्वं तैलं पाययेत् ।

कर्तव्यं कफजेऽप्येतत्स्वेदविम्लापने त्वति ।

स ० -कफोत्थेऽप्येतत्-वातगलगण्डोक्तं चिकित्सितं, कार्यम् । किन्तु स्वेदविम्लापने चात्यर्थं कार्ये ।

लेपोऽजगन्धातिविषाविशल्याः सविषाणिकाः ॥ ६९ ॥

गुञ्जालाबुशुकाह्वाश्च पलाशक्षारकल्किताः ।

स० -कफजे गलगण्डेऽजगन्धादयः पलाशक्षारनिश्चोतकल्किताः लेपः ।

मूत्रस्रुतं हठक्षारं पक्त्वा कोद्रवभुक् पिबेत् ॥ ७० ॥
साधितं वत्सकाद्यैर्वा तैलं सपटुपञ्चकैः ।
कफघ्नान् धूमवमननावनादींश्च शीलयेत् ॥ ७१ ॥

स ० -हठो-मिम्मिणिः, तस्य क्षारं गोमूत्रे स्रुतं पक्त्वा क्षारन्यायेन पिबेज्जलेन, 'पेषणालोडने वारि' (हृ.क.अ. ६/२३) इति वचनात् । किम्भूतः सन्? कोद्रवभुक् । वत्सकादिभिर्वा (हृ.सू.अ. १५/३३) तैलं साधितं हितम् ।

कफघ्नान् धूमादीन् शीलयेत् ।

मेदोभवे सिरां विध्येत्कफघ्नं च विधिं भजेत् ।
असनादिरजश्चैनं प्रातर्मूत्रेण पाययेत् ॥ ७२ ॥

स० -मेदोभवे गलगण्डे सिरां विध्येत् ।

कफघ्नं च विधिं सेवेत ।

असनादिचूर्णं (हृ.सू.अ.१५/१९) चैनं प्रातर्गोमूत्रेण पाययेत् ।

अशान्तौ पाचयित्वा च सर्वान् व्रणवदाचरेत् ।

स० -अशान्तौ सत्यां पाचयित्वा सर्वान् व्रणवदुपक्रमेत् ।

मुखपाकेषु सक्षौद्रा प्रयोज्या मुखधावनाः ॥ ७३ ॥
क्वथितास्त्रिफलापाठामृद्वीकाजातिपल्लवाः ।
निष्ठेव्या भक्षयित्वा वा कुठेरादिर्गणोऽथवा ॥ ७४ ॥

स० -मुखपाकेषु समाक्षिका मुखधावनाः क्वथितास्त्रिफलादयः प्रयोज्याः । अथवा त्रिफलादीन् भक्षयित्वा निष्ठेव्याःभुक्त्वा निष्ठीवेत् । कुठेरादिर्गणो वा-हरीतकवर्गोक्तो (हृ.सू.अ.६/१०६), भक्षयित्वा निष्ठेव्यः ।

मुखपाकेऽनिलात् कृष्णापद्वेलाः प्रतिसारणम् ।
तैलं वातहरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ॥ ७५ ॥

स० -मुखपाकेऽनिलात् कृष्णादयः प्रतिसारणम् ।
वातघ्नैः सिद्धं तैलं कवले नस्ये च हितम् ।

पित्तास्त्रे पित्तरक्तघ्नः

स० -पित्तास्त्रे पित्तरक्तघ्नो विधिः ।

कफघ्नश्च कफे विधिः ।
लिखेच्छाकादिपत्रैश्च पिटिकाः कठिनाः स्थिराः ॥ ७६ ॥

स० -कफे च कफहृत् विधिः ।

पिटिकाः कठिनाः स्थिराः शाकादिपत्रैर्लिखेत् ।

यथादोषोदयं कुर्यात्सन्निपाते चिकित्सितम् ।

स० -सन्निपाते यथादोषोदयं चिकित्सितं कुर्यात् ।

नवेऽर्बुदे त्वसंवृद्धे छेदिते प्रतिसारणम् ॥ ७७ ॥
स्वर्जिकानागरक्षौद्रैः, क्वाथो गण्डूष इष्यते ।
गुडूचीनिम्बकल्कोत्थो मधुतैलसमन्वितः ॥ ७८ ॥
यवान्नभुक् तीक्ष्णतैलनस्याभ्यङ्गांस्तथाऽऽचरेत् ।

स० -अर्बुदे नवोत्थेऽसंवृद्धे छेदिते च प्रतिसारणं स्वर्जिकादिभिः ।
गण्डूष इष्टो गुडूचीनिम्बकल्कोद्भवः क्वाथो मधुतैलयुक्तः ।
तथा यवान्नभोजी तीक्ष्णतैलनस्याभ्यङ्गानाचरेत् ।

वमिते पूतिवदने धूमस्तीक्ष्णः सनावनः ॥ ७९ ॥
समङ्गाधातकीरोध्रफलिनीपद्मकैर्जलम् ।
धावनं वदनस्यान्तश्चूर्णितैरवचूर्णितम् ॥ ८० ॥
शीतादोपकुशोक्तं च नावनादि च शीलयेत् ।

स० -पूतिमुखे वमिते सति तीक्ष्णधूमो नस्यं च तीक्ष्णं प्रयोज्यम् । समङ्गादिजलेन वदनस्यान्तः क्षालयेत् । एतैरेव मुखान्तरं चूर्णितैरवचूर्णयेत् । शीतादोपकुशोक्तं च नस्यादिकमभ्यसेत् ।

फलत्रयद्वीपिकिराततिक्त-

यष्ट्याह्वसिद्धार्थकटुत्रिकाणि ।

मुस्ताहरिद्राद्वययावशूक-

वृक्षाम्लकाम्लाग्रिमवेतसाश्च ॥ ८१ ॥

अश्वत्थजम्ब्वाम्रधनञ्जयत्वक्

त्वक् चाहिमारात्खदिरस्य सारः ।

क्वाथेन तेषां घनतां गतेन

तच्चूर्णयुक्ता गुटिका विधेयाः ॥ ८२ ॥

ता धारिता घ्नन्ति मुखेन नित्यं

कण्ठौष्ठताल्वादिगदान् सुकृच्छ्रान् ।

विशेषतो रोहिणिकास्यशोष-

गन्धान् विदेहाधिपतिप्रणीताः ॥ ८३ ॥

स० -त्रिफलादीनां द्रव्याणां क्वाथेन घनत्वं गतेन तच्चूर्णेन त्रिफलादिरजसाऽन्विता गुलिकाः कार्याः । ता मुखेन नित्यं धारिताः कण्ठादिरोगान् दारुणानपि घ्नन्ति । विशेषेण रोहिणिकादीन् । विदेहपतिना निर्मिता एताः । अम्लाग्रिमवेतसः-अम्लवेतसः । अत्रा[न्त्या]द्ये वृत्ते उपजाती, मध्यममिन्द्रवज्रा ।

खदिरतुलामम्बुघटे पक्त्वा तोयेन तेन पिष्टैश्च ।
चन्दनजोङ्गककुङ्कुमपरिपेलववालकोशीरैः ॥ ८४ ॥
सुरतरुरोध्रद्राक्षामञ्जिष्ठाचोचपद्मकविडङ्गैः ।
स्पृक्कानतनखकक्कलसूक्ष्मैलाध्यामकैः सपत्तङ्गैः ॥ ८५ ॥

तैलप्रस्थं विपचेत्
कर्षांशैः पाननस्यगण्डूषैस्तत् ।
हत्वाऽऽस्ये सर्वगदान्
जनयति गार्ध्रीं दृशं श्रुतिं च वाराहीम् ॥ ८६ ॥

स ० -खदिरपलशतं जलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषितेन तेन जलेन पिष्टैश्चन्दनादिभिः कर्षांशैस्तैलप्रस्थं पचेत् । तच्च पाननस्यगण्डूषैरास्ये धारितं सर्वान् रोगान् जित्वा गृध्रसम्बन्धिनीं दृष्टिं वराहतुल्यां श्रुतिं[च] विधत्ते । आर्या(र्ये) गीतिः[च] ।

उद्वर्तितं च प्रपुनाटरोध्र-
दार्वीभिरभ्यक्तमनेन वक्रम् ।
निर्व्यङ्गनीलीमुखदूषिकादि
सञ्जायते चन्द्रसमानकान्ति ॥ ८७ ॥

स ० -प्रपुन्नाटादिभितुद्वर्तितं मुखं तैलेनानेनाभ्यक्तं व्यङ्गादिरहितं चन्द्रतुल्यकान्ति सञ्जायते । उपजातिः ।

पलशतं बाणात्तोयघटे पक्त्वा रसेऽस्मिंश्च पलार्धिकैः

खदिरजम्बूयष्ट्यानन्ताम्रैरहिमारनीलोत्पलान्वितैः ॥

तैलप्रस्थं पाचयेच्छ्लक्ष्णपिष्टै-

रेभिर्द्रव्यैर्धारितं तन्मुखेन ।

रोगान् सर्वान् हन्ति वक्रे विशेषा-

त्स्थैर्यं धत्ते दन्तपङ्क्तेश्चलायाः ॥ ८९ ॥

स ० -नीलसहचरात् पलशतं जलघटे पक्त्वा तस्मिन् रसेद्विकार्षिकैः खदिरादिभिः कल्कितैः सूक्ष्मरजीकृतैस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् । तन्मुखेन धारितं सर्वमुखरोगहृत् । विशेषेण दन्तपङ्क्तेश्चलायाः स्थैर्यकृच्च । वृत्तं (?) शालिनी [च] ।

खदिरसाराद् द्वे तुले पचेद्वल्कात्तुलां चारिमेदसः ।

घटचतुष्के पादशेषेऽस्मिन् पूते पुनः क्वथनाद्घने ॥ ९० ॥

आक्षिकं क्षिपेत्सुसूक्ष्मं रजः

सेव्याम्बुपत्तङ्गगैरिकम् ।

चन्दनद्वय(श्यामा) रोध्रपुण्ड्रा-

ह्वयष्ट्याह्वलाक्षाञ्जनद्वयम् ॥ ९१ ॥

धातकीकटुफलद्विनिशात्रिफलाचतुर्जातजोङ्गकम् ।

मुस्तमञ्जिष्ठान्यग्रोधप्ररोह[वचा]मांसीयवासकम् ॥ ९२ ॥

पद्मकैलासमङ्गाश्च शीते

तस्मिंस्तथा पालिकां पृथक् ।

जातिपत्रिकां सजातीफलां सह-

(नख)लवङ्गकङ्कोल्लकाम् ॥ ९३ ॥

स्फटिकशुभ्रसुरभिकर्पूरकुडवं च तत्रावपेत्ततः ।

कारयेद्गुटिकाः सदा चैता धार्या मुखे तद्वदापहाः ॥

स ० -खदिरसारद् द्वे तुले, तुलां चारिमेदसो वल्कात्, जलघटचतुष्टये पचेत् । पादावशेषिते पूतेऽस्मिन् पुनः क्वथनाद् घनीभूते कार्षिकाणि सूक्ष्मक्ष्णचूर्णानि सेव्यादीनि क्षिपेत् । अस्मिन् शीते जातीपत्रादीन् पृथक्पालिकान् क्षिपेत् । श्रेष्ठतमोज्ज्वलकर्पूरकुडवं चात्र क्षिपेत् । अनन्तरं गुटिकाः कारयेत् । एताः सदा मुखे धार्याः सर्वमुखरोगहराः । [वृत्तानि(?) पञ्च ।]

क्वाथ्यौषधव्यत्यययोजनेन

तैलं पचेत्कल्पनयाऽनयैव ।

सर्वास्यरोगोद्धृतये तदाहु-

र्दन्तस्थिरत्वे त्विदमेव मुख्यम् ॥ ९५ ॥

स० -क्वाथ्यौषधयोः-खदिरसारारिमेदसोः, व्यत्ययो-वैपरीत्यं,-अरिमेदसः-विड्खदिरवल्कलाद् द्वे तुले प्रयोज्ये, खदिरसारत्तुलाम्, अन्यत्सर्वं पूर्ववद्देयमिति । तैलं पचेदनयैव कल्पनया । तत्-तैलं, सर्वमुखरोगघ्नम् । दन्तस्थिरकृतौ चेदमेव प्रधानमाहुः । इन्द्रवज्रा ।

खदिरेणैता गुटिका-

स्तैलमिदं चारिमेदसा प्रथितम् ।

अनुशीलयन् प्रतिदिनं

स्वस्थोऽपि दृढद्विजो भवति ॥ ९६ ॥

स० -खदिरेणैता गुटिकास्तैलं चैतदरिमेदसा प्रथितम् । द्वयमप्येतत् प्रतिदिनमभ्यस्तं स्वस्थस्यापि द्विजदार्ढ्यकृत् । आर्या ।

क्षुद्रागुडूचीसुमनःप्रवाल-

दार्वीयवासत्रिफलाकषायः ।

क्षौद्रेण युक्तः कवलग्रहोऽयं

सर्वामयान् वक्त्रगतान्निहन्ति ॥ ९७ ॥

स० -क्षुद्रादिभिः कषायः क्षौद्रेण युतः कवलग्रहोऽयं सर्वमुखरोगान् हन्ति । इन्द्रवज्रा ।

पाठादार्वीत्वक्कुष्ठमुस्तासमङ्गा-

तिक्तापीताङ्गीरोध्रतेजोवतीनाम् ।

चूर्णः सक्षौद्रो दन्तमांसार्तिकण्डू-

पाकस्रावाणं नाशनो घर्षणेन ॥ ९८ ॥

स० -पाठादीनां चूर्णः क्षौद्रयुतो दन्तमांसात्यादीनां घर्षणेन नाशनः। वैश्वदेवी।

गृहधूमताक्ष्र्यपाठाव्योषक्षाराग्न्ययोवरातेजोह्वैः।
मुखदन्तगलविकारे सक्षौद्रः कालको विधार्यश्चूर्णः॥

स० -गृहधूमादिभिश्चूर्णः समाक्षिकः कालकाख्यो मुख[दि]विकारे धार्यः। आर्या गीतिः।

दार्वीत्वक्सिन्धूद्भवमनः शिलायावशूकहरितालैः।
धार्यः पीतकचूर्णो दन्तास्यगलामये समध्वाज्यः॥ १०० ॥

स० -दार्व्यादिभिः पीतकाख्यश्चूर्णो दन्ताद्यामये समधुघृतो धार्यः। गीतिरार्या।

द्विक्षारधूमकवरापञ्चपटुव्योषवेल्लगिरिताक्ष्र्यैः।
गोमूत्रेण विपक्का गलामयघ्नी रसक्रिया एषा॥ १०१ ॥

स० -द्विक्षारादिभिर्गोमूत्रेण विपक्का एषा रसक्रिया गुटिका गलरोगघ्नी भवति। [गीतिरार्या।]

गोमूत्रक्कथनविलीनविग्रहाणां
पथ्यानां जलमिशिकुष्ठभावितानाम्।
अत्तारं नरमणवोऽपि वक्त्ररोगाः
श्रोतारं नृपमिव न स्पृश्नत्यनर्थाः॥ १०२ ॥

स० -गोमूत्रक्वाथेन विलीनशरीराणां पथ्यानां वालकशतपुष्पाकुष्ठैर्भावितानां भक्षयितारं नरं स्वल्पा अपि वक्त्ररोगा न स्पृशन्ति । अनर्थाः श्रोतारं नृपमिवेत्युपमालङ्कारः । प्रहर्षिणी ।

सप्तच्छदोशीरपटोलमुस्त-
हरीतकीतिक्तकरोहिणीभिः ।
यष्ट्याह्वराजद्रुमचन्दनैश्च
क्वाथं पिबेत्पाकहरं मुखस्य ॥ १०३ ॥

स० -सप्तच्छदादिभिः क्वाथं मुखपाकहरं पिबेत् ।

पटोलशुण्ठीत्रिफलाविशाला-
त्रायन्तितिक्ताद्विनिशामृतानाम् ।
पीतः कषायो मधुना निहन्ति
मुखे स्थितश्चास्यगदानशेषान् ॥ १०४ ॥

स ० -पटोलादीनां कषायो मधुमान् पीतो मुखे च स्थितोगण्डूषो धारितो, मुखगदानशेषान्निहन्ति । उपजाती

स्वरसः क्वथितो दार्व्या घनीभूतः सगैरिकः ।
आस्यस्थः समधुर्वक्त्रपाकनाडीव्रणापहः ॥ १०५ ॥

स० -दार्व्या रसः क्वथितो घनीभूतः सगैरिकक्षौद्रो मुखस्थो वक्त्रपाकादिघ्नः ।

पटोलनिम्बयष्ट्याह्ववासाजात्यरिमेदसाम् ।
खदिरस्य वरायाश्च पृथगेवं प्रकल्पना ॥ १०६ ॥

स० -पटोलादीनां पृथगेवं प्रकल्पना कार्या ।

खदिरायोवरापार्थमदयन्त्यहिमारकैः ।
गाण्डूषोऽम्बुश्रृतैर्धार्यो दुर्बलद्विजशान्तये ॥ १०७ ॥

स० -खदिरादिभिर्जलश्रृतैर्गण्डूशो द्विजदार्ढ्यकृद्धार्यः । अहिमारकः-अरिमेदः ।

मुखदन्तमूलगलजाः प्रायो रोगाः कफास्त्रभूयिष्ठाः ।
तस्मात्तेषामसकृद् रुधिरं विस्त्रावयेद्दुष्टम् ॥ १०८ ॥

स० -मुखादिगदा बाहुल्येन कफरक्तभूयिष्ठा यतः, तस्माद्धेतोस्तेषां दुष्टं रुधिरं पुनः पुनर्विस्त्रावयेत् ।

कायशिरसोर्विरेको वमनं कवलग्रहाश्च कटुतिक्ताः ।
प्रायः शस्तं तेषां कफरक्तहरं तथा कर्म ॥ १०९ ॥

स० -कायशिरोविरेकादिकं बाहुल्येन तेषां शस्तम् । कफरक्तहरं च यत्कर्म तत् शस्तम् ।

यवतृणधान्यं भक्तं विदलैः क्षारोषितैरपस्नेहाः ।
यूषा भक्ष्याश्च हिता यच्चान्यच्छ्लेष्मनाशाय ॥ ११० ॥

स० -यवादयो हिताः । यच्चापरं श्लेष्मनाशनं तच्च शस्तम् ।

प्राणानिलपथसंस्थाः

श्वसितमपि निरुन्धते प्रमादवतः ।

कण्ठामयाश्चिकित्सित-

मतो द्रुतं तेषु कुर्वीत ॥ १११ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचि-तायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तर-स्थाने मुखरोगप्रतिषेधो नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

स० -प्राणपवनमार्गस्थिता कण्ठरोगाः प्रमाद्यतः श्वासमपि निरुन्धन्ति यतः, अतः-अस्माद्धेतोः, तेषु रोगेषूपक्रमं द्राग् विदधीत । आर्याश्चतस्रः ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने मुखरोग-प्रतिषेधो नाम द्वाविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २२ ॥

****

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अथ क्रमप्राप्तं शिरोरोगविज्ञानमाह-

अथातः शिरोरोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

धूमातपतुषाराम्बुक्रीडातिस्वप्नजागरैः ।

उत्स्वेदाधिपुरोवातबाष्पनिग्रहरोदनैः ॥ १ ॥

अत्यम्बुमद्यपानेन कृमिभिर्वेगधारणैः ।

उपधानमृजाभ्यङ्गद्वेषाधःप्रततेक्षणैः ॥ २ ॥

असात्म्यगन्धदुष्टामभाष्याद्यैश्च शिरोगताः ।

जनयन्त्यामयान् दोषाः

स० -धूमादिभिः शिरोगता दोषा रोगान् जनयन्ति ।

तत्र मारुतकोपतः ॥ ३ ॥

निस्तुद्येते भृशं शङ्खौ घाटा सम्भिद्यते तथा ।

भ्रुवोर्मध्यं ललाटं च पततीवातिवेदनम् ॥ ४ ॥

बाध्येते स्वनतः श्रोत्रे निष्कृष्येत इवाक्षिणी ।
घूर्णतीव शिरः सर्वं सन्धिभ्य इव मुच्यते ॥ ५ ॥
स्फुरत्यति सिराजालं कन्धराहनुसङ्ग्रहः ।
प्रकाशासहता घ्राणस्रावोऽकस्माद्यथाशमौ ॥ ६ ॥
मार्दवं मर्दनस्नेहस्वेदबन्धैश्च जायते ।
शिरस्तापोऽयम्

स०-तत्र-तेषु मध्ये, वातकोपात् शङ्खनिस्तोदादयः स्युः । तथा मर्दनादिभिर्मार्दवं जायते । घूर्णतीवेति घूर्णस्तुदादिः । अयमीदृशः शिरस्ताप उच्यते ।

अर्धे तु मूर्ध्नः सोऽर्धावभेदकः ॥ ७ ॥
पक्षात्कुप्यति मासाद्वा स्वयमेव च शाम्यति ।
अतिवृद्धस्तु नयनं श्रवणं वा विनाशयेत् ॥ ८ ॥

स०-अर्धे तु शिरसः, अर्धावभेदक उच्यते । स च पक्षेण कुप्यति । मासेन वा कुप्यति । स्वयमेव-चिकित्सितं विनैव, उपशाम्यति । अतिवृद्धस्त्वयं लोचनं कर्णं वा हन्यात् ।

शोरोभितापे पित्तोत्थे शोरोधूमायनं ज्वरः ।
स्वेदोऽक्षिदहनं मूर्च्छा निशि शीतैश्च मार्दवम् ॥ ९ ॥

स०-शिरोभितापे पित्तोद्भवे शिरोधूमायनं ज्वरादयश्च स्युः ।

अरुचिः कफजे मूर्ध्नो गुरुस्तिमितशीतता ।
शिरानिस्पन्दताऽऽलस्यं रूङ्मन्दाऽह्न्यधिकानिशि ॥
तन्द्रा शूनाक्षिकूटत्वं कर्णकण्डूयनं वमिः ।

स०-कफजे शिरोभितापेऽरुच्यादयः स्युः । दिवा पीडा मन्दा भवति, विभावर्यामधिका । तथा तन्द्रादयः स्युः ।

रक्तात् पित्ताधिकरुजः

स०-रक्तोद्भवो मूर्धतापः पित्ताधिकरुजः स्यात् ।

सर्वैः स्यात्सर्वलक्षणः ॥ ११ ॥

स०-सन्निपातेन सर्वलक्षणः स्यात् ।

सङ्कीर्णैर्भोजनैर्मूर्ध्नि क्लेदित्ते रुधिरामिषे ।
कोपिते सन्निपाते च जायन्ते मूर्ध्नि जन्तवः ॥ १२ ॥
शिरसस्ते पिबन्तोऽस्रं घोराः कुर्वन्ति वेदनाः ।
चित्तविभ्रंशजननीर्ज्वरः कासो बलक्षयः ॥ १३ ॥
रौक्ष्यशोफव्यधच्छेददाहस्फुरणपूतिताः ।

कपाले तालुशिरसोः कण्डूः शोषः प्रमीलकः ॥ १४ ॥

ताम्राच्छसिङ्घाणकता कर्णनादश्च जन्तुजे ।

स०-सङ्कीर्णैराहारैः शिरसि क्लेदिते रुधिरे मांसे च सन्निपाते च कोपिते कृमयो मूर्ध्नि जायन्ते । ते च मूर्ध्नौ रक्तं पिबन्तो दारुणाः पीडा मनोविभ्रंशकारिणीर्जनयन्ति । ज्वरादयश्च स्युः । तथा कपाले तालुशिरसोः कण्ड्वाद्याः स्युः । तथा ताम्राच्छसिङ्घाणकत्वं कर्णनादश्च कृमिजे स्यात् ।

वातोल्बणाः शिरःकम्पं तत्संज्ञं कुर्वते मलाः ॥ १५ ॥

स०-वाताधिका दोषाः शिरःकम्पं शिरः कम्पाख्यं कुर्वते ।

पित्तप्रधानैर्वाताद्यैः शङ्खे शोफः सशोणितैः ।

तीव्रदाहरुजारागप्रलापज्वरतृड्भ्रमाः ॥ १६ ॥

तिक्तास्यः पीतवदनः क्षिप्रकारी स शङ्खकः ।

त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति सिध्यत्यप्याशु साधितः ॥ १७ ॥

स०-पित्ताधिकैर्दोषैः सरक्तैः शङ्खे शोफोऽतिदाहादयश्च स्युः । स च शङ्खकस्तिक्तास्यः पीतवर्णमुखः क्षिप्रकारी च स्यात् । तिक्तं-तिक्तस्वादमास्यं, यस्मिन् शङ्खके सः । एवमन्यदपि योज्यम् । स चानुपक्रान्तस्त्रिरात्रेण जीवितं हरति । शीघ्रं च चिकित्सितः सिध्यत्यपि । अपिशब्दात् कदाचिन्न सिध्यति ।

पित्तानुबद्धः शङ्खाक्षिभ्रूललाटेषु मारुतः ।
रुजं सस्पन्दनां कुर्यादनुसूर्योदयोदयाम् ॥ १८ ॥
आमध्याह्नं विवर्धिष्णुः क्षुद्वतः सा विशेषतः ।
अव्यवस्थितशीतोष्णसुखा शाम्यत्यतः परम् ॥ १९ ॥
सूर्यावर्तः स

स०-पित्तानुबद्धो मारुतः शङ्खादिषु रुजं सस्पन्दनां कुर्यात् । किम्भूतां रुजम्? अनुसूर्योदयं उदयो यस्याः सा ताम् । आमध्याह्नं-मध्याह्नं मर्यादीकृत्य वर्धनशीला, सा पीडा बुभुक्षितस्य विशेषेण । तथाऽनियतशीतोष्णसुखा । अतो-मध्याह्नात्, परं शमं गच्छति । सः-इत्येवं, सूर्यावर्त उक्तः ।

इत्युक्ता दश रोगाः शिरोगताः ।

स०-दशैते मूर्धगता रोगा उक्ताः ।

शिरस्येव च वक्ष्यन्ते कपाले व्याधयो नव ॥ २० ॥

स०-शिरस्येव कपाले नव रोगा भणिष्यन्ते ।

कपाले पवने दुष्टे गर्भस्थस्यापि जायते ।
सवर्णो नीरुजः शोफस्तं विद्यादुपशीर्षकम् ॥ २१ ॥

स०-कपाले पवने दुष्टे गर्भस्थितस्यापि नीरुजः शोफस्तत्सवर्णः-कायसमानवर्णो, जायते । तमुपशीर्षकाख्यं रोगं जानीयात् ।

यथादोषोदयं ब्रूयात् पिटिकार्बुदविद्रधीन् ।

स०-पिटिकादीन् त्रीन् यथादोषोदयं ब्रूयात् ।

कपाले क्लेदबहुलाः पित्तासृक्श्लेष्मजन्तुभिः ॥ २२ ॥
कङ्गुसिद्धार्थकनिभाः पिटिकाः स्युररुंषिकाः ।

स०-कपाले क्लेदबहुलाः पित्तासृक्श्लेष्मजन्तुभिः कङ्गुसिद्धार्थकफलरूपाः पिटिका अरुंषिकाः स्युः ।

कण्डूकेशच्युतिस्वापरौक्ष्यकृत् स्फुटनं त्वचः ॥ २३ ॥
सुसूक्ष्मं कफवाताभ्यां विद्याद्दारुणकं तु तत् ।

स०-कण्ड्वादिकृत् त्वचः स्फुटनं सुसूक्ष्मं यत् तद्दारुणकं कफवाताभ्यां विद्यात् ।

रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् ॥ २४ ॥
प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ।

रोमकूपान् रुणद्ध्यस्य तेनान्येषामसम्भवः ॥ २५ ॥
तदिन्द्रलुप्तं रुज्यां च प्राहुश्चाचेति चापरे ।

स०-पित्तं वातेन सह मूर्च्छितं रोमकूपानुगतं रोमाणि प्रच्यावयति । ततः श्लेष्मा रक्तसहितो रोमकूपान् रुणद्धि । तेन कारणेनास्य-इन्द्रलुप्तवतः, अन्येषां रोम्णामनुत्पत्तिः । तत्-एतत्, इन्द्रलुप्तं रुज्यां चाचेत्यन्य आहुः ।

खलतेरपि जन्मैवं शातनं तत्र तु क्रमात् ॥ २६ ॥

स०-एवं-एतत्तुल्यरूपा, खलतेरुत्पत्तिः । किन्तु[तत्र-] खलतौ, क्रमेण केशानां शातो न त्विन्द्रलुप्त इव सहसा ।

सा वातादग्निदग्धाभा, पित्तात्स्विन्नसिरावृता ।
कफाद्घनत्वग्वर्णाश्च यथास्वं निर्दिशेत् त्वचि ॥ २७ ॥

स०-सा-खलतिः, वातादग्निदग्धाभा स्यात् ।
पित्तात् स्विन्नसिरावृता स्यात् ।
कफेन घनत्वक् ।
त्वचि वर्णाश्च यथादोषं निर्दिशेत् ।

दोषैः सर्वाकृतिः सर्वैरसाध्या सा नखप्रभा ।
दग्धाग्निनेव निर्लोमा सदाहा या च जायते ॥ २८ ॥

स०-सर्वैर्दोषैः सर्वाकृतिः सर्वलक्षणा खलतिः । नखप्रभा सा चासाध्या स्यात् । अग्निदग्धतुल्या रोमरहिता सदाहा च या जायते, साऽप्यसाध्या स्यात् ।

शोकश्रमक्रोधकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः ।
केशान् सदोषः पचति पलितं सम्भवत्यतः ॥ २९ ॥

स०-शोकादिभिरुद्गतः शरीरोष्मा मूर्ध्नि दोषैः सहितः केशान् पचति । अतः पलितं जायते ।

तद्वातात्स्फुटितं श्यावं खरं रूक्षं जलप्रभम् ।
पित्तात्सदाहं पीताभं, कफात् स्निग्धं विवृद्धिमत् ॥ ३० ॥
स्थूलं सुशुक्लं, सर्वैस्तु विद्याद्यामिश्रलक्षणम् ।

स०-तच्च-पलितं, वातात् स्फिटितादिगुणं स्यात् ।
पित्तेन सदाहं पीतवर्णम् ।
कफात् स्निग्धं विवृद्धिमत् स्थूलं सुशुक्लं च ।
सर्वैस्तु दोषैः सङ्कीर्णलक्षणं विद्यात् ।

शिरोरुजोद्भवं चान्यद्विवर्णं स्पर्शनासहम् ॥ ३१ ॥

स०-शिरोरुजोत्थं चापरं पलितं विवर्णं स्पर्शनासहं स्यात् ।

असाध्या सन्निपातेन खलतिः पलितानि च ।

स०-खलतिः सन्निपातेनासाध्या । पलितानि च सन्निपातोत्थान्यसाध्यानि । दोषैः सर्वैः खलतिरसाध्येति प्रागुक्तमेव । इदं तु वचनं स्पष्टार्थमेवेति मन्ये, तथा सन्निपातोद्भूतानि पलितान्यसाध्यानीति ।

शरीरपरिणामोत्थान्यपेक्षन्ते रसायनम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविर-चितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तर-स्थाने शिरोरोगविज्ञानीयो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

स०-शरीरपरिणामोद्भवानि तु पलितानि रसायनमपेक्षन्त इति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने शिरोरोगविज्ञानीयो नाम त्रयोविंशो-ऽध्यायः समाप्तः ॥ २३ ॥

****

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथैतच्चिकित्सितं व्याख्यातुमाह-

अथातः शिरोरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

शिरोभितापेऽनिलजे वातव्याधिविधिं चरेत् ।

स० -पवनजे शिरोभितापे वातव्याधिचिकित्सितं कुर्यात् ।

घृतमक्तशिरा रात्रौ पिबेदुष्णपयोनुपः ॥ १ ॥
माषान् कुलत्थान् मुद्गान् वा तद्वत्खादेद्घृतान्वितान् ।
तैलं तिलानां कल्कं वा क्षीरेण सह पाययेत् ॥ २ ॥
पिण्डोपनाहस्वेदाश्च मांसधान्यकृता हिताः ।
वातघ्नदशमूलादिसिद्धक्षीरेण सेचनम् ॥ ३ ॥
स्निग्धं नस्यं तथा धूमः शिरःश्रवणतर्पणम् ।

स० -अभ्यक्तशिरा रात्रौ घृतं पिबेत् । पश्चादुष्णं क्षीरं पिबेत् ।
माषादीन् घृतान्वितान् खादेत्, तद्वत्-उष्णपयोनुपः सन् ।

तिलानां तैलं कल्कं वा क्षीरेण सह पाययेत् ।

पिण्डस्वेदा उपनाहस्वेदाश्च मांसयुक्तैर्धान्यैः कृता हिताः ।

वातहरदशमूलादिना सिद्धेन क्षीरेण सेचनं हितम् ।

स्निग्धं च नस्यादिकं हितम् ।

वरणादौ गणे क्षुण्णे क्षीरमर्धोदकं पचेत् ॥ ४ ॥

क्षीरावशिष्टं तच्छीतं मथित्वा सारमाहरेत् ।

ततो मधुरकैः सिद्धं नस्यं तत् पूजितं हविः ॥ ५ ॥

स ० -वरणसैर्येकेत्यादिगणे(हृ.सू.अ. १५/२१) जर्जरिते क्षीरमर्धोदकं पचेत् । तत् क्षीरावशिष्टं शीतीभूतं मथित्वा सारमाहरेत् । अनन्तरं तद्धृतं मधुरद्रव्यैः पक्वं नस्यं श्रेष्ठम् ।

वर्गेऽत्र पक्वं क्षीरे च पेयं सर्पिः सशर्करम् ।

स० -अस्मिन्नेव वरणादौ वर्गे क्षीरे च घृतं पक्वं सशर्करं पेयम् ।

कार्पासमज्जा त्वङ्मुस्ता सुमनःकोरकाणि च ॥ ६ ॥

नस्यमुष्णाम्बुपिष्टानि सर्वमूर्धरुजापहम् ।

स० -कार्पासमज्जादीन्युष्णजलेन पिष्टानि सर्वमूर्धरुजाघ्नं नस्यम् ।

शर्कराकुङ्कुमश्वतं घृतं पित्तासृगन्वये ॥ ७ ॥

स० -शर्कराकुङ्कुमश्वतं सर्पिः पित्तासृगुत्थे [नस्यं] हितम् ।

प्रलेपः सघृतैः कुष्ठकुटिलोत्पलचन्दनैः ।

स० -कुष्ठादिभिः सघृतैः प्रलेपः । कुटिलं-तगरम् ।

वातोद्रेकभयाद्रक्तं न चास्मिन्नवसेचयेत् ॥ ८ ॥

स० -अस्मिंश्च वातोद्रेकभयाल्लोहितं नावसेचयेत् ।

इत्यशान्तौ चले दाहः कफे चेष्टो यथोदितः ।

स० -एवमप्यनुपशमे वायौ दाह इष्टः । कफे च यथोक्तमुष्णमिष्टम् ।

अर्धावभेदकेऽप्येषा तथा दोषान्वयात्क्रिया ॥ ९ ॥

स० -अर्धावभेदकेऽप्येषा एव क्रिया दोषान्वयात्-दोषानुरोधाच्चा, यथास्वं कार्या ।

शिरीषबीजापामार्गमूलं नस्यं बिडान्वितम् ।
स्थिरारसो वा, लेपे तु प्रपुन्नाटोऽम्लकल्कितः ॥ १० ॥

स० -शिरीषबीजादिभिर्नस्यं स्यात् । शालिपर्णीक्वाथो वा नस्यम् । प्रपुन्नाटबीजमम्लेन पिष्टं लेपः ।

सूर्योवर्तेऽपि तस्मिंस्तु सिरयाऽपहरेदसृक् ।

स० -सूर्यावर्तेऽप्येष एवोपक्रमः । तस्मिंश्च सिरया रक्तं स्रावयेत् ।

शिरोभितापे पित्तोत्थे स्निग्धस्य व्यधयेत्सिराम् ॥ ११ ॥
शीताः शिरोमुखालेपसेकशोधनबस्तयः ।
जीवनीयशृते क्षीरसर्पिषी पाननस्ययोः ॥ १२ ॥

स० -मूर्धाभितापे पित्तसम्भवे स्निग्धस्य सतः सिरां मोक्षयेत् ।
तथा शिरोमुखालेपादयः शीता हिताः ।
जीवनीयैः शृते क्षीरघृते पाननस्ययोर्हिते ।

कर्तव्यं रक्तजेऽप्येतत् प्रत्याख्याय च शङ्खके ।
स० -रक्तेजेऽप्येतच्चिकित्सितं कार्यम् ।

शङ्खके च प्रत्याख्यायैष एवोपक्रमः कार्यः ।

श्लेष्माभितापे जीर्णाज्यस्नेहितः कटुकैर्वमेत् ॥ १३ ॥
स्वेदप्रलेपनस्याद्या रूक्षतीक्ष्णोष्णभेषजैः ।
शस्यन्ते चोपवासोऽत्र

स० -श्लेष्मणा शिरोभितापे पुराणघृतेन स्नेहितः कटुकैर्वमेत् ।
स्वेदादयो रूक्षादिद्रव्यैः शस्यन्ते । उपवासश्चात्र हितः ।

निचये मिश्रमाचरेत् ॥ १४ ॥

स० -सन्निपाते मिश्रमाचरेत् ।

कृमिजे शोणितं नस्यं तेन मूर्च्छन्ति जन्तवः ।
मत्ताः शोणितगन्धेन निर्यान्ति घ्राणवक्त्रयोः ॥ १५ ॥
सुतीक्ष्णनस्यधूमाभ्यां कुर्यान्निर्हरणं ततः ।

स० -कृमिजे शोणितं नस्यं देयम् । तेन-शोणितनस्येन, जन्तवो मूर्च्छन्ति । रक्तगन्धेन च मत्ता घ्राणेन वक्त्रेण च निर्गच्छन्ति । अनन्तरं तीक्ष्णनस्यधूमाभ्यां निर्हरणं कुर्यात् ।

विडङ्गस्वर्जिकादन्तीहिङ्गुगोमूत्रसाधितम् ॥ १६ ॥
कटुनिम्बेङ्गुदीपीलुतैलं नस्यं पृथक् पृथक् ।

स० -विडङ्गादिभिः साधितं सर्षपतैलं निम्बतैलमिङ्गुदीतैलं पीलुतैलं वा पृथक् पृथक् नस्यं हितम् ।

अजामूत्रद्रुतं नस्यं कृमिजित् कृमिजित्परम् ॥ १७ ॥

स० -अजामूत्रद्रुतं हिङ्गु नस्यं परं कृमिघ्नम् ।

पूतिमत्स्ययुतैः कुर्याद् धूमं नावनभेषजैः ।

स० -पूतिमत्स्यान्वितैर्नस्यद्रव्यैर्धूमं कुर्यात् ।

कृमिभिः पीतरक्तत्वाद्रक्तमत्र न निर्हरेत् ॥ १८ ॥

स० -अत्र च रक्तं न विस्रावयेत् । कुतो हेतोः ? इत्याहकृमिभिः पीतरक्तत्वात् ।

वाताभितापविहितः कम्पे दाहाद्विना क्रमः ।

स० -कम्पे वाताभितापोक्तो विधिर्दाहाद्विना ।

नवे जन्मोत्तरं जाते योजयेदुपशीर्षके ॥ १९ ॥
वातव्याधिक्रियां, पक्के कर्म विद्रधिचोदितम् ।

स ० -उपशीर्षके नवे जन्मोत्तरं जाते वातव्याधिचिकित्सितं कुर्यात् । पक्के च विद्रधिविहितं कर्म कुर्यात् ।

आमपक्के यथायोग्यं विद्रधीपिटिकार्बुदे ॥ २० ॥

स० -आमे पक्के च विद्रधौ पिटिकायामर्बुदे च यथास्वं कर्म कुर्यात् ।

अरुंषिका जलौकोभिर्हृतास्रा निम्बवारिणा ।
सिक्ता प्रभूतलवणैर्लिम्पेदश्वशकृद्रसैः ॥ २१ ॥
पटोलनिम्बपत्रैर्वा सहरिद्रैः सुकल्कितैः ।
गोमूत्रजीर्णपिण्याककृकवाकुमलैरपि ॥ २२ ॥

स ० -अरुंषिका जलौकोभिर्निःस्रुतरक्ता निम्बजलेन सिक्ता वाजिशकृद्रसैः प्रभूतलवणैर्लिम्पेत् । पटोलनिम्बपत्रैर्निशान्वितैः सुपिष्टैर्वा गोमूत्रादिभिर्वा । कृकवाकुः-कुक्कुटः ।

कपालभृष्टं कुष्ठं वा चूर्णितं तैलसंयुतम् ।
रूंषिकालेपनं कण्डूक्लेददाहार्तिनाशनम् ॥ २३ ॥

स० -कुष्ठं चूर्णितं कपालभृष्टं तैलसंयुतं रूंषिकालेपनं कण्ड्वादिहितम् ।

मालतीचित्रकाश्वघ्ननक्तमालप्रसाधितम् ।
चाचारूंषिकयोस्तैलमभ्यङ्गः क्षुरघृष्टयोः ॥ २४ ॥

स० -मालत्यादिप्रसाधितं तैलं चाचारुंषिकयोः क्षुरघृष्टयोरभ्यङ्गः ।

अशान्तौ शिरसः शुध्द्यै यतेत वमनादिभिः ।

स० -अशान्तौ सत्यां मूर्ध्नः शोधनाय वमनादिभिर्यतेत ।

विध्येच्छिरां दारुणके लालाट्यां, शीलयेन्मृजाम् ॥ २५ ॥
नावनं मूर्द्धबस्तिं च, लेपयेच्च समाक्षिकैः ।
प्रियालभिजमधुककुष्ठमाषैः ससर्षपैः ॥ २६ ॥
लाक्षाशम्याकपत्रैडगजधात्रीफलैस्तथा ।
कोरदूषतृणक्षारवारिप्रक्षालनं हितम् ॥ २७ ॥

स० -दारुणके लालाट्यां शिरां विध्येत् ।
मृजां शुद्धिं नस्यं मूर्द्धबस्तिं च शीलयेत् ।
प्रियालादिभिः समाक्षिकैर्लेपयेच्च । लाक्षादिभिः क्षौद्रयुतैर्लेपः ।

कोद्रवतृणक्षारजलेन प्रक्षालनं हितम् ।

इन्द्रलुप्ते यथासन्नं सिरां विध्वा प्रलेपयेत् ।
प्रच्छाय गाढं कासीसमनोह्वातुत्थकोषणैः ॥ २८ ॥
वन्यामरतरुभ्यां वा गुञ्जामूलफलैस्तथा ।
तथा लाङ्गलिकामूलैः करवीररसेन वा ॥ २९ ॥
सक्षौद्रक्षुद्रवार्ताकस्वरसेन रसेन वा ।
धत्तूरकस्य पत्राणां भल्लातकरसेन वा ॥ ३० ॥
अथवा माक्षिकहविस्तिलपुष्पत्रिकण्टकैः ।

स ० -इन्द्रलुप्ते यथासन्ने देशे सिरां विध्वा [गाढं-] सुष्ठु, प्रच्छाय-प्रछानं कृत्वा, कासीसादिभिर्लेपयेत् । वन्यदेवदारुभ्यां वा लेपयेत् ।

तैलाक्ता हस्तिदन्तस्य मषी चाचौषधं परम् ॥ ३१ ॥

स० -हस्तिदन्तमषी तैलाक्ता चाचानामौषधं परम् ।

शुक्लरोमोद्गमे तद्वन्मषी मेषविषाणजा ।

स० -सितरोमोद्गमे मेषविषाणजा मषी तैलाक्ता श्रेष्ठा ।

वर्जयेद्वारिणा सेकं यावद्रोमसमुद्भवः ॥ ३२ ॥

स० -जलसेकं च वर्जयेत् यावद्रोमोद्भूतिः ।

खलतौ पलिते वल्यां हरिल्लोम्नि च शोधितम् ।
नस्यवक्त्रशिरोभ्यङ्गप्रदेहैः समुपाचरेत् ॥ ३३ ॥

स० -खलत्यादिषु शोधितमातुरं नस्यादिभिरुपाचरेत् ।

सिद्धं तैलं बृहत्याद्यैर्जीवनीयैश्च नावनम् ।
मासं वा निम्बजं तैलं क्षीरभुङ्नावयेद्यतिः ॥ ३४ ॥

स ० -बृहत्यादिभिर्जीवनीयैश्च पक्वं तैलं नस्यं हितम् । निम्बोद्भवं वा तैलं मासं क्षीरभुङ्नावयेत्, यतिः-संयमी ब्रह्मचर्यपरः ।

नीलीशिरीषकोरण्टभृङ्गस्वरसभावितम् ।
शेल्वक्षतिलरामाणां बीजं काकाण्डकीसमम् ॥ ३५ ॥
पिष्ट्वाऽऽजपयसा लोहाल्लिप्तादर्कांशुतापितात् ।
तैलं स्रुतं क्षीरभुजो नावनात् पलितान्तकृत् ॥ ३६ ॥

स ० -नील्यादिस्वरसेन भावितं शेल्वादीनां बीजं काकाण्डकीतुल्यं छागदुग्धेन पिष्ट्वा लोहाल्लिपाद् रविरश्मिभिस्तापित्तात्तैलं स्रुतं क्षीराशिनो नस्यं पलितान्तकरम् ।

क्षीरात्साहचराद् भृङ्गरजसः सौरसाद्रसात् ।

प्रस्थैस्तैलस्य कुडवः सिद्धो यष्टिपलान्वितः ॥ ३७ ॥

नस्यं शैलासने भाण्डे शृङ्गे मेषस्य वा स्थितः ।

स ० -क्षीरात् प्रस्थेन, सहचररसात् प्रस्थेन, भृङ्गराजरसात् प्रस्थेन, सुरसारसात् प्रस्थेन, तैलस्य कुडवः पक्वो मधुयष्टीपलयुतः शैले भाण्डे बीजसारस्य वा भाण्डे मेषशृङ्गे वा स्थितो नस्यम् ।

क्षीरेण श्लक्ष्णपिष्टै वा दुग्धिकाकरवीरकौ ॥ ३८ ॥

उत्पाट्य पलितं देयावाशये पलितापहौ ।

स० -दुग्धिकाकरवीरकौ क्षीरेण सूक्ष्मपिष्टौ पलितमुत्पाट्य तत्स्थाने देयौ पलितघ्नौ ।

क्षीरं प्रियालं यष्ट्याह्वं जीवनीयो गणस्तिलाः ॥ ३९ ॥

कृष्णाः प्रलेपो वक्त्रस्य हरिल्लोमवलीहितः ।

स० -क्षीरादयो वक्त्रस्य लेप इन्द्रलुप्तवलीषु हितः ।

तिलाः सामलकाः पद्मकिञ्जल्को मधुकं मधु ॥ ४० ॥
बृंहयेद्रञ्जयेच्चैतत् केशान् मूर्द्धप्रलेपनात् ।

स० -तिलादिकं शिरःप्रलेपनात् केशान् रञ्जयेत् पुष्णीयाच्च ।

मांसी कुष्ठं तिलाः कृष्णाः सारिवा नीलमुत्पलम् ॥ ४१ ॥
क्षौद्रं च क्षीरपिष्टानि केशसंवर्धनं परम् ।

स० -मांस्यादीनि क्षीरपिष्टानि परं केशसंवर्धनानि ।

अयोरजो भृङ्गरजस्त्रिफला कृष्णमृत्तिका ॥ ४२ ॥
स्थितमिक्षुरसे मासं समूलं पलितं रजेत् ।

स० -लोहचूर्णादिकमिक्षुरसे मासं स्थितं समूलं पलितं रजेत् ।

माषकोद्रवधान्याम्लैर्यवागूस्त्रिदिनोषिता ॥ ४३ ॥
लोहशुक्लोत्कटा पिष्टा बलाकामपि रञ्जयेत् ।

स० -माषादिभिर्यवागूस्त्रिदवसोषिता लोहशुक्लोत्कटा पिष्टा बलाकामपि रञ्जयेत् । किं पुनः पलितं न निहन्ति ?

प्रपौण्डरीकमधुकपिप्पलीचन्दनोत्पलैः ॥ ४४ ॥
सिद्धं धात्रीरसे तैलं नस्येनाभ्यञ्जनेन च ।
सर्वान् मूर्धगदान् हन्ति पलितानि च शीलितम् ॥ ४५ ॥

स० -प्रपौण्डरीकादिभिर्धात्रीरसे सिद्धं तैलं नावनेनाभ्यञ्जनेन च सर्वान् शिरोरोगान् हन्ति । शीलितं च पलितानि हन्ति ।

वरीजीवन्तिनिर्यासपयोभिर्यमकं पचेत् ।
जीवनीयैश्च तन्नस्यं सर्वजत्रूर्ध्वरोगजित् ॥ ४६ ॥

स ० -शतावरीजीवन्तिक्वाथेन क्षीरेण जीवनीयैश्च यमकं पचेत् । तत् नस्येन सर्वजत्रूर्ध्वरोगजित् ।

मयूरं पक्षपित्तान्त्रपादविट्तुण्डवर्जितम् ।
दशमूलवलारास्नामधुकैस्त्रिपलैर्युतम् ॥ ४७ ॥
जले पक्त्वा घृतप्रस्थं तस्मिन् क्षीरसमं पचेत् ।
कल्कितैर्मधुरद्रव्यैः सर्वजत्रूर्ध्वरोगजित् ॥ ४८ ॥
तदभ्यासीकृतं पानबस्त्यभ्यञ्जननावनैः ।

स ० -मयूरं पक्षादिवर्जितं त्रिपलप्रमाणैर्दशमूलादिभिर्युतं जले पक्त्वा तस्मिन् जले कल्कितैर्मधुरद्रव्यैः क्षीरसमं घृतप्रस्थं पचेत् । पानादिभिरभ्यस्तं-शीलितं, तत्-घृतं, सर्वजत्रूर्ध्वरोगजित् । एतन्मायूराख्यं घृतम् ।

एतेनैव कषायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ४९ ॥

चतुर्गुणेन पयसा कल्कैरेभिश्च कार्षिकैः ।

जीवन्तीत्रिफलामेदामृद्वीकर्द्धिपरूषकैः ॥ ५० ॥

समङ्गाचविकाभार्गीकाश्मरीकर्कटाह्वयैः ।

आत्मगुप्तामहामेदातालखर्जूरमस्तकैः ॥ ५१ ॥

मृणालबिसखर्जूरयष्टीमधुकजीवकैः ।

शतावरीविदारीक्षुबृहतीसारिवायुगैः ॥ ५२ ॥

मूर्वाश्वदंष्ट्रर्षभकशृङ्गाटककसेरुकैः ।

रास्नास्थिरातामलकीसूक्ष्मैलाशठिपौष्करैः ॥ ५३ ॥

पुनर्नवातवक्षीरीकाकोलीधन्वयासकैः ।

मधूकाक्षोटवातामम्मुञ्जाताभिषुकैरपि ॥ ५४ ॥

महामायुरमित्येतन्मायूरादधिकं गुणैः ।

धात्विन्द्रियस्वरभ्रंशश्वासकासार्दितापहम् ॥ ५५ ॥

येन्यसृक्शुक्रदोषेषु शस्तं वन्ध्यासुतप्रदम् ।

स०-एतेनैव क्काथेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् । चतुर्गुणेन क्षीरेणैभिः-जीवन्त्यादिभिः, कल्कैः कार्षिकैरेतन्महामायुरं मायूराद्गुणैरधिकं धात्वादिभ्रंशघ्नं च । योन्यादिदोषेषु शस्तम् । वन्ध्यासुतप्रदम् ।

आखुभिः कुक्कुटैर्हंसैः शशैश्चेति प्रकल्पयेत् ॥ ५६ ॥

स० -मूषिकादिभिरेव कल्पयेत् ।

जत्रूर्ध्वजानां व्याधीनामेकत्रिंशच्छतद्वयम् ।
परस्परमसङ्कीर्णं विस्तरेण प्रकाशितम् ॥ ५७ ॥

स० -जत्रूर्ध्वजानां रोगाणां शतद्वयमेकत्रिंशदधिकमन्योन्यमसङ्कीर्णं विस्तरेण प्रकाशितम् ।

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमृषयः पुरुषं विदुः ।
मूलप्रहारिणस्तस्माद् रोगान् शीघ्रतरं जयेत् ॥ ५८ ॥

स०-ऊर्ध्वमूलमधःशाखं मुनयश्च यस्मात् पुरुषं जानन्ति, तस्मान्मूलापहारिणो रोगान् शीघ्रतरं जयेत् ।

सर्वेन्द्रियाणि येनास्मिन् प्राणा येन च संश्रिताः ।
तेन तस्योत्तमाङ्गस्य रक्षायामादृतो भवेत् ॥ ५९ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भट-विरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तर-स्थाने शिरोरोगप्रतिषेधो नाम-चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

स० -यस्मादस्मिन्-उत्तमाङ्गे, सर्वेन्द्रियाणि, यतश्चात्र प्राणाः संश्रिताः, तस्मादुत्तमाङ्गस्य रक्षायां यत्नवता भाव्यमिति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने शिरोरोग-प्रतिषेधो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २४ ॥

इति शालाक्यं नाम चतुर्थमूर्ध्वाङ्गमङ्गं सम्पूर्णम् ।

इति शालाक्यं नाम चतुर्थमूर्ध्वाङ्गमङ्गं सम्पूर्णम् ।

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथ क्रमप्राप्तं व्रणप्रतिषेधं व्याचिख्यासुराह-

अथातो व्रणप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

व्रणो द्विधा निजागन्तुदुष्टशुद्धविभेदतः ।

निजो दोषैः शरीरोत्थैरागन्तुर्बाह्यहेतुजः ॥ १ ॥

दोषैरधिष्ठितो दुष्टः शुद्धस्तैरनधिष्ठितः ।

स० -व्रणो द्विप्रकारो-निजागन्तुभेदाद् दुष्टशुद्धभेदाच्च । निजो व्रणः शारीरैदोषैर्भवति । आगन्तुर्बाह्यहेतूद्भवः । दोषैरधिष्ठितो दुष्टः । शुद्धो यो दोषैरनधिष्ठितः ।

संवृतत्वं विवृतता काठिन्यं मृदुताऽति वा ॥ २ ॥

अत्युत्सन्नावसन्नत्वमत्यौष्ण्यमतिशीतता ।

रक्तत्वं पाण्डुता कार्ष्ण्यं पूतिपूयपरिस्रुतिः ॥ ३ ॥

पूतिमांससिरास्नायुच्छन्नतोत्सङ्गिताऽतिरुक् ।

संरम्भदाहश्वयथुकण्ड्वादिभिरुपद्रुतः ॥ ४ ॥

दीर्घकालानुबन्धश्च विद्याद्दुष्टव्रणाकृतिम् ।

स० -संवृतत्वादिर्यो व्रणस्तं दुष्टव्रणाकृतिं विद्यात् ।

स पञ्चदशधा दोषैः सरक्तैः

स० -स च पञ्चदशप्रकारो रक्तसहितैर्दोषैः स्यात् । तत्र पृथग् दोषैस्त्रयः, संसर्गजास्त्रयः, सन्निपातेनैक इति [सप्त] । एवंभूता रक्तसहितैः सप्त । एवं चतुर्दश । रक्तेन केवलेनैक इति पञ्चदश । ननु, प्रागभ्यधायि (हृ.सू.अ.२९/६)-"शूलंनर्तेऽनिलाद्दाहः पित्ताच्छोफः कफोदयात् । रागो रक्ताच्च पाकःस्यात्" इत्यादि । तदिहैकदोषजत्वं द्विदोषजत्वं रक्तरहितत्वं चोच्यमानं पूर्वापरव्याहतं स्यात् । अत्रोच्यते । काससम्प्राप्तिवदत्र न्यायो बोध्यः । तथा ह्येकदोषजेऽपि कासे दोषान्तरस्यानुबन्धत्वमुररीकृत्य द्विदोषजानुसारेण यथोपक्रमस्तथेहापीति नात्र पुर्वापरव्याहतत्वम् ।

तत्र मारुतात् ॥ ५ ॥

श्यावः कृष्णोऽरुणो भस्मकपोतास्थिनिभोऽपि वा ।

मस्तुमांसपुलाकाम्बुतुल्यतन्वल्पसंस्रुतिः ॥ ६ ॥

निर्मांसस्तोदभेदाढ्यो रूक्षश्चटचटायते ।

स० -तेषु मध्ये मारुतात् श्यावादिगुणो मस्त्वादितुल्यतन्वल्पविस्रावस्तथा निर्मांसादिगुणः स्यात् ।

पित्तेन क्षिप्रजः पीतो नीलः कपिलपिङ्गलः ॥ ७ ॥
मूत्रकिंशुकभस्माम्बुतैलाभोष्णबहुस्रुतिः ।
क्षारोक्षितक्षतसमव्यथो रागोष्मपाकवान् ॥ ८ ॥

स ० -पित्तेन व्रणः क्षिप्रोद्भवः पीतादुगुणो मूत्रादिसदृशबहुस्रावः क्षारोक्षिततुल्यरुजो रागोष्मपाकवान् ।

कफेन पाण्डुः कण्डूमान् बहुश्वेतघनस्रुतिः ।
स्थूलोष्ठः कठिनः स्नायुसिराजालततोऽल्परुक् ॥ ९ ॥

स ० -कफेन पाण्डुः कण्डूयुतो बहुशुक्लघनस्रावः स्थूलौष्ठः कठिनस्तथा स्नायुसिराजालततोऽल्परुजः ।

प्रवालरक्तो रक्तेन सरक्तं पूयमुद्गिरेत् ।
वाजिस्थानसमो गन्धे युक्तो लिङ्गैश्च पैत्तिकैः ॥ १० ॥

स० -रक्तेन विद्रुमलोहितः सरक्तं पूयं स्रवेत् । तुरगस्थानतुल्यो गन्धेन । तथा पैत्तिकैर्लिङ्गैर्युतः ।

द्वाभ्यां त्रिभिश्च सर्वैश्च विद्याल्लक्षणसङ्करात् ।

स० -द्वाभ्यां त्रिभिः सर्वैश्च लक्षणानां सङ्करात् संसर्गजादीन् विद्यात् ।

जिह्वाप्रभो मृदुः श्लक्ष्णः श्यावौष्ठपिटिकः समः ॥ ११ ॥
किञ्चिदुन्नतमध्यो वा व्रणः शुद्धोऽनुपद्रवः ।

स० -जिह्वाप्रभादिगुणो व्रणोऽनुपद्रवः शुद्धः स्यात् ।

त्वगामिषसिरास्नायुसन्ध्यस्थीनि व्रणाशयाः ॥ १२ ॥
कोष्ठो मर्म च तान्यष्टौ दुःसाध्यान्युत्तरोत्तरम् ।

स० -त्वगादीनि व्रणाश्रयास्तथा कोष्ठो मर्म चेत्यष्टावुत्तरोत्तरं दुःसाध्यानि ।

सुसाध्यः सत्त्वमांसाग्निवयोबलवति व्रणः ॥ १३ ॥
वृत्तो दीर्घस्त्रिपुटकश्चतुरस्राकृतिश्च यः ।
तथा स्फिक्पायुमेढ्रोष्ठपृष्ठान्तर्वक्त्रगण्डगः ॥ १४ ॥

स० -सत्त्वादिमति व्रणः सुसाध्यः । वृत्तादिगुणस्तथा स्फिगादिषु च सुसाध्यः ।

कृच्छ्रसाध्योऽक्षिदशननासिकापाङ्गनाभिषु ।
सेवनीजठरश्रोत्रपार्श्वकक्षास्तनेषु च ॥ १५ ॥

स० -अक्ष्यादिषु स्थितः कृच्छ्रसाध्यः ।

फेनपूयानिलवहः शल्यवानूर्ध्वनिर्वमी ।
भगन्दरोऽन्तर्वदनस्तथा कट्यस्थिसंश्रितः ॥ १६ ॥
कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ।
व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषां च स्युर्व्रणे व्रणाः ॥ १७ ॥

स ०-फेनादिवहः शल्युक्त ऊर्ध्वनिर्वमी तथा भगन्दरोऽन्तर्मुखस्तथा कठ्यस्थिसंश्रितस्तथा कुष्ठ्यादीनां व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति । तथा येषां व्रणे व्रणाः स्युस्ते च दुःसाध्याः ।

नैव सिध्यन्ति वीसर्पज्वरातीसारकासिनाम् ।
पिपासूनामनिद्राणां श्वासिनामविपाकिनाम् ॥ १८ ॥
भिन्ने शिरःकपाले वा मस्तुलुङ्गस्य दर्शने ।

स० -विसर्पज्वरादिमतां व्रणा नैव सिद्ध्यन्ति । शिरःकपाले च भिन्ने मस्तुलुङ्गदर्शने [वा] व्रणो न सिद्ध्यति ।

स्नायुक्लेदात्सिराच्छेदाद्गाम्भीर्यात्कृमिभक्षणात् ॥ १९ ॥
अस्थिभेदात्सशल्यत्वात्सविषत्वादतर्कितात् ।
मिथ्याबन्धादतिस्नेहाद्रौक्ष्याद्रोमादिघट्टनात् ॥ २० ॥

क्षोभादशुद्धकोष्ठत्वात्सौहित्यादतिकर्शनात् ।
मद्यपानाद्दिवास्वप्नाद्ववायाद्रात्रिजागरात् ॥ २१ ॥
व्रणो मिथ्योपचाराच्च नैव साध्योऽपि सिध्यति ।

स० -स्नायुक्लेदादेः कारणात् साध्योऽपि व्रणो न सिध्यति ।

कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ताः क्लेदवर्जिताः ॥ २२ ॥
स्थिराश्चिपिटिकावन्तो रोहतीति तमादिशेत् ।

स० -यस्य कपोतवर्णाभाः प्रक्लेदवर्जिता अन्ताः, तथा चिपिटिकान्वन्तो-म्लानप्रायाः, तं-व्रणं, रोहतीति निर्दिशेत् ।

अथात्र शोफावस्थायां यथासन्नं विशोधनम् ॥ २३ ॥
योज्यं शोफो हि शुद्धानां व्रणश्चाशु प्रशाम्यति ।

स० -अत्र च-व्रणे, शोफावस्थायां सत्यां यथासन्नं-ऊर्ध्वमधो वा, शोधनं-वमनं विरेचनं वा, योज्यम् । शुद्धानां हि शोफो व्रणश्च शीघ्रं शाम्यति ।

कुर्याच्छीतोपचारं च शोफावस्थस्य सन्ततम् ॥ २४ ॥
दोषाग्निरग्निवत्तेन प्रयाति सहसा शमम् ।

स०-शोफावस्थस्य सततं शीतोपचारं कुर्यात् । तेन-शीतोपचारेण कृतेन सता, दोषाग्निरग्निरिव सहसैव शमं याति ।

शोफे व्रणे च कठिने विवर्णे वेदनान्विते ॥ २५ ॥

विषयुक्ते विशेषेण जलजाद्यैर्हरेदसृक् ।

दुष्टास्रेऽपगते सद्यः शोफरागरुजां शमः ॥ २६ ॥

स०-शोफे व्रणे च कठिनादिगुणे विशेषेण जलौकःप्रभृतिभिरस्रं हरेत् । यतो दुष्टरक्तेऽपनीते सद्य एव शोफादिशमः स्यात् ।

हृते हृते च रुधिरे सुशीतैः स्पर्शवीर्ययोः ।

सुश्लक्ष्णैस्तदहःपिष्टैः क्षीरेक्षुस्वरसद्रवैः ॥ २७ ॥

शतधौतघृतोपेतैर्मुहुरन्यैरशोषिभिः ।

प्रतिलोमं हितो लेपः सेकाभ्यङ्गाश्च तत्कृताः ॥ २८ ॥

स० -पुनः पुनः स्राविते च रक्ते सति स्पर्शवीर्ययोः सुष्ठु शीतद्रव्यैः सुश्लक्ष्णैस्तस्मिन्नेवाहनि पिष्टैः-न तु पर्युषितैः, तथा क्षीरादिद्रवैः शतधौतघृतयुक्तैर्मुहुरपरैरशोषिभिर्लेपो हितः । प्रतिलोमं-न त्वनुलोमम् । सेकाभ्यङ्गाश्च पूर्वोक्तैः कृता हिताः ।

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेत सवल्कलैः ।
प्रदेहो भूरिसर्पिर्भिः शोफनिर्वापणः परम् ॥ २९ ॥

स० -न्यग्रोधादित्वग्भिः प्रदेहो भूरिघृतः परं शोफनिर्वापणः ।

वातोल्बणानां स्तब्धानां कठिनानां महारुजाम् ।
स्रुतास्रुजां च शोफानां व्रणानामपि चेद्दशाम् ॥ ३० ॥
आनूपवेसवाराद्यैः स्वेदः, सोमास्तिलाः पुनः ।
भृष्टा निर्वापिताः क्षीरे तत्पिष्टा दाहरुग्घराः ॥ ३१ ॥

स० -वातोल्बणानां तथा स्तब्धानां कठिनानां तीव्ररुजां स्रुतरक्तानां शोफानां व्रणानामपि चेद्दक्स्वरूपाणां कुट्टितघृतादि संस्कृतानूपमांसाद्यैः स्वेदो हितः ।

अतसीयुक्तास्तिला भृष्टा दुग्धे निर्वापितास्तेनैव क्षीरेण पिष्टा दाहरुजाघ्नाः ।

स्थिरान् मन्दरुजः शोफान् स्नेहैर्वातकफपहैः ।
अभ्यज्य स्वेदयित्वा च वेणुनाड्या शनैः शनैः ॥ ३२ ॥
विम्लापनार्थं मृद्नीयात् तलेनाङ्गुष्ठकेन वा ।
यवगोधूममुद्गैश्च सिद्ध पिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ ३३ ॥

स० -शोफान् स्थिरानल्पपीडान् वातकफघ्नैः स्नेहैर्म्रक्षायित्वा स्वेदयित्वा च वंशनाड्या विम्लापनार्थं शनैः शनैर्मलयेत्। तलेनाङ्गुष्ठकेन वा मलयेत्। यवादिभिः सिद्धपिष्टैः प्रदेहयेत्।

विलीयते स चेन्नैवं ततस्तमुपनाहयेत्।
अविदग्धस्तथा शान्तिं विदग्धः पाकमश्नुते ॥ ३४ ॥

स० -एवं कृते यदि शोफो न विलीयते, ततस्तमुपनाहयेत्। तथा कृते सत्यविदग्धः शोफण् सन् शान्तिं प्राप्नोति। विदग्धस्तु पच्यते।

सकोलतिलवल्लोमा दध्यम्ला सक्तुपिण्डिका।
सकिण्वकुष्ठलवणा कोष्णा शस्तोपनाहने ॥ ३५ ॥

स० -बदरादियुता सक्तुपिण्डिकाऽम्लदधियुता किण्वाद्यन्विता कोष्णा उपनाहे श्रेष्ठा।

सुपक्वे पिण्डिते शोफे पीडनैरुपपीडिते।
दारणं दारणार्हस्य सुकुमारस्य चेष्यते ॥ ३६ ॥

स० -शोफे सुपक्वे ग्रथिते पीडनैर्द्रव्यैरुपपीडिते सति दारणार्हस्य सुकुमारस्य नरस्य दारणमिष्यते।

गुग्गुल्वतसिगोदन्तस्वर्णक्षीरीकपोतविट् ।
क्षौरौषधानि क्षाराश्च पक्वशोफविदारणम् ॥ ३७ ॥

स ० -गुग्ल्गुल्वादीनि, तथा क्षारौषधानि-क्षारविध्युक्तानि (हृ.सू.अ. ३०१८) , क्षाराश्च, पक्वशोफविदारणं स्यात् । गोदन्तो-हरितालम् ।

पूयगर्भानणुद्वारान् सोत्सङ्गान्मर्मगानपि ।
निःस्नेहैः पीडनद्रव्यैः समन्तात्प्रतिपीडयेत् ॥ ३८ ॥

स ० -पूयगर्भान् सूक्ष्मद्वारान् सोत्सङ्गान् मर्माश्रितान् स्नेहरहितैः पीडनद्रव्यैः परितः प्रतिपीडयेत् ।

शुष्यन्तं समुपेक्षेत प्रलेपं पीडनं प्रति ।
न मुखे चैनमालिम्पेत् तथा दोषः प्रसिच्यते ॥ ३९ ॥

स० -पीडनं प्रति यो लेपस्तं शुष्यन्तं समुपेक्षेत । मुखे चैनं व्रणं नालिम्पेत् । तथा च-एवं, दोषः, प्रसिच्यते-निर्याति ।

कलाययवगोधूममाषमुद्गहरेणवः ।
द्रव्याणां पिच्छिलानां च त्वङ्मूलानि प्रपीडनम् ॥ ४० ॥

स० -कलायादयः पिच्छिलानां द्रव्याणां त्वचो मूलानि च प्रपीडनं स्यात् ।

सप्तसु क्षालनाद्येषु सुरसारग्वधादिकौ ।
भृशं दुष्टे व्रणे योज्यौ मेहकुष्ठव्रणेषु च ॥ ४१ ॥

स० -सप्तसु क्षालनादिषु-क्षालनमालेपो घृतं तैलं रसक्रिया चूर्णो वर्तिश्चेति सप्त तेषु, सुरसादिरारग्वधादिश्चेति (हृ.सू.अ. १५) दुष्टे व्रणे भृशं योज्यौ तथा मेहादिषु च ।

अथवा क्षालनं क्वाथः पटोलीनिम्बपत्रजः ।
अविशुद्धे, विशुद्धे तु व्यग्रोधादित्वगुद्भवः ॥ ४२ ॥

स० -अथवाऽविशुद्धे व्रणे पटोलीनिम्बपत्रजः क्वाथः क्षालनं हितः ।

विशुद्धे तु व्रणे न्यग्रोधादित्वगुद्भवः क्वाथः क्षालनादौ हितः ।

पटोलीतिलयष्ट्याह्वत्रिवृद्दन्तीनिशाद्वयम् ।
निम्बपत्राणि चालेपः सपटुर्व्रणशोधनः ॥ ४३ ॥

स० -पटोलादिभिर्लेपः सैन्धवयुतो व्रणशोधनः ।

व्रणान् विशोधयेद्वर्त्या सूक्ष्मास्यान् सन्धिमर्मगान् ।
कृतया त्रिवृतादन्तीलाङ्गलीमधुसैन्धवैः ॥ ४४ ॥

स० -व्रणान् सूक्ष्ममुखान् सन्धिमर्माश्रितान् वर्त्या त्रिवृतादिभिः कृतया विशोधयेत् ।

वाताभिभूतान् सास्रावान् धूपयेदुग्रवेदनान् ।
यवज्यभूर्जमदनश्रीवेष्टकसुराह्वयैः ॥ ४५ ॥

स० -वाताभिभूतान् सास्रावान् दारुणवेदनान् यवादिभिर्धूपयेत् ।

निर्वापयेद् भृशं शीतैः पित्तरक्तविषोल्बणान् ।

स० -पित्ता[द्य]धिकान् शीतैर्भृशं निर्वापयेत् ।

शुष्काल्पमांसे गम्भीरे व्रण उत्सादनं हितम् ॥ ४६ ॥
न्यग्रोधपद्मकादिभ्यामश्वगन्धाबलातिलैः ।
अद्यान्मांसादमांसानि विधिनोपहितानि च ॥ ४७ ॥
मांसं मांसादमांसेन वर्धते शुद्धचेतसः ।

स० -व्रणे शुष्काल्पमांसे गम्भीर उत्सादनं हितं व्यग्रोधादिभिः ।
तथा मांसादीनां प्राणिनां मांसानि सुष्ठु संस्कृतानि भक्षयेत् ।
यतः शुद्धमनसो मांसादमांसेन पिशितं वर्धते ।

उत्सन्नमृदुमांसानां व्रणानामवसादनम् ॥ ४८ ॥
जातीमुकुलकासीसमनोह्वालपुराग्निकैः ।

स० -व्रणानामुत्सन्नमृदुमांसानां जातीमुकुलादिभिरवसादनं हितम् ।

उत्सन्नमांसान् कठिनान् कण्डूयुक्तांश्चिरोत्थितान् ॥
व्रणान् सुदुःखशोध्यांश्च शोधयेत् क्षारकर्मणा ।

स० -उत्सन्नमांसादिका व्रणास्तथा ये तु सुष्ठु दुर्विशोध्यास्तान् क्षारकर्मणा विशोधयेत् ।

स्रवन्तोऽश्मरिजा मूत्रं ये चान्ये रक्तवाहिनः ॥ ५० ॥
छिन्नाश्च सन्धयो येषां यथोक्तैर्ये च शोधनैः ।
शोध्यमाना न शुध्यन्ति शोध्याः स्युस्तेऽग्निकर्मणा ॥ ५१ ॥

स० -अश्मरिजा व्रणा मूत्रं स्रवन्तो, ये चान्ये रक्तवाहिनो, येषां च सन्धयस्छिनाः, ये च यथोक्तैः शोधनैः शोध्यमाना न शुध्यन्ति, तेऽग्निकर्मणा शोध्याः स्युः ।

शुद्धानां रोपणं योज्यमुत्सादाय यदीरितम् ।
स० -यदुत्सादार्थं द्रव्यं कथितं तदेव शुद्धानां व्रणानां रोपणं योज्यम् ।

अश्वगन्धा रुहा रोध्रं कट्फलं मधुयष्टिका ॥ ५२ ॥
समङ्गा धातकीपुष्पं परमं व्रणरोपणम् ।

स० -अश्वगन्धादिकं व्रणरोपणं परम् ।

अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानामरोहताम् ॥ ५३ ॥
कल्कं संरोहणं कुर्यात् तिलानां मधिकान्वितम् ।

स ० -अपगतपूतिमांसानां मांसस्थानां व्रणानामरोहतां तिलकल्कं समधुकं संरोहणं कुर्यात् ।

स्निग्धोष्णतिक्तमधुरकषायत्वैः स सर्वजित् ॥ ५४ ॥
स क्षौद्रनिम्बपत्राभ्यां युक्तः संशोधनं परम् ।
पूर्वाभ्यां सर्पिषा चासौ युक्तः स्यादाशु रोपणः ॥ ५५ ॥

स० -एष तिलकल्कः स्निग्धादिगुणैः सर्वरोगजित् ।
स माक्षिकनिम्बपत्राभ्यां युतस्तिलकल्कः परं संशोधनम् ।
पूर्वाभ्यां-क्षौद्रनिम्बपत्राभ्यां, सर्पिषा चासौ तिलकल्को युतः शीघ्रं संरोहणः स्यात् ।

तिलवद्यवकल्कं तु केचिदिच्छन्ति तद्विदः ।

स० -केचिद् व्रणस्वरूपाभिज्ञा यवकल्कं तिलकल्कवदिच्छन्ति ।

सास्रपित्तविषागन्तुगम्भीरान् सोष्मणो व्रणान् ॥ ५६ ॥
क्षीररोपणभैषज्यशृतेनाज्येन रोपयेत् ।
रोपणौषधसिद्धेन तैलेन कफवातजान् ॥ ५७ ॥

स० -सास्रपित्तादीन् व्रणान् क्षीरयुक्तरोपणद्रव्यपक्वेन घृतेन रोपयेत् ।
रोपणद्रव्यसिद्धेन तैलेन कफवातोत्थान् रोपयेत् ।

काच्छीरोध्राभयासर्जसिन्दूराञ्जनतुत्थकम् ।
चूर्णितं तैलमदनैर्युक्तं रोपणमुत्तमम् ॥ ५८ ॥

स० -काछूछ्यादिकं सूक्ष्मरजीकृतं तैलमदनैर्युक्तं रोपणम् ।

समानां स्थिरमांसानां त्वक्स्थानां चूर्ण इष्यते ।

स० -समानां व्रणानां स्थिरमांसानां त्वक्स्थानां चूर्णमिष्टम् ।

ककुभोदुम्बराश्वत्थजम्बूकङ्कलरोध्रजैः ॥ ५९ ॥
त्वचमाशु निगृह्णन्ति त्वक्चूर्णैश्चूर्णिता व्रणाः ।

स० -ककुभादिजैश्चूर्णैर्व्रणाश्चूर्णिताः शीघ्रमेव त्वचं निगृह्णनन्ति ।

लाक्षामनोह्वामञ्जिष्ठाहरितालनिशाद्वयैः ॥ ६० ॥
प्रलेपः सघृतक्षौद्रस्त्वग्विशुद्धिकरः परम् ।

स० -लाक्षादिभिर्घृतक्षौद्रसहितो लेपः परं त्वग्विशुद्धिकरः ।

कालीयकलताम्रास्थिहेमकालारसोत्तमैः ॥ ६१ ॥
लेपः सगोमयरसः सवर्णकरणः परम् ।

स० -कालीयकादिभिर्लेपः सगोशकृद्रसः परं सवर्णकरणः ।

दग्धो वारणदन्तोऽन्तर्धूमं तैलं रसाञ्जनम् ॥ ६२ ॥
रोमसञ्जननो लेपस्तद्वत्तैलपरिप्लुता ।
चतुष्पान्नखरोमास्थित्वक्शृङ्गखुरजा मषी ॥ ६३ ॥
स० -वारणदन्तोऽन्तर्धूमं दग्धस्तैलं रसाञ्जनं च लेपो रोमोद्भवकरः ।

तथैव तैलपरिप्लुता चतुष्पान्नखादिजा मषी पूर्वगुणा ।

व्रणिनः शस्त्रकर्मोक्तं पथ्यापथ्यान्नमादिशेत् ।

स० -व्रणिनः शस्त्रकर्मविधिकथितं (हृ.सू.अ. २९/३४) पथ्यापथ्यान्नमादिशेत् ।

द्वे पञ्चमूले वर्गश्च वातघ्नो वातिके हितः ॥ ६४ ॥
न्यग्रोधपद्मकाद्यौ तु तद्वत्पित्तप्रदूषिते ।
आरग्वधादिः श्लेष्मघ्नः कफे, मिश्रास्तु मिश्रजे ॥ ६५ ॥

स० -द्वे पञ्चमूले तथा वर्गो वातघ्नो वाताधिके हितः ।
तथा पैत्तिके न्यग्रोधादिपद्मकादी(हृ.सू.अ. १५/४९ अ. १५/१२) हितौ ।
श्लैष्मिक आरग्वधादिः (हृ.सू.अ. १५/१७) कफघ्नो हितः ।
मिश्रे तु मिश्र उपक्रमो हितः ।

एभिः प्रक्षालनं लेपो घृतं तैलं रसक्रिया ।
चूर्णो वर्तिश्च संयोज्या व्रणे सप्त यथायथम् ॥ ६६ ॥
स० -एभिः-पूर्वोक्तैः, प्रक्षालनादयः सप्त व्रणे सति यथास्वं योज्याः ।

जातीनिम्बपटोलपत्रकटुकादार्वीनिशासारिवा-

मञ्जिष्ठाभयसिक्थतुत्थमधुकैर्नक्ताह्वबीजान्वितैः ।

सर्पिः साध्यमनेन सूक्ष्मवदना मर्माश्रिताः क्लेदिनो

गम्भीराः सरुजो व्रणाः सगतयः शुध्यन्ति रोहन्ति च ॥ ६७ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भट-विरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तरस्थाने व्रणप्रतिषेधो नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

स० -जात्यादिभिः सर्पिः साध्यम् । अभयं-उशीरमत्र । अनेन सर्पिषा सूक्ष्ममुखा मर्मस्थादयश्च व्रणाः शुध्यन्ति रोहन्ति चेति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने व्रणप्रति-षेधो नाम पञ्चविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २५ ॥

****

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथ क्रमप्राप्तं व्रणप्रतिषेधं व्याचिख्यासुराह-

अथातो व्रणप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

व्रणो द्विधा निजागन्तुदुष्टशुद्धविभेदतः ।

निजो दोषैः शरीरोत्थैरागन्तुर्बाह्यहेतुजः ॥ १ ॥

दोषैरधिष्ठितो दुष्टः शुद्धस्तैरनधिष्ठितः ।

स० -व्रणो द्विप्रकारो-निजागन्तुभेदाद् दुष्टशुद्धभेदाच्च । निजो व्रणः शारीरैर्दोषैर्भवति । आगन्तुर्बाह्यहेतूद्भवः । दोषैरधिष्ठितो दुष्टः । शुद्धो यो दोषैरनधिष्ठितः ।

संवृतत्वं विवृतता काठिन्यं मृदुताऽति वा ॥ २ ॥

अत्युत्सन्नावसन्नत्वमत्यौष्ण्यमतिशीतता ।

रक्तत्वं पाण्डुता कार्ष्ण्यं पूतिपूयपरिस्रुतिः ॥ ३ ॥

पूतिमांससिरास्नायुच्छन्नतोत्सङ्गिताऽतिरुक् ।

संरम्भदाहश्वयथुकण्ड्वादिभिरुपद्रुतः ॥ ४ ॥

दीर्घकालानुबन्धश्च विद्याद्दुष्टव्रणाकृतिम् ।

स० -संवृतत्वादिर्यो व्रणस्तं दुष्टव्रणाकृतिं विद्यात् ।

स पञ्चदशधा दोषैः सरक्तैः

-स च पञ्चदशप्रकारो रक्तसहितैर्दोषैः स्यात् । तत्र पृथग् दोषैस्त्रयः, संसर्गजास्त्रयः, सन्निपातेनैक इति [सप्त] । एवंभूता रक्तसहितैः सप्त । एवं चतुर्दश । रक्तेन केवलेनैक इति पञ्चदश । ननु, प्रागभ्यधायि (हृ.सू.अ.२९/६)-"शूलंनर्तेऽनिलाद्दाहः पित्ताच्छोफः कफोदयात् । रागो रक्ताच्च पाकःस्यात्" इत्यादि । तदिहैकदोषजत्वं द्विदोषजत्वं रक्तरहितत्वं चोच्यमानं पूर्वापरव्याहतं स्यात् । अत्रोच्यते । काससम्प्राप्तिवदत्र न्यायो बोध्यः । तथा ह्येकदोषजेऽपि कासे दोषान्तरस्यानुबन्धत्वमुररीकृत्य द्विदोषजानुसारेण यथोपक्रमस्तथेहापीति नात्र पुर्वापरव्याहतत्वम् ।

तत्र मारुतात् ॥ ५ ॥

श्यावः कृष्णोऽरुणो भस्मकपोतास्थिनिभोऽपि वा ।

मस्तुमांसपुलाकाम्बुतुल्यतन्वल्पसंस्रुतिः ॥ ६ ॥

निर्मांसस्तोदभेदाढ्यो रूक्षश्चटचटायते ।

स० -तेषु मध्ये मारुतात् श्यावादिगुणो मस्त्वादितुल्यतन्वल्पविस्रावस्तथा निर्मांसादिगुणः स्यात् ।

पित्तेन क्षिप्रजः पीतो नीलः कपिलपिङ्गलः ॥ ७ ॥
मूत्रकिंशुकभस्माम्बुतैलाभोष्णबहुस्रुतिः ।
क्षारोक्षितक्षतसमव्यथो रागोष्मपाकवान् ॥ ८ ॥

स ०-पित्तेन व्रणः क्षिप्रोद्भवः पीतादुगुणो मूत्रादिसदृशबहुस्रावः क्षारोक्षिततुल्यरुजो रागोष्मपाकवान् ।

कफेन पाण्डुः कण्डूमान् बहुश्वेतघनस्रुतिः ।
स्थूलोष्ठः कठिनः स्नायुसिराजालततोऽल्परुक् ॥ ९ ॥

स ०-कफेन पाण्डुः कण्डूयुतो बहुशुक्लघनस्रावः स्थूलौष्ठः कठिनस्तथा स्नायुसिराजालततोऽल्परुजः ।

प्रवालरक्तो रक्तेन सरक्तं पूयमुद्गिरेत् ।
वाजिस्थानसमो गन्धे युक्तो लिङ्गैश्च पैत्तिकैः ॥ १० ॥

स० -रक्तेन विद्रुमलोहितः सरक्तं पूयं स्रवेत् । तुरगस्थानतुल्यो गन्धेन । तथा पैत्तिकैर्लिङ्गैर्युतः ।

द्वाभ्यां त्रिभिश्च सर्वैश्च विद्याल्लक्षणसङ्करात् ।

स० -द्वाभ्यां त्रिभिः सर्वैश्च लक्षणानां सङ्करात् संसर्गजादीन् विद्यात् ।

जिह्वाप्रभो मृदुः श्लक्ष्णः श्यावौष्ठपिटिकः समः ॥ ११ ॥
किञ्चिदुन्नतमध्यो वा व्रणः शुद्धोऽनुपद्रवः ।

स० -जिह्वाप्रभादिगुणो व्रणोऽनुपद्रवः शुद्धः स्यात् ।

त्वगामिषसिरास्नायुसन्ध्यस्थीनि व्रणाशयाः ॥ १२ ॥
कोष्ठो मर्म च तान्यष्टौ दुःसाध्यान्युत्तरोत्तरम् ।

स० -त्वगादीनि व्रणाश्रयास्तथा कोष्ठो मर्म चेत्यष्टावुत्तरोत्तरं दुःसाध्यानि ।

सुसाध्यः सत्त्वमांसाग्निवयोबलवति व्रणः ॥ १३ ॥
वृत्तो दीर्घस्त्रिपुटकश्चतुरस्राकृतिश्च यः ।
तथा स्फिक्पायुमेढ्रोष्ठपृष्ठान्तर्वक्त्रगण्डगः ॥ १४ ॥

स० -सत्त्वादिमति व्रणः सुसाध्यः । वृत्तादिगुणस्तथा स्फिगादिषु च सुसाध्यः ।

कृच्छ्रसाध्योऽक्षिदशननासिकापाङ्गनाभिषु ।
सेवनीजठरश्रोत्रपार्श्वकक्षास्तनेषु च ॥ १५ ॥

स० -अक्ष्यादिषु स्थितः कृच्छ्रसाध्यः ।

फेनपूयानिलवहः शल्यवानूर्ध्वनिर्वमी ।

भगन्दरोऽन्तर्वदनस्तथा कट्यस्थिसंश्रितः ॥ १६ ॥

कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ।

व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषां च स्युर्व्रणे व्रणाः ॥ १७ ॥

स ० -फेनादिवहः शल्युक्त ऊर्ध्वनिर्वमी तथा भगन्दरोऽन्तर्मुखस्तथा कठ्यस्थिसंश्रितस्तथा कुष्ठ्यादीनां व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति । तथा येषां व्रणे व्रणाः स्युस्ते च दुःसाध्याः ।

नैव सिध्यन्ति वीसर्पज्वरातीसारकासिनाम् ।

पिपासूनामनिद्राणां श्वासिनामविपाकिनाम् ॥ १८ ॥

भिन्ने शिरःकपाले वा मस्तुलुङ्गस्य दर्शने ।

स० -विसर्पज्वरादिमतां व्रणा नैव सिद्ध्यन्ति । शिरःकपाले च भिन्ने मस्तुलुङ्गदर्शने [वा] व्रणो न सिद्ध्यति ।

स्नायुक्लेदात्सिराच्छेदाद्गाम्भीर्यात्कृमिभक्षणात् ॥ १९ ॥

अस्थिभेदात्सशल्यत्वात्सविषत्वादतर्कितात् ।

मिथ्याबन्धादतिस्नेहाद्रौक्ष्याद्रोमादिघट्टनात् ॥ २० ॥

क्षोभादशुद्धकोष्ठत्वात्सौहित्यादतिकर्शनात् ।

मद्यपानाद्दिवास्वप्नाद्व्वायाद्रात्रिजागरात् ॥ २१ ॥

व्रणो मिथ्योपचाराच्च नैव साध्योऽपि सिध्यति ।

स० -स्नायुक्लेदादेः कारणात् साध्योऽपि व्रणो न सिद्ध्यति ।

कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ताः क्लेदवर्जिताः ॥ २२ ॥
स्थिराश्चिपिटिकावन्तो रोहतीति तमादिशेत् ।

स० -यस्य कपोतवर्णाभाः प्रक्लेदवर्जिता अन्ताः, तथा चिपिटिकान्वन्तो-म्लानप्रायाः, तं-व्रणं, रोहतीति निर्दिशेत् ।

अथात्र शोफावस्थायां यथासन्नं विशोधनम् ॥ २३ ॥
योज्यं शोफो हि शुद्धानां व्रणश्चाशु प्रशाम्यति ।

स० -अत्र च-व्रणे, शोफावस्थायां सत्यां यथासन्नं-ऊर्ध्वमधो वा, शोधनं-वमनं विरेचनं वा, योज्यम् । शुद्धानां हि शोफो व्रणश्च शीघ्रं शाम्यति ।

कुर्याच्छीतोपचारं च शोफावस्थस्य सन्ततम् ॥ २४ ॥
दोषाग्निरग्निवत्तेन प्रयाति सहसा शमम् ।

स० -शोफावस्थस्य सततं शीतोपचारं कुर्यात् । तेन-शीतोपचारेण कृतेन सता, दोषाग्निरग्निरिव सहसैव शमं याति ।

शोफे व्रणे च कठिने विवर्णे वेदनान्विते ॥ २५ ॥
विषयुक्ते विशेषेण जलजाद्यैर्हरेदसृक् ।
दुष्टास्रेऽपगते सद्यः शोफरागरुजां शमः ॥ २६ ॥

स ०-शोफे व्रणे च कठिनादिगुणे विशेषेण जलौकःप्रभृतिभिरस्रं हरेत् । यतो दुष्टरक्तेऽपनीते सद्य एव शोफादिशमः स्यात् ।

हृते हृते च रुधिरे सुशीतैः स्पर्शवीर्ययोः ।
सुश्लक्ष्णैस्तदहःपिष्टैः क्षीरेक्षुस्वरसद्रवैः ॥ २७ ॥
शतधौतघृतोपेतैर्मुहुरन्यैरशोषिभिः ।
प्रतिलोमं हितो लेपः सेकाभ्यङ्गाश्च तत्कृताः ॥ २८ ॥

स० -पुनः पुनः स्राविते च रक्ते सति स्पर्शवीर्ययोः सुष्ठु शीतद्रव्यैः सुश्लक्ष्णैस्तस्मिन्नेवाहनि पिष्टैः-न तु पर्युषितैः, तथा क्षीरादिद्रवैः शतधौतघृतयुक्तैर्मुहुरपरैरशोषिभिर्लेपो हितः । प्रतिलोमं-न त्वनुलोमम् । सेकाभ्यङ्गाश्च पूर्वोक्तैः कृता हिताः ।

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेत सवल्कलैः ।
प्रदेहो भूरिसर्पिभिः शोफनिर्वापणः परम् ॥ २९ ॥

स० -न्यग्रोधादित्वग्भिः प्रदेहो भूरिघृतः परं शोफनिर्वापणः ।

वातोल्बणानां स्तब्धानां कठिनानां महारुजाम् ।
स्रुतास्रुजां च शोफानां व्रणानामपि चेदृशाम् ॥ ३० ॥
आनूपवेसवाराद्यैः स्वेदः, सोमास्तिलाः पुनः ।
भृष्टा निर्वापिताः क्षीरे तत्पिष्टा दाहरुग्घराः ॥ ३१ ॥

स० -वातोल्बणानां तथा स्तब्धानां कठिनानां तीव्ररुजां स्रुतरक्तानां शोफानां व्रणानामपि चेदृक्स्वरूपाणां कुट्टितघृतादि संस्कृतानूपमांसाद्यैः स्वेदो हितः ।

अतसीयुक्तास्तिला भृष्टा दुग्धे निर्वापितास्तेनैव क्षीरेण पिष्टा दाहरुजाघ्नाः ।

स्थिरान् मन्दरुजः शोफान् स्नेहैर्वातकफपहैः ।
अभ्यज्य स्वेदयित्वा च वेणुनाड्या शनैः शनैः ॥ ३२ ॥
विम्लापनार्थं मृद्गीयात् तलेनाङ्गुष्ठकेन वा ।
यवगोधूममुद्गैश्च सिद्ध पिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ ३३ ॥

स० -शोफान् स्थिरानल्पपीडान् वातकफघ्नैः स्नेहैर्म्रक्षायित्वा स्वेदयित्वा च वंशनाड्या विम्लापनार्थं शनैः शनैर्मलयेत् । तलेनाङ्गुष्ठकेन वा मलयेत् । यवादिभिः सिद्धपिष्टैः प्रदेहयेत् ।

विलीयते स चेन्नैवं ततस्तमुपनाहयेत् ।
अविदग्धस्तथा शान्तिं विदग्धः पाकमश्नुते ॥ ३४ ॥

स० -एवं कृते यदि शोफो न विलीयते, ततस्तमुपनाहयेत् । तथा कृते सत्यविदग्धः शोफण् सन् शान्तिं प्राप्नोति । विदग्धस्तु पच्यते ।

सकोलतिलवल्लोमा दध्यम्ला सक्तुपिण्डिका ।
सकिण्वकुष्ठलवणा कोष्णा शस्तोपनाहने ॥ ३५ ॥

स० -बदरादियुता सक्तुपिण्डिकाऽम्लदधियुता किण्वाद्यन्विता कोष्णा उपनाहे श्रेष्ठा ।

सुपक्वे पिण्डिते शोफे पीडनैरुपपीडिते ।
दारणं दारणार्हस्य सुकुमारस्य चेष्यते ॥ ३६ ॥

स० -शोफे सुपक्वे ग्रथिते पीडनैर्द्रव्यैरुपपीडिते सति दारणार्हस्य सुकुमारस्य नरस्य दारणमिष्यते ।

गुग्गुल्वतसिगोदन्तस्वर्णक्षीरीकपोतविट् ।
क्षौरौषधानि क्षाराश्च पक्वशोफविदारणम् ॥ ३७ ॥

स० -गुग्ल्गुल्वादीनि, तथा क्षारौषधानि-क्षारविध्युक्तानि (हृ.सू.अ. ३०१८) , क्षाराश्च, पक्वशोफविदारणं स्यात् । गोदन्तो-हरितालम् ।

पूयगर्भानणुद्वारान् सोत्सङ्गान्मर्मगानपि ।
निःस्नेहैः पीडनद्रव्यैः समन्तात्प्रतिपीडयेत् ॥ ३८ ॥

स ० -पूयगर्भान् सूक्ष्मद्वारान् सोत्सङ्गान् मर्माश्रितान् स्नेहरहितैः पीडनद्रव्यैः परितः प्रतिपीडयेत् ।

शुष्यन्तं समुपेक्षेत प्रलेपं पीडनं प्रति ।
न मुखे चैनमालिम्पेत् तथा दोषः प्रसिच्यते ॥ ३९ ॥

स० -पीडनं प्रति यो लेपस्तं शुष्यन्तं समुपेक्षेत । मुखे चैनं व्रणं नालिम्पेत् । तथा च-एवं, दोषः, प्रसिच्यते-निर्याति ।

कलाययवगोधूममाषमुद्गहरेणवः ।
द्रव्याणां पिच्छिलानां च त्वङ्मूलानि प्रपीडनम् ॥ ४० ॥

स० -कलायादयः पिच्छिलानां द्रव्याणां त्वचो मूलानि च प्रपीडनं स्यात् ।

सप्तसु क्षालनाद्येषु सुरसारग्वधादिकौ ।
भृशं दुष्टे व्रणे योज्यौ मेहकुष्ठव्रणेषु च ॥ ४१ ॥

स० -सप्तसु क्षालनादिषु-क्षालनमालेपो घृतं तैलं रसक्रिया चूर्णो वर्तिश्चेति सप्त तेषु, सुरसादिरारग्वधादिश्चेति (हृ.सू.अ. १५) दुष्टे व्रणे भृशं योज्यौ तथा मेहादिषु च ।

अथवा क्षालनं क्वाथः पटोलीनिम्बपत्रजः ।
अविशुद्धे, विशुद्धे तु व्यग्रोधादित्वगुद्भवः ॥ ४२ ॥

स० -अथवाऽविशुद्धे व्रणे पटोलीनिम्बपत्रजः क्वाथः क्षालनं हितः ।
विशुद्धे तु व्रणे न्यग्रोधादित्वगुद्भवः क्वाथः क्षालनादौ हितः ।

पटोलीतिलयष्ट्याह्वत्रिवृद्दन्तीनिशाद्वयम् ।
निम्बपत्राणि चालेपः सपटुर्व्रणशोधनः ॥ ४३ ॥

स० -पटोलादिभिर्लेपः सैन्धवयुतो व्रणशोधनः ।

व्रणान् विशोधयेद्वर्त्या सूक्ष्मास्यान् सन्धिमर्मगान् ।
कृतया त्रिवृतादन्तीलाङ्गलीमधुसैन्धवैः ॥ ४४ ॥
स० -व्रणान् सूक्ष्ममुखान् सन्धिमर्माश्रितान् वर्त्या त्रिवृतादिभिः कृतया विशोधयेत् ।

वाताभिभूतान् सास्रावान् धूपयेदुग्रवेदनान् ।
यवज्यभूर्जमदनश्रीवेष्टकसुराह्वयैः ॥ ४५ ॥

स० -वाताभिभूतान् सास्त्रावान् दारुणवेदनान् यवादिभिर्धूपयेत् ।

निर्वापयेद् भृशं शीतैः पित्तरक्तविषोल्बणान् ।

स० -पित्ता[द्य]धिकान् शीतैर्भृशं निर्वापयेत् ।

शुष्काल्पमांसे गम्भीरे व्रण उत्सादनं हितम् ॥ ४६ ॥
न्यग्रोधपद्मकादिभ्यामश्वगन्धाबलातिलैः ।
अद्यान्मांसादमांसानि विधिनोपहितानि च ॥ ४७ ॥
मांसं मांसादमांसेन वर्धते शुद्धचेतसः ।

स० -व्रणे शुष्काल्पमांसे गम्भीर उत्सादनं हितं व्यग्रोधादिभिः ।
तथा मांसादीनां प्राणिनां मांसानि सुष्ठु संस्कृतानि भक्षयेत् ।
यतः शुद्धमनसो मांसादमांसेन पिशितं वर्धते ।

उत्सन्नमृदुमांसानां व्रणानामवसादनम् ॥ ४८ ॥
जातीमुकुलकासीसमनोह्वालपुराग्निकैः ।

स० -व्रणानामुत्सन्नमृदुमांसानां जातीमुकुलादिभिरवसादनं हितम् ।

उत्सन्नमांसान् कठिनान् कण्डूयुक्तांश्चिरोत्थितान् ॥
व्रणान् सुदुःखशोध्यांश्च शोधयेत् क्षारकर्मणा ।

स० -उत्सन्नमांसादिका व्रणास्तथा ये तु सुष्ठु दुर्विशोध्यास्तान् क्षारकर्मणा विशोधयेत् ।

स्रवन्तोऽश्मरिजा मूत्रं ये चान्ये रक्तवाहिनः ॥ ५० ॥
छिन्नाश्च सन्धयो येषां यथोक्तैर्ये च शोधनैः ।
शोध्यमाना न शुध्यन्ति शोध्याः स्युस्तेऽग्निकर्मणा ॥ ५१ ॥

स० -अश्मरिजा व्रणा मूत्रं स्रवन्तो, ये चान्ये रक्तवाहिनो, येषां च सन्धयस्छिनाः, ये च यथोक्तैः शोधनैः शोध्यमाना न शुद्यन्ति, तेऽग्निकर्मणा शोध्याः स्युः ।

शुद्धानां रोपणं योज्यमुत्सादाय यदीरितम् ।

स० -यदुत्सादार्थं द्रव्यं कथितं तदेव शुद्धानां व्रणानां रोपणं योज्यम् ।

अश्वगन्धा रुहा रोध्रं कट्फलं मधुयष्टिका ॥ ५२ ॥
समङ्गा धातकीपुष्पं परमं व्रणरोपणम् ।

स० -अश्वगन्धादिकं व्रणरोपणं परम् ।

अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानामरोहताम् ॥ ५३ ॥
कल्कं संरोहणं कुर्यात् तिलानां मधिकान्वितम् ।

स० -अपगतपूतिमांसानां मांसस्थानां व्रणानामरोहतां तिलकल्कं समधुकं संरोहणं कुर्यात् ।

स्निग्धोष्णतिक्तमधुरकषायत्वैः स सर्वजित् ॥ ५४ ॥
स क्षौद्रनिम्बपत्राभ्यां युक्तः संशोधनं परम् ।
पूर्वाभ्यां सर्पिषा चासौ युक्तः स्यादाशु रोपणः ॥ ५५ ॥

स० -एष तिलकल्कः स्निग्धादिगुणैः सर्वरोगजित् ।
स माक्षिकनिम्बपत्राभ्यां युतस्तिलकल्कः परं संशोधनम् ।
पूर्वाभ्यां-क्षौद्रनिम्बपत्राभ्यां, सर्पिषा चासौ तिलकल्को युतः शीघ्रं संरोहणः स्यात् ।

तिलवद्यवकल्कं तु केचिदिच्छन्ति तद्विदः ।
स० -केचिद् व्रणस्वरूपाभिज्ञा यवकल्कं तिलकल्कवदिच्छन्ति ।

सास्रपित्तविषागन्तुगम्भीरान् सोष्मणो व्रणान् ॥ ५६ ॥
क्षीररोपणभैषज्यश्टतेनाज्येन रोपयेत् ।
रोपणौषधसिद्धेन तैलेन कफवातजान् ॥ ५७ ॥

स० -सास्रपित्तादीन् व्रणान् क्षीरयुक्तरोपणद्रव्यपक्वेन घृतेन रोपयेत् ।
रोपणद्रव्यसिद्धेन तैलेन कफवातोत्थान् रोपयेत् ।

काच्छीरोध्राभयासर्जसिन्दूराञ्जनतुत्थकम् ।
चूर्णितं तैलमदनैर्युक्तं रोपणमुत्तमम् ॥ ५८ ॥

स० -काछ्छ्यादिकं सूक्ष्मरजीकृतं तैलमदनैर्युक्तं रोपणम् ।

समानां स्थिरमांसानां त्वक्स्थानां चूर्ण इष्यते ।

स० -समानां व्रणानां स्थिरमांसानां त्वक्स्थानां चूर्णमिष्टम् ।

ककुभोदुम्बराश्वत्थजम्बूकद्ध्लरोध्रजैः ॥ ५९ ॥
त्वचमाशु निगृह्णन्ति त्वक्चूर्णैश्चूर्णिता व्रणाः ।
स० -ककुभादिजैश्चूर्णैर्व्रणाश्चूर्णिताः शीघ्रमेव त्वचं निगृह्णनन्ति ।

लाक्षामनोह्वामञ्जिष्ठाहरितालनिशाद्वयैः ॥ ६० ॥
प्रलेपः सघृतक्षौद्रस्त्वग्विशुद्धिकरः परम् ।
स० -लाक्षादिभिर्घृतक्षौद्रसहितो लेपः परं त्वग्विशुद्धिकरः ।

कालीयकलताम्रास्थिहेमकालारसोत्तमैः ॥ ६१ ॥

लेपः सगोमयरसः सवर्णकरणः परम् ।

स० -कालीयकादिभिर्लेपः सगोशकृद्रसः परं सवर्णकरणः ।

दग्धो वारणदन्तोऽन्तर्धूमं तैलं रसाञ्जनम् ॥ ६२ ॥

रोमसञ्जननो लेपस्तद्वत्तैलपरिप्लुता ।

चतुष्पान्नखरोमास्थित्वक्श्रृङ्गखुरजा मषी ॥ ६३ ॥

स० -वारणदन्तोऽन्तर्धूमं दग्धस्तैलं रसाञ्जनं च लेपो रोमोद्भवकरः ।

तथैव तैलपरिप्लुता चतुष्पान्नखादिजा मषी पूर्वगुणा ।

व्रणिनः शस्त्रकर्मोक्तं पथ्यापथ्यान्नमादिशेत् ।

स० -व्रणिनः शस्त्रकर्मविधिकथितं (हृ.सू.अ. २९/३४) पथ्यापथ्यान्नमादिशेत् ।

द्वे पञ्चमूले वर्गश्च वातघ्नो वातिके हितः ॥ ६४ ॥

न्यग्रोधपद्मकाद्यौ तु तद्वत्पित्तप्रदूषिते ।

आरग्वधादिः श्लेष्मघ्नः कफे, मिश्रास्तु मिश्रजे ॥ ६५ ॥

स० -द्वे पञ्चमूले तथा वर्गो वातघ्नो वाताधिके हितः ।

तथा पैत्तिके न्यग्रोधादिपद्मकादी(हृ.सू.अ. १५/४९ अ. १५/१२) हितौ ।

श्लैष्मिक आरग्वधादिः (हृ.सू.अ. १५/१७) कफघ्नो हितः ।

मिश्रे तु मिश्र उपक्रमो हितः ।

एभिः प्रक्षालनं लेपो घृतं तैलं रसक्रिया ।

चूर्णो वर्तिश्च संयोज्या व्रणे सप्त यथायथम् ॥ ६६ ॥

स० -एभिः-पूर्वोक्तैः, प्रक्षालनादयः सप्त व्रणे सति यथास्वं योज्याः ।

जातीनिम्बपटोलपत्रकटुकादार्वीनिशासारिवा-

मञ्जिष्ठाभयसिक्थतुत्थमधुकैर्नक्ताह्वबीजान्वितैः ।

सर्पिः साध्यमनेन सूक्ष्मवदना मर्माश्रिताः क्लेदिनो

गम्भीराः सरुजो व्रणाः सगतयः शुध्यन्ति रोहन्ति च ॥ ६७ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भट-विरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तरस्थाने व्रणप्रतिषेधो नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

स० -जात्यादिभिः सर्पिः साध्यम् । अभयं-उशीरमत्र । अनेन सर्पिषा सूक्ष्ममुखा मर्मस्थादयश्च व्रणाः शुध्यन्ति रोहन्ति चेति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने व्रणप्रति-षेधो नाम पञ्चविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २५ ॥

****

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अस्मादनन्तरं क्रमप्राप्तो भङ्गप्रतिषेधः शस्यते _

अथातो भङ्गप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

पातघातादिभिर्द्वेधा भङ्गोऽस्थ्नां सन्ध्यसन्धितः ।

प्रसारणाकुञ्चनयोरशक्तिः सन्धिमुक्तता ॥ १ ॥

इतरस्मिन् भृशं शोफः सर्ववस्थास्वतिव्यथा ।

अशक्तिश्चेष्टितेऽल्पेऽपि पीड्यमाने सशब्दता ॥ २ ॥

समासादिति भङ्गस्य लक्षणं, बहुधा तु तत् ।

भिद्यते भङ्गभेदेन

स० -पातादिभिरस्थ्नां भङ्गः । स च द्वेधा-द्विप्रकारः, सन्धीनां भङ्गोऽसन्धेर्वा । सन्धिभङ्गे प्रसारण आकुञ्चने चाशक्तिः सन्धिमुक्तता च ।

इतरस्मिन्-असन्धिभङ्गे, अतिशोफः, सर्वास्ववस्थास्वतिशयेन रुजा, अल्पेऽपि चेष्टितेऽशक्तिः, पीड्यमाने च सशब्दता, स्यात् । इति सङ्क्षेपेण भङ्गस्य लक्षणमुक्तम् ।

तच्चभङ्गभेदेनानेकधा भिद्यते ।

तस्य सर्वस्य साधनम् ॥ ३ ॥

यथा स्यादुपयोगाय तथा तदुपदेक्ष्यते ।

स० -तस्य-भङ्गस्य, सर्वस्य साधनं-चिकित्सितं, यथोपयोगाय स्यात् तथोपदेक्ष्यते ।

प्रज्याणुदारि यत्त्वस्थि स्पर्शे शब्दं करोति यत् ॥ ४ ॥
यत्रास्थिलेशः प्रविशेन्मध्यमस्थ्नो विदारितः ।
भग्नं यच्चाभिघातेन किञ्चिदेवावशेषितम् ॥ ५ ॥
उन्नम्यमानं क्षतवद्यच्च मज्जनि मज्जति ।
तद्दुःसाध्यं कृशाशक्तवातलाल्पाशिनामपि ॥ ६ ॥

स ० -प्राज्याश्च तेऽणवश्च प्राज्याणवः,-प्रभूतसूक्ष्माः । तैर्द्दारः-दारणानि, विद्यन्ते यत्रास्थ्नि तत् । प्रभूताणुदारि यदस्थि तद्दुःसाध्यम् । यच्चास्थि स्पर्शे-स्पर्शने सति, शब्दं करोति तच्च दुःसाध्यम् । यत्रास्थिलेशो दारितः-पाटितः, अस्थ्नां मध्यं प्रविशेत् तच्च दुःसाध्यम् । यच्चाभिघातेन भग्नम् । किम्भूतम्? किञ्चिदेवावशेषितं भवेत्, तच्च दुःसाध्यम् । यच्चोन्नम्यमानं क्षतसमं स्यात्, तच्च दुःसाध्यम् । तथा यन्मज्जनि मज्जति, तथा कृशादीनामपि यत्, तच्च दुःसाध्यम् ।

भिन्नं कपालं यत् कट्यां सन्धिमुक्तं च्युतं च यत् ।
जघनं प्रति पिष्टं च भग्नं यत्तद्विवर्जयेत् ॥ ७ ॥

स० -कट्यां-कटिप्रदेशे, यत्कपालं भिन्नं विदारितं यच्च सन्धिविमुक्तं यच्च सन्धेश्च्युतं यच्च जघनं प्रति पिष्टं भग्नं च यत् तद्विवर्जयेत्-परिहरेत् ।

असंश्लिष्टकपालं च ललाटं चूर्णितम् तथा ।
यच्च भग्नं भवेच्छङ्खशिरःपृष्ठस्तनान्तरे ॥ ८ ॥

स० -ललाटमसंश्लिष्टकपालं-भिन्नं, चूर्णितं च नोपक्रमेत् । शङ्खशिरःपृष्ठस्तनानां मध्ये यच्छिन्नं भवेत्, तच्च वर्जयेत् ।

सम्यग्यमितमप्यस्थि दुर्न्यासाद्दुर्निबन्धनात् ।
सङ्क्षोभादपि यद्गच्छेद्विक्रियां तद्विवर्जयेत् ॥ ९ ॥
आदितो यच्च दुर्जातमस्थिसन्धिरथापि वा ।

स० -तथाऽस्थि सम्यगुद्धतमपि दुर्न्यासादिना यद् विक्रियां गच्छेत्, तच्च वर्जयेत् ।

आदितः-प्रथममेव, यच्चास्थि दुर्जातं-असम्यगुत्पन्नं स्यात्, तच्च दुःसाध्यम् । अथवाऽस्थिसन्धिर्यो दुर्जातः स्यात्, स च दुःसाध्यः । दुर्जातं च दुर्जातश्च दुर्जातम् । "नपुंसकमनपुंसकेन" इत्येकशेषः ।

तरुणास्थीनि भुज्यन्ते, भज्यन्ते नलकानि तु ॥ १० ॥
कपालानि विभिद्यन्ते, स्फुटन्त्यन्यानि भूयसा ।

स ० -तथा तरुणास्थीनि-नासाकर्णाक्षिकोषाणि, भुज्यन्ते-कुटिलीक्रियन्ते । तथा नलकानि भङ्गं यान्ति । कपालानि च विदार्यन्ते । अन्यानि चास्थीनि बाहुल्येन स्फुटन्ति । एतत्सर्वं दुःसाध्यम् ।

अथावनतमुन्नम्यमुन्नतं चावपीडयेत् ॥ ११ ॥
आच्छेदतिक्षिप्तमधोगतं चोपरि वर्तयेत् ।
आञ्छनोत्पीडनोन्नामचर्मसङ्क्षेपबन्धनैः ॥ १२ ॥

स० -अथ-एषां भङ्गस्थितिं ज्ञात्वा, अवनतमस्थ्युन्नमनीयम् । उन्नतं चास्थ्यवपीडयेत् । अतिक्षिप्तमस्थ्याञ्छेत् । अधस्ताद्गतं चोपरि वर्तयेत् ।

सन्धीन् शरीरगान् सर्वान् चलानप्यचलानपि ।
इत्येतैः स्थापनोपायैः सम्यक् संस्थाप्य निश्चलम् ॥ १३ ॥
पट्टैः प्रभूतसर्पिर्भिर्वेष्टयित्वा सुखैस्ततः ।
कदम्बोदुम्बराश्वत्थसर्जार्जुनपलाशजैः ॥ १४ ॥
वंशोद्भवैर्वा पृथुभिस्तनुभिः सुनिवेशितैः ।
सुश्लक्ष्णैः सप्रतिस्तम्भैर्वल्कलैः शकलैरपि ॥ १५ ॥
कुशाह्वयैः समं बन्धं पट्टस्योपरि योजयेत् ।

स ० -इति-एवंप्रकारैः, एतैः-आञ्छनादिभिः स्थापनोपायैः, सर्वाञ्छरीरगान् सन्धींश्चलानचलांश्च निश्चलं संस्थाप्य वस्त्रखण्डजैः पट्टैर्बहुसर्पिष्कैः सुखावहैर्वेष्टयित्वाऽनन्तरं कदम्बादिजैर्वल्कलैर्वंशोत्थैर्वा शकलैः-खण्डैः, विस्तीर्णैस्तथा तनुभिः-न तु स्थूलैः, सुनिवेशितैस्तथा कोमलैस्तथा प्रतिस्तम्भयुक्तैः कुशासंज्ञैः समं बन्धं पट्टस्योपरि कुर्यात् ।

शिथिलेन हि बन्धेन सन्धिस्थैर्यं न जायते ॥ १६ ॥

गाढेनाति रुजादाहपाकश्वयथुसम्भवः ।

स० -श्लथेन बन्धेन सन्धेः स्थैर्यं न सम्पद्यते । अतिगाढेन तु बन्धेन रुजाद्युद्भवः ।

त्र्यहात्त्र्यहादृतौ घर्मे सप्ताहान्मोक्षयेद्धिमे ॥ १७ ॥

साधारणे तु पञ्चहाद् भङ्गदोषवशेन वा ।

स० -उष्णे ऋतौ त्र्यहात्त्र्यहान्मोक्षयेत् । शीते च ऋतौ सप्ताहान्मोक्षयेत् । साधारणे-शरद्वसन्ताख्ये, पञ्चहान्मोक्षयेत् । अथवा भाङ्गवशेन दोषवशेन मोक्षयेत् ।

न्यग्रोधादिकषायेण ततः शीतेन सेचयेत् ॥ १८ ॥

तं पञ्चमूलपक्वेन पयसा तु सवेदनम् ।

स ० -ततो न्यग्रोधादिगणद्रव्यकषायेण शीतेन सेचयेत् भङ्गसन्धीन् । तं-सरुजं, पञ्चमूलश्टतेन क्षीरेण सेचयेत् ।

सुखोष्णं वाऽवचार्यं स्याच्चक्रतैलं विजानता ॥ १९ ॥
विभज्य देशं कालं च वातघ्नौषधसंयुतम् ।

स ० -अवस्थादिविशेषं विज्ञाय चक्रतैलं वातघ्नौषधसंयुतं सुखोष्णं विजानता वैद्येन वाऽवचारणीयम् ।

प्रततं सेकलेपांश्च विदध्यात् भृशशीतलान् ॥ २० ॥

स० -प्रततं सेकादींश्च सुशीतलान् कुर्यात् ।

गृष्टिक्षीरं ससर्पिष्कं मधुरौषधसाधितम् ।
प्रातः प्रातः पिबेद्भग्नः शीतलं लाक्षया युतम् ॥ २१ ॥

स० -भग्नो नरो गृष्टिक्षीरं घृतसहितं मधुरद्रव्यसाधितं शीतलं लाक्षया युक्तं प्रातः पिबेत् ।

सव्रणस्य तु भग्नस्य व्रणो मधुघृतोत्तरैः ।
कषायैः प्रतिसार्योऽथ शेषो भङ्गोदितः क्रमः ॥ २२ ॥

स० -सव्रणस्य भग्नस्य व्रणो मधुघृतोत्तरैः कषायैः प्रतिसारणीयः । अथ शेषः क्रमो भङ्गकथितो विधेयः ।

लम्बानि व्रणमांसानि प्रलिप्य मधुसर्पिषा ।
सन्धधीत व्रणान् वैद्यो बन्धनैश्चोपपादयेत् ॥ २३ ॥

स० -व्रणमांसानि लम्बानि मधुघृतेनालिप्य व्रणान् वैद्यः सन्दध्यात् । कृतसन्धानांश्च तान् यथास्वं बन्धैर्योजयेत् ।

तान् समान् सुस्थिताञ्ज्ञात्वा फलिनीरोध्रकल्कलैः ।
समङ्गाधातकीयुक्तैश्चूर्णितैरवचूर्णयेत् ॥ २४ ॥
धातकीरोध्रचूर्णैर्वा, रोहन्त्याशु तथा व्रणाः ।

स० -तान्-व्रणान्, सुस्थितान् समांश्च विदित्वा फलिन्यादिभी रजीकृतैराचूर्णयेत् । धातकीरोध्रयोश्चूर्णेन वा । तथा-एवं कृते सति, व्रणा द्रागेव रोहन्ति ।

इति भङ्ग उपक्रान्तः

स० -इति-अनेन प्रकारेण, भङ्गश्चिकित्सितः ।

स्थिरधातोः ऋतौ हिमे ॥ २५ ॥
मांसलस्याल्पदोषस्य सुसाध्यो, दारुणोऽन्यथा ।

स० -शीततौं शितरधातोस्तथा मांसलस्य स्तोकदोषस्य व्रणः सुखसाध्यः ।

अन्यथा-अतो विपर्ययेण, दारुणः-कृच्छ्रसाध्योऽसाध्यो वा ।

पूर्वमध्यान्तवयसामेकद्वित्रिगुणैः क्रमात् ॥ २६ ॥
मासैः स्थैर्यं भवेत्सन्धेर्यथोक्तं भजतां विधिम् ।

स० -यथोक्तं विधिं कुर्वतां पूर्वमध्यान्तवयसामेकद्वित्रिगुणैर्मासैर्यथाक्रमं सन्धेः स्थैर्यं जायते ।

कटीजङ्घोरुभग्नानां कपाटशयनं हितम् ॥ २७ ॥
यन्त्रणार्थं तथा कीलाः पञ्च कार्या निबन्धनाः ।
जङ्घोर्वोः पार्श्वयोर्द्वौ द्वौ तल एकश्च कीलकः ॥ २८ ॥
शोण्यां वा पृष्ठवंशे वा वक्षस्यक्षकयोस्तथा ।

स० -कट्यादिभग्नानं कपाटेस्थिर्हिता । यन्त्रणार्थं च कीलाः-कीलकाः, पञ्च स्थिरस्थितिहेतवः कार्याः । तेषां च स्थानान्याह-जङ्घोर्वोर्द्वौ द्वौ कीलकौ, तल एकः कीलकः, श्रोण्यां भग्नस्य पृष्ठवंशे तु भग्नस्य पार्श्वयोर्द्वौ द्वावेक इति । अत एवाह श्रोण्यां वेत्यादि । वक्रस्य(क्षस्य)क्षकयोश्च भग्नस्य पञ्चैव कीलका योज्याः । विशेषस्त्वतो नोपरिष्टात् कीलको योज्यो युक्तिवशात् ।

विमोक्षे भग्नसन्धीनां विधिमेवं समाचरेत् ॥ २९ ॥
स० -भग्नसन्धीनां विमोक्ष एवंप्रकारं विधिं समाचरेत् ।

सन्धीश्चिरविमुक्तांस्तु स्निग्धस्विन्नान् मृदूकृतान् ।
उत्कैर्विधानैर्बुद्ध्या च यथास्वं स्थानमानयेत् ॥ ३० ॥

स० -चिरविमुक्तांस्तु सन्धीन् पूर्वं स्निग्धान् पश्चात् स्विन्नान् मृदूकृतान् यथोक्तैर्विधानैर्बुद्ध्या च विशेषेण यथात्मीयं स्थानं प्रापयेत् ।

असन्धिभग्ने रूढे तु विषमोल्बणसाधिते ।
आपोथ्य भङ्गं यमयेत्ततो भग्नवदाचरेत् ॥ ३१ ॥

स० -असन्धौ भग्ने रूढे च विषमोल्बणसाधिते सति भङ्गमापोथ्य-भङ्क्त्वा, पश्चाद्भङ्गं यमयेत् । अनन्तरं भग्नवदाचरेत् ।

भग्नं नैति यथा पाकं प्रयतेत तथा भिषक् ।
पक्वमांससिरास्नायुः सन्धिः श्लेषं न गच्छति ॥ ३२ ॥

स० -भग्नं यथा पाकं न प्राप्नोति तथा वैद्यो यत्नं कुर्यात् । यतः सन्धिः पक्वमांससिरास्नायुः सन् श्लेषं न याति ।

वातव्याधिविनिर्दिष्टान् स्नेहान् भग्नस्य योजयेत् ।
चतुष्प्रयोगान् बल्यांश्च बस्तिकर्म च शीलयेत् ॥ ३३ ॥

स० -वातव्याधिकथितान् स्नेहान् (चि.अ. २१/६६) चतुष्प्रयोगान्-पाननस्याभ्यङ्गानुवासनैः, बल्यान्-बलाय हितान्, भग्नस्य योजयेत् । तथा बस्तिकर्म-"प्राक् स्नेह एकः पञ्चान्ते" (हृ.सू.आ. १९/६३) इत्यादिनोक्तं, अभ्यसेत् ।

शाल्याज्यरसदुग्धाद्यैः पौष्टिकैरविदाहिभिः ।
मात्रयोपचरेद्भग्नं सन्धिसंश्लेषकारिभिः ॥ ३४ ॥

स० -भग्नं नरं मात्रया शाल्यादिभिः पुष्टिकृद्भिः सन्धिसंश्लेषकारिभिरविदाहिभिरुपक्रमेत् ।

ग्लानिर्न शस्यते तस्य, सन्धिविश्लेषकृद्धि सा ।

स० -तस्य-भग्नस्य, ग्लानिर्न शस्यते । यतः सा-ग्लानिः, सन्धिविश्लेषं कुरुते ।

लवणं कटुकं क्षारमम्लं मैथुनमातपम् ।
व्यायामं च न सेवेत भग्नो रूक्षं च भोजनम् ॥ ३५ ॥

स० -भग्नो लवणादिकं रूक्षं चाहारं न सेवेत ।

कृष्णांस्तिलान् विरजसो दृढवस्त्रबद्धान्
सप्त क्षपा वहति वारिणि वासयेत् ।
संशोषयेदनुदिनं प्रविसार्य चैतान्
क्षीरे तथैव मधुककथिते च तोये ॥ ३६ ॥

पुनरपि पीतपयस्कां-

स्थान् पूर्ववदेव शोषितान् बाढम् ।

विगततुषानरजस्कान्

सञ्चूर्ण्य सुचूर्णितैर्युञ्ज्यात् ॥ ३७ ॥

नलदवालकलोहितयष्टिका-

नखमिशिप्लवकुष्ठबलात्रयैः ।

अगुरुकुङ्कुमचन्दनसारिवा-

सरलसर्जरसामरदारुभिः ॥ ३८ ॥

पद्मकादिगणोपेतैस्तिलपिष्टं ततश्च तत् ।

समस्तगन्धभैषज्यसिद्धदुग्धेन पीडयेत् ॥ ३९ ॥

शैलेयरास्नांशुमतीकसेरु-

कालानुसारीनतपत्ररोध्रैः ।

सक्षीरशुक्लैः सपयः सदूर्वै

स्तैलं पचेत्तन्नलदादिभिश्च ॥ ४० ॥

गन्धतैलमिदमुत्तममस्थि-

स्थैर्यकृज्जयति चाशु विकारान् ।

वातापित्तजनितानतिवीर्यान् ।

व्यापिनोऽपि विविधैरुपयोगैः ॥ ४१ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविर-चितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तर-स्थाने भाङ्गप्रतिषेधो नाम सप्त-विंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

स०-कृष्णान् तिलान् वहति-अस्थिरे जले, सप्तरात्रीर्विगतरेणूंस्तथा दृढवसनसंयतान् वासयेत् । एतांश्च प्रविरलान् विकीर्य प्रतिदिनं संशोषयेत् । तथैव-पूर्वोक्तेन प्रकारेण, क्षीरे स्थितानन्नुदिनं प्रतिसार्य शोषितान् सप्त रात्रीरेवं मधुयष्टीक्वथिते च जले वासयेद्विशोषयेच्च । वसन्ततिलकावृत्तम् । पुनरपि च पीतक्षीरांस्तांस्तिलान् पूर्ववदेवातिशयेन शोषितानपगततुषंस्तथा विरजसः सञ्चूर्ण्य नलदाद्यैः सुचूर्णितैर्योजयेत् । आर्या । तानेवाह-नलदेत्यादि । औपच्छन्दसिकम् । पद्मकादीत्यादि । किम्भूतैर्नलदादिभिः ? पद्मकादिगणसहितैः सुचूर्णितैर्योजयित्वा चैतत् तिलपिष्टं सकलचोरकादिगन्धद्रव्यसिद्धेन क्षीरेण सह पीडयेत् । ततस्तत्तैलं सैर्यका(शैलेया)दिभिर्नलदादिभिश्च कल्कीकृतैर्दुग्धसहितैः पचेत् । इन्द्रवज्रा । एतत् गन्धतैलमतिवीर्यमस्थिस्थिरत्वकृदामयाश्च पवनपित्तोत्थानतिवीर्यान् व्यापिनोऽप्याशु जयति विविधैः-पाननस्यादिभिः, उपयोगैः । स्वागता ।

श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने भङ्गप्रति-षेधो नाम सप्तविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २७ ॥

****

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

व्रणसामान्याद् भगन्दरप्रतिषेदमाचष्टे-

अथातो भगन्दरप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यशुत्रे ॥ २ ॥)

हस्त्यश्वपृष्ठगमनकठिनोत्कटकासनैः ।

अर्शोनिदानाभिहितैरपरैश्च निषेवितैः ॥ १ ॥

अनिष्टादृष्टपाकेन सद्यो वा साधुगर्हणैः ।

प्रायेण पिटिकापूर्वो योऽङ्गुले ह्यङ्गुलेऽपि वा ॥ २ ॥

पायोर्व्रणोऽन्तर्बाह्यो वा दुष्टासृङ्मांसगो भवेत् ।

बस्तिमूत्राशयाभ्यासगतत्वात्स्यन्दनात्मकः ॥ ३ ॥

भगन्दरः स

स ० -हस्त्यश्वादिगमनादिभिरर्शोनिदानोक्तैरपरैरपि निषेवितैरशुभपुराकृतकर्मविपाकेन सद्यो वा साधुनिन्दाभिः पायोरङ्गुले द्व्यङ्गुले वा यो व्रणोऽन्तर्बाह्यो वा बाहुल्येन पिटिकापूर्वो दुष्टरक्तमांसगो बस्तिमूत्राशयसमीपगतत्वात् स्यन्दनस्वभावः स भगन्दरः स्यात् ।

सर्वांश्च दारयत्यक्रियावतः ।
भगबस्तिगुदांस्तेषु दीर्यमाणेषु भूरिभिः ॥ ४ ॥
वातमूत्रशकृच्छुक्रं खैः सूक्ष्मैर्वमति क्रमात् ।

स० -भगादीन् सर्वान् दारयति, क्रियारहितस्य पुंसः । तेषु-भगादिषु, शीर्यमाणेषु खैः-छिद्रैः, सूक्ष्मैर्बहुभिः क्रमेण वातादीन् वमति ।

दोषैः पृथग्युतैः सर्वैरागन्तुः सोऽष्टमः स्मृतः ॥ ५ ॥

स० -भगन्दराख्यो व्रणो दोषैः पृथक् त्रिधा । युक्तैश्च दोषैस्त्रिधा । सर्वैरेकः । आगन्तुरष्टमो गदितः ।

अपक्वं पिटिकामाहुः पाकप्राप्तं भगन्दरम् ।

स० -अपक्वं शोफं पिटिकां कथयन्ति । पक्वं शोफं भगन्दरमाहुः ।

गूढमूलां ससंरम्भां रुगाढ्यां रूढकोपिनीम् ॥ ६ ॥
भगन्दरकरीं विद्यात् पिटिकां न त्वतोऽन्यथा ।

स ० -पिटिकां गूढमूलादिगुणां भगन्दरकरीं विद्यात् । अतोऽन्यथा-विपर्ययेण, पिटिकामात्रां विजानीयात् ।

तत्र श्यावाऽरुणा तोदभेदस्फुरणरुक्करी ॥ ७ ॥
पिटिका मारुतात्

स० -तेषु मध्याच्छ्यावादिगुणा पिटिका पवनात् स्यात् ।

पित्तादुष्ट्रग्रीवावदुच्छ्रिता ।
रागिणि तनुरूष्माढ्या ज्वरधूमायनान्विता ॥ ८ ॥

स० -पित्तात् पिटिकोष्ट्रग्रीवेवोच्छ्रिता रागादिगुणान्विता च स्यात् ।

स्थिरा स्निग्धा महामूला पाण्डुः कण्डुमती कफात् ।

स० -कफात् पिटिका स्थिरादिगुणा स्यात् ।

श्यावा ताम्रा सदाहोषा घोररुग् वातपित्तजा ॥ ९ ॥

स० -वातपित्तोत्था पिटिका श्यावदिगुणा स्यात् ।

पाण्डुरा किञ्चिदाश्यावा कृच्छ्रपाका कफानिलात् ।

स ०-श्लेष्मपवनात् पिटिका पाण्डुरादिगुणा स्यात् । कफपित्तजस्तु भगन्दरः "अर्शःस(दुर्ना)माश्रित्य" (श्लो.१५) इत्यारभ्याग्रे प्रतिपादयिष्यति । तेनेह तत्पिटिका तन्त्रकृता नाभिहिता ।

पादाङ्गुष्ठसमा सर्वैर्दोषैर्नानाविधव्यथा ॥ १० ॥
शूलारोचकतृड्दाहज्वरच्छर्दिरुपद्रुता ।

स० -सर्वैर्दोषैः पादाङ्गुष्ठतुल्या नानाविधव्यथा शूलादिभिरुपद्रुता पिटिका स्यात् ।

व्रणतां यान्ति ताः पक्वाः प्रमादात्

स० -ताश्च पिटिकाः प्रमादात्-अयत्नात्, पक्वाः सद्यो व्रणतां यान्ति ।

तत्र वातजा ॥ ११ ॥
चीयतेऽणुमुखैश्छिद्रैः शतपोनकवत् क्रमात् ।
अच्छं स्रवद्भिरास्रावमजस्रं फेनसंयुतम् ॥ १२ ॥
शतपोनकसंज्ञोऽयम्

स० -तेषु मध्याद्वातजा पिटिका शतपोनकवत्-तित उवत्, सूक्ष्मद्वारैश्छिद्रैः क्रमेण चीयते । किं कुर्वाणैः ? अच्छं-तनुं, आस्रावं सह फेनमनवरतं स्रवद्भिः । अयं शतपोनकसंज्ञो भगन्दरः ।

उष्ट्रग्रीवस्तु पित्तजः ।

स० -पित्तजस्तु भगन्दर उष्ट्रग्रीवाख्यः ।

बहुपिच्छापरिस्रावी परिस्रावी कफोद्भवः ॥ १३ ॥

स० -कफोत्थो भगन्दरो बहुपिच्छपरिस्रावी स्यात् । स च परिस्रावी कथ्यते ।

वातपित्तात्परिक्षेपी परिक्षिप्य गुदं गतिः ।
जायते परितस्तत्र प्राकारं परिखेव च ॥ १४ ॥

स० -वातपित्तात् परिक्षेपीत्युच्यते । तत्र गुदं परिक्षिप्य गतिः पुरप्राकारं परितः परिखेव च जायते ।

ऋजुर्वातकफादृज्व्या गुदो गत्याऽत्र दीर्यते ।

स० -वातकफाद् ऋजुसंज्ञो भगन्दरः । तत्र ऋज्व्या गत्या गुदो दीर्यते ।

कफपित्ते तु पूर्वोत्थं दुर्नामाश्रित्य कुप्यतः ॥ १५ ॥

अर्शोमूले ततः शोफः कण्डूदाहादिमान् भवेत् ।

स शीघ्रं पक्वभिन्नोऽस्य क्लेदयन्मूलमर्शसः ॥ १६ ॥

स्रवत्यजस्रं गतिभिरयमर्शोभगन्दरः ।

स ० -पूर्वोत्थं दुर्नाम समाश्रित्य कफपित्ते यदा कुप्यतः, ततः-तत्कोपात्, अर्शोमूले शोफः कण्ड्वादिमान् स्यात्। सः-शोफः, पक्वभिन्नोऽस्य-अर्शसो, मूलमाश्वेव क्लेदयन् गतिभिरजस्रं स्रवति । स शोफोऽर्शोभगन्दर उच्यते ।

सर्वजः शम्बुकावर्तः शम्बुकावर्तसन्निभः ॥ १७ ॥

गतयो दारयन्त्यस्मिन् रुग्वेगैर्दारुणैर्गुदम् ।

स० -सन्निपातोत्थः शम्बुकावर्तसंज्ञः शम्बुकावर्तसमः स्यात् । अस्मिन्-सर्वजे भगन्दरे, रुग्वेगैस्तीव्रैर्गतयो गुदं दारयन्ति ।

अस्थिलेशोऽभ्यवहृतो मांसगृघ्या यदा गुदम् ॥ १८ ॥

क्षिणोति तिर्यङ्निर्गच्छन्नुन्मार्गं क्षततो गतिः ।

स्यात्ततः पूयदीर्णायां मांसकोथेन तत्र च ॥ १९ ॥

जायन्ते कृमयस्तस्य खादन्तः परितो गुदम् ।

विदारयन्ति नचिरादुन्मार्गी क्षतजश्च सः ॥ २० ॥

स० -अस्थिलवो मांसगार्ध्येन भुक्तो यदा तिर्यक्-उन्मार्गं, निर्गच्छन् गुदं क्षिणोति, तदा क्षताद्गतिः स्यात् । ततः पूयदीर्णायां गतौ मांसकोथेन च तस्मिन् कृमयो भवन्ति । ते च कृमयः तस्य-भगन्दरिणो, गुदं भक्षयन्तः परितो विदारयन्ति शीघ्रमेव । असावुन्मार्गी क्षतजश्चोच्यते ।

तेषु रुग्दाहकण्ड्वादीन् विद्याद् व्रणनिषेधतः ।

स० -तेषु-भगन्दरेषु, व्रणनिषेधतो-व्रणप्रतिषेधात्, रुगादीन् विद्यात् ।

षट् कृच्छ्रसाधनास्तेषां, निचयक्षतजौ त्यजेत् ॥ २१ ॥
प्रवाहिणीं वलीं प्राप्तं सेवनीं वा समाश्रितम् ।

स० -तेषां मध्यात् कृच्छ्रसाधनाः षट्-एकदोषजा द्विदोषजाश्च । सन्निपातजं क्षतजं च त्यजेत् । प्रवाहिणीं वलीं प्राप्तं यद्भगन्दरं तत्त्यजेत् । तथा सेवनीमाश्रित्य यज्जातं तच्च वर्जयेत् ।

अथास्य पिटिकामेव तथा यत्नादुपाचरेत् ॥ २२ ॥
शुध्यसृक्स्रुतिसेकाद्यैर्यथा पाकं न गच्छति ।

स० -अथास्य-भगन्दरस्य, पिटिकामेव-पिटिकावस्थामेव, यत्नं कृत्वा शुध्यादिभिस्तथोपक्रमेत् यथा पाकं न प्राप्नोति ।

पाके पुनरुपस्निग्धं स्वेदितं चावगाहतः ॥ २३ ॥

यन्त्रयित्वाऽर्शसमिव पश्येत्सम्यग्भगन्दरम् ।

अर्वाचीनं पराचीनमन्तर्मुखबहिर्मुखम् ॥ २४ ॥

स० -पाके तु सत्युपस्निग्धमवगाहेन च स्वेदितं ततोऽर्शसमिव यन्त्रयित्वा सुष्ठु भगन्दरं पश्येत्-अवाङ्मुखं पराङ्मुखं वा, अन्तर्मुखं बहिर्मुखं वा, इत्येवं सुष्ठु निरूप्य । अर्वाचीनमिति "विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियाम्" इति स्वार्थे खः ।

अथान्तर्मुखमेषित्वा सम्यक् शस्त्रेण पाटयेत् ।

बहिर्मुखं च निःशेषं ततः क्षारेण साधयेत् ॥ २५ ॥

अग्निना वा भिषक् साधु क्षारेणैवोष्ट्रकन्धरम् ।

स० -अनन्तरमन्तर्मुखमेषिण्या एषित्वा सम्यक् शस्त्रेण पाटयेत् । बहिर्मुखं च भगन्दरं निःशेषं पाटयित्वा ततः क्षारेण साधयेत् ज्वलनेन वा । उष्ट्रकन्धरं-उष्ट्रग्रीवं, क्षारेणैव साधु कृत्वा वैद्यः साधयेत्-न त्वग्निना ।

नाडीरेकान्तराः कृत्वा पाटयेच्छतपोनकम् ॥ २६ ॥

तासु रूढासु शोषाश्च, मृत्युर्दीर्णे गुदेऽन्यथा ।

स० -शतपोनकाख्यमेकान्तरा नाडीः कृत्वा पाटयेत् । तासु रूढासु शेषा अपि नाडीः पाटयेत् ।

अन्यथा-एकहेलयैव, गुदे पाटिते सति मृत्युः स्यात् ।

परिक्षेपिणी चाप्येवं नाड्युक्तैः क्षारसूत्रकैः ॥ २७ ॥

स० -परिक्षेपिणि च भगन्दरे नाडीकथितैः क्षारसूत्रकैरेवंक्रमात्, साधयेत् ।

अर्शोभगन्दरे पूर्वमर्शांसि प्रतिसाधयेत् ।

स० -अर्शोभगन्दरे पूर्वमर्शांसि प्रतिसाधयेत्-उपचरेत् ।

त्यक्त्वोपचर्यः क्षतजः शल्यं शल्यवतस्ततः ॥ २८ ॥
आहारेच्च तथा दद्यात् कृमिघ्नं लेपभोजनम् ।
पिण्डनाड्यादयः स्वेदाः सुस्निग्धा रुजि पूजिताः ॥ २९ ॥

स ० -क्षतजो भगन्दरस्त्यक्त्वा-प्रत्याख्याय, चिकित्स्यः । अनन्तरं शल्यवतः-सशल्यस्य, शल्यमाहरेत् । तथा कृमिघ्नं लेपं भोजनं च दद्यात् । पीडायां च सत्यां पिण्डस्वेदादयः सुस्निग्धा हिताः ।

सर्वत्र च बहुच्छिद्रे छेदानालोच्य योजयेत् ।
गीतीर्थसर्वतोभद्रदललाङ्गललाङ्गलान् ॥ ३० ॥

स०-बहुच्छिद्रे च भगन्दरे सर्वत्रैवालोच्य चतुरश्छेदान् गोतीर्थकादिकान् कुर्यात् । तानेव छेदानाह-गोतीर्थेत्यादि ।

पार्श्वं गतेन शस्त्रेण छेदो गोतीर्थको मतः ।
सर्वतः सर्वतोभद्रः, पार्श्वच्छेदोऽर्धलाङ्गलः ॥ ३१ ॥
पार्श्वद्वये लाङ्गलकः

स०-शस्त्रेण पार्श्वं गतेन यश्छेदः स गोतीर्थकाख्यः, स च काव्यगतगोमूत्रिकाकारः । सर्वतो यश्छेदः स सर्वतोभद्राख्यः, स च सर्वतोभद्रकाव्याकारः । य एकस्मिन् पार्श्वे चेदः, स च दललाङ्गलकाख्यः,-कुटाररहितहलाकारः। पार्श्वद्वये यश्छेदः स लाङ्गलकाख्यः,-सम्पूर्णहलाकारः ।

समस्तांश्चाग्निना दहेत् ।
आस्रावमार्गान्निःशेषं नैवं विकुरुते पुनः ॥ ३२ ॥

स०-व्रणान् सर्वांश्चास्रावमार्गान् निःशेषं कृत्वाऽग्निना दहेत् । एवं कृते सति पुनर्विकारं व्रणो न याति ।

यतेत कोष्ठशुद्धौ च भिषक् तस्यान्तराऽन्तरा ।

स० -तस्य-भगन्दरिणः, कोष्ठशुद्धौ चान्तराऽन्तरा वैद्यो यतेत ।

लेपो व्रणे बिडालास्थि त्रिफलारसकल्कितम् ॥ ३३ ॥

स० -मार्जारास्थि त्रिफलारसकल्कितं व्रणे लेपो हितः ।

ज्योतिष्मतीमलयुलाङ्गलिशेलुपाठा-
कुम्भाग्निसर्ज(र्जि)करवीरवचासुधार्कैः ।
अभ्यञ्जनाय विपचेत भगन्दराणां
तैलं वदन्ति परमं हितमेतदेषाम् ॥ ३४ ॥

स० -ज्योतिष्मत्यादिभिरभ्यङ्गार्थं तैलं पचेत् । भगन्दराणामेतेषामेतत् परमं-अतिशयेन, हितं गदन्ति । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

वक्ष्यमाणं च मधुकादि द्रुतविलम्बितम् ।

मधुकरोध्रकणात्रुटिरेणुका-
द्विरजनीफलिनीपटुसारिवाः ।
कमलकेसरपद्मकधातकी-
मदनसर्जरसामयरोदिकाः ॥ ३५ ॥

सबीजपूरच्छदनैरेभिस्तैलं विपाचितम् ।
भगन्दरापचीकुष्ठमधुमेहव्रणापहम् ॥ ३६ ॥

स० -मधुकादिभिरेतैः सबीजपूरपत्रैस्तैलं विपाचितं भगन्दरादिघ्नम् ।

मधुतैलयुता विडङ्गसार-
त्रिफलामागधिकाकणाश्च लीढाः ।
कृमिकुष्ठभगन्दरप्रमेह-
क्षतनाडीव्रणरोपणा भवन्ति ॥ ३७ ॥

स ० -विडङ्गसारादयो माक्षिकतैलयुक्ता लीढाः कृम्यादिव्रणरोपणाः स्युः । मागधिकाकणाः-पिप्पलीतण्डुलाः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ।

अमृतात्रुटिवेल्लवत्सकं
कलिपथ्यामलकानि गुग्गुलुः ।
क्रमवृद्धमिदं मधुद्रुतं
पिटिकास्थौल्यभगन्दरान् जयेत् ॥ ३८ ॥

स० -अमृतादिकमिदं क्रमेण भागवृध्द्या वृद्धं मधुना द्रुतं पिटिकादीन् जयेत् । वैतालीयम् ।

मागधिकाग्निकलिङ्गविडङ्गै-

बिल्वधृतैः सवरापलषड्कैः ।

गुग्गुलुना सदृशेन समेतैः

क्षौद्रयुतैः सकलामयनाशः ॥ ३९ ॥

स ० -मागधिकादिकैर्बिल्वधृतैः-पृथक् पलमितैः, त्रिफलापलषड्कसहितैः सर्वैस्तुल्येन गुग्गुलुना युतैर्मधुसमेतैर्मिश्रितैर्मात्रया भक्षितैः(?) समस्तव्याधिहरणं स्यात् ।

गुग्गुलुपञ्चपलं पलिकांशा

मागधिका त्रिफला च पृथक्स्यात् ।

त्वक्क्रुटिकर्षयुतं मधुलीढं

कुष्ठभगन्दरगुल्मगतिघ्नम् ॥ ४० ॥

स० -गुग्गुलुपलानि पञ्च, पिप्पल्यादयः पलांशिकाः, त्वगेलयोः पृथक् कर्षम् । तदेतन्मधुलीढं कुष्ठादिघ्नम् । स्वायम्भुवाख्यो गुग्गुलुरेष प्रसिद्धः । दोधकं(के) वृत्तम्(त्ते) ।

शृङ्गबेररजोयुक्तं तदेव च सुभावितम् ।

क्काथेन दशमूलस्य विशेषाद्वातरोगजित् ॥ ४१ ॥

स० -तदेव-गुग्गुल्वादिकं द्रव्यं, शुण्ठीचूर्णयुतं दशमूलक्काथेन सुभावितं विशेषेण वातरोगजित् ।

उत्तमाखदिरसारजं रजः

शीलयन्नसनवारिभावितम् ।

हन्ति तुल्यमहिषाक्षमाक्षिकं

कुष्ठमेहपिटिकाभगन्दरान् ॥ ४२ ॥

स० -त्रिफलादिरजोऽसनक्काथेन भावितं तुल्यमहिषाख्य(क्ष)माक्षिकं शीलयन् कुष्ठादीन् हन्ति । रो नरौ लगयुता रथोद्धता ।

भगन्दरेष्वेष विशेष उक्तः

शेषाणि तु व्यञ्जनसाधनानि ।

व्रणाधिकारात् परिशीलनाच्च

सम्यग्विदित्वौपयिकं विदध्यात् ॥ ४३ ॥

स० -भगन्दरेषु सर्वेष्वयमुपक्रमविशेषोऽभिहितः । शेषाणि तु व्रणानि प्रकटसाधनानि । तेषु व्रणाधिकारात् परिशीलनाच्च सम्यग्विदित्वोपक्रमं यथायोग्यं कुर्यात् । उपजातिः ।

अश्वपृष्ठगमनं चलरोधं

मद्यमैथुनमजीर्णमसात्म्यम् ।

साहसानि विविधानि च रूढे

वत्सरं परिहरेदधिकं वा ॥ ४४ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविर-चितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तर-स्थाने भगन्दरप्रतिषेधो नामा-ष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

स० -भगन्दरे व्रणे रूढेऽपि तुरगपृष्ठगमनादिकं वर्षं यावदधिकं वा परिहरेदिति । स्वागतावृत्तम् ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने भगन्दरप्रतिषेधो नामाष्टाविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २८ ॥

****
****

एकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

ग्रन्थ्यादिविज्ञानमुच्यते-

अथातो ग्रथ्यर्बुदश्लीपदापचीनाडीविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

कफप्रधानाः कुर्वन्ति मेदोमांसास्रगा मलाः ।
वृत्तोन्नतं यं श्वयथुं स ग्रन्थिर्ग्रथनात्स्मृतः ॥ १ ॥

स० -मेदोमांसरक्तस्थिताः कफप्रधाना दोषा वृत्तोन्नतं यं श्वयथुं, कुर्वन्ति, स ग्रथनाद् ग्रन्थिः स्मृतः ।

दोषास्रमांसमेदोस्थिसिराव्रणभवा नव ।
ते

स० -ते च-ग्रन्थयो, दोषाद्यात्मकत्वात् नवसङ्ख्याः स्युः ।

तत्र वातादायामतोदभेदान्वितोऽसितः ॥ २ ॥
स्थानात्स्थानान्तरगतिरकस्माद्धानिवृद्धिमान् ।
मृदुर्बस्तिरिवानद्धो विभिन्नोऽच्छं स्रवत्यसृक् ॥ ३ ॥

स० -तेषु मध्ये वातादायामादिगुणः श्वयथुः स्यात् । स च विभिन्नो लोहितमच्छं स्रवति ।

पित्तात्सदाहः पीताभो रक्तो वा, पच्यते द्रुतम् ।
भिन्नोऽस्रमुष्णं स्रवति

स० -पित्तेन दाहयुतः पीतच्छविरथवा रक्तः । शोफः शीघ्रं पच्यते । भिन्नः स उष्णमसृक् स्रवति ।

श्लेष्मणा नीरुजो घनः ॥ ४ ॥
शीतः सवर्णः कण्डूमान्, पक्वः पूयं स्रवेद्घनम् ।

स० -कफेन नीरुजो घनः शोफः शीतस्पर्शः शरीरसमानवर्णः कण्डूयुतश्च स्यात् । स पक्वः पूयं घनं स्रवेत् ।

दोषैर्दुष्टेऽसृजि ग्रन्थिर्भवेन्मूर्च्छत्सु जन्तुषु ॥ ५ ॥
सिरामांसं च संश्रित्य सस्वापः पित्तलक्षणः ।

स० -दोषैर्दुष्टे लोहिते सति ग्रन्थिर्भवेत् । जन्तुषु-कृमिषु, वृद्धिं गच्छत्सु सिरामांसं च संश्रित्य स्वापान्वितः शोफः पित्तसमानलक्षणः स्यात् ।

मांसलैर्दूषितं मांसमाहारैर्ग्रन्थिमावहेत् ॥ ६ ॥

स्निग्धं महान्तं कठिनं सिरानद्धं कफाकृतिम् ।

स० -मांसलैराहारैर्मांसं दूषितं ग्रन्थि स्निग्धादिगुणयुक्तं कफाकारं करोति ।

प्रवृद्धं मेदुरैर्मेदो नीतं मांसेऽथवा त्वचि ॥ ७ ॥

वायुना कुरुते ग्रन्थि भृशं स्निग्धं मृदुं चलम् ।

श्लेषमतुल्याकृतिं देहक्षयवृद्धिक्षयोदयम् ॥ ८ ॥

स विभिन्नो घनं मेदस्ताम्रासितसितं स्त्रवेत् ।

स ० -मेदुरैर्भोजनैर्मेदः प्रवृद्धं वायुना मांसे नीतमथवा त्वचि नीतं मेदोग्रन्थिं भृशं स्निग्धादिगुणं श्लेष्मसमानाकारं तथा शरीरक्षयवृद्धिभ्यां क्षयोदयौ यस्य तं तादृशं करोति । स च ग्रन्थिभिन्नः सन् घनं ताम्रमसितं सितं च मेदः स्त्रवति ।

अस्थिभाङ्गाभिघाताभ्यामुन्नतावनतं तु यत् ॥ ९ ॥

सोऽस्थिग्रन्थिः

स० -अस्थिभाङ्गेनाभिघातेन वाऽस्थ्युन्नतमवनतं वा यत् स्यात्, सोऽस्थिग्रन्थिः ।

पदातेस्तु सहसाऽम्भोवगाहनात् ।

व्यायामाद्वा प्रतान्तस्य सिराजालं सशोणितम् ॥ १० ॥

वायुः सम्पीड्य सङ्कोच्य वक्रीकृत्य विशोष्य च ।

निःष्फुरं नीरुजं ग्रन्थिं कुरुते स सिराह्वयः ॥ ११ ॥

स० -पदातेः सहसैव जलावगाहाद् व्यायामाद्वा प्रतान्तस्यग्लानस्य, पवनः क्रुद्धः सरक्तं सिराजालं सम्पीड्य तथा सङ्कोच्य वक्रीकृत्य विशोष्य च निःष्फुरं नीरुजं ग्रन्थिं कुरुते स सिरासंज्ञः । निःष्फुरमिति "स्फुरतिस्फुलत्योः" इत्यादिना षत्वम् ।

अरुढे रूढमात्रे वा व्रणे सर्वरसाशिनः ।

सार्द्रे वा बन्धरहिते गात्रेऽश्माभिहतेऽथवा ॥ १२ ॥

वातोऽस्रमस्रुतं दुष्टं संशोष्य ग्रथितं व्रणम् ।

कुर्यात्सदाहः कण्डूमान् व्रणग्रन्थिरयं स्मृतः ॥ १३ ॥

स ० -अरुढे व्रणे तथा रूढमात्रे-सद्योरूढे व्रणे, सर्वरसाशिनो नरस्याथवा सार्द्रे व्रणे बन्धरहिते शरीरेऽश्माभिहते वा वातो रक्तमस्रुतं दुष्टं संशोष्य ग्रथितं व्रणं कुर्यात् । दाहादियुत एष व्रणग्रन्थिः स्मृतो मुनिभिः ।

साध्या दोषास्रमेदोजाः, न तु स्थूलखराश्चलाः ।

मर्मकण्ठोदरस्थाश्च

स ० -दोषास्रमेदोजा ग्रन्थयः साध्याः । न पुनः स्थूलाः खराश्चलास्तथा मर्मस्थाः कण्ठस्था उदरस्थाश्च ग्रन्थयः साध्याः ।

महत्तु ग्रन्थितोऽर्बुदम् ॥ १४ ॥

तल्लक्षणं च मेदोन्तैः षोढा दोषादिभिस्तु तत् ।

प्रायो मेदः कफाढ्यत्वास्थिरत्वाच्च न पच्यते ॥ १५ ॥

स० -ग्रन्थेर्यन्महत् तदर्बुदम् । तस्य चार्बुदस्य लक्षणं षट् प्रकारम् । कथम् ? दोषैस्त्रीणि, रक्तमांसमेदोभिस्त्रीणीति । तच्च-अर्बुदं, मेदःकफबाहुल्यात् स्थिरत्वाच्च प्रायः पचनं न याति ।

सिरास्थं शोणितं दोषः सङ्कोच्यान्तः प्रपीड्य च ।

पाचयेत तदानद्धं सास्रावं मांसपिण्डितम् ॥ १६ ॥

मांसाङ्कुरैश्चितं याति वृद्धिं चाशु स्रवेत्ततः ।

अजस्रं दुष्टरुधिरं भूरि तच्छोणितार्बुदम् ॥ १७ ॥

स० -सिरास्थितं रक्तं दोषो-वाताद्यन्यतमः, सङ्कोच्यान्तः अभ्यन्तरे, च प्रपीड्य पाचयेत् । तत्पक्वं च सदानद्धं सास्रावं मांसपिण्डितं मांसाङ्कुरैश्चितं वृद्धिं गच्छति । वृद्धं च सदाशु सततं दुष्टं रुधिरं प्रभूतं स्रवति । तत्-एवंविधं, शोणितार्बुदं गद्यते । मांसार्बुदमेदोर्बुदयोश्च लक्षणं तद्ग्रन्थिलक्षणेनैवोक्तप्रायत्वान्नेहोक्तम् ।

तेष्वसृङ्मांसजे वर्ज्ये, चत्वार्यन्यानि साधयेत् ।

स० -तेषु-षड्वर्बुदेषु मध्ये,शोणितमांसजे द्वे अर्बुदे नोपक्रमेत् । अपराणि चत्वारि साधयेत् ।

प्रस्थिता वङ्क्षणूर्वादिमधःकायं कफोल्बणाः ॥ १८ ॥

दोषा मांसास्रगाः पादौ कालेनाश्रित्य कुर्वते ।

शनैःशनैर्घनं शोफं श्लीपदं तत्प्रचक्षते ॥ १९ ॥

स० -अधःकायं वङ्क्षणोरुप्रभृति दोषा गताः कफोल्बणा मांसलोहितगाः कालेन पादौ समाश्रित्य निबिडं श्वयथुं शनैःशनैर्विदधति। तदेतद्छ्लीपदं प्रचक्षते।

परिपोटयुतं कृष्णमनिमित्तरुजं खरम्।
रूक्षं च वातात्

स० -श्लीपदं वातात् परिपोटेन युक्तं कृष्णवर्णमहेतुपीडं खरं रूक्षं च स्यात्।

पित्तात्तु पीतं दाहज्वरान्वितम् ॥ २० ॥

स० -पित्तात् पीतं दाहज्वरयुतं च स्यात्।

कफाद्गुरु स्निग्धमरुक् चितं मांसाङ्कुरैर्बृहत्।

स० -कफेन गुरु स्निग्धं रुजारहितं मांसाङ्कुरैश्चितं महच्च स्यात्।

तत्त्यजेद्वत्सरातीतं सुमहत् सुपरिस्रुति ॥ २१ ॥

स० -तत्-श्लीपदं, वर्षातिक्रान्तं सुमहत् सुपरिस्रावं च त्यजेत् ।

पाणिनासौष्ठकर्णेषु वदन्त्येके तु पादवत् ।
श्लीपदं जायते तच्च देशेऽनूपे भृशं भृशम् ॥ २२ ॥

स ० -पाण्यादिष्वपि पादवच्छ्लीपदं जायत इत्येके वदन्ति । तच्चानूपदेशेऽतिशयेन रोगस्वभावाज्जायते ।

मेदस्थाः कण्ठमन्याक्षकक्षावङ्क्षणगा मलाः ।
सवर्णान् कठिनान् स्निग्धान् वार्ताकामलकाकृतीन् ॥ २३ ॥
अवगाढान् बहून् गण्डांश्चिरपाकांश्च कुर्वते ।
पच्यन्तेऽल्परुजस्तेऽन्ये स्रवन्त्यन्येऽतिकण्डुराः ॥ २४ ॥
नश्यन्त्यन्ये भवन्त्यन्ये दीर्घकालानुबन्धिनः ।
गण्डमालाऽपची चेयं दूर्वेव क्षयवृद्धिभाक् ॥ २५ ॥

स० -मेदस्थाः कण्ठादिगा दोषाः सवर्णान् कठिनान् स्निग्धान् वार्ताकामलकाकारानवगाढान् बहून् गण्डांश्चिरपाकांश्च कुर्वते ।

ते च-गण्डाः स्तोकपीडाः पच्यन्ते । अन्ये च स्रवन्ति । अपरे चातिकण्डुराः, कण्डुं रान्ति ददत इति कण्डुराः । नश्यन्त्यन्ये । अन्ये जायन्ते दीर्घकालानुबन्धिनः । इयं-ईदृशी, गण्डमाला अपची चोच्यते । दूर्वेव क्षयवृद्धिभाक् ।

तां त्यजेत्सज्वरच्छर्दिपार्श्वरुक्कासपीनसाम् ।

स० -तां-गण्डमालां, ज्वरादियुतां त्यजेत् ।

अथ नाडीविज्ञानमाह-

अभेदात्पक्वशोफस्य व्रणे चापथ्यसेविनः ॥ २६ ॥
अनुप्रविश्य मांसादीन् दूरं पूयोऽभिधावति ।
गतिः सा दूरगमनान्नाडी नाडीव संस्रुतेः ॥ २७ ॥
नाड्येकाऽनृजुरन्येषां सैवानेकगतिर्गतिः ।

स ० -शाम्-पक्वशोफस्याभेदनादपथ्यसेविनश्च पुंसो व्रणे पूयो मांसादीननुप्रविश्य दूरं व्रजति । सा दूरगमनात् गतिरित्युच्यते । नाडीव संस्रुतेर्नाडीत्युच्यते । अन्येषां तु तन्त्रकृतां मत एका नाड्यनृजुः-वक्रा, नाडीत्युच्यते । सैव नाड्यनेकगतिर्गतिरित्युच्यत इति ।

सा दोषैः पृथगेकस्थैः शल्यहेतुश्च पञ्चमी ॥ २८ ॥

स० -सा-नाडी, पृथग्दोषैस्त्रिसङ्ख्या, सन्निपातेन चतुर्थी, पञ्चमी शल्यहेतुः ।

वातात् सरुक्सूक्ष्ममूखी विवर्णा फेनिलोद्गमा ।
स्रवत्यभ्यधिकं रात्रौ

स० -वातात् सरुजादिगुणा ।

पित्तात्तृड्ज्वरदाहकृत् ॥ २९ ॥
पीतोष्णपूतिपूयस्रुद्दिवा चाति निषिञ्चति ।

स० -पित्तात्तृडादिकृत् । पीतोष्णपूतिपूयस्रावी । दिवसे चातिशयेन स्रवति ।

घनपिच्छिलसंस्रावा कण्डूला कठिना कफात् ॥ ३० ॥
निशि चाभ्यधिकक्लेदा

स० -कफात् घनपिच्छिलस्रावा कण्डूमती कठिना निशिचाभ्यधिक्लेदा स्यात् ।

सर्वैः सर्वाकृतिं त्यजेत् ।

स० -सर्वैर्दोषैः सर्वाकारा, तां च त्यजेत् ।

अन्तःस्थितं शल्यमनाहृतं तु

करोति नाडीं वहते च साऽस्य ।

फेनानुविद्धं तनुमल्पमुष्णं

सास्रं च पूयं सरुजं च नित्यम् ॥ ३१ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचि-तायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तरस्थाने ग्रन्थ्यर्बुदश्लीपदापचीनाडीविज्ञानीयं नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

स० -अन्तरे स्थितं शल्यमनाकृष्टं सन्नाडीं करोति । अस्य च-शल्यवतः पुंसः, सा-नाडी, फेनिलं तन्वादिगुणं च पूयं नित्यमेव सरुजं वहत इति । उपजातिवृत्तम् ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने ग्रन्थ्य-र्बुदश्लीपदापचीनाडीविज्ञानीयं नाम एकोनत्रिं-शोऽध्यायः समाप्तः ॥ २९ ॥

****

त्रिंशोऽध्यायः ।

अधुना ग्रन्थ्यादीनां चिकित्सितं बिभणिषुराह-

अथातो ग्रन्थ्यर्बुदश्लीपदापचीनाडीप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

ग्रन्थिष्वामेषु कर्तव्या यथास्वं शोफवत् क्रिया ।

स० -आमेषु-अपक्वेषु, ग्रन्थिषु यथास्वं शोफेष्विव क्रियाचिकित्सितम् ।

बृहतीचित्रकव्याघ्रीकणासिद्धेन सर्पिषा ॥ १ ॥

स्नेहयेच्छुद्धिकामं च, तीक्ष्णैः शुद्धस्य लेपनम् ।

स० -बृहत्यादिभिः सिद्धेन सर्पिषा शुद्धिकामं नरं स्नेहयेत् ।

ततः शुद्धस्य-कृतवमनविरेकस्य सतः, तीक्ष्णैर्द्रव्यैर्लेपनं कार्यम् ।

संस्वेद्य बहुशो ग्रन्थिं विमृद्नीयात् पुनः पुनः ॥ २ ॥

स० -ग्रन्थिं सम्यक् स्वेदयित्वाऽङ्गुष्ठादिभिः पुनः पुनर्विमृद्नीयात् ।

एष वाते विशेषेण क्रमः, पित्तास्रजे पुनः ।
जलौकसो हिमं सर्वं, कफजे वातिको विधिः ॥ ३ ॥

स० -एष क्रमो विशेषेण वाते कार्यः ।
पित्तास्रजे ग्रन्थौ जलौकसः । सर्वदा शीतं प्रलेपादिकं हितम् ।
कफजे ग्रन्थौ वातोद्भवग्रन्थिविहितः क्रमः ।

तथाऽप्यपक्वं छित्त्वैनं स्थिते रक्तेऽग्निना दहेत् ।
साध्वशेषं, सशेषो हि पुनराप्यायते ध्रुवम् ॥ ४ ॥

स० -एवमप्यपक्वमेनं ग्रन्थिं साधु यथा भवत्यशेषं च तथा छित्त्वा स्थिते रक्ते सत्यग्निना दहेत् । शेषः कस्मान्न क्रियते ? इत्याह-सशेष इति । यस्मात् सशेषो ग्रन्थिर्निश्चयेनैव पुनराप्यायते-वृद्धिं याति ।

मांसव्रणोद्भवौ ग्रन्थी यापयेदेवमेव च ।

स० -मांसव्रणोद्भवौ ग्रन्थी एवमेव यापयेत् ।

कार्यं मेदोभवेऽप्येतत्तप्तैः फालादिभिश्च तम् ॥ ५ ॥
प्रमृद्यात्तिलदिग्धेन छन्नं द्विगुणवाससा ।
शस्त्रेण पाटयित्वा वा दहेन्मेदसि सूद्धृते ॥ ६ ॥

स० -मेदोजेऽप्येतत् कार्यम् । तं च-मेदोद्भवं ग्रन्थिं, तिलकल्कदिग्धेन द्विगुणवाससा छन्नं सन्तं तप्तैः फालादिभिरुपस्पृशेत् ।

अथवा शस्त्रेण पाटयित्वा मेदसि निःशेषमुद्धृते सत्यग्निना दहेत् ।

सिराग्रन्थौ नवे पेयं तैलं साहचरं, तथा ।
उपनाहोऽनिलहरैर्बस्तिकर्म सिराव्यधः ॥ ७ ॥

स० -सिराग्रन्थौ च नवे साहचरं तैलं पेयम् ।
तथा वातघ्नैरुपनाहो हितो बस्तिकर्म सिराव्यधश्च ।

अर्बुदे ग्रन्थिवत् कुर्यात् यथास्वं सुतरां हितम् ।
[अजाशकृच्छिग्रूमूललाक्षासुरस(लवणक्षार)-काञ्जिकैः ।
वस्त्रबद्धैरुपस्वेद्य मर्दयित्वा प्रलेपयेत् ॥ १ ॥
उपोदकापत्रपिण्ड्या छदैराच्छादितं घनम् ।
निवेश्य पट्टं बध्नीयच्छाम्यत्येवं नवार्बुदम् ॥ २ ॥
जीर्णे चार्कच्छदसुधासामुद्रगुडकाञ्जिकैः ।
प्रच्छाने पिण्डिका बद्धा ग्रन्थ्यर्बुदविलायनी ॥ ३ ॥]

स० -अर्बुदे ग्रन्थाविव सर्वं यथायोगं सुतरां हितं कुर्यात् ।

श्लीपदेऽनिलजे विध्येत् स्निग्धस्विन्नोपनाहिते ॥ ८ ॥
सिरामुपरि गुल्फस्य द्व्यङ्गुले, पाययेच्च तम् ।
मासमेरण्डजं तैलं गोमूत्रेण समन्वितम् ॥ ९ ॥
जीर्णे जीर्णान्नमश्नीयाच्छुण्ठीशृतपयोन्वितम् ।
त्रैवृतं वा पिबेदेवमशान्तावग्निना दहेत् ॥ १० ॥

स० -श्लीपदे वातोत्थे स्निग्धे स्विन्न उपनाहिते च गुल्फस्य द्वयङ्गुल उपरि सिरां विध्येत् ।

तं च-श्लीपदिनं, मासमेरण्डोद्भवं तैलं गोमूत्रयुतं पाययेत् । जीर्णे चैरण्डतैले पुराणमन्नं शाल्योदनं शुण्ठीशृतेन क्षीरेण सहाश्नीयात् । त्रैवृतं वा पिबेत् ।

एवमप्यशान्तौ वह्निना दहेत् । तथा गुल्पस्याधस्तात्सिरां मोक्षयेत् ।

गुल्फस्याधः सिरामोक्षः पैत्ते सर्वं च पित्तजित् ।

स० -पैत्ते तु श्लीपदे सर्वं पित्तजिच्चिकित्सितं हितम् ।

सिरामङ्गुष्ठके विध्वा कफजे शीलयेद्यवान् ॥ ११ ॥
सक्षौद्राणि कषायाणि वर्द्धमानास्तथाऽभयाः ।
लिम्पेत्सर्षपवार्ताकिमूलाभ्यां धन्वयाऽथवा ॥ १२ ॥

स० -कफजे तु सिरामङ्गुष्ठके विध्वा यवान्नं शीलयेत् ।

कषायगुणयुक्तानि द्रव्याणि माक्षिकान्वितानि हितानि । तथा वर्धमानाद्वित्र्यादिक्रमेण हरीतक्यो हिताः ।

सर्षपैर्वार्ताकीमूलेन च लिम्पेत् । धान्य(धन्व)या-यवासकया वा, निशुण्ठ्या लिम्पेत् ।

ऊर्ध्वाधःशोधनं पेयमपच्यां साधितं घृतम् ।

दन्तीद्रवन्तीत्रिवृताजालिनीदेवदालिभिः ॥ १३ ॥

शीलयेत्कफमेदोघ्नं धूमगण्डूषनावनम् ।

सिरयाऽपहरेद्रक्तं, पिबेन्मूत्रेण तार्क्ष्यजम् ॥ १४ ॥

[पलमर्द्धपलं वाऽपि कर्षं वाऽप्युष्णवारिणा ।

काञ्चनारत्वचं पीत्वा गण्डमालां व्यपोहति ॥ १ ॥]

स० -अपच्यामूर्ध्वाधः शोधनं दन्त्यादिभिः साधितं घृतं पातव्यम् ।तथा कफमेदोहरं धूमादिकमभ्यसेत् ।सिरया रक्तं हरेत् ।रसाञ्जनं गोमूत्रेणालोडितं पिबेत् ।

ग्रन्थीनपक्वानालिम्पेन्नाकुलीपटुनागरैः ।

स्विन्नान् लवणपोटल्या कठिनाननु मर्दयेत् ॥ १५ ॥

स० -आमान् ग्रन्थीन्नाकुल्यादिभिरालिम्पेत् ।

कठिनान् ग्रन्थील्लवणपोटल्या स्विन्नान् पश्चादङ्गुष्ठादिना मर्दयेत् ।

शमीमूलकशिग्रूणां बीजैः सयवसर्षपैः ।

लेपः पिष्टोऽम्लतक्रेण ग्रन्थिगण्डविलायनः ॥ १६ ॥

[क्षुण्णानि निम्बपत्राणि क्षुसैर्भल्लातकैः सह ।

शरावसम्पुटे दग्ध्वा सार्धं सिद्धार्थकैः समैः ॥ १ ॥

एतच्छागाम्बुना पिष्टं गण्डमालाप्रलेपनम् ।]

स० -शम्यादिभिरम्लतक्रपिष्टैर्लेपो ग्रन्थ्यादिविम्लाप(लाय)नः ।

पाकोन्मुखान् स्रुतास्रस्य पित्तश्लेष्महरैर्जयेत् ।

अपक्वानेव वोद्धृत्य क्षाराग्निभ्यामुपाचरेत् ॥ १७ ॥

स० -पाकोन्मुखान् ग्रन्थीन् स्रुतरक्तस्य पित्तश्लेष्मघ्नैर्द्रव्यैर्जयेत् ।

अथवाऽपक्वानेव ग्रन्थीनुद्धृत्य क्षाराग्निभ्यामुपक्रमेत् ।

काकादनीलाङ्गलिकानहितोत्तुण्डिकीफलैः ।

जीमूतबीजकर्कोटीविशालाकृतवेधनैः ॥ १८ ॥

पाठान्वितैः पलार्धशैर्विषकर्षयुतैः पचेत् ।

प्रस्थं करञ्जतैलस्य निरुग्ण्डीस्वरसाढके ॥ १९ ॥

अनेन माला गण्डानां चिरजा पूयवाहिनी ।

सिध्यत्यसाध्यकल्पाऽपि पानाभ्यञ्जननावनैः ॥ २० ॥

स ० -काकादन्यादिभिः कल्कैर्द्विकर्षोन्मितैर्विषकर्षयुतैः करञ्जतैलस्य प्रस्थं निर्गुण्डीस्वरसस्याढके पचेत् । तेन (अनेन) तैलेन गण्डमाला चिरोत्था पूयवाहिनी चासाध्यप्रायाऽपि पानादिभिः सिध्यति ।

तैलं लाङ्गलिकीकन्दकल्कपादं चतुर्गुणे ।
निर्गुण्डीस्वरसे पक्वं नस्याद्यैरपचीप्रणुत् ॥ २१ ॥

स० -लाङ्गलिकीकन्दकल्कपादं निर्गुण्डीस्वरसे चतुर्गुणे तैलं पक्वं नस्याद्यैरपचीजित् । लाङ्गलिकीकन्दकल्कः पादो यस्मिस्तैले तदेवम् ।

भद्रश्रीदारुमरिचद्विहरिद्रात्रिवृद्घनैः ।
मनः शिलालनलदविशालाकरवीरकैः ॥ २२ ॥
गोमूत्रपिष्टैः पलिकैर्विषस्यार्धपलेन च ।
ब्राह्मीरसार्कजक्षीरगोशकृद्रससंयुतम् ॥ २३ ॥
प्रस्थं सर्षपतैलस्य सिद्धमाशु व्यपोहति ।
पानाद्यैः शीलितं कुष्ठदुष्टनाडीव्रणापचीः ॥ २४ ॥

स० -भद्रश्रीदार्वादिभिः पलिकैर्गोमूत्रपिष्टैर्विषस्य चार्धपलेन युक्तैर्ब्राह्मीरसादिभिः संयुतं सर्षपतैलप्रस्थं पक्वं पानाद्यैरभ्यस्तं कुष्ठादीन् शीघ्रमेव हन्ति ।

वचाहरीतकीलाक्षाकटुरोहिणिचन्दनैः ।
तैलं प्रसाधितं पीतं समूलामपचीं जयेत् ॥ २५ ॥

स० -वचाहरीतक्यादिभिः कल्कीतैस्तैलं पक्वं पीतं निर्मूलामपचीं कुर्यात् ।

शरपुङ्खोद्भवं मूलं पिष्टं तन्दुलवारिणा ।
नस्याल्लेपाच्च दुष्टारुरपचीविषजन्तुजित् ॥ २६ ॥

स० -शरपुङ्खामूलं तन्दुलजलेन पिष्टं नस्येन लेपनेन च दुष्टारुःप्रभृतीन् हन्ति ।

मूलैरुत्तमकारण्याः पीलुपर्ण्याः सहाचरात् ।
सरोध्राभययष्ट्याह्वशताह्वाद्वीपिदारुभिः ॥ २७ ॥
तैलं क्षीरसमं सिद्धं नस्येऽभ्यङ्गे च पूजितम् ।

स ० -उत्तमकारण्यादीनां मूलैस्तैलं क्षीरतुल्यं सिद्धं नस्येऽभ्यङ्गे च हितम् । उत्तमैवोत्तमकेति "अन्यतरस्याम्" इति ह्रस्वः । उत्तमका चासावरणिश्च(णी च) उत्तमकारणीत्यर्थः । उत्तमकारणी-करम्भः(म्भा) ।

गोव्यजाश्वखुरा दग्धाः कटुतैलेन लेपनम् ॥ २८ ॥
एङ्गुदेनतु कृष्णाहिर्वायसो वा स्वयं मृतः ।

स० -गवादीनां खुरा दग्धाः कटुतैलेन विमिश्रितेन लेपो हितः ।

कृष्णसर्पो दग्ध इङ्गुदीतैलेन, काको वा स्वयं मृत इङ्गुदीतैलेन, लेपनं हितम् ।

इत्यशान्तौ गदस्यान्यपार्श्वजङ्घासमाश्रितम् ॥ २९ ॥
बस्तेरूर्ध्वमधस्ताद्वा मेदो हृत्वाऽग्निना दहेत् ।

स० -एवमप्यशान्तौ सत्यां रोगस्यापरपार्श्वजङ्घासमाश्रितं बस्तेरूर्ध्वमधस्ताद्वा मेदो हृत्वा ज्वलनेन दहेत् ।

स्थितस्योर्ध्वं पदं मित्वा तन्मानेन च पार्ष्णितः ॥ ३० ॥
तत ऊर्ध्वं हरेद् ग्रन्थीनित्याह भगवान्निमिः ।

स० -स्तितस्य पुंस ऊर्ध्वं पदं मित्वा तन्मानेन पार्ष्णिप्रदेशात् तावन्मात्रं मित्वा तत ऊर्ध्व ग्रन्थीन् हरेत्, इति निमिमुनिः प्राज्याशयो वदतीति ।

पार्ष्णि प्रति द्वादश चाङ्गुलानि
मुक्त्वेन्द्रबस्तिं च गदान्यपार्श्वे ।
विदार्य मत्स्याण्डनिभानि मध्या-
ज्जालानि कर्षेदिति सुश्रुतोक्तिः ॥ ३१ ॥

स० -पार्ष्णिं लक्षीकृत्य द्वादशाङ्गुलानि मित्त्वा इन्द्रबस्तिं मुक्त्वा गदस्यापरपार्श्वे विदार्य मध्यान्मत्स्याण्डसदृशानि जालानि कर्षेत्, एवं सुश्रुतस्य वचनम् । उपजातिवृत्तम् ।

आ गुल्फकर्णात्सुमितस्य जन्तो-
स्तस्याष्टभागं खुडकाद्विभज्य ।
घ्राणार्जवेऽधः सुरराजबस्ते-
र्भित्त्वाऽक्षमात्रं त्वपरे वदन्ति ॥ ३२ ॥

स० -गुल्फान्तं यावत् कर्णादारभ्य प्राणिनः सुष्ठु मितस्य कर्णानां ह्रस्वलम्बत्वेनानियतस्थानत्वात् स्थाननियमं करोति । घ्राणार्जव इति । एतदुक्तं भवति । नासाग्रात् कर्णं प्रति सृष्टत्वे सति सुमितस्य कर्णाद् गुल्फं यावन्न त्वेवमेव, तथा तस्य नरस्य खुडकाद् गुल्फादष्टाभागं बिभज्य-त्यक्त्वा, इन्द्रबस्तेरधस्ताद्भीत्त्वाऽक्षमात्रं कर्षेत्, इत्यपरे वदन्ति । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

उपनाह्यानिलान्नाडीं पाटितां साधु लेपयेत् ।
प्रत्यक्पुष्पीफलयुतैस्तिलैः पिष्टैः ससैन्धवैः ॥ ३३ ॥

स० -वातान्नाडीमुपनाह्य पाटयित्वा साधु कृत्वाऽपामार्गादिभिर्लेपयेत् ।

पैत्तीं तु तिलमञ्जिष्ठानागदन्तीनिशाद्वयैः ।

स० -पैत्तिं तु पाटितां सतीं तिलादिभिः प्रदेहयेत् ।

श्लैष्मिकीं तिलसौराष्टीनिकुम्भारिष्टसैन्धवैः ॥ ३४ ॥

स० -शलैष्मिकीं च पाटितां तिलसौराष्ट्र्यादिभिः प्रदेहयेत् ।

शल्यजां तिलमध्वाज्यैर्लेपयेच्छिन्नशोधिताम् ।

स० -शल्यजां गतिं छिन्नां शोधितां च तिलमध्वाज्यैर्लेपयेत् ।

अशास्त्रकृत्यामेषिण्या भित्वाऽन्ते सम्यगेषिताम् ॥ ३५ ॥
क्षारपीतेन सूत्रेण बहुशो दारयेद् गतिम् ।

स ० -शस्त्रेण छेदनानर्हां गतिं सम्यगेषितामेषिण्या भित्त्वाऽन्ते क्षारयुक्तेन सूत्रेण पुनःपुनर्दारयेत् ।

व्रणेषु दुष्टसूक्ष्मास्यगम्भीरादिषु साधनम् ॥ ३६ ॥
या वर्त्यो यानि तैलानि तन्नाडीष्वपि शस्यते ।

स ० -दुष्टेषु सूक्ष्ममुखेषु गम्भीरादिषु व्रणेषु यत्साधनं कथितं, या वर्तय उक्ताः, यानि तैलानि, तत्-एतच्चिकित्सितं, नाडीष्वपि युज्यते ।

पिष्टं चञ्चुफलं लेपान्नाडीव्रणहरं परम् ॥ ३७ ॥

स० -चञ्चोः फलं पिष्टं लेपेन परं नाडीव्रणहृत् ।

घोण्टाफलत्वक् लवणं सलाक्षं
बूकस्य पत्रं वनितापयश्च ।
स्नुगर्कदुग्धान्वित एष कल्को
वर्तीकृतो हन्त्यचिरेण नाडीम् ॥ ३८ ॥

स० -घोण्टाफलादिकः स्त्रीक्षीरस्नुगर्कदुग्धयुत एष कल्को वर्तीकृतो द्रागेव नाडीं हन्ति । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

सामुद्रसौवर्चलसिन्धुजन्म-
सुपक्वघोण्टाफलवेश्मधूमाः ।
आम्रातगायत्रिजपल्लवाश्च
कटंकटेर्यावथ चेतकी च ॥ ३९ ॥
कल्केऽभ्यङ्गे चूर्णे
वर्त्यां चैतेषु शील्यमानेषु ।
अगतिरिव नश्यति गति-
श्चपला चपलेषु भूतिरिव ॥ ४० ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचि-तायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठ उत्तरस्थाने ग्रन्थ्यर्बुदश्लीपदापचीनाडीप्रतिषेधो नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

स० -समुद्रलवणादिकं कल्केऽभ्यङ्गे चूर्णे वर्त्यां चामीष्वभ्यस्यमानेष्वविद्यमानगतिरिव गतिः शीघ्रं नश्यति । चपला चपलेषु नरेषु भूतिः-वित्तं, यथेति । उपजातिरार्या च ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृद-यटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने ग्रन्थ्यर्बुदश्लीपदापचीनाडीप्रतिषेधो नाम त्रिंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३० ॥

****

एकत्रिंशोऽध्यायः ।

क्षुद्ररोगविज्ञानं क्रमप्राप्तमाचिख्यासुराह-

अथातः क्षुद्ररोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभा ।
पिटिका कफवाताभ्यां बालानामजगल्लिका ॥ १ ॥

स० -बालानां कफवाताभ्यां स्निग्धादिगुणयुक्ता पिटिकाऽजगल्लिकाख्या स्यात् ।

यवप्रख्या यवप्रख्या ताभ्यां मांसाश्रिता घना ।

स० -ताभ्यां-वाटकफाभ्यां, यवप्रख्या-यवसंज्ञा । सा यवप्रख्या-यवाकारा, मंसाश्रिता घना कठिना च ।

अवक्रा चालजी वृत्ता स्तोकपूया घनोन्नता ॥ २ ॥
ग्रन्थयः पञ्च वा षड्वा कच्छपी कच्छपोन्नताः ।

स ०-ग्रन्थयः पञ्च वा षड्वा, किम्भूताः? अमुखास्तथाऽलजीव वृत्ताः-वर्तुलाः, स्तोकपूया घना उन्नताश्च कच्छपीत्युच्यते। सा च कच्छपोन्नता स्यात्।

कर्णस्योर्ध्वं समन्ताद्वा पिटिका कठिनोग्ररुक् ॥ ३ ॥
शालूकाभा पनसिका

स० -कर्णस्योपरिष्टात् परितो वा पिटिका कठिना तीव्ररुजा शालूकनिभा पनसिकासंज्ञा।

शोफस्त्वल्परुजः स्थिरः।
हनुसन्धिसमुद्भूतस्ताभ्यां पाषाणगर्दभः ॥ ४ ॥

स० -शोफोऽल्परुजः स्थिरो हनुसन्धिसमाश्रितो वातकफाभ्यां पाषाणगर्दभः।

शाल्मलीकण्टकाकाराः पिटिकाः सरुजो घनाः।
मेदोगर्भा मुखे यूनां ताभ्यां च मुखदूषिकाः ॥ ५ ॥

स ०-वातकफाभ्यां शाल्मलीकण्टकसदृशाः पिटिका रुजान्विता घना मेदोगर्भास्तरुणानां मुखे स्युः। ताश्च मुखदूषिकाः।

ते पद्मकण्टका ज्ञेया यैः पद्ममिव कण्टकैः ।
चीयते नीरुजैः श्वेतैः शरीरं कफवातजैः ॥ ६ ॥

स० -पद्मकण्टकसंज्ञास्ते वेद्याः, यैः कण्टकैर्नीरुजैः श्वेतवर्णैर्वातकफजैः पद्ममिव शरीरं चीयते ।

पित्तेन पिटिका वृत्ता पक्वोदुम्बरसन्निभा ।
महादाहज्वरकरी विवृता विवृतानना ॥ ७ ॥

स० -पित्तेन या पिटिका वर्तुला पक्वोदुम्बरफलनिभामहादाहज्वरकृच्च, सा विवृताख्या विवृतमुखा स्यात् ।

गात्रेष्वन्तश्च वक्त्रस्य दाहज्वररुजान्विताः ।
मसूरमात्रास्तद्वर्णास्तत्संज्ञाः पिटिका घनाः ॥ ८ ॥

स० -गात्रेषु-अवयवेषु, वक्त्रस्य चान्तरे दाहादियुता मसूरप्रमाणास्तद्वर्णास्तत्संज्ञा मसूरिका घनाः पिटिकाः ।

ततः कष्टतराः स्फोटा विस्फोटाख्या महारुजाः ।

स० -ताभ्यो मसूरिकाभ्यो दारुणतमाः स्फोटा महारुजा विस्फोटासंज्ञाः ।

या पद्मकर्णिकाकारा पिटिका पिटिकाचिता ॥ ९ ॥
सा विद्धा वातपित्ताभ्यां

स० -पद्मकर्णिकानिभा या पिटिका पिटकैराचिता, सा वातपित्ताभ्यां विद्धाख्या स्यात् ।

ताभ्यामेव च गर्दभी ।
मण्डला विपुलोत्सन्ना सरागपिटिकाचिता ॥ १० ॥

स ० -ताभ्यामेव-वातपित्ताभ्यां, गर्दभीसंज्ञा मण्डलाकारा विस्तीर्णा तथोत्सन्ना सरागपिटकैराचिता ।

कक्षेति कक्षासन्नेषु प्रायो देशेषु साऽनिलात् ।
पित्ताद्भवन्ति पिटिकाः सूक्ष्मा लाजोपमा घनाः ॥ ११ ॥

स० -कक्षानिकटेषु प्रदेशेषु सा गर्दभी कक्षेत्युच्यते । सा च वातात् स्यात् ।
तस्यामेव पित्तेन सूक्ष्माः पिटिका लाजाकारा घनाः कक्षासंज्ञा एव स्युः ।

तादृशी महती त्वेका गन्धनामेति कीर्तिता ।

स० -तादृशी-लाजसदृशी, महती पिटिकैका गन्धनामेति स्मृता ।

घर्मस्वेदपरीतेऽङ्गे पिटिकाः सरुजो घनाः ॥ १२ ॥
राजिकावर्णसंस्थानप्रमाणा राजिकाह्वयाः ।

स ०-घर्मस्वेदयुक्ते शरीरे पिटिका रुजायुता घना राजिकावर्णा राजिकाकारा रजिकाप्रमाणा राजिकासंज्ञाः ।

दोषैः पित्तोल्बणैर्मन्दैर्विसर्पिति विसर्पवत् ॥ १३ ॥
शोफोऽपाकस्तनुस्ताम्रो ज्वरकृज्जालगर्दभः ।

स ०-पित्ताधिकैर्दोषैर्मन्दैर्यः शोफो विसर्प इव विसर्पति, तथाऽपाकस्तनुस्ताम्रवर्णो ज्वरकारी च, स जालगर्दभः स्यात् ।

मलैः पित्तोल्बणैः स्फोटा ज्वरिणो मांसदारणाः ॥ १४ ॥
कक्षाभागेषु जायन्ते येऽग्न्याभाः साऽग्निरोहिणी ।
पञ्चाहात्सप्तरात्राद्वा पक्षाद्वा हन्ति जीवितम् ॥ १५ ॥

स० -पित्तोल्बणैर्मलैर्ज्वरवतो मांसदारणाः स्फोटाः कक्षाप्रदेशेषु येऽग्निसदृशा जायन्ते, साऽग्निरोहिणीत्युच्यते । पञ्चाहेन सप्तरात्रेण पक्षेण वा जीवितं हन्ति ।

त्रिलिङ्गा पिटिका वृत्ता जत्रूर्ध्वमिरिवेल्लिका ।

स० -त्रिदोषलक्षणा पिटिका वर्तुला जत्रुण ऊर्ध्वमिरिवेल्लिकाख्या ।

विदारीकन्दकठिना विदारी कक्षवङ्क्षणे ॥ १६ ॥

स० -विदारीकन्दवत् कठिना कक्षायां वङ्क्षणे च विदारीस्यात् । कक्षा च वङ्क्षणं च कक्षावङ्क्षणं तस्मिन् । "पाण्योः"(?) इत्यादिना ह्रस्वः ।

मेदोनिलकफैर्ग्रन्थिः स्नायुमांससिराश्रयैः ।
भिन्नो वसाज्यमध्वाभं स्रवेत्तत्रोल्बणोऽनिलः ॥ १७ ॥
मांसं विशोष्य ग्रथितां शर्करामुपपादयेत् ।
दुर्गन्धं रुधिरं क्लिन्नं नानावर्णं ततो मलाः ॥ १८ ॥
तां स्रावयन्ति निचितां विद्यात्तच्छर्करार्बुदम् ।

स० -मेदःपवनकफैः स्नायुमांससिराश्रयैर्ग्रन्थिः स्यात् । स च भिन्नो वसाघृतमधुनिभं स्रवेत् । तस्मिन् पवनोऽधिको मांसं विशोष्य ग्रथितां शर्करां कुर्यात् । ततो दोषास्तां-शर्करां, निचितां दुर्गन्धं लोहितं क्लिन्नं विविधवर्णं स्रावयन्ति । तत् एवंविधं, शर्करार्बुदं विद्यात् ।

पाणिपादतले सन्धौ जत्रूर्ध्वं वोपचीयते ॥ १९ ॥
वल्मीकवच्छनैर्ग्रन्थिस्तद्वद्बह्वणुभिर्मुखैः ।
रुग्दाहकण्डूक्लेदाढ्यैर्वल्मीकोऽसौ समस्तजः ॥ २० ॥

स० -पाणितले पादतले सन्धौ जत्रूर्ध्वं वा ग्रन्थिर्वल्मीक इव शनैरुपचीयते । तद्वत्-वल्मीकवत्, बहूनि च तान्यणूनि च, तैर्भूरिसूक्ष्मैर्वदनैरुपलक्षितो रुग्दाहकण्डूक्लेदबहुलो वल्मीकाख्योऽसौ त्रिदोषजः ।

शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः ।
ग्रन्थिः कीलवदुत्सन्नो जायते कदरं तु तत् ॥ २१ ॥

स० -शर्करादिभिरुन्मथिते पादे कण्टकादिभिर्वा क्षते कीलसदृशो ग्रन्थिरुत्सन्नो जायते, तत्कदरं नाम ।

वेगसन्धारणाद्वायुरपानोऽपानसंश्रयम् ।
अणूकरोति बाह्यान्तर्मार्गस्य ततः शकृत् ॥ २२ ॥
कच्छ्रान्निर्गच्छति व्याधिरयं रुद्धगुदो मतः ।

स० -अपानाख्यो वायुर्वेगसन्धारणादपानाश्रयं मार्गं बाह्यान्तरणूकरोति । ततोऽस्य-आतुरस्य, कृच्छ्रेण शकृन्निर्याति । अयं रोगो रुद्धगुदो मतः ।

कुर्यात्पित्तानिलं पाकं नखमांसे सरुग्ज्वरम् ॥ २३ ॥
चिप्यमक्षतरोगं च विद्यादुपनखं च तम् ।

स० -पित्तानिलं कर्तृ नखमांसे सरुग्ज्वरं पाकं कुर्यात् । तं चिप्यं तथाऽक्षतरोगमुपनखं च विद्यात् ।

कृष्णोऽभिघाताद्रूक्षश्च खरश्च कुनखो नखः ॥ २४ ॥

स० -अभिघातात् कृष्णवर्णो रूक्षश्च खरश्च नखः कुनखाख्यः ।

दुष्टकर्दमसंस्पर्शात् कण्डूक्लेदान्वितान्तराः ।
अङ्गुल्योऽलसमित्याहुस्

स० -दुष्टकर्दमसंस्पर्शात् कण्डूक्लेदयुतान्तरा अङ्गुल्योऽलसमिति वदन्ति ।

तिलाभांस्तिलकालकान् ॥ २५ ॥
कृष्णानवेदनांस्त्वक्स्थान्

स० -तिलसदृशान् कृष्णवर्णानरुजांस्त्वक्स्थांस्तिलकालकानाहुः ।

मषांस्तानेव चोन्नतान् ।

स० -तानेव तिलकालकानुन्नतान् मषानाहुः ।

मषेभ्यस्तून्नततरांश्चर्मकीलान् सितासितान् ॥ २६ ॥

स० -मषेभ्यः सकाशादुन्नततरान् वर्णतः सितासितान् चर्मकीलांस्तानाहुः ।

तथाविधो जतुमणिः सहजो लोहितस्तु सः ।

स० -तत्प्रमाणो जतुमणिः सहजो लोहितवर्णश्चासौ स्यात् ।

कृष्णं सितं वा सहजं मण्डलं लाञ्छनं समम् ॥ २७ ॥

स० -शुक्लं कृष्णं वा सहजं मण्डलाकारं शरीरसमं लाञ्छनमाहुः ।

शोकक्रोधादिकुपिताद्वातपित्तान्मुखे तनु ।
श्यामलं मण्डलं व्यङ्गं, वक्त्रादन्यत्र नीलिका ॥ २८ ॥
परुषं परुषस्पर्शं व्यङ्गं श्यावं च मारुतात् ।
पित्तात्ताम्रान्तमानीलं, श्वेतान्तं कण्डुमत्कफात् ॥ २९ ॥
रक्ताद्रक्तान्तमाताम्र सौषं चिमिचिमायते ।

स ० -वातपित्ताच्छोकादिक्रुद्धात् तनु श्यामवर्णं मण्डलाकारं मुखे व्यङ्गं वदन्ति । मुकादन्यत्र नीलिका । परुषच्छविस्तथा परुषस्पर्शं श्यामवर्णं च व्यङ्गं वातात् स्यात् । पित्तेन ताम्रान्तं किञ्चिन्नीलम् ।

कफेन श्वेतान्तं सकण्डु च स्यात् ।

रक्ताद्रक्तान्तं किञ्चित्ताम्रमोषयुतं चिमिचिमायते च ।

वायुनोदीरितः श्लेष्मा त्वचं प्राप्य विशुष्यति ॥ ३० ॥

ततस्त्वग्जायते पाण्डुः क्रमेण च विचेतना ।

अल्पकण्डूरविक्लेदा सा प्रसुप्तिः प्रसुप्तितः ॥ ३१ ॥

स० -पवनेन कफः प्रेरितस्त्वचं प्राप्य विशुष्यति । अनन्तरं त्वक् पाण्डुः क्रमेण च विचेतना अल्पकण्डूर्विक्लेदरहिता च जायते । सा प्रसुप्तितः प्रसुप्तिः स्यात् ।

असम्यग्वमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः ।

मण्डलान्यतिकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च ॥ ३२ ॥

उत्कोठः

स० -असम्यग्वमनेन प्रेरितपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैर्मण्डलान्यतिशयकण्डूनि लोहितानि बहूनि च उत्कोठः स्यात् ।

सोऽनुबद्धस्तु कोठ इत्यभिधीयते ।

स० -स एवानुबद्धः कोठ इत्युच्यते ।

प्रोक्ताः षट्त्रिंशदित्येते क्षुद्ररोगा विभागशः ॥ ३३ ॥

[यानविज्ञाय मुह्येत चिकित्सायां चिकित्सिकः ।]

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविर-चितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तर-स्थाने क्षुद्ररोगविज्ञानीयं नामै-कत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

स० -इति-अनेन प्रकारेण, षट्त्रिंशत् क्षुद्ररोगा विभागेनोक्ता इति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने क्षुद्ररोग-विज्ञानीयं नामैकत्रिंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३१ ॥

****

द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

अथैषां चिकित्सितं विवक्षुराह-

अथातः क्षुद्ररोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

विस्रावयेज्जलौकोभिरपक्वामजगल्लिकाम् ।

स० -अजगल्लिकामपक्वां जलजन्मभिर्विस्रावयेत् ।

स्वेदयित्वा यवप्रख्यां विलयाय प्रलेपयेत् ॥ १ ॥

दारुकुष्ठमनोह्वालैर्

स० -यवप्रख्यां स्वेदयित्वा विलायनार्थं प्रलेपयेद्दार्वादिभिः ।

इत्यापाषाणगर्दभात् ।

विधिस्तांश्चाचरेत्पक्वान् व्रणवत्साजगल्लिकान् ॥ २ ॥

स ०-पाषाणगर्दभं यावदेष विधिः । तेन ग्रन्थि(अलजी)-कच्छपशालूक(पनसिका)पाषाणगर्दभानां पूर्वोक्तं कार्यमित्यवतिष्ठते । तांश्च पक्कान् अजगल्लिकां च व्रणवदुपक्रमेत् ।

रोध्रकुस्तुम्बरुवचाः प्रलेपो मुखदूषिके ।
वटपल्लवयुक्ता वा नारिकेलोत्थशुक्तयः ॥ ३ ॥
अशान्तौ वमनं नस्यं ललाटे च सिराव्यधः ।

स० -मुखदूषिके रोध्रादयः प्रलेपः, वटपल्लवयुक्ता नारिकेलशुक्तयो वा ।
एवमप्यनुपशमे वमनं नस्यं च हितम् । ललाटे च सिरामोक्षः ।

निम्बाम्बुवान्तो निम्बाम्बुसाधितं पद्मकण्टके ॥ ४ ॥
पिबेत्क्षौद्रान्वितं सर्पिर्निम्बारग्वधलेपनम् ।

स० -पद्मकण्टके निम्बाम्बुना कृतवमनो निम्बकाथपकं घृतं सक्षौद्रं पिबेत् ।
निम्बकर्णिकाराभ्यां लेपः ।

विवृतादींस्तु जालान्तांश्चिकित्सेत्सेरिवेल्लिकान् ।
पित्तवीसर्पवत्तद्वत् प्रत्याख्यायाग्निरोहिणीम् ॥ ५ ॥

स० -विवृतादीन् जालान्तान्निरिवेल्लिकां च पित्तविसर्पमिव चिकित्सेत् । अग्निरोहिणीं च प्रत्याख्याय चिकित्सेत् ।

विलङ्घनं रक्तविमोक्षणं च
विरूक्षणं कायविशोधनं च ।
धात्रीप्रयोगान् शिशिरप्रदेहान्
कुर्यात्सदा जालकगर्दभस्य ॥ ६ ॥

स० -जालकगर्दभस्य लङ्घनादि यथावस्थं सदा कुर्यात् ।

विदारिकां हृते रक्ते श्लेष्मग्रन्थिवदाचरेत् ।

स० -विदारिकां रक्ते स्रुते कफग्रन्थिमिव चिकित्सेत् ।

मेदोर्बुदक्रियां कुर्यात्सुतरां शर्करार्बुदे ॥ ७ ॥

स० -शर्कराबुदे सुष्ठु मेदोर्बुदक्रियां कुर्यात् ।

प्रवृद्धं सुबहुच्छिद्रं सशोफं मर्मणि स्थितम् ।
वल्मीकं हस्तपादे च वर्जयेद्

स० -वल्मीकं प्रवृद्धादिगुणं हस्तपादे जातं च वर्जयेत् ।

इतरत्पुनः ॥ ८ ॥

शुद्धस्यास्रे हृते लिम्पेत् सपद्मारेवतामृतैः ।

श्यामाकुलत्थिकामूलदन्तीपललसक्तुभिः ॥ ९ ॥

स० -इतरत् पुनर्वल्मीकं शुद्धस्य रक्ते हृते श्यामादिभिः सलवणकर्णिकारगुडूचीभिर्लिम्पेत् ।

पक्के तु दुष्टमांसानि गतीः सर्वाश्च शोधयेत् ।

शस्त्रेण सम्यगनु च क्षारेण ज्वलनेन वा ॥ १० ॥

स० -पक्के तु [वल्मीके] दुष्टमांसानि सर्वाश्च गतीः शोधयेत् । केन ? शस्त्रेण । कथम् ? सम्यक् । पश्चात् क्षारेणाग्निना च (वा) ।

शस्त्रेणोत्कृत्य निःशेषं स्नेहेन कदरं दहेत् ।

स० -कदरं शस्त्रेण निःशेषमुत्कृत्य स्नेहेन दहेत् ।

निरुद्धमणिवत्कार्यं रुद्धपायोश्चिकित्सितम् ॥ ११ ॥

स० -रुद्धगुदे चिकित्सितं निरुद्धमणिसदृशं कार्यम् ।

चिप्यं शुद्ध्या जितोष्माणं साधयेच्छस्त्रकर्मणा ।

स० -चिप्यं शुद्ध्या-विरेकादिकया, जितोष्माणं सन्तं शस्त्रकर्मणा साधयेत् ।

दुष्टं कुनखमप्येवं

स० -कुनखं दुष्टमप्येवमेव साधयेत् ।

चरणावलसे पुनः ॥ १२ ॥

धान्याम्लसिक्तौ कासीसपटोलीरोचनातिलैः ।

सनिम्बपत्रैरालिम्पेद्

स० -अलसे तु चरणौ कञ्जिकसिक्तौ कासीसादिभिः सनिम्बपत्रैरालिम्पेत् ।

दहेत्तु तिलकालकान् ॥ १३ ॥

मषांश्च सूर्यकान्तेन क्षारेण यदि वाऽग्निना ।

स० -तिलकालकान् मषांश्च सूर्यकान्तादिभिर्दहेत् ।

तद्वदुत्कृत्य शस्त्रेण चर्मकीलजतूमणी ॥ १४ ॥

स० -चर्मकीलजतूमणी शस्त्रेणोद्ध(त्कृ)त्य तथैव सूर्यकान्तादिभिर्दहेत् ।

लाञ्छनादित्रये कुर्याद्यथासन्नं सिराव्यधम् ।
लेपयेत्क्षीरपिष्टैश्च क्षीरिवृक्षत्वगङ्कुरैः ॥ १५ ॥

स० -लाञ्छनादिषु त्रिषु-लाञ्छनव्यङ्गनीलिकासु, यथासन्नं सिरां विध्येत् । क्षीरिवृक्षाणां त्वग्भिरङ्कुरैश्च क्षीरपिष्टैर्लेपयेत् ।

व्यङ्गेषु चार्जुनत्वग्वा मञ्जिष्ठा वा समाक्षिका ।
लेपः सनवनीता वा श्वेताश्वखुरजा मषी ॥ १६ ॥

स० -व्यङ्गादिषु चायं लेपोऽर्जुनवल्कं क्षीरपिष्टं वा । मञ्जिष्ठा माक्षिकसहिता वा । श्वेताश्वखुरजा मषी सनवनीता वा ।

रक्तचन्दनमञ्जिष्ठाकुष्ठरोध्रप्रियङ्गवः
वटाङ्कुरा मसूराश्च व्यङ्गघ्ना मुखकान्तिदाः ॥ १७ ॥

स० -रक्तचन्दनादयो व्यङ्गहरा मुखकान्तिकराः 'लेपाः' इति प्रकृतत्वाद् गम्यते ।

द्वे जीरके कृष्णतिलाः सर्षपाः पयसा सह ।

पिष्टाः कुर्वन्ति वक्त्रेन्दुमपास्तव्यङ्गलाञ्छनम् ॥ १८ ॥

क्षीरपिष्टा घृतक्षौद्रयुक्ता वा भृष्टनिस्तुषाः ।

मसूराः क्षीरपिष्टा वा तीक्ष्णाः शाल्मलिकण्टकाः ॥ १९ ॥

सगुडः कोलमज्जा वा शशासृक्षौद्रकल्कितः ।

सप्ताहं मातुलुङ्गस्थं कुष्ठं वा मधुनाऽन्वितम् ॥ २० ॥

पिष्टा वा छागपयसा सक्षौद्रा मौशली जटा ।

गोरस्थि मुशलीमूलयुक्तं वा साज्यमाक्षिकम् ॥ २१ ॥

स० -जीरकद्वयादयो लेपे प्रयुक्ताः पयसा पिष्टा वक्त्रचन्द्रंनिरस्तव्यङ्गलाञ्छनं विदधति । वक्त्रमेवेन्दुः, व्याङ्गमेव लाञ्छनमिति रूपकालङ्कारः ।

मसूरा भृष्टा निस्तुषाश्च क्षीरपिष्टाः सर्पिर्माक्षिकान्विता लेपः ।

शाल्मलीकण्टकास्तीक्ष्णाः क्षीरपिष्टा वा लेपः ।

कोलस्य-अम्लबदरस्य, मज्जा शशासृक्क्षौद्रपिष्टो गुडान्वितो लेपः ।

सप्ताहं बीजपूरस्यान्तरस्थितं कुष्ठं माक्षिकयुतं वा लेपः ।

मौशली जटा-शाल्मलीमूलं, छगलीक्षीरपिष्टं सक्षौद्रं वा लेपः ।

गव्यमस्थि तालपत्रीमूलान्वितं सघृतमाक्षिकं वा लेपः

जम्ब्वाम्रपल्लवा मस्तु हरिद्रे द्वे नवो गुडः ।

लेपः सवर्णकृत् पिष्टं स्वरसेन च तिन्दुकम् ॥ २२ ॥

स० -जम्ब्वाम्रपल्लवादिको लेपः सवर्णकरः। तिन्दुकं च स्वरसेन पिष्टं लेपः सवर्णकरः।

उत्पलमुत्पलकुष्ठं प्रियङ्गुकालीयकं बदरमज्जा।
इदमुद्वर्तनमास्यं करोति शतपत्रसंकाशम् ॥ २३ ॥

स० -उत्पलादिकमेतदुद्वर्तनं पद्मसदृशं मुखं विधत्ते। आर्या।

एभिरेवौषधैः पिष्टैर्मुखाभ्यङ्गाय साधयेत्।
यथादोषर्तुकान् स्नेहान् मधुकक्काथसंयुतैः ॥ २४ ॥

स ० -एभिरेव-पूर्वोदितैः, पिष्टैर्मधुकक्काथान्वितैर्मुखाभ्यङ्गार्थं यथादोषं यथर्तु स्नेहान् पाचयेत्।

यवान् सर्जरसं रोध्रमुशीरं मदनं मधु।
घृतं गुडं च गोमूत्रे पचेदादर्विलेपनात् ॥ २५ ॥
तदभ्यङ्गान्निहन्त्याशु नीलिकाव्यङ्गदूषिकान्।
मुखं करोति पद्माभं पादौ पद्मदलोपमौ ॥ २६ ॥

स० -यवादीन् दर्वीलेपं यावद् गोमूत्रे पाचयेत्। एतदभ्यङ्गाद् द्रागेव नीलिकादीन् हन्ति। वक्त्रं शतपत्रसदृशं करोति। चरणौ पङ्कजपत्रतुल्यौ विदधाति।

कुङ्कुमोशीरकालीयलाक्षायष्ट्याह्वचन्दनम् ।

न्यग्रोधपादांस्तरुणान् पद्मकं पद्मकेसरम् ॥ २७ ॥

सनीलोत्पलमञ्जिष्ठं पालिकं ससिलाढके ।

पक्त्वा पादावशेषेण तेन पिष्टैश्च कार्षिकैः ॥ २८ ॥

लाक्षापत्तङ्गमञ्जिष्ठायष्टीमधुककुङ्कुमैः ।

अजाक्षीरं द्विगुणितं तैलस्य कुडवं पचेत् ॥ २९ ॥

नीलिकापलितव्यङ्गवलीतिलकदूषिकान् ।

हन्ति तन्नस्यमभ्यस्तं मुखोपचयवर्णकृत् ॥ ३० ॥

स० -कुङ्कुमादिकं सनीलोत्पलमञ्जिष्ठं पलप्रमाणं जलाढके पक्त्वा तेन पादावशेषेण लाक्षादिभिश्च पिष्टैः कार्षिकैस्तैलस्य कुडवं छागीक्षीरं द्विकुडवं पचेत् । तत्-तैलं, नस्यं शीलितं नीलिकादीन् हन्ति । मुखोपचयकरं वर्णकरं च ।

मञ्जिष्ठा शबरोद्भवस्तुवरिका लाक्षा हरिद्राद्वयं

नेपाली हरितालकुङ्कुमगदा गोरोचना गैरिकम् ।

पत्रं पाण्डु वटस्य चन्दनयुगं कालीयकं पारदं

पतङ्गं कनकत्वचं कमलजं बीजं तथा केसरम् ॥ ३१ ॥

सिक्थं तुत्थं पद्मकाद्यो वसाऽऽज्यं

मज्जा क्षीरं क्षीरिवृक्षाम्बु चाग्नौ ।

सिद्धं सिद्धं व्यङ्गनील्यादिनाशे

वक्त्रे छायामैन्दवीं चाशु धत्ते ॥ ३२ ॥

स० -कनकस्य त्वक्-कनकत्वक्, तां कनकत्वचम् । मञ्जिष्ठादीनि वसा घृतं मज्जा गोक्षीरं क्षीरिवृक्षक्काथ एतदग्नौ पक्कं व्यङ्गादिनाशे सिद्धं-अव्याहतशक्ति । मुखस्य कान्तिं चान्द्रमसीं शीघ्रं करोति । शार्दूलविक्रीडितशालिन्यौ वृत्ते ।

मार्कवस्वरसक्षीरतोयानीष्टानि नावने ।

स० -नावने-नस्ये, मार्कवस्वरसादीनि ।

प्रसुप्तौ वातकुष्ठोक्तं कुर्याद्दाहं च वह्निना ॥ ३३ ॥

स० -प्रसुप्तौ वातकुष्ठविहितं कुर्यात् । वह्निना च दहेत् ।

उत्कोठे कफपित्तोक्तं

स० -उत्कोठे कफपित्तविहितं कार्यम् ।

कोठे सर्वं च कौष्ठिकम् ॥ ३३ १/२ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचि-तायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तर-स्थाने क्षुद्ररोगप्रतिषेधो नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

स० -कोठे च सर्वं कुष्ठोक्तमिति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटी-कायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने क्षुद्ररोगप्रति-षेधो नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३२ ॥

****

****

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथ क्रमप्राप्तं गुह्यरोगं व्याचिख्यासुराह-

अथातो गुह्यरोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स्त्रीव्यवायनिवृत्तस्य सहसा भजतोऽथवा ।
दोषाध्युषितसङ्कीर्णमलिनाणुरजः पथाम् ॥ १ ॥
अन्ययोनिमनिच्छन्तीमगम्यां नवसूतिकाम् ।
दूषितं स्पृशतस्तोयं रतान्तेष्वपि नैव वा ॥ २ ॥
विवर्धयिषया तीक्ष्णान् प्रलेपादीन् प्रयच्छतः ।
मुष्टिदन्तनखोत्पीडाविषवच्छूकपातनैः ॥ ३ ॥
वेगनिग्रहदीर्घातिखरस्पर्शविघट्टनैः ।
दोषा दुष्टा गता गुह्यं त्रयोविंशतिमामयान् ॥ ४ ॥
जनयन्त्युपदंशादीन्

स० -वनितासम्भोगान्निवृत्तस्य सहसा-अकस्मादेव, स्त्रीव्यवायं भजतः । केचित् करादिनैव व्यवायाभासं कुर्वन्ति तन्निवृत्त्यै स्त्रीग्रहणम् । अथवेति वक्ष्यमाणगुणां स्त्रियं सेवमानस्य ।

किम्भूताम्? वाताद्यधिष्ठितस्तथा सङ्कीर्णः-सङ्कटो, मलिनोऽणुः-सूक्ष्मो, रजोमार्गो यस्यास्तां तथाविधां स्त्रियम्। तथाऽन्ययोनि-महिष्यादिम्। तथाऽनभिलषन्तीम्। तथाऽगम्यां-भगिन्यादिम्। तथा नवप्रसूताम्। तथा दूषितं सविषजन्त्वादिभिर्जलं स्पृशतो, रतान्तेष्वपि नैव वा जलं स्पृशतः। विवर्धयितुमिच्छया तीक्ष्णान् प्रलेपसेकादीन् वा प्रकृतत्वात् गुह्ये प्रयच्छतः। तथा मुष्ट्यादिपातनैस्तथा वेगरोधनेन तथा दीर्घातिखरस्पर्शनेन च यानि विघट्टनानि, तैरेव दोषा दुष्टा गुह्यं प्राप्तास्त्रयोविंशति वक्ष्यमाणान् उपदंशादीन् कुर्वन्ति।

उपदंशोऽत्र पञ्चधा।

पृथग्दोषैः सरुधिरैः समस्तैश्च

स० -अत्र-एषु मध्ये, उपदंशः पञ्चप्रकारः। कथम्? इत्याह-दोषैः पृथक् त्रयः, रक्तेन चतुर्थः, सन्निपातेन पञ्चमः।

अत्र मारुतात्॥ ५॥

मेढ्रे शोफो रुजश्चित्राः स्तम्भस्त्वक्परिपोटनम्।

स० -एषां मध्ये वातेनोपदंशे मेढ्रे शोफो भवति। दारुणाः पीडाः स्तम्भस्तथा त्वचः परिपोटनम्।

पक्वोदुम्बरसङ्काशः पित्तेन श्वयथुर्ज्वरः॥ ६॥

स० -पित्तेन श्वयथुः पक्वोदुम्बरफलनिभो ज्वरश्च स्यात् ।

श्लेष्मणा कठिनः स्निग्धः कण्डूमान् शीतलो गुरुः ।

स० -श्लेष्मणा श्वयथुः कठिनादिगुणः स्यात् ।

शोणितेनासितस्फोटसम्भवोऽस्रस्रुतिर्ज्वरः ॥ ७ ॥

स० -लोहितेन कृष्णस्फोटसम्भवादयः स्युः ।

सर्वजे सर्वलिङ्गत्वं श्वयथुर्मुष्कयोरपि ।
तीव्रा रुगाशुपचनं दरणं कृमिसम्भवः ॥ ८ ॥

स० -सर्वदोषजे सर्वलिङ्गत्वं श्वयथुश्च मुष्कयोः स्यात् । तीव्रा रुक् शीघ्रपाकादिश्च ।

याप्यो रक्तोद्भवस्तेषां मृत्यवे सन्निपातजः ।

स० -एतेषां मध्ये रक्तजो याप्यः । सन्निपातोत्थो मृत्युहेतुः ।

जायन्ते कुपितैर्दोषैर्गुह्यासृक्पिशिताश्रयैः ॥ ९ ॥

अन्तर्बहिर्वा मेढ्रस्य कण्डूला मांसकीलकाः ।

पिच्छिलास्त्रस्त्रवा योनौ तद्वच्च च्छत्रसन्निभाः ॥ १० ॥

तेऽर्शांस्युपेक्षया घ्नन्ति मेढ्रपुंस्त्वं भगार्तवम् ।

स० -दोषैर्गुह्यरक्तमांसाश्रयैः क्रुद्धैर्मेढ्रस्यान्तर्बहिर्वा कण्डूला मांसकीलकाः-शङ्कवो, जायन्ते । तथा पिच्छिलरक्तस्त्राविणः । तथैव योनौ छत्रसदृशाः स्युः । ते मांसकीला अर्शांसि गद्यन्ते । उपेक्षिताश्च मेढ्रे जाताः पुंस्त्वं घ्नन्ति । भगे जाता आर्तवं घ्नन्ति ।

गुह्यस्य बहिरन्तर्वा पिटिकाः कफरक्तजाः ॥ ११ ॥

सर्षपामानसंस्थाना घनाः सर्षपिकाः स्मृताः ।

स० -गुह्यस्य बाह्यतोऽन्तरे वा कफरक्तजाः पिटिकाः सर्षपप्रमणाः सर्षपाकारा घनाः सर्षपिकाः स्मृताः ।

पिटिका बहवो दीर्घा दीर्यन्ते मध्यतश्च याः ॥ १२ ॥

सोऽवमन्थः कफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षवान् ।

स० -पिटिका बहवो दीर्घा मध्ये च या दीर्यन्ते, सोऽवमन्थो वेदनारोमाञ्चवान् कफरक्ताभ्यां स्यात् ।

कुम्भीका रक्तपित्तोत्था जाम्बवास्थिनिभाऽऽशुजा ॥

स० -जाम्बवास्थिरूपा कुम्भीका रक्तपित्तोद्भवा शीघ्रोत्पत्तिश्च ।

अलजीं मेहवद्विद्याद्

स० -अलजीं प्रमेहे यथा, तथाऽस्मिन्नपि विद्यात् ।

उत्तमां पित्तरक्तजाम् ।

पिटिकां माषमुद्गाभां

स० -उत्तमाख्यां पित्तरक्तजां मेढ्रपिटिकां माषसमां मुद्गाभां विद्यात् ।

पिटिका पिटिकाचिता ॥ १४ ॥

कर्णिका पुष्करस्येव ज्ञेया पुष्करिकेति सा ।

स० -पिटिकाचिता या पिटिका स्यात्, तथा पद्मकर्णिकाकारा पुष्करकर्कटाभा, तां पुश्करिकेति विद्यात् ।

पाणिभ्यां भृशसंव्यूढे संव्यूढपिटिका भवेत् ॥ १५ ॥

स० -हस्ताभ्यामतिशयेन संव्यूढे-घृष्टे सति, संव्यूढपिटिकाख्या स्यात् ।

मृदितं मृदितं वस्त्रसंरब्धं वातकोपतः ।

स० -मृदितं-मलितं, वस्त्रसंरब्धं-वाससा क्षोभितं, वातकोपान्मृदितं स्यात् ।

विषमा कठिना भुग्ना वायुनाऽष्ठीलिका स्मृता ॥ १६ ॥

स० -या पिटिका विषमा समुन्नता तथा कठिना कुटिला च पवनेनाष्ठीलिका गदिता ।

विमर्दनादिदुष्टेन वायुना चर्म मेढ्रजम् ।
निवर्तते सरुग्दाहं क्वचित्पाकं च गच्छति ॥ १७ ॥
पिण्डितं ग्रन्थितं चर्म तत्प्रलम्बमधो मणेः ।
निवृत्तसंज्ञं सकफं कण्डूकाठिन्यवत्तु तत् ॥ १८ ॥

स ० -वायुना विमर्दनादिदुष्टेन मेढ्रजं चर्म सरुग्दाहं निवर्तते । क्वचित्-कदाचित्, पाकमपि याति । तत्-चर्म, मणेरधः पिण्डितं ग्रन्थितं प्रलम्बं च स्यात् । तत्सकफं-कफेन तु सह, कण्डूकाठिन्ययुतं निवृत्तसंज्ञं स्यात् ।

दुरुढं स्फुटितं चर्म निर्दिष्टमवपाटिका ।

स० -कृच्छ्रेण रोहति यच्च दुःस्फुटितं चर्म, तत् कथितमवपाटिका ।

वातेन दूषितं चर्म मणौ सक्तं रुणाद्धि चेत् ॥ १९ ॥
स्रोतो मूत्रं ततोऽभ्येति मन्दधारमवेदनम् ।

मणेर्विकाशरोधश्च स निरुद्धमणिर्गदः ॥ २० ॥

स० -वातेन चर्म दूषितं मणौ सक्तं चेत् स्रोतो रुणद्धि । ततो मन्दधारमरुजं मूत्रमेति । मणेश्च विकाशरोधः । स एवं विधो रोगो निरुद्धमणिसंज्ञः ।

लिङ्गं शूकैरिवापूर्णं ग्रथिताख्यं कफोद्भवम् ।

स० -लिङ्गं शूकैराकीर्णमिव स्यात्, तद् ग्रथितसंज्ञं कफजम् ।

शूकदूषितरक्तोत्था स्पर्शहानिस्तदाह्वया ॥ २१ ॥

स० -शूकदूषितरक्तोद्भवा स्पर्शहानिः, सा स्पर्शहानिसंज्ञा ।

छिद्रैरणुमुखैर्यत्तु मेहनं सर्वतश्चितम् ।
वातशोणितकोपेन तं विद्याच्छतपोनकम् ॥ २२ ॥

स० -यत्पुनर्मेढ्रं छिद्रैः सूक्ष्ममुखैः सर्वतः-परितः, चितं वातशोणितकोपात्, तं शतपोनकं विद्यात् ।

पित्तासृग्भ्यां त्वचः पाकस्त्वक्पाको ज्वरदाहवान् ।

स० -पित्तरक्ताभ्यां त्वचः पाको ज्वरदाहान्वितस्त्वक्पाकाख्यः ।

मांस्पाकः सर्वजः सर्ववेदनो मांसशातनः ॥ २३ ॥

स० -सर्वदोषोत्थो मांस्पाकाख्यः सर्ववेदनो मांसशातनः ।

सरागैरसितैः स्फोटैः पिटिकाभिश्च पीडितम् ।
मेहनं वेदना चोग्रा तं विद्यादसृगर्बुदम् ॥ २४ ॥

स० -ईषल्लोहितैः कृष्णैः स्फोटैः पिटिकाभिश्च पीडितं लिङ्गं वेदनाश्च दारुणाः, तं-एवंविधं, रक्तार्बुदं जानीयात् ।

मांसार्बुदं प्रागुदितं

स० -मांसार्बुदं पूर्वमुक्तं ग्रन्थ्यादिरोगविज्ञानीये(उ.अ.२९) । तच्च त्रिदोषजम् ।

विद्रधिश्च त्रिदोषजः ।

स० -विद्रधिश्च त्रिदोषजः । स उक्तो विद्रध्यादिनिदाने (नि. अ. ११/९) ।

कृष्णानि भूत्वा मांसानि विशीर्यन्ते समन्ततः ॥ २५ ॥
पक्वानि सन्निपातेन तान् विद्यात्तिलकालकान् ।

स० -लिङ्गे कृष्णानि मांसानि भूत्वा परितो विशीर्यन्ते पक्वानि सन्निपातेन । तान्-एवंप्रकारान्, तिलकालकान् विद्यात् ।

मांसोत्थमर्बुदं पाकं विद्रधिं तिलकालकान् ॥ २६ ॥
चतुरो वर्जयेदेषां शेषांश्छीघ्रमुपाचरेत् ।

स० -एषां मध्ये मांसार्बुदादींश्चतुरस्त्यजेत्-नोपक्रमेत् । शेषान्-षोडश रोगान्, शीघ्रमुपक्रमेत् ।

विंशतिर्व्यापदो योनेर्जायन्ते दुष्टभोजनात् ॥ २७ ॥

स० -योनेर्व्यापदो विंशतिर्दुष्टाहाराद्भवन्ति ।

विषमस्थाङ्गशयनभृशमैथुनसेवनैः ।
दुष्टार्तवादपद्रव्यैर्बीजदोषेण दैवतः ॥ २८ ॥
योनौ क्रुद्धोऽनिलः कुर्याद् रुक्तोदायामसुप्तताः ।
पिपीलिकासृप्तिमिव स्तम्भं कर्कशतां स्वनम् ॥ २९ ॥
फेनिलारुणकृष्णाल्पतनुरूक्षार्तवस्रुतिम् ।

स्त्रसं वङ्क्षणपार्श्वादौ व्यथां गुल्मं क्रमेण च ॥ ३० ॥

तांस्तांश्च स्वान् गदान् व्यापद्वातिकी नाम सा स्मृता ।

स ०-विषमस्थाङ्गशयनादिभिर्योनौ पवनः कुपितो रुजादीन् कुर्यात् । तथा पिपीलिकोपसर्पणमिव स्तम्भं कर्कशतां स्वनं, तथा फेनिलादिगुणार्तवस्त्रुतिं, तथा वङ्क्षणादौ भ्रंशं रुजां, क्रमेण च गुल्मं कुर्यात् । तंस्तांश्च-अनेकविधान्, रोगन् कुर्यात् । सा-एवंविधा, व्यापत् वातिकी स्मृता ।

सैवातिचरणा शोफसंयुक्ताऽतिव्यवायतः ॥ ३१ ॥

स० -सैवातिचरणा श्वयथुयुताऽतिव्यवायात् स्यात् ।

मैथुनादतिबालायाः पृष्ठजङ्घोरुवङ्क्षणम् ।

रुजन् सन्दूषयेद्योनिं वायुः प्राक्चरणेति सा ॥ ३२ ॥

स० -मैथुनादतिबालायाः पवनः पृष्ठजङ्घोरुवङ्क्षणं पीदयन् योनिं सन्दूषयेत् । प्राक्चरणेति सा स्यात् ।

वेगोदावर्तनाद्योनिं प्रपीडयति मारुतः ।

सा फेनिलं रजः कृच्छ्रादुदावृत्तं विमुञ्चति ॥ ३३ ॥

इयं व्यापदुदावृत्ता

स० -वेगोदावर्तनेन मारुतो योनिं प्रकर्षेण पीडयति । ततः सा-योनिः, फेनिलं रजः कृच्छ्रादुदावृत्तं विसृजति । एषा व्यापदुदावृत्ताख्या ।

जातघ्नी तु यदाऽनिलः ।
जातं जातं सुतं हन्ति रौक्ष्याद्दुष्टार्तवोद्भवम् ॥ ३४ ॥

स० -यदा तु वायुः सुतमुत्पन्नमुत्पन्नं रौक्ष्याद्दुष्टर्तवजं हन्ति, तदा जातघ्नी स्यात् ।

अत्याशिताया विषमं स्थितायाः सुरते मरुत् ।
अन्नेनोत्पीडितो योनेः स्थितः स्त्रोतसि वक्रयेत् ॥ ३५ ॥
सास्थिमांसं मुखं तीव्ररुजमन्तर्मुखीति सा ।

स० -अतिसुहिताया विषमं स्थिताया निधुवने पवनोऽन्नेनोत्पीडितो योनेः सम्बन्धिनि स्त्रोतसि स्थितो मुखं योनेरेव वक्रीकुर्यात्, अस्थिमांसेन सह दारुणपीडं, साऽन्तर्मुखीत्युच्यते ।

वातलाहारसेविन्यां जनन्यां कुपितोऽनिलः ॥ ३६ ॥
स्त्रियो योनिमणुद्वारां कुर्यात्सूचीमुखीति सा ।

स० -वातलाहारसेविन्यां मातरि वायुः कुपितः स्त्रियो गर्भस्थायाः सूक्ष्मद्वारां योनि कुर्यात् । सूचीमुखी सा स्यात् ।

वेगरोधादृतौ वायुर्दुष्टो विण्मूत्रसङ्ग्रहम् ॥ ३७ ॥
करोति योनेः शोषं च शुष्काख्या साऽतिवेदना ।

स० -ऋतौ वेगधारणाद्वायुर्दुष्टो विण्मूत्रसङ्ग्रहं करोति । योनेः शोषं च करोति । सा शुष्कसंज्ञाऽतिरुजा स्यात् ।

षडहात् सप्तरात्राद्वा शुक्रं गर्भाशयान्मरुत् ॥ ३८ ॥
वमेत्सरुङ् नीरुजो वा यस्याः सा वामिनी मता ।

स० -षडहेनाथवा सप्ताहेन गर्भाशयाद्वायुः सरुजो नीरुजो वा यस्याः शुक्रं वमेत्, सा वामिनी गदिता ।

योनौ वातोपतप्तायां स्त्रीगर्भे बीजदोषतः ॥ ३९ ॥
मृद्वेषिण्यस्तनी च स्यात् षण्ढसंज्ञाऽनुपक्रमा ।

स० -वातोपतप्तायां योनौ स्त्रीगर्भे बीजदोषान्नरद्वेषिणी स्तनरहिता च स्त्री स्यात् । स षण्ढसंज्ञाऽनुपक्रमा ।

दुष्टो विष्टभ्य योन्यास्यं गर्भकोष्ठं च मारुतः ॥ ४० ॥
कुरुते विवृतां स्रस्तां वातिकीमिव दुःखिताम् ।
उत्सन्नमांसां तामाहुर्महायोनिं महारुजाम् ॥ ४१ ॥

स ०-पवनो दुष्टो योन्यास्यं विष्टभ्य गर्भकोष्ठं च विवृतमुखीं भ्रष्टां वातिकीमिव सुदुःखामुत्सृष्टपिशितां प्रकृतत्वाद्योनिं कुरुते। तां महारुजां महायोनिं वदन्ति।

यथास्वैर्दूषणैर्दुष्टं पित्तं योनिमुपाश्रितम्।
करोति दाहपाकोषापूतिगन्धिज्वरान्विताम् ॥ ४२ ॥
भृशोष्णभूरिकुणपनीलपीतासितार्तवाम्।
सा व्यापत् पैत्तिकी

स० -यथायोगं दूषणैः-सर्वरोगनिदानाद्युक्तैः, दुष्टं पित्तं योनौ स्थितं योनिं दाहाद्यन्वितां करोति, तथा भृशोष्णादिगुणयुतार्तवाम्। सा पैत्तिकी व्यापत्।

रक्तयोन्याख्याऽसृगतिस्रुतेः ॥ ४३ ॥

स० -रक्तयोन्याख्या रक्तस्यातिस्रुतेः स्यात्।

कफोऽभिष्यन्दिभिः क्रुद्धः कुर्याद्योनिमवेदनाम्।
शीतलां कण्डुलां पाण्डुपिच्छिलां तद्विधस्रुतिम् ॥ ४४ ॥
सा व्यापच्छ्लैष्मिकी

स० -श्लेष्माऽभिष्यन्दकरणहेतुभिः कुपितो योनिं पीडारहितां शीतलादिगुणां तथा तद्विधा-पाण्डुपिच्छिला, स्रुतिर्यस्यास्तां तथाविधां कुर्यात्। सा-एवंविधा, व्यापत् श्लैष्मिकी स्यात्।

वातपित्ताभ्यां क्षीयते रजः ।
सदाहकार्श्यवैवर्ण्यं यस्याः सा लोहितक्षया ॥ ४५ ॥

स० -यस्याः वातपित्ताभ्यां रजः क्षीयते दाहकार्श्यवैवर्ण्ययुतं, सा लोहितक्षयाख्या ।

पित्तलाया नृसंवासे क्षवथूद्गारधारणात् ।
पित्तयुक्तेन मरुता योनिर्भवति दूषिता ॥ ४६ ॥
शूना स्पर्शासहा सार्तिर्नीलपीतास्रवाहिनी ।
बस्तिकुक्षिगुरुत्वातिसारारोचककारिणी ॥ ४७ ॥
श्रोणिवङ्क्षणरुक्तोदज्वरकृत् सा परिप्लुता ।

स० -पित्तलायाः स्त्रिया नरसंयोगे क्षवथूद्गारधारणात् पित्तान्वितेन वायुना योनिर्दूषिता शूनादिगुणा बस्त्यादिगुरुत्वादिविधायिनी तथा श्रोण्यादितोदकरी स्यात् । सा परिप्लुताख्या ।

वातश्लेष्मामयव्याप्ता श्वेतपिच्छिलवाहिनी ॥ ४८ ॥
उपप्लुता स्मृता योनिर्-

स० -वातश्लेष्मरोगेण व्याप्ता शुक्लपिच्छिलस्राविणी योनिरुपप्लुता स्यात् ।

विप्लुताख्या त्वधावनात् ।
सञ्जातजन्तुः कण्डूला कण्ड्वा चातिरतिप्रिया ॥ ४९ ॥

स ०-अक्षालनात्तु योनिः सम्भूतकृमिः कण्डूयुता, कण्ड्वा च हेतुना सुतरां सुरताभिलाषिणी विप्लुताख्या ।

अकालवाहनाद्वायुः श्लेष्मरक्तविमूर्च्छितः ।
कर्णिकां जनयेद्योनौ रजोमार्गनिरोधिनीम् ॥ ५० ॥
सा कर्णिनी

स० -मरुदकालवाहनात् कफरक्तमिश्रितो योनौ कर्णिकां रजोमार्गनिरोधिनीं कुर्यात् । सा कर्णिनी गद्यते ।

त्रिभिर्दोषैर्योनिगर्भाशयाश्रितैः ।
यथास्वोपद्रवकरैर्व्यापत्सा सान्निपातिकी ॥ ५१ ॥

स० -त्रिभिर्दोषैर्योनिगर्भाशयाश्रितैर्यथायोगमुपद्रवकारिभिर्या व्यापत् सा सान्निपातिकी स्यात् ।

इति योनिगदा नारी यैः शुक्रं न प्रतीच्छति ।
ततो गर्भं न गृह्णाति रोगांश्चाप्नोति दारुणान् ॥ ५२ ॥

असृग्दरार्शोगुल्मादीनाबाधांश्चानिलादिभिः ॥ ५२ १/२ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तरस्थाने गुह्यरोगविज्ञानीयो नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

स० -इति- समाप्तौ । एवं योनिरोगाः 'कथिताः' इति शेषः । यैरामयैर्योनिः शुक्रं न प्रतीच्छति । ततो गर्भं नादत्ते । रोगांश्च दारुणानसृग्दरादीनश्नुते । वातपित्तकफैश्चाबाधान्-पीडाविशेषान्, प्राप्नोति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने गुह्यरोग-विज्ञानीयो नाम त्रयास्त्रिंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३३ ॥

****

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथैतच्चिकित्सां ब्रूते-

अथातो गुह्यरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

मेढ्रमध्ये सिरां विध्येदुपंदशे नवोत्थिते ।
शीतां कुर्यात् क्रियां शुद्धिं विरेकेण विशेषतः ॥१॥
तिलकल्कघृतक्षौद्रैर्लेपः पक्के तु पाटिते ।

स० -उपदंशेऽचिरोद्भूते लिङ्गस्य मध्ये सिरां मोक्षयेत् । शिशिरां च चिकित्सां लेपसेकादिभिः कुर्यात् । विशेषेण विरेचनेन शुद्धिं विदधीत । पक्के पाटिते च तिलकल्काज्यमधुभिर्लेपः ।

जम्ब्वाम्रसुमनोनीपश्वेतकाम्बोजिकाङ्कुरान् ॥ २ ॥
शल्लकीबदरीविल्वपलाशतिनिशोद्भवाः ।
त्वचः क्षीरिद्रुमाणां च त्रिफलां च पचेज्जले ॥ ३ ॥
स क्वाथः क्षालनं, तेन पक्कं तैलं च रोपणम् ।

स० -जम्म्वाद्यङ्कुरान् शल्लक्यादीनां त्वचः क्षीरिवृक्षाणां च त्वचस्त्रिफलां च जले पचेत् । स क्वाथः क्षालनं हितम् ।

तेन च क्वाथेन तैलं पक्वं रोपणं स्यात् ।

तुत्थगैरिकलोध्रैलामनोह्वालरसाञ्जनैः ॥ ४ ॥
हरेणुपुष्पकासीससौराष्ट्रीलवणोत्तमैः।
लेपः क्षौद्रयुतैः सक्ष्मैरुपदंशव्रणापहः ॥ ५ ॥

स० -तुत्थादिभिर्माक्षिकद्रुतैः सूक्ष्मीकृतैर्लेप उपदंशव्रणहरः ।

कपाले त्रिफला दग्धा सघृता रोपणं परम् ।

स० -कर्परे त्रिफला दग्धा घृतान्विता परं रोपणम् ।

सामान्यं साधनमिदम्

स० -सामान्यमेतत् साधनम् ।

प्रतिदोषं तु शोफवत् ॥ ६ ॥

स० -प्रतिदोषं तु शोफतुल्यं चिकित्सितं ज्ञेयम् ।

न च याति यथा पाकं प्रयतेत तथा भृशम् ।
पक्वैः स्नायुसिरामांसैः प्रायो नश्यति हि ध्वजः ॥ ७ ॥

स० -यथा च पाकं न याति तथाऽतियत्नः कार्यः । यतः पक्वैः स्नाय्वादिभिः प्रायेण मेढ्रो नश्यति ।

अर्शसां छिन्नदग्धानां क्रिया कार्योपदंशवत् ।

स० -अर्शसां छिन्नानां दग्धानां चोपदंशतुल्या क्रिया कार्या ।

सर्षपा लिखिताः सूक्ष्मैः कषायैरवचूर्णयेत् ॥ ८ ॥
तैरेवाभ्यञ्जनं तैलं साधयेत् व्रणरोपणम् ।

स० -सर्षपिकाः शस्त्रेण लिखिताः कषायद्रव्यैर्जम्ब्वादिभिः पूर्वोक्तैः सूक्ष्मचूर्णैरवचूर्णयेत् । तैरेव कषायैस्तैलं पचेत् । तदभ्यञ्जनं व्रणरोपणं स्यात् ।

क्रियेयमवमन्थेऽपि रक्तं स्राव्यं तथोभयोः ॥ ९ ॥

स० -एतच्चिकित्सितमवमन्थेऽपि कार्यम् । तथैत(थोभ)-योः-सर्षपावमन्थयोः, अस्त्रं स्राव्यम् ।

कुम्भीकायां हरेद्रक्तं पक्वायां शोधिते व्रणे ।
तिन्दुकत्रिफलारोध्रैर्लेपस्तैलं च रोपणम् ॥ १० ॥

स० -कुम्भीकायां लोहितं मोक्षयेत् ।
पक्वायां तु व्रणे शोधिते सति तिन्दुकादिभिर्लेपः ।
तिन्दुकादिभिरेव सिद्धं तैलं रोपणं स्यात् ।

अलज्यां स्रुतरक्तायामयमेव क्रियाक्रमः ।

स० -अलज्यां स्रुतशोणितायामेष एवोपक्रमः ।

उत्तमाख्यां तु पिटिकां सञ्च्छिद्य बडिशोद्धताम् ॥ ११ ॥
कल्कैश्चूर्णैः कषायाणां क्षौद्रयुक्तैरुपाचरेत् ।

स ० -उत्तमाख्यां पिटिकां बडिशोद्धृतां सम्यक् छेदयित्वा कषायाणां कल्कैश्चूर्णैः क्षौद्रयुक्तैरुपक्रमेत् ।

क्रमः पित्तविसर्पोक्तः पुष्करव्यूढयोर्हितः ॥ १२ ॥

स० -पुष्करिकायां संव्यूढे च पित्तविसर्पविहितं चिकित्सितं हितम् ।

त्वक्पाके स्पर्शहान्यां च सेचयेद्

स० -त्वक्पाकस्पर्शहान्योः सेचनम् ।

मृदितं पुनः ।

बलातैलेन कोष्णेन मधुरश्चोपनाहयेत् ॥ १३ ॥

स० -मृदितं नाम लिङ्गरोगं वक्ष्यमाणेन (श्लो.४२) बला तैलेन सेचयेत् । तथा मधुरैर्द्रव्यैः कल्कितैः सुखोष्णैर्घृतस्निग्धैरुपनाहश्च कार्यः ।

अष्ठीलिकां हृते रक्ते श्लेष्मग्रन्थिवदाचरेत् ।

स० -अष्ठीलिकां रक्ते हृते कफग्रन्थिमिवोपक्रमेत् ।

निवृत्तं सर्पिषाऽभ्यज्य स्वेदयित्वोपनाहयेत् ॥ १४ ॥

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सुस्निग्धैः शाल्वलादिभिः ।

स्वेदयित्वा ततो भूयः स्निग्धं चर्म समानयेत् ॥ १५ ॥

मणिं प्रपीड्य शनकैः प्रविष्टे चोपनाहनम् ।

मणौ पुनःपुनः स्निग्धं भोजनं चात्र शस्यते ॥ १६ ॥

स ० -निवृत्तसंज्ञं लिङ्गरोगं घृतेनाभ्यज्य स्वेदयित्वा चोपनाहयेत् त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सुस्निग्धैः शाल्वलादिभिः । ततो भूयः स्वेदयित्वा स्निग्धं चर्म मणिं समानयेत् । किं कृत्वा ? मणिं शनैः प्रपीड्य । प्रविष्टे मणौ चोपनाहं पुनःपुनः कुर्यात् । भोजनं चात्र स्निग्धं हितम् ।

अयमेव प्रयोज्यः स्यादवपाट्यामपि क्रमः ।

स० -अयमेव क्रमोऽवपाटिकायां योज्यः स्यात् ।

नाडीमुभयतोद्वारां निरुद्धे जतुना सृताम् ॥ १७ ॥

स्नेहाक्तां स्रोतसि न्यस्य सिञ्चेत्स्नेहैश्चलापहैः ।

त्र्यहात्त्र्यहात्स्थूलतरां न्यस्य नाडीं विवर्धयेत् ॥ १८ ॥

स्रोतोद्वारमसिद्धौ तु विद्वान् शस्त्रेण पाटयेत् ।

सेवनीं वर्जयन् युञ्ज्यात् सद्यःक्षतविधिं ततः ॥ १९ ॥

स० -निरुद्धे-निरुद्धाख्ये निरुद्धमणौ, नाडीं द्विद्वारां जतुना सृतां लिप्ताः स्नेहाक्तां लिङ्गे न्यस्य लिङ्गं बलातैलादिभिः स्नेहैः सिञ्चेत् ।

त्र्यहात्त्र्यहात् स्थूलतरां नाडीं क्षिप्त्वा स्रोतोद्वारं वृद्धिं नयेत् ।

एवमप्यसिद्धौ धीमान् वैद्यः सेवनीं परिहरन् शस्त्रेण पाटयेत् । ततः-पाटनादनन्तरं, सद्यःक्षतविधानं युञ्ज्यात् ।

ग्रन्थितं स्वेदितं नाड्या स्निग्धोष्णैरुपनाहयेत् ।

स० -ग्रन्थितसंज्ञं नाड्या स्वेदितं स्निग्धोष्णैरुपनाहयेत् ।

लिम्पेत्कषायैः सक्षौद्रैर्लिखित्वा शतपोनकम् ॥ २० ॥

स० -शतपोनकं लिङ्गरोगं लिखित्वा कषायद्रव्यचूर्णैः समाक्षिकैर्लिम्पेत् ।

रक्तविद्रधिवत्कार्या चिकित्सा शोणितार्बुदे ।

स० -शोणितार्बुदे रक्तविद्रधिवच्चिकित्सा कर्तव्या ।

व्रणोपचारं सर्वेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ २१ ॥

स ०-सर्वेषु लिङ्गरोगेषु यथावस्थं-अवस्थावशात्, व्रणोपचारान्-अन्तःशुद्धिकषायलेप-घृततैलरसक्रियाचूर्णांश्छोधनरोपणान्, प्रयोजयेत् ।

योनिव्यापत्सु भूयिष्ठं शस्यते कर्म वातजित् ।
स्नेहनस्वेदबस्त्यादि वातजासु विशेषतः ॥ २२ ॥

स ०-योनिव्यापत्सु विषये प्रायेण पवनविजयि चिकित्सितं युक्तम् । स्नेहनादि वातोत्थासु व्यापत्तिषु विशेषेण शस्यते ।

न हि वाताद्दते योनिर्वनितानां प्रदुष्यति ।
अतो जित्वा तमन्यस्य कुर्याद्दोषस्य भेषजम् ॥ २३ ॥

स ०-यतो वातमन्तरेण योषितो योनिर्न दुष्यति । तस्मात्तं मारुतं, जित्वा परस्य दोषस्यौषधं कुर्यात् ।

पाययेत(त्तां) बलातैलं मिश्रकं सुकुमारकम् ।
स्निग्धस्विन्नां तथा योनिं दुःस्थितां स्थापयेत्समाम् ॥ २४ ॥
पाणिना नमयेज्जिह्मां संवृतां व्यधयेत् पुनः ।
प्रवेशयेन्निःसृतां च विवृतां परिवर्तयेत् ॥ २५ ॥
स्थानापवृत्ता योनिर्हि शल्यभूता स्त्रियो मता ।

स ० -तां-स्त्रियं, बलातैलं (चि.अ.२१/७३) , मिशिर्काख्यं(चि.अ.१४/८९) , वा, सुकुमारकाह्वयं (चि.अ.१३/४१), पाययेत् ।

तथा योनिं स्निग्धां स्विन्नां च दुःस्थितां समां स्थापयेत् । जिह्मां-कुटिलां योनिं, हस्तेन नमयेत् । संवृतां तु व्यधयेत्-प्रसारयेदित्यर्थः । निःसृतां च प्रवेशयेत् । विवृतां तु सतीं परिवर्तयेत् । यतः स्थानाद् भ्रष्टा योनिः स्त्रियः शल्यरूपा भवेत् ।

कर्मभिर्वमनाद्यैश्च मृदुभिर्योजयेत्स्त्रियम् ॥ २६ ॥

सर्वतः सुविशुद्धायाः शेषं कर्म विधीयते ।

बस्त्यभ्यङ्गपरीषेकप्रलेपपिचुधारणम् ॥ २७ ॥

स० -वमनादीनि च कर्माणि मृदूनि-अखराणि, स्त्री(स्त्रिया) कारयितव्या(नि) । सर्वतः-अध उपरिष्टाच्च, विशुद्धाया नार्याः परिशिष्टं कर्म-बस्त्यादिकं, क्रियते ।

काश्मर्यत्रिफलाद्राक्षाकासमर्दनिशाद्वयैः ।

गुडूचीसैर्यकाभीरुशुकनासापुनर्नवैः ॥ २८ ॥

परूषकैश्च विपचेत्प्रस्थमक्षसमैर्घृतात् ।

योनिवातविकारघ्नं तत्पीतं गर्भदं परम् ॥ २९ ॥

स० -काश्मर्यादिभिः कल्कितैः कार्षिकैर्घृतात्प्रस्थं पचेत् । तत्-घृतं, पीतं योनिवातविकारहरं सुष्ठु गर्भदं च ।

वचोपकुञ्चिकाजाजीकृष्णावृषकसैन्धवम् ।
अजमोदायवक्षारशर्कराचित्रकान्वितम् ॥ ३० ॥
पिष्ट्वा प्रसन्नयाऽऽलोड्य खादेत्तद्घृतभर्जितम् ।
योनिपार्श्वार्तिहृद्रोगगुल्मार्शोविनिवृत्तये ॥ ३१ ॥

स० -वचादिकं पिष्ट्वा प्रसन्नयाऽऽलोड्य घृतभर्जितं खादेत् योनिपार्श्वार्त्यादिशान्तये ।

वृषकं मातुलुङ्गस्य मूलानि मदयन्तिकाम् ।
पिबेन्मद्यैः सलवणैस्तथा कृष्णोपकुञ्चिके ॥ ३२ ॥

स० -वृषकादीनि मद्यैः सलवणैः पिबेत् । तथा पिप्पली स्थूलजीरके वा मद्यैः सलवणैः पिबेत् ।

रास्नाश्वदंष्ट्रावृषकैः शृतं शूलहरं पयः ।

स० -रास्नादिभिः शृतं पयः शूलघ्नम् ।

गुडूचीत्रिफलादन्तीक्वाथैश्च परिषेचनम् ॥ ३३ ॥

स० -गुडूच्यादिभिः क्वाथैः परिषेचनं सुखोष्णं हितम्, प्रकृतत्वाद्योनेः ।

नतवार्ताकिनीकुष्ठसैन्धवामरदारुभिः ।
तैलात्प्रसाधिताद्धार्यः पिचुर्योनौ रुजापहः ॥ ३४ ॥

स० -नतादिभिस्तैलात् पक्वात् पिचुर्योनौ धृतो रुजाघ्नः ।

पित्तलानां तु योनीनां सेकाभ्यङ्गपिचुक्रियाः ।
शीताः पित्तजितः कार्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ॥ ३५ ॥

स० -पित्तलानां च योनीनां शीतादिकाः क्रियाः सेकाद्याः कार्याः । स्नेहनार्थं घृतानि च देयानि ।

शतावरीमूलतुलाचतुष्कात् क्षुण्णपीडितात् ।
रसेन क्षीरतुल्येन पाचयेत घृताढकम् ॥ ३६ ॥
जीवनीयैः शतावर्या मृद्वीकाभिः परूषकैः ।
पिष्टैः प्रियालैश्चाक्षांशैर्द्विबलामधुकान्वितैः ॥ ३७ ॥
सिद्धशीते तु मधुनः पिप्पल्याश्च पलाष्टकम् ।
शर्कराया दशपलं क्षिपेल्लिह्यात्पिचुं ततः ॥ ३८ ॥

योन्यसृक्शुक्रदोषघ्नं वृष्यं पुंसवनं परम् ।

क्षतं क्षयमसृक्पित्तं कासं श्वासं हलीमकम् ॥ ३९ ॥

कामलां वातरुधिरं विसर्पं हृच्छिरोग्रहम् ।

अपस्मारार्दितायाममदोन्मादांश्च नाशयेत् ॥ ४० ॥

स ० -शतावरीमूलतुलाचतुष्टयात् क्षुण्णपीडिताद् रसेन दुग्धसमेन सर्पिष आढकं पचेज्जीवनीयादिभिः कर्षांशैः कल्कीकृतैः । पक्के शीते च माक्षिकपलाष्टकं, कणाष्टपलं, सितापलानि च दश, क्षिपेत् । तस्माच्च कर्षमात्रं लिह्यात् योन्यादिदोषघ्नं वृष्यादिगुणं च ।

एवमेव पयः सर्पिर्जीवनीयोपसाधितम् ।

गर्भदं पित्तजानां च रोगाणां परमं हितम् ॥ ४१ ॥

स० -अनेनैव क्रमेण क्षीरं सर्पिर्वा जीवनीयैः पक्कं गर्भप्रदं पित्तजानां च रोगाणां परं हितम् ।

बलाद्रोणद्वयक्वाथे घृततैलाढकं पचेत् ।

क्षीरे चतुर्गुणे कृष्णाकाकनासासितान्वितैः ॥ ४२ ॥

जीवन्तीक्षीरकाकोलीस्थिरावीरर्धिजीवकैः ।

पयस्याश्रावणीमुद्गपीलुमाषाख्यपर्णिभिः ॥ ४३ ॥

वातपित्तामयान् हत्वा पानाद् गर्भं दधाति तत् ।

स० -बलाया द्रोणद्वयस्य कषाये घृततैलयोराढकं पचेत् । क्षीरे चतुराढके कृष्णादिभिः कल्कितैः सामान्यपरिभाषयोक्तप्रमाणैः । तत्-घृतं, पानेन वातपित्तरोगान् हत्वा गर्भं धत्ते । मुद्गादीनां पर्ण्या प्रत्येकं सम्बन्धः, -मुद्गपर्णी पीलुपर्णी माषपर्णीति ।

रक्तयोन्यामसृग्वर्णैरनुबन्धमवेक्ष्य च ॥ ४४ ॥

यथादोषोदयं युञ्ज्याद् रक्तस्थापनमौषधम् ।

स० -रक्तयोन्यां लोहितं वर्णैर्लक्षयित्वाऽनुबन्धं च यथादोषोदयं, रक्तस्थापनं भेषजं प्रयुञ्जीत ।

पाठां जम्ब्वाम्रयोरस्थि शिलोद्भेदं रसाञ्जनम् ॥ ४५ ॥

अम्बष्ठां शाल्मलीपिच्छां समङ्गां वर्सकत्वचम् ।

बाह्लीकबिल्वातिविषारोध्रतोयदगैरिकम् ॥ ४६ ॥

शुण्ठीमधूकमाचीकरक्तचन्दनकट्फलम् ।

कट्वङ्गवत्सकानन्ताधातकीमधुकार्जुनम् ॥ ४७ ॥

पुष्ये गृहीत्वा सञ्चूर्ण्य सक्षौद्रं तन्दुलाम्भसा ।

पिबेदर्शःस्वतीसारे रक्तं यश्चोपवेश्यते ॥ ४८ ॥

दोषा जन्तुकृता ये च बालानां तांश्च नाशयेत् ।

योनिदोषं रजोदोषं श्यावश्वेतारुणासितम् ॥ ४९ ॥

चूर्णं पुष्यानुगं नाम हितमात्रेयपूजितम् ।

स० -पाठादिकं पुष्ये गृहीत्वा सञ्चूर्ण्य क्षौद्रान्वितं तन्दुलाम्भसा पिबेत् अर्शोविषयादिषु । ये च दोषा जन्तुकृता बालानां, तांश्च योनिदोषादीन् हन्ति । पुष्यानुगसंज्ञमेतच्चूर्णं हितमात्रेयपूजितं च ।

योन्यां बलासदुष्टायां सर्वं रूक्षोष्णमौषधम् ॥ ५० ॥

स० -योन्यां बलासेना दुष्टायां सर्वमेव रूक्षोष्णं हितम् ।

धातक्यामलकीपत्रस्रोतोजमधुकोत्पलैः ।

जम्ब्वाम्रसारकासीसरोध्रकट्फलतिन्दुकैः ॥ ५१ ॥

सौराष्ट्रिकादाडिमत्वगुदुम्बरशलाटुभिः ।

अक्षमात्रैरजामूत्रे क्षीरे च द्विगुणे पचेत् ॥ ५२ ॥

तैलप्रस्थं तदभ्यङ्गपिचुबस्तिषु योजयेत् ।

तेन शूनोन्नता स्तब्धा पिच्छिला स्राविणी तथा ॥ ५३ ॥

विप्लुतोपप्लुता योनिः सिद्ध्येत्सस्फोटशूलिनी ।

स० -धातक्यादिभिः कार्षिकैश्छागमूत्रे द्विगुणे, क्षीरे च द्विगुणे, तैलप्रस्थं पचेत् । तत्तैलमभ्यङ्गादिषु योज्यम् । अनेन तैलेन शूनादिगुणा योनिः सिध्यति ।

यवान्नमभयारिष्टं सीधु तैलं च शीलयेत् ॥ ५४ ॥

पिप्पल्ययोरजः पथ्याप्रयोगांश्च समाक्षिकान् ।

स० -तथा यवान्नादिकं शीलयेत् । पिप्पल्यादिप्रयोगांश्च क्षौद्रान्वितानभ्यसेत् ।

कासीसं त्रिफला काङ्क्षी साम्रजम्ब्वस्थि धातुकी ॥ ५५ ॥

पैच्छिल्ये क्षौद्रसंयुक्तश्चूर्णो वैशद्यकारकः ।

स० -कासीसादिकश्चूर्णो माक्षिकान्वितः पैच्छिल्ये विशदत्वकृत् ।

पलाशधातकीजम्बूसमङ्गामोचसर्जजः ॥ ५६ ॥

दुर्गन्धे पिच्छिले क्लेदे स्तम्भनश्चूर्ण इष्यते ।

आरग्वधादिवर्गस्य कषायः परिषेचनम् ॥ ५७ ॥

स० -पलाशादिजश्चूर्णो दुर्गन्धादिषु स्तम्भनमिष्यते ।

आरग्वधादिवर्गक्काथो (हृ.सू.अ. १५/१७) दुर्गन्धादौ परिषेकः ।

स्तम्ब्धानां कर्कशानां च कार्यं मार्दवकारकम् ।

धारणं वेसवारस्य कृसरापायसस्य च ॥ ५८ ॥

स ० -स्तम्ब्धानां खरस्पर्शानां च योनीनां मृदुत्वकरं वेसवारादिधारणं विधेयम् । वेसवारः-कुट्टितस्विन्नसंस्कृतमांसविशेषः । कृसरा च पायसं च कृसरापायसम् ।

दुर्गन्धानां कषायः स्यात्तैलं वा कल्क एव वा ।

चूर्णं वा सर्वगन्धानां पूतिगन्धा(न्ध्य)पकर्षणः ॥ ५९ ॥

स० -दुर्गन्धानां योनीनां सर्वगन्धद्रव्याणां कषायः-क्काथो, हितः । तत्पक्कं तैलं तत्कल्क एव वा । अथवा सर्वगन्धानां चूर्णः पूतिगन्धा(न्ध्य) पहः ।

श्लेष्मलानां कटुप्रायाः समूत्रा बस्तयो हिताः ।

पित्ते समधुकक्षीरा वाते तैलाम्लसंयुताः ॥ ६० ॥

स ०-श्लेष्मलानां योनीनां कटुप्राया गोमूत्रयुताश्च बस्तयो हिताः । पित्ते मधुयष्टीक्षीरयुक्ता बस्तयः । वाते तैलाम्लयुता बस्तयो हिताः ।

सन्निपातसमुत्थायाः कर्म साधारणं हितम् ।

स० -सन्निपातोत्थायाः साधारणं कर्म हितम् ।

एवं योनिषु शुद्ध्दासु गर्भं विन्दन्ति योषितः ॥ ६१ ॥

अदुष्टे प्राकृते बीजे जीवोपक्रमणे सति ।

स ०-एवं-अनेन प्रकारेण, योनिषु विशुद्धासु सतीषु स्त्रियो गर्भं लभन्ते । प्राकृते बीजेऽदुष्टे सति तथा जीवस्योपक्रमणे क्षेपे सति ।

पञ्चकर्मविशुद्धस्य पुरुषस्यापि चेन्द्रियम् ॥ ६२ ॥

परीक्ष्य वर्णैर्दोषाणां दुष्टं तद्घ्नैरुपाचरेत् ।

स ०-नरस्य पञ्चभिः कर्मभिः शुद्धस्य, इन्द्रियं,शुक्रं, दोषाणां वर्णैर्दुष्टं परीक्ष्य तद्घ्नैः-दोषघ्नैः, उपक्रमेत् ।

मञ्जिष्ठाकुष्ठतगरत्रिफलाशर्करावचाः ॥ ६३ ॥

द्वे निशे मधुकं मेदां दीप्यकं कटुरोहिणीम् ।

पयस्याहिङ्गुकाकोलीवाजिगन्धाशतावरीः ॥ ६४ ॥

पिष्ट्वाऽक्षांशा घृतप्रस्थं पचेत्क्षीरचतुर्गुणम् ।

योनिशुक्रप्रदोषेषु तत्सर्वेषु प्रशस्यते ॥ ६५ ॥

आयुष्यं पौष्टिकं मेध्यं धन्यं पुंसवनं परम् ।
फलसर्पिरिति ख्यातं पुष्पे पीतं फलाय यत् ॥ ६६ ॥
म्रियमाणप्रजानां च गर्भिणीनां च पूजितम् ।
एतत्परं च बालानां ग्रहघ्नं देहवर्धनम् ॥ ६७ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविर-चितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तर-स्थाने गुह्यरोगप्रतिषेधो नाम चतु-स्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

स ० -मञ्जिष्ठादिभिः कार्षिकैः पिष्टैर्घृतप्रस्थं क्षीरचतुर्गुणं पचेत् । तद्धृतं सर्वेषु योनिशुक्रप्रदोषेषु शस्यते । आयुष्यादि गुणं परं पुंसवनं म्रियमाणगर्भाणां गर्भिणीनां च हितम् । फलसर्पिरिति नाम्ना प्रसिद्धम् । कुतः ? यस्मात् पुष्पे-आर्तवसमये, पीतं फलाय जायते । तथा परं बालानां ग्रहघ्नं शरीरवृद्धिकरं चेति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने गुह्यरोग-प्रतिषेधो नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३४ ॥

इति शल्यतन्त्रं नाम पञ्चममङ्गं समाप्तम् ।

****

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

अधुना विषतन्त्रमुच्यते, सद्यःप्राणहारित्वेन तुल्यसाधर्म्यात् ।

अथातो विषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

तत्र विषस्य प्रागुत्पत्तिदर्शनार्थमाह-

मथ्यमाने जलनिधावमृतार्थं सुरासुरैः ।
जातः प्रागमृतोत्पत्तेः पुरुषो घोरदर्शनः ॥ १ ॥
दीप्ततेजाश्चतुर्दंष्ट्रो हरिकेशोऽनलेक्षणः ।
जगद्विषण्णं तं दृष्ट्वा तेनासौ विषसंज्ञितः ॥ २ ॥
हुंकृतो ब्रह्मणा मूर्ती ततः स्थावरजङ्गमे ।
सोऽध्यतिष्ठन्निजं रूपमुज्झित्वा वञ्चनात्मकम् ॥ ३ ॥

स० -समुद्रे सुरासुरैरमृतार्थं विलोड्यमानेऽमृतोत्पत्तेः पूर्वं पुरुषो दारुणदृष्टिः समिद्धधामा चतुर्दंष्ट्रो हरिवर्णकचो दहनतुल्यनेत्रो जातः । तं पुरुषं दृष्ट्वा भुवनं विषादं गतम् । अत एवासौ

जगद्विषदनात् विषसंज्ञः । ब्रह्मण हुंकृतस्तु सन्नसौ वञ्चनस्वभावं स्वं रूपं हित्वा स्थावरजङ्गमाख्ये मूर्ती अधितस्थौ । पुरुषरुपी तिष्ठेदसौ ततो ब्रह्मा शापं दद्यात् ।

स्थिरमत्युल्बणं वीर्यं यत्कन्देषु प्रतिष्ठितम् ।
कालकूटेन्द्रवत्साख्यश्रृङ्गीहालाहलादिकम् ॥ ४ ॥

स० -यद्विषं स्थिरं-स्थावरं, कन्देषु प्रतिष्ठितं वीर्यं अत्युल्बणं तत् कालकूटादिभेदभिन्नम् । फलादिष्वपि तद् भवति, किन्तु कन्दे वीर्यातिकृत् । आदिशब्देन सङ्ग्रहोक्ता भेदा गृह्यन्ते । यथा (सं.उ.अ. ४०)-"कालकूटं वत्सनाभं सात्कुकं वालकं कर्दमकं वैराटं मुस्तकं श्रृङ्गी पुण्डरीकं महाविषं हालाहलं मर्कटकं कर्कटं काशपुष्पकमिन्द्रायुधं तथा तैलम् ।" इति (त्यादि) भेदाः प्रकीर्तिताः । एषां तु लक्षणं तत्रोक्तम् । तदहि विस्तरतरग्रन्थशङ्कया नोक्तम् ।

सर्पलूतादिदंष्ट्रासु दारुणं जङ्गमं विषम् ।

स० -सर्पादिद्रंष्टासु तु यद्यवस्थितं तज्जङ्गमम् । तच्च दारुणम् । दंष्ट्रेत्युपलक्षणार्थम्, नखविषाणमूत्रादीनामपि पुरो विषत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् ।

स्थावरं जङ्गमं चेति विषं प्रोक्तमकृत्रिमम् ॥ ५ ॥

स० -स्थावरं जङ्गमं चेति द्विप्रकारं विषमकृत्रिमम् ।

कृत्रिमं गरसंज्ञं तु क्रियते विविधौषधैः ।
हन्ति योगवशेनाशु चिराच्चिरतराच्च तत् ॥ ६ ॥
शोफपाण्डूदरोन्मादडुर्नामादीन् करोति वा ।

स० -गरसंज्ञं तु कृत्रिमम् । यस्मात्तत् क्रियते । अत एव विविधानि वक्ष्यमाणान्यौषधानि यस्मिंस्तदेवम् । तच्च योगवशाच्छीघ्रं हन्ति । तथा विविधयोगवशाच्चिराच्चिरं हन्ति । शोफादींश्च विधत्ते ।

अथ विषगुणान्निर्दिशति-

तीक्ष्णोष्णरूक्षविशदं व्यवाय्याशुकरं लघु ॥ ७ ॥
विकाषि सूक्ष्ममव्यक्तरसं विषमपाकि च ।

स० -तत्सर्वं विषं तीक्ष्णादिगुणं स्यात् । गुणनिर्देशनादस्य रौक्ष्याद्वातमुष्णत्वात् पित्तं करोतीति ज्ञाप्यते । ननु, रौक्ष्यादिभिर्गुणैर्वायोः कोपो न युज्यते, रौक्ष्यादीनां गुणत्वाद्वायोश्च द्रव्यत्वात् । ब्रूमः । वायोर्ये रौक्ष्यादयो गुणास्तेषामेव विषस्थै रौक्ष्यादिभिर्गुणैर्वृद्धिः क्रियते । ते च वायोरात्मभूताः, तन्नाशे वायोर्नाशः स्यात्, यथा तन्तुनाशे पटनाशः । तस्माद्युक्तः पवनस्य रौक्ष्यादिभिर्गुणैः प्रकोपः । एवं पित्तेऽपि योज्यम् । कट्वम्लादिकथनेऽपि विषस्याव्यक्तरसत्वम्, अनेकरससम्भवादेकस्यापि च व्यक्तस्यानुपलब्धेः । व्यवायित्वं चास्य द्रागेवाखिलकायस्य व्याप्तेः । तथा अपाकि,-विषस्य हि मन्त्रतन्त्राभ्यामन्तरेण पाकाभावात्, पक्वेऽप्यन्ने विषस्यापक्वस्येवोपलब्धेः । अत एव शमितमपि किञ्चित्कारणं प्राप्य पुनः कुप्यति ।

ओजसो विपरीतं तत् तीक्ष्णाद्यैरन्वितं गुणैः ॥ ८ ॥
वातपित्तोत्तरं नृणां सद्यो हरति जीवितम् ।

स० -तथा विषमोजसो विपरीतं तीक्ष्णादिभिर्दशभिर्गुणैर्युक्तम् । तीक्ष्णाद्यैरन्वितमिति हेतौ प्रथमा । तीक्ष्णादिगुणयुक्तत्वादोजसो विपरीतमित्यर्थः । तथा वातपित्तोतरं नराणां द्रागेव जीवितं हरति ।

कुतः ? इत्याह-

विषं हि देहं सम्प्राप्य प्राग् दूषयति शोणितम् ॥ ९ ॥
कफपित्तानिलांश्चानु समं दोषान् सहाशयान् ।
ततो हृदयमास्थाय देहोच्छेदाय कल्पते ॥ १० ॥

स० -यस्माद्विषं शरीरं प्राप्य पूर्वं रक्तं सर्वशरीरगतं दूषयति, पश्चात् कफपित्तवातानाशयसहितान् दूषयति । अनन्तरं कफादिभिः सममेव हृदयमाश्रित्य शरिरनाशाय सम्पद्यते । ननु, विषस्य तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्युगपत् त्रिदोषकोपित्वाद्रक्तकोपित्वाच्च पूर्वं शोणितं दूषयति पश्चात्रीन् दोषानिति यदुक्तं तदयुक्तिमदिव दृश्यते । अत्र भणामः विषप्रभावेण रक्तमाकृष्टं पूर्वं सह तेन संयुक्तं विषेण दूष्यते, ततो युगपदेव दोषत्रयकोपः, ततो दोषैः शोणितेन सह हृदयं व्याप्य सर्वस्रोतांसि बद्धा देहोच्छेदाय प्रवर्तत इति न किञ्चिदत्रानुपपन्नम् ।

स्थावरस्योपयुक्तस्य वेगे पूर्वे प्रजायते ।
जिह्वायाः श्यावता स्तम्भो मूर्च्छा त्रासः क्लमो वमिः ॥

स० -स्थावरस्य विषस्योपयुक्तस्य प्रथमे वेगे रसनाश्यावतादि जायते ।

द्वितीये वेपथुः स्वेदो दाहः कण्ठे च वेदना ।
विषं चामाशयं प्राप्तं कुरुते हृदि वेदनाम् ॥ १२ ॥

स० -द्वितीये वेगे वेपथ्वादयः । विषं चामाशयं प्राप्तं हृदये वेदनां विधत्ते ।

तालुशोषस्तृतीये तु शूलं चामाशये भृशम् ।
दुर्बले हरिते शूने जायेते चास्य लोचने ॥ १३ ॥
पक्वाशयगते तोदहिध्माकासान्त्रकूजनम् ।

स० -तृतीये च वेगे तालुशोषः आमाशयेऽतिरुजा स्यात् । नेत्रे चास्य दुर्बलादिगुणे भवतः । पक्वाशयगते तोदादयः स्युः ।

चतुर्थे जायते वेगे शिरसश्चातिगौरवम् ॥ १४ ॥

स० -चतुर्थे वेगे मूर्ध्नोऽतिगुरुत्वं जायते । चशब्दात् पूर्वोक्ता रसनाशयावतादयः स्युः । एवमग्रेऽपि चशब्दार्थो बोध्यः ।

कफप्रसेको वैवर्ण्यं पर्वभेदश्च पञ्चमे ।
सर्वदोषप्रकोपश्च पक्वाधाने च वेदना ॥ १५ ॥

स० -पञ्चमे वेगे कफप्रसेकादिः । सर्वदोषाणां प्रकोपः । पूर्वोक्ताश्च । पक्वाशये व्यथा च ।

षष्ठे संज्ञाप्रणाशश्च सुभृशं चातिसार्यते ।

स० -षष्ठे वेगे चेतनायाः प्रणाशोऽतिशयेनातिसारश्च ।

स्कन्धपृष्ठकटीभङ्गो भवेन्मृत्युश्च सप्तमे ॥ १६ ॥
स० -सप्तमे स्कन्धादिभङ्गः, सप्तानां धातूनां दूषणान्मृत्युश्च स्यात् ।

प्रथमे विषवेगे तु वान्तं शीताम्बुसेचितम् ।
सर्पिर्मधुभ्यां संयुक्तमगदं पाययेद् द्रुतम् ॥ १७ ॥

स० -प्रथमे विषवेगे तु कृतवमनं शिशिरजलसेचितं शीघ्रमेवागदं सघृतमाक्षिकं पाययेत् ।

द्वितीये पूर्ववद्वान्तं विरिक्तं चानु पाययेत् ।

स० -द्वितीये विषवेगे पूर्ववत्-शीताम्बुसेचितं, वान्तं विरिक्तंचानु-पश्चात्, अगदं पाययेत् ।

तृतीयेऽगदपानं तु हितं नस्यं तथाऽञ्जनम् ॥ १८ ॥

स० -तृतीये वेगेऽगदपानं नस्यमञ्जनं च हितम् ।

चतुर्थे स्नेहसंयुक्तमगदं प्रतियोजयेत् ।

स० -चतुर्थे वेगे स्नेहसंयुतमगदं प्रतियोजयेत् ।

पञ्चमे मधुकक्काथमाक्षिकाभ्यां युतं हितम् ॥ १९ ॥

स० -पञ्चमे वेगे मधुयष्टिकाक्काथमाक्षिकाभ्यां युक्तमगदं हितम् ।

षष्ठेऽतिसारवत्सिद्धिर्

स० -षष्ठे वेगेऽतिसारतुल्या चिकित्सा ।

अवपीडस्तु सप्तमे ।

मूर्ध्नि काकपदं कृत्वा सासृग्वा पिशितं क्षिपेत् ॥ २० ॥

स० -सप्तमे वेगेऽवपीडो-रोगानुत्पादनीयोक्तो (हृ.सू.अ. ४/६), देयः ।

अथवा मस्तके काकपदं कृत्वा सरक्तं पिशितं न्यसेत् ।

कोशातक्यग्निकः पाठा सूर्यवल्ल्यमृताभयाः ।
शेलुः शिरीषः किणीही हरिद्रे क्षौद्रसाह्वया ॥ २१ ॥
पुनर्नवे त्रिकटुकं बृहत्यौ सारिवे बला ।
एषां यवागूं निर्यूहे शीतां सघृतमक्षिकाम् ॥ २२ ॥
युञ्ज्याद्वेगान्तरे सर्वविषघ्नीं कृतकर्मणः ।

स० -कोशातक्यादीनां क्वाथे यवागूं सिद्धां शीतां ससर्पिष्कमाक्षिकां युञ्ज्यात् । सूर्यवल्ली-करवीरकाकारपुष्पी । क्षौद्रसाह्वयं-वटमाक्षिकम् । वेगान्तरे-वेगमध्ये, सर्वविषघ्नीम् । कृतं कर्म यस्य तस्यैवं कार्यम् ।

तद्वन्मधूकमधुकपद्मकेसरचन्दनैः ॥ २३ ॥

स० -मधूकादिक्वाथे पेयां शीतां सघृतमाक्षिकां युञ्ज्यात् ।

अञ्जनं तगरं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।
फलानी त्रिकटु स्पृक्का नागपुष्पं सकेसरम् ॥ २४ ॥
हरेणुर्मधुकं मांसी रोचना काकमालिका ।
श्रीवेष्टकं सर्जरसः शताह्वा कुङ्कुमं बला ॥ २५ ॥

तमालपत्रतालीसभूर्जोशीरनिशाद्वयम् ।

कन्योपवासिनी स्नाता शुक्लवासा मधुद्रुतैः ॥ २६ ॥

द्विजानभ्यर्च्य तैः पुष्ये कल्पयेदगदोत्तमम् ।

वैद्यश्चात्र तदा मन्त्रं प्रयतात्मा पठेदिमम् ॥ २७ ॥

"नमः पुरुषसिंहाय नमो नारायणाय च ।

यथाऽसौ नाभिजानाति रणे कृष्णपराजयम् ॥ २८ ॥

एतेन सत्यवाक्येन अगदो मे प्रसिध्यतु ।

नमो वैदूर्यमाते हुलुहुलु रक्ष मां सर्वविषेभ्यः ॥ २९ ॥

गौरि गान्धारि चाण्डालि मातङ्गि स्वाहा ।"

पिष्टे च द्वितीयो मन्त्रः _

"हरिमायि स्वाहा ॥ ३० ॥"

अशेषविषवेतालग्रहकार्मणपाप्मसु ।

मरकव्याधिदुर्भिक्षयुद्धाशनिभयेषु च ॥ ३१ ॥

पाननस्याञ्जनालेपमणिबन्धादियोजितः ।

एष चन्द्रोदयो नाम शान्तिस्वस्त्ययनं परम् ॥ ३२ ॥

[वासवो वृत्रमवधीत्समालिप्तः किलामुना ।]

स० -अञ्जनादीनि द्रव्याणि । कन्या कृतोपवासा स्नाताशुक्लवस्त्रा तैः-पूर्वोक्तैर्द्रव्यैः, माक्षिकसिक्तैः पुष्यनक्षत्रे विप्रान् पूजयित्वाऽनन्तरमगदवरमिमं कल्पयेत् । वैद्यश्च समीपस्थो मन्त्रं नम इत्यादिकं पठेत् । पिष्टे चागदे द्वितीयो मन्त्रो हरिमाय्यादिकोऽत्र योज्यः । निखिलेषु विषादिषु पानादिमणिबन्धादि योजितोऽयं चन्द्रोदयो नामागदः परं शान्तं(न्ति) स्वस्त्ययनम् ।

जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हतं वा

दावाग्निवातातपशोषितं वा ।

स्वभावतो वा न गुणैः सुयुक्तं

दूषिविषाख्यां विषमभ्युपैति ॥ ३३ ॥

वीर्याल्पभावादविभाव्यमेतत्

कफावृतं वर्षगणानुबन्धि ।

तेनार्दितो भिन्नपुरीषवर्णो

दुष्टास्त्ररोगी तृडरोचकार्तः ॥ ३४ ॥

मूर्च्छन् वमन् गद्गदवाक् विमुह्यन्

भवेच्च दूष्योदरलिङ्गजुष्टः ।

आमाशयस्थे कफवातरोगी

पक्वाशयस्थेऽनिलपित्तरोगी ॥ ३५ ॥

भवेन्नरो ध्वस्तशिरोरुहाङ्गो

विलूनपक्षः स यथा विहङ्गः ।

स्थितं रसादिष्वथवा विचित्रान्

करोति धातुप्रभवान् विकारान् ॥ ३६ ॥

स० -यद्विषं पुराणं, विषघ्नौषधिभिर्वा हतवीर्यं, यद्वा दावाग्नीत्यादिभिः शोषितं, स्वभवेनैव वा गुणैर्न सुष्ठु युक्तं, तद् दूषीविषसंज्ञामुपैति । तथा वीर्यस्याल्पत्वादेतदविभाव्यं-अलक्ष्यम् । तथा

कफेनावृतं वर्षवृन्दं च तत्स्थायि । तेन-दूषीविषेण, पीडितो भिन्नपुरीषवर्णादिकः स्यात् । तथा मूर्च्छां गच्छन् वमन्नस्फुटवाक् तथा विमुह्यन् तथा दूष्येनोपलक्षित उदरे यानि लिङ्गानि (हृ. नि. अ. १२/२०), तैः सेवितश्च भवेत् ।

आमाशयस्थे दूषीविषे कफवातरोगी स्यात्

पक्वाशयस्थे दूषीविषेऽनिलपित्तरोगी स्यात् । उपजातयः ।

ध्वस्ताः कचाः शरीरं च यस्य स ध्वस्तशिरोतुहाङ्गो विलूनपक्षः पक्षीव भवेत् ।

रसादिषु च स्थितं नानाविधान् धातुप्रभवान् विकारान् करोति । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ।

प्राग्वाताजीर्णशीताभ्रदिवास्वप्नाहिताशनैः ।
दुष्टं दूषयते धातूनतो दूषीविषं स्मृतम् ॥ ३७ ॥

स० -तच्च पुरोवातादिभिर्दुष्टं सद्धातून् दूषयति यतः, ततोऽपि हेतोर्दूषीविषं स्मृतम् ।

दूषीविषार्तं सुस्विन्नमूर्ध्वं चाधश्च शोधितम् ।
दूषीविषारिमगधं लेहयेन्मधुनाऽऽप्लुतम् ॥ ३८ ॥

स ०-दूषीविषपीडितं नरं सुस्विन्नमूर्ध्वमधस्ताच्च शोधितं सन्तं दूषीविषारि-वक्ष्यमाणं, माक्षिकेणाप्लुतमगदं लेहयेत् ।

तमेवाह-

पिप्पल्यो ध्यामकं मांसी रोध्रमेला सुवर्चिका ।

कुटन्नटं नतं कुष्ठं यष्टी चन्दनगैरिकम् ॥ ३९ ॥

दूषीविषारिर्नाम्नाऽयं न चान्यत्रापि वार्यते ।

स० -पिप्पल्यादिकोऽयमगदो नाम्ना दूषीविषारिः । न चान्यस्मिन्नपि वार्यते । किन्तु विशेषेण प्रयुज्यते ।

विषदिग्धेन विद्धस्तु प्रताम्यति मुहुर्मुहुः ॥ ४० ॥

विवर्णभावं भजते विषादं चाशु गच्छति ।

कीटैरिवावृतं चास्य गात्रं चिमिचिमायते ॥ ४१ ॥

श्रोणिपृष्ठशिरःस्कन्धसन्धयः स्युः सवेदनाः ।

कृष्णदुष्टास्रविस्रावी तृण्मूर्च्छाज्वरदाहवान् ॥ ४२ ॥

दृष्टिकालुष्यवमथुश्वासकासकरः क्षणात् ।

आरक्तपीतपर्यन्तः श्यावमध्योऽतिरुग्व्रणः ॥ ४३ ॥

शूयते पच्यते सद्यो गत्वा मांसं च कृष्णताम् ।

प्रक्लिन्नं शीर्यतेऽभीक्ष्णं सपिच्छिलपरिस्रवम् ॥ ४४ ॥

स० -विषदिग्धेन-विषलिप्तेन शस्त्रेण, विद्धो नरः पुनःपुनः प्रताम्यति । तथा वैवर्ण्यं प्रयाति । द्रागेव विषादमेति । अस्य च-विषदिग्धेन विद्धस्य, शरीरं कीटैरिव व्याप्तं चिमिचिमायते । श्रोण्यादयश्चास्य सरुजाः स्युः कृष्णं दुष्टं च रक्तं क्षरति । तृडादियुतः क्षणेनैव च

दृष्टिकालुष्यादिकरः स्यात् । तथा व्रण ईषद्रक्तप्रयन्तः श्यावमध्यो महारुजः स्यात् । तथा शूयते पाकं याति । तेषां सद्य एव च मांसं कृष्णतां गत्वा प्रक्लिन्नं सद्दीर्यते नित्यमेव पिच्छिलयुतं परिस्रवं कुर्यात् ।

कुर्यादमर्मविद्धस्य हृदयावरणं द्रुतम् ।

स० -अमर्मविद्धस्य हृदयावरणं द्रुतं विदधीत ।

शल्यमाकृष्य तप्तेन लोहेनानु दहेद्व्रणम् ॥ ४५ ॥
अथवा मुष्ककश्वेतासोमत्वक्ताम्रवल्लितः ।
शिरीषाद् गृध्रनख्याश्च क्षारेण प्रतिसारयेत् ॥ ४६ ॥
शुकनासाप्रतिविषाव्याघ्रीमूलैश्च लेपयेत् ।

स० -शल्यमाकृष्य तप्तेन लोहेन व्रणं पश्चाद्दहेत् ।
अथवा मुष्ककादिक्षारेण प्रतिसारयेत् । शुकनासादिभिश्च लेपयेत् व्रणम् ।

कीटदष्टचिकित्सां च कुर्यात्तस्य यथार्हतः ॥ ४७ ॥

स० -तस्य च-दिग्धफलविद्धस्य, कीटदष्टचिकित्सितं यथायोगं कुर्यात् ।

व्रणे तु पूतिपिशिते क्रिया पित्तविसर्पवत् ।

स० -व्रणे च पूतिमांसे पित्तविसर्प इव चिकित्सा कार्या ।

सौभाग्यार्थं स्त्रियो भर्त्रे राज्ञे वाऽरातिचोदिताः ॥ ४८ ॥
गरमाहारसम्पृक्तं यच्छन्त्यासन्नवर्तिनः ।

स ०-नानाकान्ताः योषितः पत्ये सौभाग्यार्थं राज्ञश्च(राज्ञे वा) निकटवर्तिनो नराश्चारातिप्रेरिता गरयुक्तं भोजनं ददति ।

नानाप्राण्यङ्गशमलविरुद्धौषधिभस्मनाम् ॥ ४९ ॥
विषाणां चाल्पवीर्याणां योगो गर इति स्मृतः ।

स० -नानाप्रकारप्राण्यङ्गशकृतां तथा विरुद्धौषधिभस्मनां विषाणां च स्तोकवीर्याणां यो योगः, स गर इति स्मृतः ।

तेन पाण्डुः कृशोऽल्पाग्निः कासश्वासज्वरार्दितः ॥ ५० ॥
वायुना प्रतिलोमेन स्वप्नचिन्तापरायणः ।
महोदरयकृत्प्लीही दीनवाग्दुर्बलोऽलसः ॥ ५१ ॥
शोफवान् सततध्मातः शुष्कपादकरः क्षयी ।

स्वप्ने गोमायुमार्जारनकुलव्यालवानरान् ॥ ५२ ॥

प्रायः पश्यति शुष्कांश्च वनस्पतिजलाशयान् ॥

मन्यते कृष्णमात्मानं गौरो, गोरं च कालकः ॥ ५३ ॥

विकर्णनासानयनं पश्येत्तद्विहतेन्द्रियः ।

स० -तेन गरेण पाण्ड्वादिगुणः कासादिपीडितश्च स्यात् । वातेन प्रतिलोमेन युक्तस्तथा स्वप्नचिन्तापरः स्यात् । तथा बृहज्जठरयकृत्प्लीहवान् दीनवागादिगुणश्च स्यात् । स्वप्ने शृगालादीन् पश्यति । प्रायेण शुष्कवृक्षोदपानानि लोकते । आत्मानं च गौरः सन् कृष्णं मन्यते । कृष्णश्च गौरं मन्यते । तेन-गरविषेण, विहतेन्द्रियः सन् विकर्णघ्राणचक्षुषं पश्येत् ।

एतैरन्यैश्च बहुभिः क्लिष्टो घोरैरुपद्रवैः ॥ ५४ ॥

गरार्तो नाशमाप्नोति कश्चित्सद्योऽचिकित्सितः ।

स० -एतैः-उक्तैरुपद्रवैः, अपरैश्चानुक्तैर्दारुणैः क्लिष्टः सन् गरपीडितः कश्चिदचिकित्सितः सद्य एव नाशमश्नुते ।

गरार्तो वान्तवान् भुक्त्वा तत्पथ्यं पानभोजनम् ॥ ५५ ॥

शुद्धहृच्छीलयेद्धेम सूत्रस्थानविधेः स्मरन् ।

स० -गरातुरः कृतवमनः सन् तत्-पूर्वोक्तं, पथ्यं पानभोजनं भुक्त्वा शुद्धहृदयः सुवर्णं शीलयेत् । किं कुर्वन्? सूत्रस्थानोक्तविधेः-"शुद्धे हृदि ततः शाणं हेमचूर्णस्य दापयेत् ।"

(हृ.सू.अ. ७/२८) इति स्मरन्। विधेः स्मरन्नित्यत्र "अधीगर्थ-" इत्यादिना विधिशब्दात् कर्मणि षष्ठी।

शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं चूर्णं ताप्यसुवर्णयोः ॥ ५६ ॥
लेहः प्रशमयत्युग्रं सर्वयोगकृतं विषम्।

स० -माक्षीकधातुकाञ्चनयोश्चूर्णं शर्करामाक्षिकान्वितं लेहो दारुणं गरयोगजं विषं हन्ति।

मूर्वामृतानतकणापटोलीचव्यचित्रकान् ॥ ५७ ॥
वचामुस्तविडङ्गानि तक्रकोष्णाम्बुमस्तुभिः।
पिबेद्रसेन वाऽम्लेन गरोपहतपावकः ॥ ५८ ॥

स० -मूर्वादीनि तक्रादिभिरम्लेन वा-बीजपूररसादिरसेन, गरोपहताग्निः पुमान् पिबेत्।

पारावतामिषशठीपुष्कराह्वश्रृतं हिमम्।
गरतृष्णारुजाकासश्वासहिध्माज्वरापहम् ॥ ५९ ॥
स० -पारावतामिषादिभिः श्रृतं शीतं जलं गरतृष्णादिघ्नम्।

विषप्रकृतिकालान्नदोषदूष्यादिसङ्गमे।
विषसङ्कटमुद्दिष्टं शतस्यैकोऽत्र जीवति ॥ ६० ॥

स० -विषप्रकृत्यादियोगे सति विषसङ्कटं कथितम् । [अत्र-] अस्मिंश्च विषसङ्कटे, विषार्तः शतमध्य एको जीवेत् । तत्र विषप्रकृतिः-पित्तप्रकृतिः । कालो-वर्षाः । विषान्नं-सर्षपादि । विषदोषः-पित्तम् । दूष्यं-रक्तम् । आदिशब्देन सात्म्यादीनां ग्रहणम् ।

क्षुत्तृष्णाघर्मदौर्बल्यक्रोधशोकभयश्रमैः ।

अजीर्णवर्चोद्रवतापित्तमारुतवृद्धिभिः ॥ ६१ ॥

तिलपुष्पफलाघ्राणभूबाष्पघनगर्जितैः ।

हस्तिमूषिकवादित्रनिःस्वनैर्विषसङ्कटैः ॥ ६२ ॥

पुरोवातोत्पलामोदमदनैर्वर्धते विषम् ।

स० -क्षुधादिभिर्विषं वृद्धिमेति ।

वर्षासु चम्बुयोनित्वात्संक्लेदं गुडवद्गतम् ॥ ६३ ॥

विसर्पति घनापाये, तदतस्त्यो हिनस्ति च ।

प्रयाति मन्दवीर्यत्वं विषं तस्माद्घनात्यये ॥ ६४ ॥

स० -प्रावृषि च जलप्रभवत्वाद्विषं संक्लेदं गुडवद् याति । विसर्पति-प्रसरति, घनापाये-विगतवर्षासमये । तत्-विषं, अगस्त्यो हिनस्ति-अल्पशक्ति करोति । तस्माद्घनात्यये-शरत्समये, मन्दवीर्यत्वं प्रयाति ।

इति प्रकृतिसात्म्यर्तुस्थानवेगबलाबलम् ।

अलोच्य निपुणं बुद्ध्या कर्मानन्तरमाचरेत् ॥ ६५ ॥

स० -इति-एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण, प्रकृत्यादिकं बुद्ध्वा-यत्नेन निरूप्य, ततः कर्म कुर्यात् ।

श्लैष्मिकं वमनैरुष्णरूक्षतीक्ष्णैः प्रलेपनैः ।

कषायकटुतिक्तैश्च भोजनैः शमयेद्विषम् ॥ ६६ ॥

स० -श्लैष्मिकं विषं वमनैरुष्णादिगुणैः प्रलेपैश्चेदृशैर्भोजनैश्च कषायादिगुणैः शान्तिं नयेत् ।

पैत्तिकं स्रंसनैः सेकप्रदेहैर्भृशशीतलैः ।

कषायतिक्तमधुरैर्घृतयुक्तैश्च भोजनैः ॥ ६७ ॥

स० -पैत्तिकं विषं विरेचनैस्तथाऽतिशीतलैः सेकैः प्रलेपैश्च तथा भोजनैः कषायतिक्तमधुरैराज्ययुतैश्च शमयेत् ।

वातात्मकं जयेत्स्वादुस्निग्धाम्ललवणान्वितैः ।

सघृतैर्भोजनैर्लेपैस्तथैव पिशिताशनैः ॥ ६८ ॥

स० -वातिकं मधुरादियुक्तैः ससर्पिष्कैर्भोजनैर्लेपैर्मांसभोजनैश्च जयेत् ।

नाघृतं स्रंसनं शस्तं प्रलेपो भोज्यमौषधम् ।

स० -विषे स्रंसनं-विरेचनं, प्रलेपो वा भोज्यमौषधं वा नाघृतं शस्तम् । किं तर्हि ? सर्वमेव तत् सघृतं शस्तम् ।

सर्वेषु सर्वावस्थेषु विषेषु न घृतोपमम् ॥ ६९ ॥
विद्यते भेषजं किञ्चिद्विशेषात् प्रबलेऽनिले ।

स० -सर्वेषु विषेषु सर्वावस्थेषु च घृततुल्यं नान्यदौषधं किमप्यस्ति । विशेषेण च वातेऽतिरिक्ते ।

अयत्नाच्छ्लेष्मगं साध्यं, यत्नात् पित्ताशयाश्रयम् ॥ ७० ॥
सुदुःसाध्यमसाध्यं वा वाताशयगतं विषम् ॥ ७० १/२ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीवद्वाग्भटविरचि-तायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तर-स्थाने विषप्रतिषेधो नाम पञ्च-त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

स० -कफगतं विषमल्पयत्नेन साध्यम् ।
पित्ताशयाश्रयं यत्नेन साध्यम् ।
वाताशयाश्रितं सुष्ठु दुःखेन साध्यतेऽसाध्यं वा स्यादिति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटी-कायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने विषप्रतिषेधो नाम पञ्चत्रिंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः ।

विषप्रक्रमात् सर्पविषप्रतिषेधं विवक्षुराह-

अथातः सर्पविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

दर्वीकरा मण्डलिनो राजीमन्तश्च पन्नगाः ।

त्रिधा समासतो भौमाः, भिद्यन्ते ते त्वनेकधा ॥ १ ॥

व्यासतो योनिभेदेन नोच्यन्तेऽनुपयोगिनः ।

स० -दर्वीकरादिभेदेन बुजङ्गाः सङ्क्षेपेण त्रिप्रकारा भौमाः । ते तु योनिभेदेन विस्तरतोऽनेकधा भिद्यन्ते । विशेषाश्चेहा नुपयोगिनोयतः, ततो न निगद्यन्ते ।

विशेषाद्रूक्षकटुकमम्लोष्णं स्वादुशीतलम् ॥ २ ॥

विषं दर्वीकरादीनां क्रमाद्वातादिकोपनम् ।

स० -दर्वीकरमण्डलिराजीमन्तस्तेषां विषं रूक्षादिगुणं क्रमेण च वातपित्तकफानां कोपनं स्यात् । यद्यपि विषं रूक्षादिगुणं, तथाऽप्यतिशयार्थं पुनरिह गुणकथनम् । विशेषाच्च विषं ह्युष्णमेव कथितं न शीतलम् ।

तरुण्यमध्यवृद्धत्वे वृष्टिशीतातपेषु च ॥ ३ ॥
विषोल्बणा भवन्त्येते व्यन्तरा ऋतुसन्धिषु ।

स० -एते च-दर्वीकराद्यय:, तारुण्यादिषु यथाक्रमं वृष्ट्यादिषु च विषोल्बणा भवन्ति । वृष्टिशब्देनेह श्रावणादयश्चत्वारो मासा गृहीताः । एवं शीतातपद्याश्चत्वारो मासा गृहीताः । व्यन्तराः-विजातयः, ऋतुसन्धिषु विषाधिकाः स्युः । ऋतुसन्धि प्रागुक्तः (हृ. सू.अ. ३/५८) ।

रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुशधारिणः ॥ ४ ॥
फणिनः शीघ्रगतयः सर्पा दर्वीकराः स्मृताः ।

स० -रथाङ्गादिधारिणः फणावन्तो द्रुतगतयो भुजङ्गा दर्वीकरा इति मुनिभिः स्मृताः ।

ज्ञेया मण्डलिनोऽभोगा मण्डलैर्विविधैश्चिताः ॥ ५ ॥
प्रांशवो मन्दगमनाः

स० -अभोगाः-अल्पभोगाः तथा नानाप्रकारैर्मण्डलैश्चिताः प्रांशवोऽशीघ्रगतयो मण्डलिनो वेद्याः ।

राजीमन्तस्तु राजिभिः ।
स्निग्धा विचित्रवर्णाभिस्तिर्यगूर्ध्वं च चित्रिताः ॥ ६ ॥

स० -स्निग्धाभा नानाप्रकाराभिस्तिर्यगूर्ध्वगराजिभिर्विचित्रिता राजीमन्तो वेद्याः ।

विजातयोऽधुनोच्यन्ते _

गोधासुतस्तु गौधेरो विषे दर्वीकरैः समः ।
चतुष्पाद्

स० -गोधापुत्रो गौधेरः । ननु, गौधेर इति नाम्नैव गोधासुतः प्रत्यपादि । तथा च "गोधाया ढ्रक्" इत्यपत्यार्थव्युत्पादितोऽयम् । सत्यमाह भवान् । यादृच्छिकनामशङ्कानिरासाय त्वेतत् । स च दर्वीकरैर्विषेण तुल्यः, तैरेव जातत्वात् । चातुष्पात्-चतुष्पादोऽसौ ।

व्यन्तरान् विद्यादेतेषामेव सङ्करात् ॥ ७ ॥
व्यामिश्रलक्षणास्ते हि सन्निपातप्रकोपनाः ।

स० -व्यन्तरांश्चैतेषामेव सङ्करेण जानीयात् । यतश्च ते सङ्कीर्णलक्षणाः । तस्मात् सन्निपातप्रकोपानाः स्युः ।

आहारार्थं भयात् पादस्पर्शादतिविषात् क्रुधः ॥ ८ ॥
पापवृत्तितया वैराद्देवर्षियमचोदनात् ।
दशन्ति सर्पास्तेषूक्तं विषाधिक्यं यथोत्तरम् ॥ ९ ॥

स० -आहारादिभिः कारणैर्भुजङ्गा दशन्ति । तेषु यथोत्तरं विषस्याधिक्यं कथितम् ।

आदिष्टात् कारणं ज्ञात्वा प्रतिकुर्याद्यथायथम् ।

स० -आदिष्टात् सर्पात् हेतुं विदित्वा विदित्वा यथास्वं चिकित्सेत् ।

व्यन्तरः पापशीलत्वान्मार्गमाश्रित्य तिष्ठति ॥ १० ॥

स० -व्यन्तरो भुजङ्गमः पापस्वभावत्वाद्वर्त्म आश्रित्यास्ते ।

यत्र लालापरिक्लेदमात्रं गात्रे प्रदृश्यते ।

न तु दंष्ट्राकृतं दंशं तत्तुण्डाहतमादिशेत् ॥ ११ ॥

एकं दंष्ट्रापदं द्वे वा व्यालीढाख्यमशोणितम् ।

दंष्ट्रापदे सरक्ते द्वे व्यालुप्तं, त्रीणि तानि तु ॥ १२ ॥

मांसच्छेदादविच्छिन्नरक्तवाहीनि दष्टकम् ।

दंष्ट्रापदानि चत्वारि तद्वद्दष्टनिपीडितम् ॥ १३ ॥

निर्विषं द्वयमत्राद्यमसाध्यं पश्चिमं वदेत् ।

स० -यस्मिन् काये लालापरिक्लेदमात्रम् उपलभ्यते, न पुनर्दंष्ट्राकृतं दंशम् । तत्-एवंभूतं, तुण्डाहतं कथयन्ति ।

एकं दंष्ट्रापदं द्वे वा दंष्ट्रापदे रक्तवर्जिते तद् व्यालीढसंज्ञम् ।

द्वे दम्ष्ट्रापदे सशोणिते व्यालुप्तं विद्यात् ।

त्रीणि तु दंष्ट्रापदानि मंसच्छेदात् सन्ततास्रवाहीनि दष्टकमादिशेत् ।

दंष्ट्रापदानि चत्वारि तद्वत्-दष्टकमिव, दष्टनिपीडितं स्यात् । एषु मध्ये द्वयमादिकथितं निर्विषं वदेत् । पश्चिमं-दष्टनिपीडिताख्यं, असाध्यं वदेत् । व्यालुप्तदष्टकं तु कृच्छ्रसाध्यमित्यर्थाद्गम्यते ।

विषं नाहेयमप्राप्य रक्तं दूषयते वपुः ॥ १४ ॥

रक्तमण्वपि तु प्राप्तं वर्धते तैलमम्बुवत् ।

स० -सर्पजं विषं न शोणितमप्राप्य शरीरं दूषयते, अपि तु प्राप्य । किन्तु रक्तं स्तोकमपि प्राप्य विषं वर्धते । यथा तैलं जलं प्राप्य प्रसरति तथैव । आहेयमिति "दृतिकुक्षि" इत्यादिना भवार्थे ढञ् ।

भीरोस्तु सर्पसंस्पर्शाद्भयेन कुपितोऽनिलः ॥ १५ ॥

कदाचित्कुरुते शोफं सर्पाङ्गाभिहतं तु तत् ।

स० -भीरोः-सभयस्य पुंसः, सर्पसंस्पर्शाद्धेतोर्यद्भयं तेन वायुः क्रुद्धः कदाचिच्छोफं विधत्ते । तत् सर्पाङ्गाभिहतं स्यात् ।

दुर्गान्धकारे विद्धस्य केनचिद्दष्टशङ्कया ॥ १६ ॥

विषोद्वेगो ज्वरश्छर्दिर्मूर्च्छा दाहोऽपि वा भवेत् ।

ग्लानिर्मोहोऽतिसारो वा तच्छङ्काविषमुच्यते ॥ १७ ॥

स० -दुर्गान्धकारे केनचित्प्राणिना विद्धस्य दष्टशङ्कया विषोद्वेगादयः स्युः, तच्छङ्काविषं निगद्यते ।

तुद्यते सविषो दंशः कण्डूशोफरुजन्वितः ।
दह्यते ग्रथितः किञ्चिद्विपरीतस्तु निर्विषः ॥ १८ ॥

स० -सविषो दंशो व्यथ्यते, कण्ड्वादियुतो दह्यते, जालकवत् किञ्चित् ग्रथितः ।

अस्माद्विपरीतश्च निर्विषः स्यात् ।

पूर्वे दर्वीकृतां वेगे दुष्टं श्यावीभवत्यसृक् ।
श्यावता तेन वक्त्रादौ सर्पन्तीव च कीटकाः ॥ १९ ॥
द्वितीये ग्रन्थयो वेगे, तृतीये मूर्ध्नि गौरवम् ।
दृग्रोधो दंशविक्लेदश्चतुर्थे ष्ठीवनं वमिः ॥ २० ॥
सन्धिविश्लेषणं तन्द्रा पञ्चमे पर्वभेदनम् ।
दाहो हिध्मा च, षष्ठे तु हृत्पीडा गात्रगौरवम् ॥ २१ ॥
मूर्च्छा विपाकोऽतीसारः, प्राप्य शुक्रं तु सप्तमे ।
स्कन्धपृष्ठकटीभङ्गः सर्वचेष्टानिवर्तनम् ॥ २२ ॥

स० -दर्वीकराणां प्रथमे विषवेगे श्याववर्णं दुष्टं च रक्तं स्यात् । तेन च-तादृशा रक्तेन, मुखनयनादौ श्यावता स्यात् । कीटकाश्च गात्रे सर्पन्तीव ।

द्वितीये विषवेगे ग्रन्थयः स्युः ।

तृतीये शिरोगुरुत्वादयः स्युः ।

चतुर्थे ष्ठीवनादयः ।

पञ्चमे सन्धिविश्लेषणं तन्द्रा पर्वभेदनं दाहो हिक्का च ।

षष्ठे च वेगे हृदयपीडाद्याः ।

सप्तमे शुक्रं प्राप्य स्कन्धादिभङ्गः सर्वचेष्टानिवर्तनं स्यात् ।

अथ मण्डलिदष्टस्य दुष्टं पीतीभवत्यसृक् ।
तेन पीताङ्गता दाहो, द्वितीये श्वयथूद्भवः ॥ २३ ॥
तृतीये दंशविक्लेदः स्वेदस्तृष्णा च जायते ।
चतुर्थे ज्वर्यते, दाहः पञ्चमे सर्वगात्रगः ॥ २४ ॥

स० -मण्डलिना दष्टस्य प्रथमे वेगे रक्तं दुष्टं पीतीभवति । तेन च रक्तेन पीताङ्गता दाहश्च ।

द्वितीये श्वयथूद्भतिः ।

तृतीये दंशविक्लेदादयः ।

चतुर्थे वेगे ज्वरो दाहः ।

पञ्चमे सर्वशरीरगतो दाहः ।

दष्टस्य राजिलैर्दुष्टं पाण्डुतां याति शोणितम् ।
पाण्डुता तेन गात्राणां, द्वितीये गुरुताऽति च ॥ २५ ॥

तृतीये दंशविक्लेदो नासिकाक्षिमुखस्रवाः ।
चतुर्थे गरिमा मूर्ध्नो मन्यास्तम्भश्च, पञ्चमे ॥ २६ ॥
गात्रभङ्गो ज्वरः शीतः

स० -राजिमता दुष्टस्य रक्तं दुष्टं पाण्डुतां गच्चति । तेन हेतुना गात्राणां पाण्डुता ।
द्वितीये वेगेऽतिगात्रगुरुत्वम् ।
तृतीये दंशविक्लेदादयः ।
चतुर्थे मूर्ध्नो गरिमादयः ।
पञ्चमे गात्रभङ्गादयः ।

शेषयोः पूर्ववद्वदेत् ।

स० -शेषयोः-षष्ठसप्तमयोर्लक्षणं, पूर्ववत्-दर्वीकरवत्, वदेत् ।

कुर्यात्पञ्चसु वेगेषु चिकित्सां, न ततः परम् ॥ २७ ॥

स० -पञ्चसु वेगेषु चिकित्सितं कुर्यात् । न तु तस्मात्परम्, असाध्यत्वात् ।

जलाप्लुता रतिक्षीणा भीता नकुलनिर्जिताः ।
शीतवातातपव्याधिक्षुत्तृष्णाश्रमपीडिताः ॥ २८ ॥

तूर्णं देशान्तरायाता विमुक्तविषकञ्चुकाः ।

कुशौषधीकण्टकवद्ये चरन्ति च काननम् ॥ २९ ॥

देशं च दिव्याध्युषितं सर्पास्तेऽल्पविषा मताः ।

स० -जलाप्लुतादयः सर्पा अल्पविषा ज्ञेयाः । दिव्याध्युषितो देशो-यत्र देवताः कृतसन्निधानाः, तं देशं चरन्ति ।["श्मशानचैत्यवल्मीकयज्ञाश्रयसुरालये। चतुष्पथे जलस्थाने जीर्णोद्यानेषु कोठरे ॥ क्षीरद्रुमे निम्बतरौ निर्झरे गिरिगह्वरे । चक्रवज्रगदाकुन्तत्रिशूलाङ्कजटाधराः ॥ रक्तास्यनयना ये च ते स्युराशीविषोपमाः । न तेषु कालनियमो न च वेगेष्वनुक्रमः । मन्त्रतन्त्रबलान्नापि प्रसह्य विनिवर्तनम् ।" वृद्धवाग्भटात् ।] (सं.उ.अ. ४१)

श्म्शानचितिचैत्यादौ पञ्चमीपक्षसन्धिषु ॥ ३० ॥

अष्टमीनवमीसन्ध्यामध्यरात्रिदिनेषु च ।

याम्याग्नेयमघाश्लेषाविशाखापूर्वनैः ऋते ॥ ३१ ॥

नैः ऋताख्ये मुहूर्ते च दष्टं मर्मसु च त्यजेत् ।

स० -श्मशानादिषु दष्टं मर्मसु च दष्टं त्यजेत् । याम्यं-भरणी । आग्नेयं-कृत्तिका । नैः ऋतं-मूलम् । नैः ऋताख्यो मुहूर्तोसन्ध्योदय एव ।

दष्टमात्रः सितास्याक्षः शीर्यमाणशिरोरुहः ॥ ३२ ॥

स्तब्धजिह्वो मुहुर्मूर्च्छन् शीतोच्छ्वासो न जीवति ।

स० -यः शुक्लमुखनयनः पतत्कचः स्तब्धरसनः पुनःपुनर्मूर्च्छन् शीतोच्छ्वासः, स न जी ति । ["वेपथुर्वेदनास्तीव्रा ग्रीवाभङ्गोऽक्षिरक्तता । मूर्च्छा गलग्रहश्छर्दिः प्रेतराजस्य किङ्कराः ॥ जाम्बवप्रतिमो दंशः कूर्मपृष्ठवदुन्नतः । रक्तं खेभ्यः समस्तेभ्यो वर्तते न तु दंशतः ॥ रोमहर्षो न शिशिरैः श्वयथुर्लोहितोऽसितः । हृष्टमेहनता वक्रवक्रत्वं यस्य तं त्यजेत् ॥" वृद्धवाग्भटात् । } (सं.उ.अ. ४१)

हिध्मा श्वासो वमिः कासो दष्टमात्रस्य देहिनः ॥ ३३ ॥

जायन्ते युगपद्यस्य स हृच्छूली न जीवति ।

स० -यस्य देहिन एककालमेव हिध्मादयो हृच्छूलं च स्यात्, स न जीवति ।

फेनं वमति निःसंज्ञः श्यावपादकराननः ॥ ३४ ॥

नासाक्सादो भङ्गोऽङ्गे विङ्भेदः श्लथसन्धिता ।

विषपीतस्य दष्टस्य दिग्धेनाभिहतस्य च ॥ ३५ ॥

भवन्त्येतानि रूपाणि सम्प्राप्ते जीवितक्षये।

स० -यश्च फेनं वमति निश्चेतनः श्यावपादादिस्तथा नासावसादादयश्च, यस्य पुंसो विषपीतस्य तथा दष्टमात्रस्य विषलिप्तकेनाभिहतस्य च सामान्येनैतानि रूपाणि तस्य जीवितक्षये सम्प्राप्ते स्युः । विषपीतस्येत्याहिताग्निषूक्तत्वात् परनिपातः ।

न नस्यैश्चेतना तीक्ष्णैर्न क्षतात् क्षतजागमः ॥ ३६ ॥
दण्डाहतस्य नो राजिः प्रयातस्य यमान्तिकम् ।

स० -तीक्ष्णैर्नस्यैर्न चेतना-न चैतन्यम् । तथा क्षताच्छिन्नाद्रक्तागमो न भवति । तथा दण्डेन-लगुडेन, आहतस्य राजिः-लेखा, न भवति । यमसमीपं प्रयातस्य-गमिष्यतो नरस्य । प्रयात स्येति "वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा" इति भविष्यति क्तः ।

अतोऽन्यथा तु त्वरया प्रदीप्तागारवद्भिषक् ॥ ३७ ॥
रक्षन् कण्ठगतान् प्राणान् विषमाशु शमं नयेत् ।

स ० -अतोऽन्यथा-साध्यत्वे सति, त्वरया-सद्यो द्रागेव, कण्ठगतान् प्राणान् ज्वलितगृहमिव रक्षन् विषं शीघ्रं शान्तिं नयेत् ।

मात्राशतं विषं स्थित्व दंशे दष्टस्य देहिनः ॥ ३८ ॥
देहं प्रक्रमते धातून् रुधिरादीन् प्रदूषयत् ।

स ० -शरीरिणो दष्टस्य दंशे मात्राशरतुल्यकालं विषं स्थित्वा देहं प्रक्रमते रुधिरादीन् धातून् दूषयत् । प्रक्रमत इति "प्रोपाभ्याम्" इति तङ् ।

एतस्मिन्नन्तरे कर्म दंशस्योत्कर्तनादिकम् ॥ ३९ ॥
कुर्याच्छीघ्रं यथा देहे विषवल्ली न रोहति ।

स ० -अस्मिन्नन्तरे-अवसरे, दंशस्योत्कर्तनादिकं कर्म चपलं विदधीत, यथा विषवल्ली काये न रोहति। विषं वल्लीवेति "उपमितं व्याघ्रादिभिः" इति समासः।

दष्टमात्रो देशेदाशु तमेव पवनाशिनम् ॥ ४० ॥

लोष्टं महीं वा दशनैस्छित्त्वा चानु ससम्भ्रमम्।

निष्ठीवेन समालिम्पेद्दंशं कर्णमलेन वा ॥ ४१ ॥

स० -दष्टमात्रः पुरुषस्तमेव सर्पं-दष्टारं, शीघ्रमेव खादेत् (दशेत्)। अथवा लोष्टं धरणीं दशनैश्छित्त्वा पश्चाच्च झटिति निष्ठीवेन दंशमालिम्पेत्। कर्णमलेन वाऽऽलिम्पेत्।

दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्टां चतुरङ्गुले।

क्षौमादिभिर्वेणिकया सिद्धैर्मन्त्रैश्च मन्त्रवित् ॥ ४२ ॥

अम्बुवत् सेतुबन्धेन बन्धेन स्तभ्यते विषम्।

न वहन्ति सिराश्चास्य विषं बन्धाभिपीडिताः ॥ ४३ ॥

स ० -दंषस्योपरिष्टाच्चतुरङ्गुलेऽरिष्टां क्षौमादिभिर्वेणिकया सिद्धैश्च मन्त्रैरुपलक्षितो मन्त्रैरुपलक्षितो मन्त्रज्ञो बध्नीयात्।

बन्धेन हि विषं स्तभ्यते। जलं यथा सेतुबन्धेन। अस्य च दष्टस्य, सिरा विषं बन्धनपीडिता न वहन्ति।

निष्पीड्यानूद्धेरद्दंशं मर्मसन्ध्यगतं तथा ।
न जायते विषाद्वेगो बीजनाशादिवाङ्कुरः ॥ ४४ ॥

स० -अनु-पश्चात्, निष्पीड्य दंशमुद्धरेत् मर्मसन्धिं वर्जयित्वा । तथा-एवं कृते सति, विषवेगो न जायते । यथा-अङ्कुरो बीजनाशात् ।

दंशं मण्डलिनां मुक्त्वा पित्तलत्वादथापरम् ।
प्रतप्तैर्हेमलोहाद्यैर्दहेदाशूल्मुकेन वा ॥ ४५ ॥
करोति भस्मसात्सद्यो वह्निः किं नाम तु क्षतम् ।

स० -मण्डलिनां च दंशं पित्तलत्वाद्धेतोर्मुक्त्वा, अथापरं दंशं हेमादिभिः प्रतप्तैः शीघ्रं दहेदुल्मुकेन वा । यतोऽग्निः सद्य एव भस्मतां सर्वमेव वस्तु नयति । क्षतं तु कियन्मात्रम् ।

आचूषेत् पूर्णवक्त्रो वा मृद्भस्मागदगोमयैः ॥ ४६ ॥
प्रच्छायान्तररिष्टायां मांसलं तु विशेषतः ।
अङ्गं सहैव दंशेन लेपयेदगदैर्मुहुः ॥ ४७ ॥
चन्दनोशीरयुक्तेन सलिलेन च सेचयेत् ।

स० -अथवा पित्तलप्रायः स्यात् तदा मृदादिभिः पूर्णवदनोऽरिष्टामध्यं प्रच्छाय-प्रच्छानं कृत्वा, आचूषेत् । मांसलं तु स्थानं विशेषेण प्रच्छायाचूषेत् । तथा दंशेन सार्धमङ्गमगदेन पुनःपुनर्लेपयेत् । चन्दनोशीरान्वितेनोदकेन सेचयेच्च शरीरम् ।

विषे प्रविसृते विध्येत्सिरां सा परमा क्रिया ॥ ४८ ॥
रक्ते निर्ह्रियमाणे हि कृत्स्नं निर्ह्रीयते विषम् ।

स० -विषे प्रविसृते सति सिरां विध्येत् । सा हि उत्तमा क्रिया । यतोऽस्यासृजि निर्ह्रियमाणे विषं सर्वमेव निर्ह्रियते, तदाश्रितत्वात् ।

दुर्गन्धं सविषं रक्तमग्नौ चटचटायते ॥ ४९ ॥
यथादोषं विशुद्धं च पूर्ववल्लक्षयेदसृक् ।

स० -सविषं शोणितं दुर्गन्धं स्यात् । वह्नौ च क्षिप्तं चटचटायते । विशुद्धं च रक्तं दोषानुसारेण पूर्ववत्-सिराव्यधविध्युक्तेन (हृ.सू.अ. २७) लक्षणेन, विद्यात् ।

सिरास्वदृष्यमानासु योज्याः श्रृङ्गजलौकसः ॥ ५० ॥

स० -सिरासु तु शोफादिनाऽनुपलभ्यमानासु श्रृङ्गं जलौकसो वा युञ्ज्यात् ।

शोणितं स्रुतशेषं च प्रविलीनं विषोष्मणा ।
लेपसेकैः सुबहुशः स्तम्भयेद्धृशशीतलैः ॥ ५१ ॥

स० -स्रुतशेषं च लोहितं विषोष्मणा प्रविलीनं लेपादिभिः पुनःपुनरुपयुक्तैरतिशीतलैः स्तम्भयेत् ।

अस्कन्ने विषवेगाद्धि मूर्च्छायमदहृद्रवाः ।
भवन्ति तान् जयेच्छीतैर्वीजेच्चारोमहर्षतः ॥ ५२ ॥

स ० -अस्कन्ने-अस्रुतेऽस्त्याने, हि रक्ते विषवेगेन मूर्च्छाद्या भवन्ति । तांश्च शीतैर्लेपादिभिर्जयेत् । तथा रोमाञ्चो यावच्छीते न स्यात् तावद्वीजेच्च ।

स्कन्ने तु रुधिरे सद्यो विषवेगः प्रशाम्यति ।

स० -अस्रे तु स्कन्ने सति विषवेगः शीघ्रमेव प्रशाम्यति ।

विषं कर्षति तीक्ष्णत्वाद् हृदयं तस्य गुप्तये ॥ ५३ ॥
पिबेद्घृतं घृतक्षौद्रमगदं वा घृताप्लुतम् ।
हृदयावरणे चास्य श्लेष्मा हृद्युपचीयते ॥ ५४ ॥

स ० -विषं तीक्ष्णादियोगाद् हृदयं कर्षति । तस्य-हृदयस्य, गुप्तये-रक्षणाय, घृतं घृतक्षौद्रमगदं वा पिबेत् घृताप्लुतम् । अस्य-पुरुषस्य, हृदयावरणे सति श्लेष्मा हृदये चयं याति ।

प्रवृत्तगौरवोत्क्लेशहृल्लासं वामयेत्ततः ।
द्रवैः काञ्जिककौलत्थतैलमद्यादिवर्जितैः ॥ ५५ ॥
वमनैर्विषहृद्भिश्च नैवं व्याप्नोति तद्वपुः ।

स ० -प्रवृत्ताः-सञ्जाताः, गौरवोत्क्लेशहृल्लासा यस्य स एवं भूतस्तं द्रवैः काञ्जिकादिरहितैर्वमनैर्वामयेत् विषहरैश्च वामयेत् । एवं कृते सति तस्य-विषार्तस्य, शरीरं विषं न व्याप्नोति ।

भुजङ्गदोषप्रकृतिस्थानवेगविशेषतः ॥ ५६ ॥

सुसूक्ष्मं सम्यगालोच्य विशिष्टां चाचरेत्क्रियाम् ।

स० -भुजङ्गदोषादिकं सुसूक्ष्मया बुध्या सम्यगालोच्य विशिष्टां क्रियां समाचरेत् ।

सिन्दुवारितमूलानि श्वेता च गिरिकर्णिका ॥ ५७ ॥

पानं दर्वीकरैर्दष्टे नस्यं मधु सपाकलम् ।

स० -सिन्दुवारितमूलादिकं जलान्वितं दर्वीकरैर्दष्टे पानं नस्यं माक्षिकं कुष्ठसहितं हितम् ।

कृष्णसर्पेण दष्टस्य लिम्पेद्दंशं हृतेऽसृजि ॥ ५८ ॥

चारटीनाकुलीभ्यां वा तीक्ष्णमूलविषेण वा ।

पानं च क्षौद्रमञ्जिष्ठागृहधूमयुतं घृतम् ॥ ५९ ॥

स ० -कृष्णभुजङ्गदष्टस्य रक्ते हृते सति दंशं गुञ्जानाकुलीभ्यां लिम्पेत् । तीक्ष्णेन मूलविषेन वा लिम्पेत् ।

क्षौद्रादियुतं च सर्पिः पानम् ।

तन्दुलीयककाश्मर्यकिणिहीगिरिकर्णिकाः ।
मातुलुङ्गी सिता शेलुः पाननस्याञ्जनैर्हितः ॥ ६० ॥
अगदः फणिनां घोरे विषे राजीमतामपि ।

स० -तन्दुलीयकादिकः पानादिभिरगदः फणिनां राजीमतां च दारुणे विषे हितः ।

समाः सुगन्धामृद्वीकाश्वेताख्यागजदन्तिकाः ॥ ६१ ॥
अर्धांशं सौरसं पत्रं कपित्थं बिल्वदाडिमम् ।
सक्षौद्रो मण्डलिविषे विशेषादगदो हितः ॥ ६२ ॥

स ० -सुगन्धादयः समाः-समभागाः, अर्धभागेन सुरसपत्रादिकमिति समाक्षिको मण्डलिनो विषे विशेषेणागदो हितः ।

पञ्चवल्कवरायष्टीनागपुष्पैलवालुकम् ।
जीवकर्षभकौ शीतं सिता पद्मकमुत्पलम् ॥ ६३ ॥
सक्षौद्रो हिमवान्नाम हन्ति मण्डलिनां विषम् ।
लेपाच्छ्वयथुवीसर्पविस्फोटज्वरदाहहा ॥ ६४ ॥

स० -पञ्चवल्कादिको माक्षिकयुतो हिमवान्नामागदो मण्डलिविषं लेपेन हन्ति, शोफादिहा च । शिरीषपिप्पलवटप्लक्षवेतसानां पञ्चानां त्वक्-पञ्चवल्कमुच्यते ।

काश्मर्यं वटशुङ्गानि जीवकर्षभकौ सिता ।
मञ्जिष्ठा मधुकं चेति दष्टो मण्डलिना पिबेत् ॥ ६५ ॥

स० -काश्मर्यादिकं मण्डलिदष्टो नरः पिबेत् ।

वंशत्वग्बीजकटुकापाटलीबीजनागरम् ।
शिरीपबीजातिविषे मूलं गावेधुकं वचा ॥ ६६ ॥
पिष्टो गोवारिणाऽष्टाङ्गो हन्ति गोनसजं विषम् ।

स० -वंशत्वगादिकोऽष्टाङ्गोऽगदो गोमूत्रपिष्टो गोनसविषं हन्ति । वंशस्य त्वग्बीजे ।

कटुकातिविषाकुष्ठगृहधूमहरेणुकाः ॥ ६७ ॥
सक्षौद्रव्योषतगरा घ्नन्ति राजीमतां विषम् ।

स० -कटुकादयो राजीमतां विषं घ्नन्ति ।

निखनेत्काण्डचित्राया दंशं यामद्वयं भुवि ॥ ६८ ॥
उद्धृत्य प्रच्छितं सर्पिर्धान्यमृद्भ्यां प्रलेपयेत् ।
पिबेत्पुराणं च घृतं वराचूर्णावचूर्णितम् ॥ ६९ ॥
जीर्णे विरिक्तो भुञ्जीत यवान्नं सूपसंस्कृतम् ।

स० -काण्डचित्रायाः-सर्पविशेषस्य, दंशं यामद्वयं भुवि निखनेत् । तत उद्धृत्य प्रच्छितं सर्पैर्धान्यमृद्भ्यां प्रलेपयेत् । धान्यस्य मृद् धान्यमृत् । तथा पुराणं घृतं त्रिफलाचूर्णयुतं पिबेत् । जीर्णे विरिक्तो यवान्नं शाल्यादिकं सूपेन संस्कृतमद्यात् ।

करवीरार्ककुसुममूललाङ्गलिकाकणाः ॥ ७० ॥
कल्कयेदारनालेन पाठामरिचसंयुताः ।
एष व्यन्तरदष्टानामगदः सार्वकार्मिकः ॥ ७१ ॥

स ० -करवीरार्कयोः कुसुममूलं लाङ्गलिकादींश्च काञ्जिकेन कल्कयेत् । एषोऽगदः सार्वकार्मिको व्यन्तरदष्टानां हितः । सावकार्मिक इति "अनुशतिकादित्वात्(दीनां च)" [इति] उभयपदवृद्धिः ।

शिरीषपुष्पस्वरसे सप्ताहं मरिचं सितम् ।
भावितं सर्पदष्टानां पाननस्याञ्जने हितम् ॥ ७२ ॥

स० -शिरीषकुसुमरसे सप्तवासराणि सितमरिचं भावितं भुजङ्गदष्टानां पानादौ हितम् ।

द्विपलं नतकुष्ठाभ्यां घृतक्षौद्रं चतुष्पलम् ।
अपि तक्षकदष्टानां पानमेतत्सुखप्रदम् ॥ ७३ ॥

स० -तगरकुष्ठयोर्द्वे पले घृतमाक्षिकयोश्चत्वारि पलानि । तक्षकेणापि दष्टानां तत्पीतं शर्मदम् ।

अथ दर्वीकृतां वेगे पूर्वे विस्राव्य शोणितम् ।
अगदं मधुसर्पिर्भ्यां संयुक्तं त्वरितं पिबेत् ॥ ७४ ॥

स० -दर्वीकृतां च प्रथमे वेगे पूर्वं रक्तं विस्राव्यानन्तरं मधुघृतयुतमगदं शीघ्रमेव पिबेत् ।

द्वितीये वमनं कृत्वा तद्वदेवागदं पिबेत् ।

स० -द्वितीये वेगे वमनं विधाय तथैवागदं पिबेत् ।

विषापहे प्रयुञ्जीत तृतीयेऽञ्जननावने ॥ ७५ ॥

स० -तृतीये वेगे विषघ्नमञ्जनादि दद्यात् ।

पिबेच्चतुर्थे पूर्वोक्तां यवागूं वमने कृते ।

स० -चतुर्थे वेगे कृतवमनः पूर्वोक्तां यवागूं पिबेत् ।

षष्ठपञ्चमयोः शीतैर्दिग्धं सिक्तमभीक्ष्णशः ॥ ७६ ॥
पाययेद्वमनं तीक्ष्णं यवागूं च विषापहैः ।

स० -षष्ठपञ्चमयोर्वेगयोः पुरुषं शिशिरैर्मुहुर्लिप्तं सिक्तं च तीक्ष्णं वमनं पाययेत् । यवागूं च विषघ्नैः कृतां पाययेत् ।

अगदं सप्तमे तीक्ष्णं युञ्ज्यादञ्जननस्ययोः ॥ ७७ ॥
कृत्वाऽवगाढं शस्त्रेण मूर्ध्नि काकपदं ततः ।
मांसं सरुधिरं तस्य चर्म वा तत्र निक्षिपेत् ॥ ७८ ॥

स० -सप्तमे वेगे तीक्ष्णमगदमञ्जने नस्ये च युञ्ज्यात् । ततः शस्त्रेण काकपदमवगाढं मूर्ध्नि विधाय ततस्तस्य-दष्टस्य, तस्मिन् काकपदे मांसं सशोणितं न्यसेत्, अथवा चर्म निक्षिपेत् ।

तृतीये वमितः पेयां वेगे मण्डलिनां पिबेत् ।

स० -तृतीये मण्डलिनां वेगे वमितः पेयां पिबेत् ।

अतीक्ष्णमगदं षष्ठे गणं वा पद्मकादिकम् ॥ ७९ ॥

स० -षष्ठेऽतीक्ष्णमगदं पद्मकादिं वा गणं (हृ.सू.अ. १५/१२) योजयेत् ।

अद्येऽवगाढं प्रच्छाय वेगे दष्टस्य राजिलैः ।

अलाबुना हरेद्रक्तं पूर्ववच्चागदं पिबेत् ॥ ८० ॥

स० -राजीमतां प्रथमे वेगेऽतिशयेन प्रच्छायालावुना रक्तं हरेत् । पूर्ववच्चागदं पिबेत् ।

षष्ठेऽञ्जनं तीक्ष्णतममवपीडं च योजयेत् ।

स० -षष्ठेऽञ्जनमतितीक्ष्णं योजयेदवपीडं च ।

ननु, अत्र केचिद्वेगा नोदिता एव । तेषु किं विधेयम् ? इत्याह-

अनुक्तेषु च वेगेषु क्रियां दर्वीकरोदिताम् ॥ ८१ ॥

स० -अकथितेषु दर्वीकरोक्तां क्रियां योजयेत् ।

गर्भिणीबालवृद्धेषु मृदुं, विध्येत्सिरां न च ।

स० -गर्भीण्यादिषु मृदुं क्रियां योजयेत् । सिरां च न व्यधयेत् ।

त्वङ्मनोह्वा निशे वक्रं रसः शार्दूलजो नखः ॥ ८२ ॥
तमालः केसरं शीतं पीतं तन्दुलवारिणा ।
हन्ति सर्वविषाण्येतद्वज्रं वज्रमिवासुरान् ॥ ८३ ॥

स० -त्वगादिकमिदं ज्येष्ठाम्भसा पीतं सर्वाणि विषाणि हन्ति। वज्रिवज्रमिवासुरानित्युपमालङ्कारः ।

बिल्वस्य मूलं सुरसस्य पुष्पं
फलं करञ्जस्य नतं सुराह्वम् ।
फलत्रिकं व्योषनिशाद्वयं च
वस्तस्य मूत्रेण सुसूक्ष्मपिष्टम् ॥ ८४ ॥
भुजङ्गलूतोन्दुरवृश्चिकाद्यै-
र्विसूचिकाजीर्णगरज्वरैश्च ।
आर्तान्नरान् भूतविधर्षितांश्च
स्वस्थीकरोत्यञ्जनपाननस्यैः ॥ ८५ ॥

स ० -बिल्वमूलादिकं छागमूत्रेण सुश्लक्ष्णपिष्टमञ्जनादिभिर्भुजङ्गादिभिरार्तान् पुरुषान् भूतोपद्रुतांश्च स्वस्थयति उपजातिवृत्ते ।

प्रलेपाद्यैश्च निःशेषं दंशादप्युद्धरेद्विषम् ।
भूयो वेगाय जायेत् शेषं दूषीविषाय वा ॥ ८६ ॥

स०-दंशादपि-किं पुनः कायात्, सर्वं विषमुद्धरेत्। शेषं हि विषं पुनर्वेगाय सम्पद्यते, दूषीविषाय वा ।

विषापायेऽनिलं क्रुद्धं स्नेहादिभिरुपाचरेत् ।
तैलमद्यकुलत्थाम्लवर्ज्यैः पवननाशनैः ॥ ८७ ॥
पित्तं पित्तज्वरहरैः कषायस्नेहबस्तिभिः ।
समाक्षिकेण वर्गेण कफमारग्वधादिना ॥ ८८ ॥

स० -विषापगमे सति वायुं कुपितं स्नेहादिभिरुपक्रमेत्, तैलादिवर्जितैर्वातनाशनैः ।
पित्तं पित्तज्वरहरैः क्वाथैः स्नेहबस्तिभिश्चोपक्रमेत् ।
आरग्वधादिगणेन (हृ. सू. अ. १५/१७) समाक्षिकेण कफमुपाचरेत् ।

सिता वैगन्धिको द्राक्षा पयस्या मधुकं मधु ।
पानं समन्त्रपूताम्बु प्रेक्षणं सान्त्वहर्षणं ॥ ८९ ॥
सर्पाङ्गाभिहते युञ्ज्यात्तथा शङ्काविषार्दिते ।

स ० -सितादिकं मन्त्रपूतजलेन सहितं पानम् । प्रेक्षणं प्रकृतत्वान्मन्त्रपूतजलेन वेगशोऽङ्गशश्च । तथा सान्त्वनहर्षणं सर्पाङ्गाभिहते युञ्ज्यात्, शङ्काविषपीडिते च युञ्ज्यात् ।

कर्केतनं मरकतं वज्रं वारणमौक्तिकम् ॥ ९० ॥
वैदूर्यं गर्दभमणिं पिचुकं विषमूषिकाम् ।
हिमवद्गिरिसम्भूतां सोमराजीं पुनर्नवाम् ॥ ९१ ॥

तथा द्रोणां महाद्रोणां मानसीं सर्पजं मणिम् ।

विषाणि विषशान्त्यर्थं वीर्यवन्ति च धारयेत् ॥ ९२ ॥

स० -कर्केतनादीनि विषाणि च वीर्यवन्ति विषशान्त्यर्थं धारयेत् ।

छत्री झर्झरपाणिश्च चरेद्रात्रौ विशेषतः ।

तच्छायाशब्दवित्रस्ताः प्रणश्यन्ति भुजङ्गमाः ॥ ९३ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविर-चितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तर-स्थाने सर्पविषप्रतिषेधो नाम षट्-त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

स० -छत्रवान् झर्झरहस्तश्च चरेत्, विशेषेण रात्रौ । तयोः छत्रझर्झरयोः, यथासङ्ख्यं छायाशब्दाभ्यां वित्रस्ताः सर्पाः प्रणश्यन्ति, तस्मादेवमाचरणीयमिति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने सर्पविष-प्रतिषेधो नाम षड्विंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३६ ॥

****

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

विषप्रक्रमात् कीटलूतादिचिकित्सितं वक्ति-

अथातः कीटलूतादिविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

सर्पाणामेव विण्मूत्रशुक्राण्डशवकोथजाः ।
दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च युक्ताः कीटाश्चतुर्विधाः ॥ १ ॥

स ० -सर्पाणां-पूर्वोक्तानां, विण्मूत्रादिजाः कीटा दोषैः पृथग्युक्तास्त्रिप्रकाराः समुदितैश्च युक्ता इति चतुः प्रकाराः स्युः ।

दष्टस्य कीटैर्वायव्यैर्दंशस्तोदरुजोल्बणः ।

स० -तेषु मध्ये वायव्यैः-वातलैः कीटैः, दष्टस्य दंशस्तोदरुजाधिको भवेत् ।

आग्नेयैरल्पसंस्रावो दाहरागविसर्पवान् ॥ २ ॥
पक्वपीलुफलप्रख्यः खर्जूरसदृशोऽथवा ।

स ०-आग्नेयैः कीटैर्दष्टस्य दंशोऽल्पस्रावादिमान् स्यात् । पक्वपीलुफलनिभः खर्जूरसदृशो वा स्यात् ।

कफाधिकरिमन्दरुजः पक्वोदुम्बरसन्निभः ॥ ३ ॥

स० -कफाधिकैः कीटैर्दष्टस्य दंशो मन्दरुजः पक्वोदुम्बरसदृशः ।

स्रावाढ्यः सर्वलिङ्गस्तु विवर्ज्यः सान्निपातिकैः ।

स० -सान्निपातिकैः-त्रिदोषाधिकैः कीटैः, दष्टस्य दंशः स्रुत्यधिकः सर्वलिङ्गः । स च वर्ज्यो-नोपक्रमणीयः ।

वेगाश्च सर्पवच्छोफो वर्धिष्णुर्विस्रक्तता ॥ ४ ॥
शिरोक्षिगौरवं मूर्च्छा भ्रमः श्वासोऽतिवेदना ।

स ०-वेगाश्च सर्पवत्कीटेषु स्युः । तथा श्वयथुर्वर्धनस्वभावो विस्रशोणितत्वं च मूर्धनेत्रगुरुत्वं मूर्च्छाद्याश्च स्युः ।

सर्वेषां कर्णिका शोफो ज्वरः कण्डूररोचकः ॥ ५ ॥

स० -कर्णिकाद्याश्च सर्वेषां दंशानां स्युः ।

वृश्चिकस्य विषं तीक्ष्णमादौ दहति वह्निवत् ।

ऊर्ध्वमारोहति क्षिप्रं दंशे पश्चात्तु तिष्ठति ॥ ६ ॥

दंशः सद्योऽतिरुक् श्यावस्तुद्यते स्फुटतीव च ।

स० -वृश्चिकस्य तीक्ष्णं विषं भवति । तच्च प्रथममग्निरिव दहति । उपरिष्टादाश्वेवारोहति । पश्चाच्च दंशे तिष्ठति । दंशो वृश्चिकसम्बन्धी सद्योऽतिरुगादिः स्यात् । तुद्यते स्फुटतीव च । तुद्यत इति कर्मकर्तरि तङ् ।

ते गवादिशकृत्कोथाद्दिग्धदष्टादिकोथतः ॥ ७ ॥

सर्पकोथाच्च सम्भूता मन्दमध्यमहाविषाः ।

स ० -ते-वृश्चिकाः, गवादिशकृत्कोथात् विषदिग्धदष्टादि कोथात् सर्पकोथाच्च सम्भूता यथासङ्ख्यं मन्दविशा मध्यविषा महाविषाश्च स्युः ।

मन्दाः पीताः सिताः श्याव रूक्षाः कर्बुरमेचकाः ॥ ८ ॥

रोमशा बहुपर्वाणो लोहिताः पाण्डुरोदराः ।

स० -मन्दविषाः कीटाः पीतादिगुणाः । रोमशा इति "लोमादि" इत्यादिना शः ।

धूम्रोदरास्त्रिपर्वाणो मध्यास्तु कपिलारुणाः ॥ ९ ॥

पिशङ्गाः शबलाश्चित्राः शोणिताभा

स० -मध्यविषास्तु कपिलादिगुणाः ।

महाविषाः ।

अग्न्याभा-द्व्येकपर्वाणो रक्तासितसितोदराः ॥ १० ॥

स० -महाविषा दर्भदूर्वासदृशा द्विपर्वाण एकपर्वाणो वा । रक्तोदराः केचित्कृष्णोदराः केचित्सितोदराश्च ।

तैर्दष्टः शूनरसनः स्तब्धगात्रो ज्वरार्दितः ।
खैर्वमन् शोणितं कृष्णमिन्द्रियार्थानसंविदन् ॥ ११ ॥
स्विद्यन् मूर्च्छन् विशुष्कास्यो विह्वलो वेदनातुरः ।
विशीर्यमाणमांसश्च प्रायशो विजहात्यसून् ॥ १२ ॥

स० -तैः-महाविषैः, दष्टः सन् शूनजिह्वादिः स्यात् । तथेदमिदं कुर्वन्नीदृशः सन् प्रायशो जीवितं त्यजति ।

उच्चिटिङ्गस्तु वक्त्रेण दशत्यभ्यधिकव्यथः ।
साध्यतो वृश्चिकात् स्तम्भं शेफसो हृष्टरोमताम् ॥ १३ ॥
करोति सेकमङ्गानां दंशः शीताम्बुनेव च ।
उष्ट्रधूमः स एवोक्तो रात्रिचाराच्च रात्रिकः ॥ १४ ॥

स० -उच्चिटिङ्गाख्यो वृश्चिको वक्त्रेण दशति । साध्याद्वृश्चिकादतिरिक्तव्यथः । तथा स्तम्भं करोति मेढ्रस्य । तथा हृष्टरोमतां-रोमहर्षं, करोति । तथा दंशश्च शिशिरजलेनेव सेकमङ्गानां विधत्ते । स एवोष्ट्रधूमकः कथितः । रात्रिचरणाच्च रात्रिकः स एवोक्तः ।

वातपित्तोत्तराः कीटाः, श्लैश्मिकाः कणभोन्दुराः ।
प्रायो वातोल्बणविषा वृश्चिकाः सोष्ट्रधूमकाः ॥ १५ ॥

स० -कीटा वातपित्ताधिकाः । कणभोन्दुराः श्लेष्मोल्बणाः । प्रायेण वृश्चिका वातोल्बणविषा उष्ट्रधूमकाश्च ।

यस्य यस्यैव दोषस्य लिङ्गाधिक्यं प्रतर्कयेत् ।
तस्य तस्यौषधैः कुर्याद्विपरीतगुणैः क्रियाम् ॥ १६ ॥

स० -यस्य यस्यैव दोषस्य लिङ्गाधिक्यं ज्ञायते, तस्य तस्य दोषस्य भेषजैर्विपरीतगुणैः क्रियां विदधीत ।

हृत्पीडोर्ध्वानिलस्तम्भः शिरायामोऽस्थिपर्वरुक् ।
घूर्णनोद्वेष्टनं गात्रश्यावता वातिके विषे ॥ १७ ॥

स० -वातिके विषे हृत्पीडादयः स्युः ।

संज्ञानाशोष्णनिश्वासौ हृद्दाहः कटुकास्यता ।
मांसावदरणं शोफो रक्तपीतश्च पैत्तिके ॥ १८ ॥

स० -पित्तोल्बणे संज्ञानाशादयः स्युः ।

छर्द्यरोचकहृल्लासप्रसेकोत्क्लेशपीनसैः ।
सशैत्यमुखमाधुर्यैर्विद्याच्छ्लेष्माधिकं विषम् ॥ १९ ॥

स० -कफाधिकं विषं छर्द्यादिभिर्जानीयात् ।

पिण्याकेन व्रणालेपस्तैलाभ्यङ्गश्च वातिके ।
स्वेदो नाडीपुलाकाद्यैर्बृंहणश्च विधिर्हितः ॥ २० ॥

स० -वातिके विषे पिण्याकेन व्रणलेपो योज्यः, तैलाभ्यङ्गश्च नाड्यादिभिश्च स्वेदो बृंहणश्च विधिः स्मृतः ।

पैत्तिकं स्तम्भयेत्सेकैः प्रदेहैश्चातिशीतलैः ।

स० -पित्ताधिकं विषं सेकादिभिरतिशिशिरैः स्तम्भयेत् ।

लेखनच्छेदनस्वेदवमनैः श्लैष्मिकं जयेत् ॥ २१ ॥

स० -श्लैष्मिकं लेखनाद्यैर्जयेत् ।

कीटानां त्रिप्रकाराणां त्रैविध्येन क्रिया हिता ।
स्वेदालेपनसेकांस्तु कोष्णान् प्रायोऽवचारयेत् ॥ २२ ॥
अन्यत्र मूर्च्छितादृंशपाकतः कोथतोऽथवा ।

स ० -कीटानां त्रिविधानां यथास्वं त्रिविधैव चिकित्सा हिता । स्वेदादींश्च प्रायेण कोष्णान् कुर्यात् । मूर्च्छितं नरं दंशपाकं च वर्जयित्वा तथा दंशकोथं च हित्वा ।

नृकेशाः सर्षपाः पीता गुडो जीर्णश्च धूपनम् ॥ २३ ॥
विषदंशस्य सर्वस्य काश्यपः परमब्रवीत् ।

स० -नरकचादयो धूपनं सर्वस्य विषदंशस्य परं हितमिति भगवान् काश्यपोऽवादीत् ।

विषघ्नं च विधिं सर्वं कुर्यात्संशोधनानि च ॥ २४ ॥

स० -तथा विषघ्नं विधिं सकलं विदध्यात् । संशोधनानि च कुर्यात् ।

साधयेत्सर्पवद्दष्टान् विषोग्रैः कीटवृश्चिकैः ।

स० -विषोग्रैः कीतवृश्चिकैर्दष्टान् सर्पवत्साधयेत् ।

तन्दुलीयकतुल्यांशां त्रिवृतां सर्पिषा पिबेत् ॥ २५ ॥
याति कीटविषैः कम्पं न कैलास इवानिलैः ।

स० -त्रिवृतां तन्दुलीयकसमां घृतेन नरः पिबेत् । एवं कीटविषैश्च कम्पं-क्षोभं, न याति । कैलास इव वायुभिः ।

क्षीरिवृक्षत्वगालेपः शुद्धे कीटविषापहः ॥ २६ ॥

स० -शुद्धे सति क्षीरिवृक्षत्वगालेपः कीटविषघ्नः ।

मुक्तालेपो वरः शोफतोददाहज्वरप्रणुत् ।

स० -मौक्तिकलेपः श्रेष्ठः शोफादिघ्नः ।

वचा हिङ्गु विडङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली ॥ २७ ॥
पाठा प्रतिविषा व्योषं काश्यपेन विनिर्मितम् ।

दशाङ्गमगदं पीत्वा सर्वकीटविषं जयेत् ॥ २८ ॥

स० -वचादिकदशद्रव्यनिर्मितत्वात् दशाङ्गमगदं काश्यपेन निर्मितं पीत्वा सर्वं कीटविषं हन्ति ।

सद्यो वृश्चिकजं दंशं चक्रतैलेन सेचयेत् ।
विदारिगन्धासिद्धेन कवोष्णेनेतरेण वा ॥ २९ ॥
लवणोत्तमयुक्तेन सर्पिषा वा पुनः पुनः ।
सिञ्चेत्कोष्णारनालेन सक्षीरलवणेन वा ॥ ३० ॥

स० -वृश्चिकोत्थं दंशं सद्य एव चक्रतैलेन सेचयेत् । शालिपर्णीसिद्धेन वा इतरेण-चक्रतैलेन, कोष्णेन वा सेचयेत् ।
सैन्धवान्वितेन वाऽऽज्येन मुहुर्मुहुः सिञ्चेत् । कवोष्णेन काञ्जिकेन दुग्धसैन्धवान्वितेन वा सिञ्चेत् ।

उपनाहो घृते भृष्टः कल्कोऽजाज्याः ससैन्धवः ।

जीरककल्कः सैन्धवयुक्तो घृतेन भृष्ट उपनाहः स्यात् ।

आदंशं स्वेदितं चूर्णैः प्रच्छाय प्रतिसारयेत् ॥ ३१ ॥
रजनीसैन्धवव्योषशिरीषफलपुष्पजैः ।

स० -आ - समन्ततो, दंशं स्वेदितं प्रच्छाय चूर्णै रजन्यादिजैर्घर्षयेत् ।

मातुलुङ्गाम्लगोमूत्रपिष्टं च सुरसाग्रजम् ॥ ३२ ॥
लेपः सुखोष्णश्च हितः पिण्याको गोमयोऽपि वा ।

स० -बीजपूराम्लगोमूत्रपिष्टं सुरसापुष्पं लेपः स्यात् । तथा सुखोष्णः पिण्याको गोमयो वा लेपो हितः ।

पाने सर्पिर्मधुयुतं क्षीरं वा भूरिशर्करम् ॥ ३३ ॥

स० -पाने हैयंगवीनं क्षौद्रयुक्तं, दुग्धं वा प्रभूतसितं, हितम् ।

पारापतशकृत् पथ्या तगरं विश्वभेषजम् ।
बीजपूररसोन्मिश्रः परमो वृश्चिकागदः ॥ ३४ ॥

स० -पारापतशकृतादिभिः फलपूररससंयुक्तः श्रेष्ठो वृश्चिकागदः ।

सशैवलोष्ट्रदंष्ट्रा च हन्ति वृश्चिकजं विषम् ।

स० -करभदंष्ट्रा शैवालयुता वृश्चिकविषघ्नी । ["ससैन्धवोष्ट्रदंष्ट्रा च हन्ति वृश्चिकजं विषम् । मनोह्वा सैन्धवं हिङ्गु मालती पल्लवानि च ॥ गोशकृद्रसपिष्टेयं गुलिका वृश्चिकार्दिते । लशुनो मरिचं हिङ्गु सुरसं विश्वभेषजम् ॥ अर्कक्षीरेण गुटिका वृश्चिकादितशङ्करी ।" वृद्धवाग्भटात् (सं. उ. अ. ४३) ।]

हिङ्गुना हरितालेन मातुलुङ्गरसेन च ॥ ३५ ॥

लेपाञ्जनाभ्यां गुटिका परमं वृश्चिकापहा ।

स० -हिङ्गुहरिताले सबीजपूररसे लेपाञ्जनाभ्यां गुलिका परं वृश्चिकविषहृत् ।

करञ्जार्जुनशेलूनां कटभ्याः कुटजस्य च ॥ ३६ ॥

शिरीषस्य च पुष्पाणि मस्तुना दंशलेपनम् ।

स० -करञ्जादीनां पुष्पाणि मस्तुना दंशलेपः ।

यो मुह्यति प्रश्वसिति प्रलपत्युग्रवेदनः ॥ ३७ ॥

तस्य पथ्यानिशाकृष्णामञ्जिष्ठातिविषोषणम् ।

सालाबुवृन्तं वार्ताकरसपिष्टं प्रलेपनम् ॥ ३८ ॥

स० -यो नरो मुह्यत्यादीन् विधत्ते, तथा दारुणपीडः, तस्य पथ्यादिकं वार्ताकरसपिष्टं प्रलेपनं कार्यम् ।

सर्वत्र चोग्रालिविषे पाययेद्दधिसर्पिषी ।

विध्येत्सिरां विदध्याच्च वमनाञ्जननावनम् ।

उष्णस्निग्धाम्लमधुरं भोजनं चानिलापहम् ॥ ३९ ॥

स० -सर्वस्मिन् सुदारुणे वृश्चिकविषे दधिसर्पिषी पाययेत् ।

सिरां च विध्येत् ।

वमनादिकं च कुर्यात् ।

उष्णगुणादिकं च भोजनं वातघ्नं हितम् ।

नागरं गृहकपोतपुरीषं

बीजपूरकरसो हरितालम् ।

सैन्धवं च विनिहन्त्यगदोऽयं

लेपतोऽलिकुलजं विषमाशु ॥ ४० ॥

स० -नागरादिकमयमगदो लेपेन वृश्चिकविषं शीघ्रं पराकरोति । स्वागतावृत्तम् ।

अन्ते वृश्चिकदष्टानां समुदीर्णे भृषं विषे ।

विषेणालेपयेद्दंशमुच्चिटिङ्गेऽप्ययं विधिः ॥ ४१ ॥

स० -वृश्चिकदष्टानामन्ते भृशं समुदीर्णे विषे विषेण दंशमालेपयेत् ।

उच्चिटिङ्गसंज्ञेऽप्येषैव चिकित्सा ।

नागपुरीषच्छत्रं रोहिषमूलं च शेलुतोयेन ।

कुर्याद्गुटिकां लेपादियमलिविषनाशनी श्रेष्ठा ॥ ४२ ॥

स० -गजपुरीषच्छत्रं कत्तृणमूलं च श्लेष्मातकजलेन गुटिकां विदधीत । एषा च लेपेन परं वृश्चिकविषघ्नी । [आर्या}

अर्कस्य दुग्धेन शिरीषबीजं

त्रिर्भावितं पिप्पलीचूर्णमिश्रम् ।

एषोऽगदो हन्ति विषाणि कीट-

भुजङ्गलूतोन्दुरवृश्चिकानाम् ॥ ४३ ॥

स ० -अर्कक्षीरेण शिरीषबीजं त्रीन् वारान् भावितं पिप्पलीरजोयुतमगदः कीटादीनां विषाणि हन्ति ।

शिरीषपुष्पं सकरञ्जबीजं

काश्मीरजं कुष्ठमनःशिले च ।

एषोऽगदो रात्रिकवृश्चिकानां

संक्रान्तिकारी कथितो जिनेन ॥ ४४ ॥

स ० -शिरीषकुसुमादिकमेषोऽगदो रात्रिकवृश्चिकानां विषक्रान्तिकृद् भगवता जिनेजोक्तः । उपजातिवृत्ते ।

कीटेभ्यो दारुणतरा लूताः षोडश ता जगुः ।

अष्टाविंशतिरित्येके ततोऽप्यन्ये तु भूयसीः ॥ ४५ ॥

सहस्ररश्म्यनुचरा वदन्त्यन्ये सहस्रशः ।

बहूपद्रवरुपा तु लूतैकैव विषात्मिका ॥ ४६ ॥

स० -कीटेभ्योऽपि घोरा लूताः । ताश्च मुनयः षोडशसंख्या अध्यगीषन् । अन्ये अष्टाविंशतिरुलूता इत्यवोचन् । ततोऽप्यपरे बहुतरा आचख्युः । अन्ये तु रवेरनुचराः सहस्रशो वदन्ति । इति नानामतमुक्त्वा स्वमतं युक्त्या सर्वमतानुग्राहि वक्ति । अनेकोपद्रवस्वभावत्वेनैकैव लूता विषात्मिका ।

रूपाणि नामतस्तस्या दुर्ज्ञेयान्यतिसङ्करात् ।

नास्ति स्थानव्यवस्था च दोषतोऽतः प्रचक्षते ॥ ४७ ॥

स० -नाम्ना यानि रूपाणि, तानि तस्या अतिसङ्कराद्धेतोर्दुर्ज्ञानानि । स्थानव्यवस्थाऽपि नास्ति । तस्माद्दोषवशेन भणिष्यते ।

कृच्छ्रसाध्या पृथग्दोषैरसाध्या निचयेन सा ।

स० -पृथग्दोषैर्लूता कृच्छ्रसाध्या, सन्निपातेन चासाध्या ।

तद्दंशः पैत्तिको दाहतृट्स्फोटज्वरमोहवान् ॥ ४८ ॥
भृशोष्मा रक्तपीताभः क्लेदी द्राक्षाफलोपमः ।

स० -तस्या दंशः पैत्तिको दाहादिमान् भृशोष्मा पीतरक्ताभः क्लेदवान् द्राक्षाफलाकारः स्यात् ।

श्लैष्मिकः कठिनः पाण्डुः पर्षकफलाकृतिः ॥ ४९ ॥
निद्रां शीतज्वरं कासं कण्डूं च कुरुते भृशम् ।

स० -श्लैष्मिको लूतादंशः कठिनः पाण्डुवर्णः परूषकफलनिभो निद्रादीनतिशयेन करोति ।

वातिकः परुषः श्यावः पर्वभेदज्वरप्रदः ॥ ५० ॥

स० -वातिको दंशः परुषस्पर्शः स्यावस्तथा पर्वभेदज्वरकृत् ।

तद्विभागं यथास्वं च दोषलिङ्गैर्विभावयेत् ।

स० -तासां विभागं दोषाणां लक्षणैर्यथायोगं लक्षयेत् ।

असाध्यायां तु हृन्मोहश्वासहिध्माशिरोग्रहाः ॥ ५१ ॥
श्वेतपीतासितारक्ताः पिटिकाः श्वयथूद्भवः ।

वेपथुर्वमथुर्दाहस्तृडान्ध्यं वक्रनासता ॥ ५२ ॥
श्यावौष्ठवक्रदन्तत्वं पृष्ठग्रीवावभञ्जनम् ।
पक्कजम्बूसवर्णं च दंशात्स्रवति शोणितम् ॥ ५३ ॥

स० -आसाध्यायां लूतायां हृन्मोहाद्याः स्युः । श्वेतादिगुणाः पिटिकास्तथा श्वयथ्वाद्याश्च । दंशाद् रक्तं पक्कजम्बूनिभं स्रवति ।

सर्वाऽपि सर्वजा प्रायो व्यपदेशस्तु भूयसा ।

स० -सर्वा च लूता त्रिदोषजैव । बाहुल्येन तु व्यपदेशः ।

तीक्ष्णमध्यावरत्वेन सा त्रिधा हन्त्युपेक्षिता ॥ ५४ ॥
सप्ताहेन दशाहेन पक्षेण च परं क्रमात् ।

स० -सा च लूता तीक्ष्णादिभेदेन त्रिप्रकारा । उपेक्षिता च सती यथासङ्ख्यं दशाहेन पक्षेण च हन्ति ।

लूतादंशश्च सर्वोऽपि दद्रुमण्दलसन्निभिः ॥ ५५ ॥
सितोऽसितोऽरुणः पीतः श्यावो वा मृदुरुन्नतः ।
मध्ये कृष्णोऽथवा श्यावः पर्यन्ते जालकावृतः ॥ ५६ ॥

विसर्पवांस्छोफयुतस्तप्यते बहुवेदनः ।
ज्वराशुपाकविक्लेदकोथावदरणान्वितः ॥ ५७ ॥
क्लेदेन यत्स्पृशत्यङ्गं तत्रापि कुरुते व्रणम् ।

स ० -सर्वश्च लूतादंशो दद्रुमण्डलाकारः सितादिवर्णो मृदुरुन्नतो मध्ये कृष्णवर्णः श्यावववर्णो वा परितो जालकवृतो विसर्पादिमान् स्यात् । तथा तप्यतेऽनेकरुजः । तथा ज्वरादियुतः । तथा च दंशः क्लेदेन यद्यदङ्गं स्पृशेत् तत्र तत्र च व्रणं विदधाति ।

श्वासदंष्ट्राशकृन्मूत्रशुक्रलालानखार्तवैः ॥ ५८ ॥
अष्टाभिरुद्वमत्येषा विषं वक्राद्विशेषतः ।

स० -श्वासादिभिरष्टाभिरेषा लूता विषमुद्वमति । वक्रेण विशेषेण ।

लूता नाभेर्दशत्यूर्ध्वमूर्ध्वं चाधश्च कीटकाः ॥ ५९ ॥
तद्दूषितं च वस्त्रादि देहे पृक्तं विकारकृत् ।

स० -नाभेरूर्ध्वं लूता दशति । ऊर्ध्वमधस्ताच्च कीटा दशन्ति । दशतीति "दंशसञ्जस्वञ्जां शपि" इति नलोपः ।

तया-लूतया दूषितं, वस्त्रासनादि शरीरे लग्नं विकारकृत् ।

दिनार्धं लक्ष्यते नैव दंशो लूताविषोद्भवः ॥ ६० ॥

सूचीव्यधवदाभाति ततोऽसौ प्रथमेऽहनि ।

अव्यक्तवर्णः प्रचलः किञ्चित्कण्डूरुजान्वितः ॥ ६१ ॥

स० -लूताविषजो दंशो दिनार्धं न लक्ष्यत एव ।

ततः-अनन्तरं, असौ-दंशः, प्रथमे दिने सूचीव्यधतुल्य आभाति । अव्यक्तवर्णः प्रकर्षेण चलो मनाक्कण्डूरुग्युतश्च ।

द्वितीयेऽभ्युन्नतोऽन्तेषु पिटिकैरिव वाऽऽचितः ।

व्यक्तवर्णो नतो मध्ये कण्डूमान् ग्रन्थिसन्निभः ॥ ६२ ॥

स०-द्वीतीयेऽहन्यभ्युन्नतोऽन्तेषु पिटिकैरिव वाऽऽचितो व्यक्तवर्णो मध्ये नतः सकण्डूर्ग्रन्थिनिभः ।

तृतीये सज्वरो रोमहर्षकृद्रक्तमण्डलः ।

शरावरूपस्तोदाढ्यो रोमकूपेषु सास्रवः ॥ ६३ ॥

स० -तृतीयेऽहनि ज्वरान्वितो रोमाञ्चकृद्रक्तमण्डलः शरावाकारोऽधिकव्यथो रोमकूपेषु स्राववान् ।

महांश्चतुर्थे श्वयथुस्तापश्वासभ्रमप्रदः ।

स० -चतुर्थे वासरे महांश्छोफस्तापादिकृत् ।

विकारान् कुरुते तांस्तान् पञ्चमे विषकोपजान् ॥ ६४ ॥

स० -पञ्चमे दिने तांस्तान्-पूर्वोक्तान्, विषकोपजान् विकारान् विधत्ते ।

षष्ठे व्याप्नोति मर्माणि

स० -षष्ठे दिने मर्माण्यश्नुते ।

सप्तमे हन्ति जीवितम् ।

स० -सप्तमे दिवसे जीवितं हन्ति ।

इति तीक्ष्णं विषं, मध्यं हीनं च विभजेदतः ॥ ६५ ॥

स० -इति-एवंरूपं, तीक्ष्णं विषम् ।
मध्यं हीनं वाऽतो निरूप्य लक्षयेत् ।

एकविंशतिरात्रेण विषं शाम्यति सर्वथा ।

स० -सर्वथा एकविंशतिरात्रेण विषं शमं याति ।

अथाशु लूतादष्टस्य शस्त्रेणादंशमुद्धरेत् ॥ ६६ ॥
दहेच्च जाम्बवौष्ठाद्यैर्न तु पित्तोत्तरं दहेत् ।

स ० -अथेति मङ्गले । कृतमङ्गलस्य लूतादष्टस्य, आ-समन्तात्, दंशं क्षिप्रं शस्त्रेणोद्धरेत् । जाम्ब्वौष्ठादिभिश्च दहेत्, पित्ताधिकं वर्जयित्वा ।

कर्कशं भिन्नरोमाणं मर्मसन्ध्यादिसंश्रितम् ॥ ६७ ॥
प्रसृतं सर्वतो दंशं न छिन्दीत दहेन्न च ।

स० -कर्कशादिगुणं दंशं दंशं न छिन्द्यात् न च दहेत् ।

लेपयेद्दग्धमगदैर्मधुसैन्धवसंयुतैः ॥ ६८ ॥
सुशीतैः सेचयेच्चानु कषायैः क्षीरिवृक्षजैः ।

स० -दग्धं दंशमगदैर्माक्षिकसैन्धवान्वितैर्लेपयेत् ।पश्चात् क्षीरिवृक्षजैः कषायैरतिशिशिरैः सेचयेच्च ।

सर्वतोऽपहरेद्रक्तं शृङ्गाद्यैः सिरयाऽपि वा ॥ ६९ ॥
सेकलेपास्ततः शीता बोधिश्लेष्मातकाक्षकैः ।
स० -सर्वतो रक्तं विस्रावयेच्छृङ्गादिभिः । अनन्तरं सेकालेपाश्च शिशिरा हिताः पिप्पलादिभिः ।

फलिनीद्विनिशाक्षौद्रसर्पिर्भिः पद्मकाह्वयः ॥ ७० ॥

अशेषलूताकीटानामगदः सार्वकार्मिकः ।

स० -फलिन्यादिकोऽयं पद्मकसंज्ञोऽगदः सार्वकार्मिकः । अशेषक्रियासु(?) लूताकीटानां हितः ।

हरिद्राद्वयपत्तङ्गमञ्जिष्ठानतकेसरैः ॥ ७१ ॥

सक्षौद्रसर्पिः पूर्वस्मादधिकश्चम्पकाह्वयः ।

स० -हरिद्राद्वयादिभिः क्षौद्रघृतान्वितश्चम्पकनामाऽगदः पूर्वस्मादधिकः ।

तद्वद्गोमयनिष्पीडशर्कराघृतमाक्षिकैः ॥ ७२ ॥

स० -गोशकृन्नीष्पीडादिभिरगदस्तद्वत्-पूर्वगुणः ।

अपामार्गमनोह्वालदार्वीध्यामकगैरिकैः ।

नतैलाकुष्ठमरिचयष्ट्याह्वघृतमाक्षिकैः ॥ ७३ ॥

अगदो मन्दरो नाम तथाऽन्यो गन्धमादनः ।

नतरोध्रवचाकट्वीपाठैलापत्रकुङ्कुमैः ॥ ७४ ॥

स० -अपामार्गादिभिरगदो मन्दरो नाम ।

अन्यश्च-वक्ष्यमाणो नतादिः(दिभिः), गन्धमादनो नाम ।

विषघ्नं बहुदोषेषु प्रयुञ्जीत विशोधनम् ।

स० -बहुदोषेषु नरेषु विषघ्नं विशोधनं प्रयुञ्जीत ।

यष्ट्याह्वमदनाङ्कोल्लजालिनीसिन्दुवारिकाः ॥ ७५ ॥
कफे ज्येष्ठाम्बुना पीत्वा विषमाशु समुद्वमेत् ।
शिरीषपत्रत्वङ्मूलफलं वाऽङ्कोल्लमूलवत् ॥ ७६ ॥

स० -कफे यष्ट्याह्वादीनि तन्दुलोदकेन पीत्वा विषं क्षिप्रमुद्वमेत् ।
अथवा शिरीषपत्रादिकमङ्कोल्लमूलयुतं ज्येष्ठाम्भसा पीत्वोद्वमेत् ।

विरेचयेच्च त्रिफलानीलिनीत्रिवृतादिभिः ।

स० -त्रिफलादिभिर्विरेचयेच्च ।

निवृत्ते दाहशोफादौ कर्णिकां पातयेद् व्रणात् ॥ ७७ ॥

स० -दाहादावुपशान्ते सति व्रणात् कर्णिकां पातयेत् ।

कुसुम्भपुष्पं गोदन्तः स्वर्णक्षीरी कपोतविट् ।

त्रिवृता सैन्धवं दन्ती कर्णिकापातनं, तथा ॥ ७८ ॥

मूलमुत्तरवारुण्या वंशनिर्लेखसंयुतम् ।

तद्वच्च सैन्धवं कुष्ठं दन्तीकटुकदौग्धिकम् ॥ ७९ ॥

राजकोशातकीमूलं, किण्वो वा मथितोद्भवः ।

स० -कुसुम्भकुसुमादिकं दन्तीपर्यन्तं कर्णिकायाः पातनं वरम् ।

उत्तमारणीमूलं वंशनिर्लेखनयुक्तं वा ।

सैन्धवादिकं पूर्वगुणम् ।

तक्रजो वा किण्वः-उपरिष्टात् फेनाभः, पूर्वगुणः ।

कर्णिकापातसमये बृंहयेच्च विषापहैः ॥ ८० ॥

स० -कर्णिकापातनकाले च विषघ्नैर्बृंहयेत् ।

स्नेहकार्यमशेषं च सर्पिषैव समाचरेत् ।

विषस्य वृद्धये तैलमग्नेरिव तृणोलुपम् ॥ ८१ ॥

स० -लूतायामशेषं स्नेहने यत्कार्यं-कर्तुं योग्यं, तद् घृतेनैव

बिल्वादिकं स्वागतावृत्तम् ।

एते त्रयोगदवरा वृत्तस्थाः पित्तश्लेष्मानिललूताः क्रमात् पानादिभिः कुगतीरिव वारयन्ति । आर्या ।

रोध्रं सेव्यं पद्मकं पद्मरेणुः

कालीयाख्यं चन्दनं यच्च रक्तम् ।

कान्तापुष्पं दुग्धिनीका मृणालं

लूताः सर्वा घ्नन्ति सर्वक्रियाभिः ॥ ८६ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचि-तायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तरस्थाने कीटलूतादिविषप्रतिषेधो नाम सप्त-त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

स० -रोध्रादीनि सर्वाभिः-पानादिभिः क्रियाभिः, सर्वा लूता घ्नन्ति । शालिनी ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाहृदयटी-कायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने कीटलूतादि-विषप्रतिषेधो नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३७ ॥

****

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ।

विषचिकित्साप्रक्रमात् मूषिकालर्कविषमुपक्रमते-

अथातो मूषिकालर्कविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

लालनश्चपलः पुत्रो हसिरश्चिक्किरोऽजिरः ।
कषायदन्तः कुलकः कोकिलः कपिलोऽसितः ॥ १ ॥
अरुणः शबलः श्वेतः कपोतः पलितोन्दुरः ।
छुच्छुन्दरो रसालाख्यो दशाष्टौ चेति मूषिकाः ॥ २ ॥

स० -लालनादिभेदेन दशाष्टाधिका इत्यष्टादश मूषिका भवन्ति ।

शुक्रं पतति यत्रैषां शुक्रदिग्धैः स्पृशन्ति वा ।
यदङ्गमङ्गैस्तत्रास्रे दूषिते पाण्डुतां गते ॥ ३ ॥
ग्रन्थयः श्वयथुः कोठो मण्डलानि भ्रमोऽरुचिः ।
शीतज्वरोऽतिरुक्सादो वेपथुः पर्वभेदनम् ॥ ४ ॥
रोमहर्षः स्रुतिर्मूर्च्छा दीर्घकालानुबन्धनम् ।

श्लेष्मानुबद्धबह्वाखुपोतकच्छर्दनं सतृट् ॥ ५ ॥

स० -एषां मूषिकाणां यत्र शुक्रं पतति, शुक्रदिग्धैरङ्गैर्वा यदङ्गं स्पृशन्ति, तस्मिन्नङ्गे रक्ते दूषिते पाण्डुत्वं याति सति ग्रन्थ्यादयः स्युः । तथा तत्प्रभावात् कफानुगतबहुमूषिकपोतकवमनं सतृट् स्यात् ।

व्यवाय्याखुविषं कृच्छ्रं भूयो भूयश्च कुप्यति ।

स० -आखुविषं व्यवायि-सकलशरीरव्यापनशीलं, तथा कृच्छ्रं-कृच्छ्रसाध्यं, पुनः पुनश्च कुप्यति ।

मूर्च्छाङ्गशोफवैवर्ण्यक्लेदशब्दाश्रुतिज्वराः ॥ ६ ॥
शिरोगुरुत्वं लालासृक्छर्दिश्चासाध्यलक्षणम् ।

स० -मूर्च्छादयोऽसाध्यलक्षणम् ।

शूनबस्तिं विवर्णौष्ठमाख्वाभैर्ग्रन्थिभिश्चितम् ॥ ७ ॥
छुच्छुन्दरसगन्धं च वर्जयेदाखुदूषितम् ।

स०-शूनबस्तिं विवर्णाधरं मूषिकनिभैर्ग्रन्थिभिर्व्याप्तं छुच्छुन्दरगन्धतुल्यगन्धं च मूषिकविषदूषितं नोपक्रमेत् ।

शुनः श्लेष्मोल्बणां दोषाः संज्ञां संज्ञावहाश्रिताः ॥ ८ ॥
मुष्णन्तः कुर्वते क्षोभं धातूनामतिदारुणम् ।
लालावानन्धबधिरः सर्वतः सोऽभिधावति ॥ ९ ॥
स्रस्तपुच्छहनुस्कन्धः शिरोदुःखी नताननः ।

स०-शुनः-सारमेयस्य, श्लेष्माधिका दोषाः संज्ञावहानि स्रोतांस्याश्रिताः संज्ञामपहरन्तो धातूनामतिघोरं क्षोभं कुर्वन्ति । सः-श्वा, लालायुतोऽन्धबधिरो ध्वस्तपुच्छहनुस्कन्धः शिरो दुःखी नतमुखः सर्वतो धावति ।

दंशस्तेन विदष्टस्य सुप्तः कृष्णं क्षरत्यसृक् ॥ १० ॥
हृच्छिरोरुग्ज्वरस्तम्भतृष्णामूर्च्छोद्भवोऽनु च ।

स०-तेन-शुना, विदष्टस्य दंशः सुप्तः-अचेतनः, कृष्णं रक्तं स्रवति । पश्चाद् हृत्पीडाद्युद्भूतिः स्यात् ।

अनेनान्येऽपि बोद्ध्व्या व्याल दंष्ट्राप्रहारिणः ॥ ११ ॥
शृगालाश्वतराश्वर्क्षद्वीपिव्याघ्रवृकादयः ।

स०-अनेन-दंशादिस्वरूपेण, अपरे व्यालाः-दुष्टाः, दंष्ट्राप्रहारिणः शृगालादय एवं वेद्याः ।

कण्डूनिस्तोदवैवर्ण्यसुप्तिक्लेदज्वरभ्रमाः ॥ १२ ॥
विडहरागरुक्पाकशोफग्रन्थिविकुञ्चनम् ।
दंशावदरणं स्फोटाः कर्णिका मण्डलानि च ॥ १३ ॥
सर्वत्र सविषे लिङ्गं, विपरीतं तु निर्विषे ।

स० -सर्वत्रैव सविषे दंशे कण्ड्वादयो लिङ्गम् ।

निर्विषे च दंशेऽतो विपरीतं लक्षणं विद्यात् ।

दष्टो येन तु तच्चेष्टारुतं कुर्वन् विनश्यति ॥ १४ ॥
पश्यंस्तमेव चाकस्मादादर्शसलिलादिषु ।

स० -येन प्राणिना दष्टस्तच्चेष्टारुतं कुर्वन् म्रियते । तमेव दष्टारं, आदर्शकादिषु सहसा पश्यन् विनश्यति ।

योऽद्भ्यस्त्रस्येददष्टोऽपि शब्दसंस्पर्शदर्शनैः ॥ १५ ॥
जलसन्त्रासनामानं दष्टं तमपि वर्जयेत् ।

स० -यो जलेभ्योऽदष्टोऽपि सन्त्रस्येत् शब्दसंस्पर्शदर्शनैर्हेतुभिः, तं जलसन्त्राससंज्ञं दष्टं वर्जयेत् ।

आखुना दष्टमात्रस्य दंशं काण्डेन दाहयेत् ॥ १६ ॥
दर्पणोनाथवा, तीव्ररुजा स्यात्कर्णिकाऽन्यथा ।

स०-आखुना दष्टमात्रस्य नरस्य सतो दंशं काण्डेन दाहयेत् । दर्पणेन वा दाहयेत् । अन्यथा-एवमदग्धे सति, कर्णिका दारुणपीडा स्यात् ।

दग्धं विस्रावयेद्दंशं प्रच्छितं च प्रलेपयेत् ॥ १७ ॥
शिरीषरजनीवक्रकुङ्कुमामृतवल्लिभिः ।

स०-दंशं दग्धं प्रच्छितं विस्रावयेत् । शिरीषबीजादिभिः प्रलेपयेच्च ।

अगारधूममञ्जिष्ठारजनीलवणोत्तमैः ॥ १८ ॥
लेपो जयत्याखुविषं कर्णिकायाश्च पातनः ।

स०-अगारधूमादिको लेपो ह्ययं मूषिकविषं हन्ति । कर्णिकां च पातयति ।

ततोऽम्लैः क्षालयित्वाऽनु तोयैरनु च लेपयेत् ॥ १९ ॥
पालिन्दीश्वेतकटभीबिल्वमूलगुडूचिभिः ।
अन्यैश्च विषशोफघ्नैः सिरां वा मोक्षयेद्द्रुतम् ॥ २० ॥

स०-अनन्तरमम्लैः क्षालयित्वाऽनु जलैः क्षालयेत् । पश्चात् पालिन्द्यादिभिरपरैश्च विषघ्नैः श्वयथुघ्नैश्च लेपयेत् । अथवा शीघ्रं सिरां व्यधयेत् । पालिन्दी-मालविका त्रिवृत् ।

छर्दनं नीलिनीक्वाथैः शुकाख्याङ्कोल्लयोरपि ।

स०-नीलिनीक्वाथेन छर्दनं कार्यम् । शुकाख्याङ्कोल्लयोश्च क्वाथेन वमनम् । शुकाख्यः-शिरीषः ।

कोशातक्याः शुकाख्यायाः फलं जीमूतकस्य च ॥ २१ ॥
मदनस्य च सञ्चूर्ण्य दध्ना पीत्वा विषं वमेत् ।

स०-कोशातक्यादीनां फलानि सञ्चूर्ण्य दध्ना पीत्वा विषं वमेत् ।

वचामदनजीमूतकुष्ठं व मूत्रपेषितम् ॥ २२ ॥
पूर्वकल्पेन पातव्यं सर्वोन्दुरविषापहम् ।

स०-वचादिं वा गोमूत्रेण सञ्चूर्ण्य पूर्वकल्पेन-दध्ना, पीत्वा सर्वोन्दुरविषं हन्ति ।

विरेचनं त्रिवृन्नीलीत्रिफलाकल्क इष्यते ॥ २३ ॥

स०-विरेचनं त्रिवृतादिकल्क इष्यते ।

शिरोविरेचने सारः शिरीषस्य फलानि च ।

स०-शिरोविरेचने शिरीषस्य सारः फलं च योज्यम् ।

अञ्जनं गोमयरसो व्योषसूक्ष्मरजोन्वितः ॥ २४ ॥

स०-गोमयरसश्चूर्णीकृतत्रिकटुकान्वितोऽञ्जनम् ।

कपित्थतोमयरसो मधुमानवलेहनम् ।

स०-कपित्थगोमयरसः समाक्षिकोऽवलेहनम् ।

तन्दुलीयकमूलेन सिद्धं पाने हितं घृतम् ॥ २५ ॥
द्विनिशाकटभीरक्तायष्ट्याह्वैर्वाऽमृतान्वितैः ।
अस्फोतमूलसिद्धं वा, पञ्चकापित्थमेव वा ॥ २६ ॥

स०-तन्दुलीयकमूलेन पक्वं सर्पिः पाने हितम् ।

द्विनिशादिभिर्वा साधितं घृतं पाने हितम् ।

अथवाऽर्कमूलेन सिद्धं घृतं पाने हितम् ।

अथवा पञ्चकापित्थसिद्धं सर्पिः पाने हितम् । कपित्थस्येमानि कापित्थानि,- मूलत्वक्पत्रपुष्पफलानि पञ्च, पञ्च च तानि कापित्थानि च, तैः सिद्धं पञ्चकापित्थम् ।

सिन्दुवारं नतं शिग्रुबिल्वमूलं पुनर्नवा ।
वचाश्वदंष्ट्राजीमूतमेषां क्वाथं समाक्षिकम् ॥ २७ ॥
पिबेच्छाल्योदनं दध्ना भुञ्जानो मूषिकार्दितः ।

स०-सिन्दुवारादीनां क्वाथं समाक्षिकं पिबेत् । मूषिकविषपीडितो दध्ना शाल्योदनं भुञ्जानः ।

तक्रेण शरपुङ्खाया बीजं सञ्चूर्ण्य वा पिबेत् ॥ २८ ॥

स०-अथवा शरपुङ्खाया बीजं सञ्चूर्ण्य मथितेन पिबेत् ।

अङ्कोल्लमूलकल्को वा बस्तमूत्रेण कल्कितः ।
पानालेपनयोर्युक्तः सर्वाखुविषनाशनः ॥ २९ ॥

स०-अङ्कोलमूलकल्को वा छागमूत्रेण पिष्टः पानलेपनयोर्युक्तः सर्वाखुविषहा ।

कपित्थमध्यतिलकतिलाङ्कोल्लजटाः पिबेत् ।
गवां मूत्रेण, पयसा मञ्जरीम् तिलकस्य वा ॥ ३० ॥

स०-कपित्थबीजादिकं गोमूत्रेण पिबेत् ।

क्षीरेण वा तिलकमञ्जरीं पिबेत् ।

अथवा सरियकान्मूलं सक्षौद्रं तन्दुलाम्बुना ।

स०-सैर्यकमूलं वा समाक्षिकं ज्येष्ठाम्भसा पिबेत् ।

कटुकालाबुविन्यस्तं पीतं वाऽम्बु निशोषितम् ॥ ३१ ॥

स०-अथवा कटुकालाबुनि जलं निक्षिप्तं रात्रिस्थितं पीतं मूषिकविषनाशनं स्यात् ।

सिन्दुवारस्य मूलनि बिडालास्थि विषं नतम् ।
जलपिष्टोऽगदो हन्ति नस्याद्यैराखुजं विषम् ॥ ३२ ॥

स०-सिन्दुवारमूलादिको जलपिष्टोऽगदो नस्याद्यैर्मूषिकविषं हन्ति ।

सशेषं मूषिकविषं प्रकुप्यत्यभ्रदर्शने ।
यथायथं वा कालेषु दोषाणां वृद्धिहेतुषु ॥ ३३ ॥

स०-मूषिकविषं किञ्चिच्छेषं जलदोन्नतौ कुप्यति । अथवा वातादीनां यथास्वम् कालेशु वृद्धिकारणेषु प्रकुप्यति ।

तत्र सर्वे यथावस्थं प्रयोज्याः स्युरुपक्रमाः ।
यथास्वं ये च निर्दिष्टास्तथा दूषीविषापहाः ॥ ३४ ॥

स०-तत्रावस्थावशादुपक्रमाः सर्वे यथायोगं प्रयोज्याः स्युः । ये च दूषीविषघ्ना निर्दिष्टास्ते च प्रयोज्याः

दंशं त्वलर्कदष्टस्य दग्धमुष्णेन सर्पिषा ।
प्रदिह्यादगदैस्तैस्तैः पुराणं च घृतं पिबेत् ॥ ३५ ॥

स०-अलर्कदष्टस्य दंशमुष्णेन घृतेन दग्धमगदैस्तैस्तैः पूर्वोक्तैः, लेपयेत् । पुराणं च सर्पिः पिबेत् ।

अर्कक्षीरयुतं चास्य योज्यमाशु विरेचनम् ।

स०-अर्कक्षीरान्वितं चास्य विरेचनं क्षिप्रं योज्यम् ।

अङ्कोल्लोत्तरमूलाम्बु त्रिपलं सहविःपलम् ॥ ३६ ॥
पिबेत्सधत्तूरफलां श्वेतां वाऽपि पुनर्नवाम् ।

स०-अङ्कोल्लोत्तरमूलजलं पलत्रयमात्रं सघृतपलं पिबेत् ।
धत्तूरफलयुतां श्वेतां वा पुनर्नवां जलेन पिबेत् ।

एकध्यं पललं तैलं रूपिकायाः पयो गुडः ॥ ३७ ॥
भिनत्ति विषमालर्कं घनवृन्दमिवानिलः ।

स०-भृष्टतिलचूर्णं, तैलं, रूषिकायाः-अर्कस्य क्षीरं, गुडः, एकत्र मिश्रितं प्रकृतत्वाज्जलेन पीतं विषमलर्कं भिनत्ति । पयोदौघमिव वायुः ।

समन्त्रं सौषधीरत्नं स्नपनं च प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥

स०-मन्त्रान्वितमौषधीरत्नयुतं स्नपनं च कारयेत् । ["अष्टोत्तरशतं वारान् सिद्धमन्त्राभिमन्त्रितैः । अष्टोत्तरशतोन्मानैः पुष्पमालावगुण्ठितैः ॥ गोचर्ममात्रके लिप्ते ज्वलितेऽग्नौ कुशास्तृते । स्थण्डिले सरितस्तीरे स्नानं वाऽस्य चतुष्पथे ॥ अलर्काधिपते यक्ष सारमेयगणाधिप । अलर्कजुष्टमेतन्मे निर्विषं कुरु मा चिरात् ॥ स्वाहेति मन्त्रोऽलर्कार्ते सर्वकर्मसु शस्यते ।" इति वृद्धवाग्भटात् (सं.उ.अ. ४६) ।]

चतुष्पाद्भिर्द्विपाद्भिर्वा नखदन्तपरिक्षतम् ।
शूयते पच्यते रागज्वरस्रावरुजान्वितम् ॥ ३९ ॥

स०-चतुष्पाद्भिः-दन्त्यश्वप्रभृतिभिः प्राणिभिः, द्विपाद्भिः-मनुष्यमयूरकुक्कुटादिभिः, वा नखपरिक्षतं दन्तपरिक्षतं च शूयते पच्यते च रागाद्यन्वितम् ।

सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपादिका ।
रजन्यौ गैरिकं लेपो नखदन्तविषापहः ॥ ४० ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचि-तायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तरस्थाने मूषिकालर्कविषप्रतिषेधो नामा-ष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

स०-खदिरादिभिर्लेपो नखदन्तविषघ्न इति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटी-कायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने मूषिकालर्कविष-प्रतिषेधो नामाष्टत्रिंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३८ ॥

इति विषतन्त्रं नाम षष्टमङ्गं समाप्तम्

****

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अधुना पूर्वोक्तहेतुसम्बन्धं रसायनाध्यायं जिगदिषुराह-

अथातो रसायनविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

दीर्घमायुः स्मृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वयः ।
प्रभावर्णस्वरौदार्यं देहेन्द्रियबलोदयम् ॥ १ ॥
वाक्सिद्धिं वृषतां कान्तिमवाप्नोति रसायनात् ।
लाभोपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनम् ॥ २ ॥

स०-दीर्घायुःप्रभृतीन् रसायनादधिगच्छति । कस्मादेतानि रसायनाल्लभ्यन्ते ? इत्याह-लाभोपाय इति । यस्मात् श्रेष्ठानां रसरुधिरादीनां यो लाभोपायः, स रसायनमुच्यते ।

पूर्वे वयसि मध्ये वा तत्प्रयोज्यं जितात्मनः ।
स्निग्धस्य स्रुतरक्तस्य विशुद्धस्य च सर्वथा ॥ ३ ॥

स०-तत्-रसायनं, जितात्मनः पुरुषस्याद्ये वयसि-अतिबाल्यातिक्रान्तमात्रे, अथवा मध्यमे वयसि प्रयोज्यम् । कीदृशस्य पुंसः ? स्निग्धेत्यादि । स्निग्धादिगुणयुक्तस्य, तथा सर्वथा अध उपरिष्टाच्च शुद्धस्य ।

अविशुद्धे शरीरे हि युक्तो रासायनो विधिः ।

वाजीकरो वा मलिने वस्त्रे रङ्ग इवाफलः ॥ ४ ॥

स०-यस्मादविशुद्धे शरीरे रासायनो विधिरुपयुक्तो वाजीकरो वोपयुक्तो निष्फलः स्यात् । यथा मलिने वस्त्रे रङ्गः । मलिनं हि वस्त्रं न रज्यते ।

रसायनानां द्विविधं प्रयोगमृषयो विदुः ।

कुटीप्रावेशिकं मुख्यं वातातपिकमन्यथा ॥ ५ ॥

स०-मुनयो रसायनानां प्रयोगं द्विप्रकारं जानन्ति । तत्र मुख्यं कुटीप्रवेशनिर्वृत्तम् । वातातपिकमन्यथा-अमुख्यमित्यर्थः ।

पुरे प्राप्योपकरणे हर्म्यनिर्वातनिर्भये ।

दिश्युदीच्यां शुभे देशे त्रिगर्भां सूक्ष्मलोचनाम् ॥ ६ ॥

धूमातपरजोव्यालस्त्रीमूर्खाद्यविलङ्घिताम् ।

सज्जवैद्योपकरणां सुमृष्टां कारयेत्कुटीम् ॥ ७ ॥

स०-क्व तत्कुर्वीत ? पुरे, प्राप्योपकरणीये, हर्म्यं-धवलगृहं, निवातं निर्भयं च यस्मिन् तस्मिन्, तथोदीच्यां दिशि, शुभे-दुर्भिक्षमरकादिरहिते, कुटीं त्रिगर्भां कारयेत् । प्रथममेकं गृहम्, तस्याभ्यन्तरे द्वितीयम्, तस्याभ्यन्तरे तृतीयम्, एवं त्रिगर्भा । त्रयो गर्भाः-अन्तराणि, यस्या इति कृत्वा । तथा सूक्ष्मगवाक्षाम् । तथा धूमादिभिरविलङ्घितां-अनाक्रान्ताम् । तथा प्रगुणानि वैद्योपकरणानि-भेषजादीनि, यस्यां तां तथाविधाम् । सुमृष्टां-उपलेपनादिकरणेन शुद्धाम् ।

अथ पुण्येऽह्नि सम्पूज्य पूज्यांस्तां प्रविशेच्छुचिः ।

तत्र संशोधनैः शुद्धः सुखी जातबलः पुनः ॥ ८ ॥

ब्रह्मचारी धृतियुतः श्रद्दधानो जितेन्द्रियः ।

दानशीलदयासत्यव्रतधर्मपरायणः ॥ ९ ॥

देवतानुस्मृतौ युक्तो युक्तस्वप्नप्रजागरः ।

प्रियौषधः पेशलवागारभेत रसायनम् ॥ १० ॥

स०-अथ-कृतमङ्गलः, शुभे दिवसे शुचिः पूज्यान्-गुरुमित्रादीन्, सम्पूज्य तां-पूर्वोपवर्णितां कुटीं, प्रविशेत् । तस्यां कुट्यां कृतसन्निवेशः संशोधनैः शुद्धः । सुखी-अरोगः । एतच्च बाहुल्येनोक्तम् । शिलाजतुच्यवनप्राशादीनां व्याधिष्वप्यनुज्ञातत्वात् । तथा च वक्ष्यति (श्लो.१४२)-"न सोऽस्ति रोगो भुवि साध्यरूपो जत्वश्मजं यं न जयेत्प्रसह्य ।" इति । तथा (श्लो.३९)-"इत्येष च्यवनप्राशो यं प्राश्य च्यवनो मुनिः । जराजर्जरितोऽप्यासीन्नारीनयननन्दनः ॥ कासं श्वासं क्षयं शोफं वैस्वर्यं च व्यपोहति ॥" इति । पुनर्जातबलं इति प्रकृतिबलेन यो बलवान्नासीत्तस्य संशोधनेन बलहीनत्वेन पुनर्जातबलो बृंहणाहारादिना यदा, स तदा रसायनमारभेतेत्यर्थः । असञ्जातबलो ह्युत्कृष्टवीर्याणां रसायनानां वीर्यं सोढुं न क्षमत इति पुनर्जातबल इत्युक्तम् । ब्रह्मचारीत्युक्तं निवृत्तस्त्रीसङ्गपरम् । तथा जातसन्तोषः ।

श्रद्धालुरलोलुपश्च । तथा दानरतः दयादितत्परः । तथा देवताभक्तः । युक्तौ स्वप्नप्रजागरौ यस्य स एवम् । तथा भेषजानुरागवान् मधुरवचनः ।

एवंविधेन विशेषणकलापेन युक्तस्य कायवाङ्मनोविशुद्धस्य रसायने च यत्पूर्वं करणीयं तदाह-

हरीतकीमामलकं सैन्धवं नागरं वचाम् ।
हरिद्रां पिप्पलीं वेल्लं गुडं चोष्णाम्बुना पिबेत् ॥ ११ ॥
स्निग्धस्विन्नो नरः पूर्वं, तेन साधु विरिच्यते ।

स०--हरीक्यादिकं योगमुष्णजलेन प्राक् स्निग्धस्विन्नो नरः पिबेत् । तेन योगेन सम्यग् विरिच्यते ।

ततः शुद्धशरीराय कृतसंसर्जनाय च ॥ १२ ॥
त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्ताहं वा घृतान्वितम् ।
दद्याद्यावकमाशुद्धेः पुराणशकृतोऽथवा ॥ १३ ॥

स०--अनन्तरं, शुद्धदेहाय कृतपेयादिकक्रमाय च त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्ताहं वा सर्पिर्युतं यावकं दद्यात् । अथवा पुराणशकृतः शुद्धिं यावत् तावद्यावकं ससर्पिष्कं दद्यात् । त्रिविधमलापेक्षया त्रिविधं परिज्ञानम्,-हीनपुरीषस्य त्रिरात्रम्, मध्यपुरीषस्य पञ्चरात्रम्, उत्कृष्टपुरीषस्य सप्तरात्रमिति । तथा हि [मध्य]बहुवर्चस्कस्य पञ्चरात्रेण सप्तरात्रेण वा मलः

शुद्यति, अल्पमलस्य त्रिरात्रेणैव, इति त्रिविधं परिज्ञानं युक्तम् । बहुतरमलस्य बहुतरैरेवाहोभिः शुद्धिः स्यादित्युक्तवान् 'आशुद्धेः पुराणशकृतोऽथवा' इति ।

इत्थं संस्कृतकोष्ठस्य रसायनमुपाहरेत् ।

यस्य यद्यौगिकं पश्येत्सर्वमालोच्य सात्म्यवित् ॥ १४ ॥

स०--एवं संस्कृतकोष्ठस्य नरस्य यस्य यद्रसायनं यौगिकमुपलभ्यते, सात्म्यज्ञो भिषक् सर्वमालोच्य तस्य तद्रसायनमुपाहरेत् । ["हरणात् सर्वतोगाणं याऽसावुक्ता हरीतकी । पथ्यत्वात्सर्वधातूनां पथ्या, शिवतया शिवा ॥ यस्माद्विजयते व्याधीन् समग्रान् विजया ततः । अभयं सर्वरोगेभ्यो भवत्यायुश्च शाश्वतम् ॥ यतः शीलयतामेनां तेनेयमभया स्मृता । नवा वृत्ता घना स्निग्धा गुर्वी मज्जति चाप्सु या ॥ बालस्य सा प्रयोक्तव्या नवनीतसमन्विता । वाते ससर्पिर्लवणा पित्ते सगुडशर्करा ॥ कफे सपिप्पलीक्षौद्रा सर्वदा सा प्रशस्यते ।" इति वृद्धवाग्भटात् (सं.उ.अ. ४९) ।]

पथ्यासहस्रं त्रिगुणधात्रीफलसमन्वितम् ।

पञ्चानां पञ्चमूलानां सार्धं पलशतद्वयम् ॥ १५ ॥

जले दशगुणे पक्त्वा दशभागस्थिते रसे ।

आपोथ्य कृत्वा व्यस्थीनि विजयामलकान्यथा ॥ १६ ॥

विनीय तस्मिन्निर्यूहे योजयेत्कुडवांशकम् ।

त्वगेलामुस्तरजनीपिप्पल्यगुरुचन्दनम् ॥ १७ ॥

मण्डूकपर्णीकनकशङ्खपुष्पीवचाप्लवम् ।

यष्ट्याह्वयं विडङ्गं च चूर्णितं तुलयाऽधिकम् ॥ १८ ॥

सितोपलार्धभारं च पात्राणि त्रीणि सर्पिषः ।

द्वे च तैलात् पचेत्सर्वं तदग्नौ लेहतां गतम् ॥ १९ ॥

अवतीर्णं हिमं युञ्ज्याद्विंशैः क्षौद्रशतैस्त्रिभिः ।

ततः खजेन मथितं निदध्याद् घृतभाजने ॥ २० ॥

या नोपरुन्ध्यादाहारमेकं मात्राऽस्य सा स्मृता ।

षष्टिकः पयस चात्र जीर्णे भोजनमिष्यते ॥ २१ ॥

वैखानसा वालखिल्यास्तथा चान्ये तपोधनाः ।

ब्रह्मणा विहितं धन्यमिदं प्रश्य रसायनम् ॥ २२ ॥

तन्द्राश्रमाक्लमवलीपलितामयवर्जिताः ।

मेघास्मृतिबलोपेता बभूवुरमितायुषः ॥ २३ ॥

स०--अभयानां सहस्रमामलकसहस्रत्रितययुतम् । तथा पञ्चानां पञ्चमूलानां पलशतद्वयं सार्धं सलिले दशगुणे पक्त्वा दशांशस्थिते रस आपोथ्य-मृदित्वा, हरितक्यामलकानि व्यस्थीनि कृत्वा तस्मिन् क्वाथे प्रक्षिप्य कुडवप्रमाणं त्वगेलादिकं चूर्णितं योजयेत् । कनकं-नागकेसरम् । व्यस्थीनीति "नपुंसकमनपुंसकेन" इत्येकशेषः । पलशतेनाधिकं शर्कराया अर्धभारम्, घृतस्य त्रीण्याढकानि, द्वे चाढके तैलात्, तत्सर्वं वह्नौ पचेत् । तच्च लेहतां गतमवतीर्णं शीतं क्षौद्रशतैस्त्रिभिर्विंशत्यधिकर्युञ्जीत । विंशैरिति 'विंशतेः पूरणे' इति पूरणेऽर्थे डिभिः । 'विंशतेर्डित्' इति टिलोपे विंशशब्दः । अनन्तरं खजेनालोडितं घृतभाण्डे निदध्यात् । या-मात्रा, एकमाहारं-सायंतनं, नोपरुन्ध्यात् साऽस्य रसायनस्य मात्रा स्मृता । आहारमेकमिति वचनाच्च प्रथमाहारकालस्य रसायनमात्रयाऽवश्यमुपरोधः कार्य इति वेदयति । अस्मिंश्च लेहे जीर्णे षष्टिकः क्षीरेण सह भोजनमिष्टम् । वैखानसादयो ब्रह्मणा निर्मितमेतदुपयुज्य रसायनं तन्द्रादिवर्जिता

मेधादियुता अमितजीविताश्चाभूवन् । धन्यमिति धनाय हितम् । ननु, रसायनस्य धनार्जनोपायत्वाभावात् कथं धन्यत्वम् ? अत्र ब्रूमः । कार्ये कारणोपचारादेवमुक्तम् । तथा हि रसायनमिदमामयघ्नत्वादारोग्ये च सति मेधास्मृत्यायुक्तस्य धनायोद्यमं कुर्वतोऽवश्यं धनसम्प[म्प्रा]त्तिरिति युक्तमेव । ननु, आमयवर्जैता इत्यनेनैवोक्तार्थत्वात् तन्द्रादिग्रहणमवाच्यमेव । अत्राचक्षमहे । आमयवर्जिते स्वास्थ्यानुवृत्तिकरणसामर्थ्यमस्य रसायनस्यावादीत्तन्त्रकृत् । तन्द्रादिग्रहणं च रोगनाशेऽप्यस्य ज्यायस्त्वमिति प्रतिपादनार्थम् । ["अभयामलकबिभीतक-पञ्चात्मकपञ्चमूलनिर्यूहे । वल्लीपलाशकरसे द्विगुणे क्षीरेऽष्टगुणे च विपचेत ॥ घृतस्य कुम्भं मधुकं मधूकं काकोलियुग्मं च बलां स्वगुप्ताम् । सक्षीरशुक्लामृषभं सजीवं सुखाम्बुपस्तच्च पिबेद्गुणाढ्यम् ॥ (सम्. उ. अ. ४९)"]

अभयामलकसहस्रं निरामयं पिप्पलीसहस्रयुतम् ।
तरुणपलाशक्षरद्रवीकृतं स्थापयेद्भाण्डे ॥ २४ ॥
उपयुक्ते च क्षारे छायासंशुष्कचूर्णितं योज्यम् ।
पादांशेन सितायाश्चतुर्गुणाभ्यां मधुघृताभ्याम् ॥ २५ ॥
तद्घृतकुम्भे भूमौ निधाय षण्माससंस्थमुद्धृत्य ।
प्राह्णे प्राश्य यथानलमुचिताहारो भवेत्सततम् ॥ २६ ॥
इत्युपयुज्याशेषं वर्षशतमनामयो जरारहितः ।
जीवति बलपुष्टिवपुःस्मृतिमेधाद्यन्वितो विशेषेण ॥

स०--अभयामलकानां सहस्रं दृढं कणासहस्रान्वितमजीर्णपलाशक्षारद्रवीकृतं भाजने स्थापयेत् । क्षारे चोपयुक्ते सति छायायां शुष्कं चूर्णितं च शर्करायाश्चतुर्थांशेन चतुर्गुणाभ्यां

घृतमाक्षीकाभ्यां योज्यम् । एतद्धृतकुम्भे निधाय भूमौ षण्मासस्थितं समुद्धृत्य पूर्वाःणे यथाग्नि भुक्त्वा सात्म्याहारः सदा स्यात् । तिस्र आर्याः ।

एवमेतत्सर्वमुपयुज्य संवत्सरशतं नीरोगो जरारहितो जीवति । विशेषेण बलादियुतः । गीतिरार्या ।

नीरुजार्द्रपलाशस्य छिन्ने शिरसि तत्क्षतम् ।
अन्तर्द्विहस्तं गम्भीरं पूर्यमामलकैर्नवैः ॥ २८ ॥
आमूलं वेष्टितं दर्भैः पद्मिनीपङ्कलेपितम् ।
आदीप्य गोमयैर्वन्यैर्निर्वाते स्वेदयेत्ततः ॥ २९ ॥

स्विन्नानि तान्यामलकानि तृप्त्या
खदेन्नरः क्षौद्रघृतान्वितानि ।
क्षीरं शृतं चानु पिबेत्प्रकामं
तेनैव वर्तेत च मासमेकम् ॥ ३० ॥
वर्ज्यानि वर्ज्यानि च तत्र यत्नात्
स्पृश्यं च शीताम्बु न पाणिनाऽपि ।
एकादशाहेऽस्य ततो व्यतीते
पतन्ति केशा दशना नखाश्च ॥ ३१ ॥

अथाल्पकैरेव दिनैः सुरूपः

स्त्रीष्वक्षयः कुञ्जरतुल्यवीर्यः ।

विशिष्टमेधाबलबुद्धिसत्त्वो

भवत्यसौ वर्षसहस्रजीवी ॥ ३२ ॥

स०--नीरुजो-जन्त्वादिभिरनुपद्रुतो, यः पलाशस्तस्य शिरसि छिन्नेऽन्तर्द्विहस्तमात्रं तत्क्षतं-सुषिरीकृतं, गम्भीरं नवैरामलकैः पूरणीयम् । पूर्णं यावद्दर्भैर्वेष्टितं पद्मिनीकर्दमेन लेपितं तत आरण्यैर्गोमयैरादीप्य निवाते स्वेदयेत् । तानि चामलकानि स्विन्नानि क्षौद्रघृतयुतानि तृप्त्या पुरुषः खादेत् । पश्चाद्दुग्धं क्वथितं बहु पिबेत् । तेनैव च दुग्धेन मासमेकं वर्तेत । इन्द्रवज्रा ।

रसायनविधौ यान्युक्तानि क्षारादीनि वर्ज्यानि तानि परिहर्तव्यानि यत्नेन । हस्तेनापि शिशिरं जलं न स्पर्शयितव्यम् । ततोऽस्य रसायनविधातुरेकादशेऽह्नि व्यतिक्रान्ते केशादयः पतन्ति । ततोऽल्पकैरेव दिनै रूपवांस्तरुणीविषय अक्षयशक्तिर्गजसमानसामर्थ्य उत्कृष्टमेधादिरसौ भवति । वर्षसहस्रजीवी च । उपजाती वृत्ते ।

दशमूलबलामुस्तजीवकर्षभकोत्पलम् ।

पर्णिन्यौ पिप्पली शृङ्गी मेदा तामलकी त्रुटिः ॥ ३३ ॥

जीवन्ती जोङ्गकं द्राक्षा पौष्करं चन्दनं शठी ।

पुनर्नवर्द्धिकाकोलीकाकनासामृताद्वयम् ॥ ३४ ॥

विदारी वृषमूलं च तदैकध्यं पलोन्मितम् ।

जलद्रोणे पचेत्पञ्च धात्रीफलशतानि च ॥ ३५ ॥

पादशेषं रसं तस्माद्व्यस्थीन्यामलकानि च ।

गृहीत्वा भर्जयेत्तैलघृताद् द्वादशभिः पलैः ॥ ३६ ॥

मत्स्यण्डिकातुलार्धेन युक्तं तल्लेहवत् पचेत् ।

स्नेहार्धं मधु सिद्धे तु तवक्षीर्याश्चतुष्पलम् ॥ ३७ ॥

पिप्पल्या द्विपलं दद्याच्चतुर्जातं कणार्धितम् ।

अतोऽवलेहयेन्मात्रां कुटीस्थः पथ्यभोजनः ॥ ३८ ॥

इत्येष च्यवनप्राशो यं प्राश्य च्यवनो मुनिः ।

जराजर्जरितोऽप्यासीन्नारीनयनन्दनः ॥ ३९ ॥

कासं श्वासं ज्वरं शोषं हृद्रोगं वातशोणितम् ।

मूत्रशुक्राश्रयान् दोषान् वैस्वर्यं च व्यपोहति ॥ ४० ॥

बालवृद्धक्षतक्षीणकृशानामङ्गवर्धनः ।

मेधां स्मृतिं कान्तिमनामत्व-

मायुःप्रकर्षं पवनानुलोम्यम् ।

स्त्रीषु प्रहर्षं बलमिन्द्रियाणा-

मग्नेश्च कुर्याद्विधिनोपयुक्तः ॥ ४१ ॥

स०--दशमूलादिकं पलोन्मितमैकध्यं तोयद्रोण आमलकशतानि पञ्च पचेत् । तस्माच्चतुर्थांशं रसं विगतास्थीनि चामलकान्यादाय तैलघृतयोः प्रत्येकं द्वादशभिः पलैर्भर्जयेत् । शर्करातुलार्धेनान्वितं तदेतत्सर्वं लेहमिव पचेत् । स्नेहस्यार्धं पक्वे शीते मधु तथा तवक्षीरीचतुष्पलं कणाद्विपलं कणार्धेन चतुर्जातं च दद्यात्। अतो-लेहात्, मात्रां कुटीस्थितः पथ्यान्यश्नन्नव लेहयेत् । इति-एवं प्रकारः, अयं च्यवनप्राशाख्यो लेहः । यं लेहं, प्राश्य च्यवनसंज्ञो मुनिर्जराक्रान्तोऽपि

तरुणीलोचनरञ्जन असीत् । अयं लेहः कासादीन् व्यपोहति । "उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वा वचनम् (वैंति वाच्यम्) " इति तङ् । बालादीनामङ्गवृद्धिकृत् । मेधादींश्च विदध्यात् विधिना रसायनोक्तेनोपयुक्तोऽयम् । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

मधुकेन तवक्षीर्या पिप्पल्या सिन्धुजन्मना ।

पृथग्लोहैः सुवर्णेन वचया मधुसर्पिषा ॥ ४२ ॥

सितया वा समा युक्ता समायुक्ता रसायनम् ।

त्रिफला सर्वरोगघ्नी मेधायुःस्मृतिबुद्धिदा ॥ ४३ ॥

स०--मधुकेन समा-तुल्या, युक्ता त्रिफला तथा समैः सर्वैः, युक्ता-उपयुक्ता, रसायनं सर्वरोगघ्नी मेधादिदा च स्यात् । तवक्षीर्यादीनां प्रत्येकं त्रिफलाङ्गत्वेन रसायनानि निरुप्याणि । सिन्धुजन्मना-सैन्धवेन, लोहाः-रूप्यं ताम्रं सीसं त्रपु अय इति पञ्च, तैः सुवर्णेन च, पृथग्युक्ता वरा रसायनमिति योज्यम् । मधुसर्पिषेत्येकवचननिर्देशाद् द्वाभ्यामपि युगपद्योग एकं रसायनं वेद्यम् ।

मण्डूकपर्ण्याः स्वरसं यथाग्नि

क्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ।

रसं गुडूच्याः सहमूलपुष्प्याः

कल्कं प्रयुञ्जीत च शङ्खपुष्प्याः ॥ ४४ ॥

अयुष्प्रदान्यामयनाशनानि

बलाग्निवर्णस्वरवर्धनानि ।

मेध्यानि चैतानि रसायनानि

मेध्या विशेषेण तु शङ्खपुष्पी ॥ ४५ ॥

स०--मण्डूकपर्णीस्वरसं प्रयुञ्जीत, अग्निबलापेक्षया। दुग्धेन मधुयष्टीचूर्णं युञ्जीत। तथा गुडूच्या रसं प्रयुञ्जीत। तथा सह मूलपुष्पाभ्यां वर्तते सहमूलपुष्पी, तस्याः शङ्खपुष्प्याश्च कल्कं प्रयुञ्जीत। इत्येतानि रसायनान्यायुष्प्रदानि रोगघ्नानि बलादि वर्धनानि मेधायै हितानि च। अतिशयेन शङ्खपुष्पी मेध्या। उपजाती वृत्ते।

नलदं कटुरोहिणी पयस्या

मधुकं चन्दनसारिवोग्रगन्धाः।

त्रिफला कटुकत्रयं हरिद्रे

सपटोलं लवणं च तैः सुपिष्टैः ॥ ४६ ॥

त्रिगुणेन रसेन शङ्खपुष्प्याः

सपयस्कं घृतनल्वणं विपक्वम्।

उपयुज्य भवेज्जडोऽपि वाग्मी

श्रुतधारी प्रतिभानवानरोगः ॥ ४७ ॥

स०--नलदादिभिः सुपिष्टैः सामान्यपरिभाषोक्तप्रमाणात्त्रिगुणेन शङ्खपुष्पीरसेन घृतस्याढकं(स्य द्रोणं) क्षीरसहितं विपक्वं प्रश्य जडोऽपि नरो वाग्मी श्रुतधरः सप्रतिभो निरामयश्च स्यात्। औपच्छन्दसिके वृत्ते।

पैष्यैर्मृणालबिसकेसरपत्रबीजैः

सिद्धं सहेमशकलं पयसा च सर्पिः।

पञ्चारविन्दमिति तत्प्रथितं पृथिव्यां

प्रभ्रष्टपौरुषबलप्रतिभैर्निषेव्यम् ॥ ४८ ॥

स०--मृणालादिभिः कल्कैः सुवर्णशकलान्वितं हैयंगवीनं सक्षीरं पक्कं पञ्चारविन्दमिति पञ्चारविन्दानि यस्मिन्निति समासः, एवमग्रेऽपि कार्यः । एतद्धृतं नष्टशुक्रादिभिर्निषेवितव्यम्, एतन्निषेवणे नैताने स्युरित्यर्थः ।

यन्नालकन्ददलकेसरवद्विपक्कं
नीलोत्पलस्य तदपि प्रथितं द्वितीयम् ।
सर्पिश्चतुष्कुवलयं सहरिण्यपत्रं
मेध्यं गवामपि भवेत् किमु मानुषाणाम् ॥ ४९ ॥

स०--यद्धृतं नीलोत्पलस्य नालादिमत् काञ्चनशकलान्वितं सक्षीरं विपक्कं तदपि चतुष्कुवलयं प्रसिद्धम् । गवामपिजडानामपि, एतन्मेध्यम् । किं पुनर्मानुषाणाम् ? तेषां समेधानामतिशयेनेत्यर्थः । वसन्ततिलके वृत्ते ।

ब्राह्मीवचासैन्धवशङ्खपुष्पी-
मत्स्याक्षकब्रह्मसुवर्चलैन्द्र्यः ।
वैदेहिका च त्रियवाः पृथक्स्यु-
र्यवौ सुवर्णस्य तिलो विषस्य ॥ ५० ॥
सर्पिषश्च पलमेकत एत-
द्योजयेत्परिणते च घृताढ्यम् ।
भोजनं समधु वत्सरमेवं
शीलयन्नधिकधीस्मृतिमेधः ॥ ५१ ॥

अतिक्रान्तजराव्याधितन्द्रालस्यश्रमक्लमः ।
जीवत्यब्दशतं पूर्णं श्रीतेजःकान्तिदीप्तिमान् ॥ ५२ ॥

विशेषतः कुष्ठकिलासगुल्म
विषजवरोन्मादगरोदराणि ।
अथर्वमन्त्रादिकृताश्च कृत्याः
शाम्यन्त्यनेनातिबलाश्च वाताः ॥ ५३ ॥

स०--ब्राम्ह्यादयस्त्रियवप्रमाणाः पृथक् स्युः । मत्स्याक्षकःपत्तूरः । सुवर्णस्य यवौ द्वौ । तिल एको विषस्य । घृतस्य च पलम् । एतदेकतो योजयेत् । जीर्णे चास्मिन् भेषजे बहुघृतं भोजनं समाक्षिकं योजयेत् । एवं वर्षं शीलयन् विपुलबुद्ध्यादिकः स्यात् । उपजातिस्वागते वृत्ते ।

जरादिरहितः पूर्णलक्ष्यादिको वर्षशतं जीवति । विशेषेण कुष्ठादयोऽनेन शाम्यन्ति, अतिबला वाताश्च । उपजातिः ।

शरन्मुखे नागबलां पुष्ययोगे समुद्धरेत् ।
अक्षमात्रं ततो मूलाच्चूर्णितात्पयसा पिबेत् ॥ ५४ ॥
लिह्यान्मधुघृताभ्यां व क्षीरवृत्तिरनन्नभुक् ।
एवं वर्षप्रयोगेण जीवेद्वर्षशतं बली ॥ ५५ ॥

स०--शरदादौ पुष्यनक्षत्रे नागबलामूलं समुद्धरेत् । तस्मान्मूलाच्चूर्णितादक्षमात्रं-कर्षमात्रं, दुग्धेन पिबेत्, माक्षिकाज्याभ्यां वा लिह्यात्, क्षीरवर्तनोऽनन्नाशी । एवं वर्षप्रयोगेण बलवान् सन् वर्षशतं जीवेत् ।

फलोन्मुखो गोक्षुरकः समूल-

श्छायाविशुष्कः सुविचूर्णिताङ्गः ।

सुभवितः स्वेन रसेन तस्मा-

न्मात्रां परां प्रासृतिकीं पिवेद्यः ॥ ५६ ॥

क्षीरेण तेनैव च शालिमश्नन्

जीर्णे भवेत्स द्वितुलोपयोगात् ।

शक्तः सुरूपः सुभगः शतायुः

कामी कुकुद्मानिव गोकुलस्थः ॥ ५७ ॥

स०--गोक्षुरकः फलाभिमुखो मूलयुतश्छायाविशुष्कः श्लक्ष्णचूर्णितः स्वरसेन सुभाबितः । तस्मात्-गोक्षुरकात्, मात्रां प्रासृतिकीं परां यः क्षीरेण पिबेत्, परिणते तस्मिन् दुग्धेनैव च शालीन् भक्षयेत्, स पुरुषः पलशतद्वयोपयोगात् शक्त्यादिगुणः स्यात् । उपजातीन्द्रवज्रावृत्ते ।

वाराहीकन्दमाद्राद्रं क्षीरेण क्षीरपः पिबेत् ।

मासं निरन्नो मासं च क्षीरान्नादो जरां जयेत् ॥ ५८ ॥

स०--वाराह्याः-वृद्धदारकस्य, मूलमत्यार्द्रं दुग्धेन मासं पिबेत् । जीर्णेऽपि क्षीरपो निरन्नः स्यात् । अपरं च मासं क्षीरान्नाशी सन् जरां जयति ।

तत्कन्दश्लक्ष्णचूर्णं वा स्वरसेन सुभावितम् ।

घृतक्षौद्रप्लुतं लिह्यात्तत्पक्वं वा घृतं पिबेत् ॥ ५९ ॥

स०--तस्याः-वाराह्याः, मूलं श्लक्ष्णचूर्णं वा स्वरसेन सुष्ठु भावितं घृतमाक्षिकाप्लुतं लिह्यात् । तेन वा मूलकल्केन पक्वं घृतं पिबेत् पूर्वगुणम् ।

तद्वद्विदार्यतिबलाबलामधुकवायसीः ।
श्रेयसीश्रेयसीयुक्तापथ्याधात्रीस्थिरामृताः ॥ ६० ॥
मण्डूकीशङ्खकुसुमावाजिगन्धाशतावरीः ।
उपयुञ्जीत मेधाधीवयः स्थैर्यबलप्रदाः ॥ ६१ ॥

स०--विदार्यादींश्च पृथक् पृथक् तद्वत्-वृद्धदारकवत् सर्पिर्दुग्ध(र्मधु)युतान्, मेधाद्यावहानुपयुञ्जीत । ततश्चोपयुक्ता वयःस्थैर्यादिप्रदाः स्युः ।

यथास्वं चित्रकः पुष्पैर्ज्ञेयः पीतसितासितैः ।
यथोत्तरं स गुणवान् विधिना च रसायनम् ॥ ६२ ॥

स०--चित्रको यथायोगं पुष्पैः पीतैः शुक्लैः कृष्णैश्च यथोत्तरं गुणवान् वेदितव्यः । विधिना च प्रयुक्तो रसायनं स्यात् ।

छायाशुष्कं ततो मूलं मासं चूर्णीकृतं लिहन् ।
सर्पिषा मधुसर्पिर्भ्यां पिबन् वा पयसा यतिः ॥ ६३ ॥
अम्भसा वा हितान्नाशी शतं जीवति नीरुजः ।
मेधावी बलवान् कान्तो वपुष्मान् दीप्तपावकः ॥ ६४ ॥

स०--तस्माच्चित्रकात् मूलं छायाशुष्कं मासं चूर्णीकृतं घृतेन मधुघृताभ्यां वा लिह्यात् । पयसा वा ब्रह्मचारी पिबेत् । पानीयेन वा हितान्नभोजनः सन् पिबेत् । सुखी मेधावान् बलवान् रमणीयो वपुष्मान् दीप्ताग्निः समाः शतं जीवति ।

तैलेन लीढो मासेन वातान् हन्ति सुदुस्तरान् ।
मूत्रेण श्वित्रकुष्ठानि पीतस्तक्रेण पायुजान् ॥ ६५ ॥

स०--तैलेन लीढश्चित्रको मासेन दारुणान् वातान् जयति । गोमूत्रेण पीतः श्वित्रकुष्ठानि हन्ति । तक्रेण पीतोऽर्शांसि जयेत् ।

भल्लातकानि पुष्टानि धान्यराशौ निधापयेत् ।
ग्रीष्मे संगृह्य हेमन्ते स्वादुस्निग्धहिमैर्वपुः ॥ ६६ ॥
संस्कृत्य तान्यष्टगुणे सलिलेऽष्टौ विपाचयेत् ।
अष्टांशशिष्टं तत्क्वाथं सक्षीरं शीतलं पिबेत् ॥ ६७ ॥
वर्धयेत्प्रत्यहं चानु तत्रैकैकमरुष्करम् ।
सप्तरात्रत्रयं यावत् त्रीणि त्रीणि ततः परम् ॥ ६८ ॥
आचत्वारिंशतस्तानि ह्रासयेद्वृद्धिवत्ततः ।
सहस्रमुपयुञ्जीत सप्ताहैरिति सप्तभिः ॥ ६९ ॥
यन्त्रितात्मा घृतक्षीरशालिषष्टीकभोजनः ।
तद्वत्त्रिगुणितं कालं प्रयोगान्तेऽपि चाचरेत् ॥ ७० ॥

आशेषो लभतेऽपूर्वा वह्नेर्दीप्तिं विशेषतः ।

प्रमेहकृमिकुष्ठार्शोमेदोदोषविवर्जितः ॥ ७१ ॥

स०--भल्लातकानि सुनिष्पन्नानि ग्रीष्मे संगृह्य धान्यराशौ निधापयेत् । हेमन्ते मधुरस्निग्धशीतलैः संस्कृतशरीरस्तान्यष्टावष्टगुणे जले क्वाथयेत् । तत्क्वाथमष्टांशशेषं क्षीरसहितं शीतं पिबेत् । पश्चात्तस्मिन् प्रतिदिनं चैकैकं भल्लातकं वर्धयेत्-अधिकीकृत्य क्वाथयेदित्यर्थः । सप्तरात्रत्रयं यावत् । सप्तरात्रत्रयात् परतस्त्रीणि त्रीण्यरुष्कराणि चत्वारिंशतं यावद्वर्धयेत् । अनन्तरं तानि-अरुष्कराणि, वृद्धिवद्ध्रासयेत् । इति-एवं, सप्तभिः सप्ताहैः सहस्रमुपयुञ्जीत । यन्त्रितात्मा पुरुषो घृतक्षीरशालिषष्टिकभोजनः । तथैव च भल्लातकप्रयोगान्त एकविंशतिसप्ताहान् घृतक्षीरशालिषष्टिकभोजनं कुर्यात् । एवं कृतभल्लातकप्रयोगोऽपूर्वाः-अभिलषिता दयिताः, आशिषो लभते, तथा विशेषेण वह्निपाटवम् । प्रमेहादिवर्जितश्च स्यात् ।

पिष्टस्वेदनमरुजैः पूर्णं भल्लातकैर्विजर्जरितैः ।

भूमिनिखाते कुम्भे प्रतिष्ठितं कृष्णमृल्लिप्तम् ॥ ७२ ॥

परिवारितं समन्तात्पचेत्ततो गोमयाग्निना मृदुना ।

तत्स्वरसो यश्च्यवते गृह्णीयात्तं दिनेऽन्यस्मिन् ॥ ७३ ॥

अमुमुपयुज्य स्वरसं मध्वष्टमभागिकं द्विगुणसर्पिः ।

पूर्वविधियन्त्रितात्मा प्राप्नोति गुणान् स तानेव ॥ ७४ ॥

स०--पिष्टं शालिचूर्णं स्वेद्यतेऽस्मिन्निति पिष्टस्वेदनं, -भाण्डम् । तदरुजैः-दृढैः, भल्लातकैस्तथा विजर्जरितैः पूर्णं सत् कृतच्छिद्रं भूमिनिखाते कुम्भे प्रतिष्ठितं कृष्णमृत्तिकया लिप्तमनन्तरं गोमयाग्निना मृदुना परिवारितं पचेत् । तत्स्वरसो यस्तत्र धरानिखाते कुम्भे पतेत्,

तमन्यस्मिन्नहनि गृह्णीयात् । अमुं-पूर्वोक्तं, स्वरसं माक्षिकाष्टमभागं द्विगुणघृतं पूर्वविधिना यन्त्रितात्मा सन्नुपयुज्य, तानेव-पूर्वोक्तान्, गुणान् प्राप्नोति । आर्यास्तिस्रः, मध्यमाऽत्र मुखचपला ।

पुष्टानि पाकेन परिच्युतानि
भल्लातकान्याढकसम्मितानि ।
घृष्ट्वेष्टिकाचूर्णकणैर्जलेन
प्रक्षाल्य संशोष्य च मारुतेन ॥ ७५ ॥

जर्जराणि विपचेज्जलकुम्भे
पादशेषधृतगालितशीतम् ।
तद्रसं पुनरपि श्रपयेत
क्षीरकुम्भसहितं चरणस्थे ॥ ७६ ॥

सर्पिः पक्वं तत्र तुल्यप्रमाणं
युञ्ज्यात्स्वेच्छं शर्कराया रजोभिः ।
एकीभूतं तत्खजक्षोभणेन
स्थाप्यं धान्ये सप्तरात्रं सुगुप्तम् ॥ ७७ ॥

तममृतरसपाकं यः प्रगे प्राशमश्नन्

अनु पिबति यथेष्टं वारि दुग्धं रसं वा ।

स्मृतिमतिबलमेधासत्त्वसारैरुपेतः

कनकनिचयगौरः सोऽश्नुते दीर्घमायुः ॥ ७८ ॥

स०--सुनिष्पन्नानि भल्लातकानि पाकेन परिच्युतान्याढकसम्मितानि इष्टिकाचूर्णकणैर्घृष्टानि जलेन प्रक्षाल्य, मारुतेन संशोष्य-न त्वातपे, ततो जर्जराणि जलद्रोणे विपचेत् । पादशेषघृतगालितं शीतं च तद्रसं पुनरपि क्षीरद्रोणसहितं पचेत् । [तत्र-] तस्मिन् पादशेषस्थे, तुल्यप्रमाणं सर्पिः पक्वं शर्कराचूर्णेन युतं यथेच्छं प्रकृत्यादिवशाद्युञ्जीत । तच्च खजलोडनेनैकीभूतं धान्यमध्ये सप्तरात्रं सुगुप्तं स्थाप्यम् । इन्द्रवज्रास्वागताशालिन्यो वृत्तानि ।

तममृतरसतुल्यपाकं यः पूर्वाह्णे प्राशं-लेहं, भक्षयन् पश्चाद्यथेष्टं जलं क्षीरं मांसरसं वा पिबति, स स्मृत्यादियुतः सुवर्णौघगौरो दीर्घमायुः प्राप्नोति । मालिनी ।

द्रोणेऽम्भसो व्रणकृतां त्रिशताद्विपक्वात्

क्वाथाढके पलसमैस्तिलतैलपात्रम् ।

तिक्ताविषाद्वयवरागिरिजन्मताक्ष्यैंः

सिद्धं परं निखिलकुष्ठनिबर्हणाय ॥ ७९ ॥

स०--जलद्रोणे व्रणकृतां भल्लातकानां शतत्रयाद्विपक्कात् क्काथस्याढकेऽवशिष्टे तिलतैलाढकं तिक्तादिभिः पालिकैः कल्कितैः पक्कं निःशेषकुष्ठनिषूदनाय परं-श्रेष्ठम् । वसन्ततिलकम् ।

सहामलकशुक्तिभिर्दधिसरेण तैलेन वा
गुडेन पयसा घृतेन यवसक्तुभिर्वा सह ।
तिलेन सह माक्षिकेण पललेन सूपेन वा
वपुष्करमरुष्करं परममेध्यमायुष्करम् ॥ ८० ॥

स०--आमलकत्वगादिभिरेकादशभिः सह प्रत्येकं भल्लातकमुपयुक्तं प्रशस्तशरीर-करणकारणम् । तथा परं-अतिशयेन, मेध्यमायुष्प्रदं च स्यात् । पृथ्वीवृत्तम् ।

भल्लातकानि तीक्ष्णानि पाकीन्यग्निसमानि च ।
भवन्त्यमृतकल्पानि प्रयुक्तानि यथाविधि ॥ ८१ ॥

स०--भल्लातकानि तीक्ष्णानि सुनिष्पन्नानि दहनतुल्यानि तानि यथाविधि प्रयुक्तान्यमृततुल्यानि भवन्ति ।

कफजो न स रोगोऽस्ति न विबन्धोऽस्ति कश्चन ।
यं न भल्लातकं हन्याच्छीघ्रमग्निबलप्रदम् ॥ ८२ ॥

स०--श्लेष्मोत्थो रोगः स नास्ति, विबन्धश्च स कश्चिदपि न विद्यते, यं-रोगं विबन्धं वा, भल्लातकं द्रुततरं पटुतरदहनकरं न हन्यात् ।

वातातपविधानेऽपि विशेषेण विवर्जयेत् ।
कुलत्थदधिशुक्तानि तैलाभ्यङ्गाग्निसेवनम् ॥ ८३ ॥

स०--वातातपविधावपि भल्लातकस्य कुलत्थादीनि विशेषेण वर्जयेत् ।

वृक्षास्तुवरका नाम पश्चिमार्णवतीरजाः ।
वीचीतरङ्गविक्षोभमारुतोद्धूतपल्लवाः ॥ ८४ ॥
तेभ्यः फलान्याददीत सुपक्कान्यम्बुदागमे ।
मज्ज्ञः फलेभ्यश्चादाय शोषयित्वाऽवचूर्ण्य च ॥ ८५ ॥
तिलवत् पीडयेद् द्रोण्यां, क्काथयेद्वा कुसुम्भवत् ।
तत्तैलं सम्भृतं भूयः पचेदासलिलक्षयात् ॥ ८६ ॥
अवतार्य करीषे च पक्षमात्रं निधापयेत् ।
स्निग्धस्विन्नो हृतमलः पक्षादुद्धृत्य तत्ततः ॥ ८७ ॥
चतुर्थभक्तान्तरितः प्रातः पाणितलं पिबेत् ।
मन्त्रेणानेन पूतस्य तैलस्य दिवसे शुभे ॥ ८८ ॥
"मज्जसार महावीर्य सर्वान् धातून् विशोधय ।
शङ्खचक्रगदापाणिस्त्वामाज्ञापयतेऽच्युतः ॥ ८९ ॥

तेनास्योर्ध्वमधस्ताच्च दोषा यान्त्यसकृत्ततः ।
सायमस्नेहलवणां यवागूं शीतलां पिबेत् ॥ ९० ॥
पञ्चाहानि पिबेत्तैलमित्थं वर्ज्यान् विवर्जयन् ।
पक्षं मुद्गरसान्नाशी सर्वकुष्ठैर्विमुच्यते ॥ ९१ ॥

स०--तुवरसंज्ञा वृक्षास्तुवरकाः पश्चिमसमुद्रतटोद्भूताः । वीचीत्यादिना विशेषणेन तोयनिधिनिकटतरत्वं प्रतिपादयति । तेभ्यो वृक्षेभ्यो जलदागमे सुपक्वानि फलानि गृह्णीयात् । फलेभ्योऽपि मज्ज्ञो गृहीत्वा शोषयित्वा सुष्ठु चूर्णयित्वा च तिलवद् द्रोण्यां पीडयेत् । कुसुम्भवद्वा क्वाथयेत्ज् । तच्च तैलं सिद्धं पुनः पचेत्तोयक्षयं यावत् । पक्वं चावर्ताय करीषे मासार्धं निधापयेत् । यन्त्रपीडितं तु प्रकृत्यैव निस्तोयं तैलं तदक्वथितमेव निधापयेत् । ततः-पक्षादनन्तरं, तैलमुद्धृत्य स्निग्धस्विन्नो हृतदोषो मन्त्रेणानेन मज्जसारेत्यादिना पवित्रितस्य तैलस्य शुभदिवसे चतुर्थेन भक्तेनान्तरितोऽहर्मुखे कर्षं पिबेत् । तेन तैलेनास्य पुंस ऊर्ध्वमधश्च पुनः पुनर्दोषा यान्ति । अनन्तरमपराह्णेऽस्नेहलवणां यवागूं शिशिरां पिबेत् । इत्थं-अनेन प्रकारेण, परिहार्यान् परिहरन् पञ्च दिवसानि तैलं पिबेत् । पक्षं मुद्गरसान्नभोजनः सर्वकुष्ठैर्विमुच्यते ।

तदेव खदिरक्वाथे त्रिगुणे साधु साधितम् ।
निहितं पूर्ववत्पक्षं पिबेन्मासं सुयन्त्रितः ॥ ९२ ॥
तेनाभ्यक्तशरीरश्च कुर्वन्नाहारमीरितम् ।
[भिन्नस्वरं रक्तनेत्रं शीर्णाङ्गं कृमिभक्षितम् ।]
अनेनाशु प्रयोगेण साधयेत्कुष्ठिनं नरम् ॥ ९३ ॥

स०--तदेव-तुवरास्थितैलं, खदिरक्वाथेन त्रिगुणेन सम्यक्पक्वं पूर्ववत्-करीषे पक्षं निहितं, मासं सुयन्त्रितः पिबेत् । तेन च तैलेनाभ्यक्तशरीरो भोजनं पूर्वोक्तं मुद्गरसान्नं विदध्यात् । एतेन प्रयोगेण शीघ्रं कुष्ठवन्तं पुरुषमुपक्रमेत् ।

सर्पिर्मधुयुतं पीतं तदेव खदिराद्विना ।
पक्षं मांसरसाहारं करोति द्विशतायुषम् ॥ ९४ ॥

स०--तदेव-तुवरास्थितैलं, खदिरमन्तरेण घृतमधुयुतं पक्षं पीतं सन्मांसरसाहारं नरं द्विशतायुषं विधत्ते ।

तदेव नस्ये पञ्चाशद्दिवसानुपयोजितम् ।
[वलीपलितनिर्मुक्तं स्थिरस्मृतिकचद्विजम् ।]
वपुष्मतं श्रुतधरं करोति त्रिशतायुषम् ॥ ९५ ॥

स०--तदेव तैलं नस्ये पञ्चाशद्वासरान् सेवितं वरशरीरं श्रुतधरं त्रिवर्षशतायुषं पुरुषं करोति ।

पञ्चाष्टौ सप्त दश वा पिप्पलीर्मधुसर्पिषा ।
रसायनगुणान्वेषी समामेकां प्रयोजयेत् ॥ ९६ ॥

स०--पञ्च पिप्पलीरथवा सप्providedाष्टौ वा दश वा माक्षिकसर्पिर्भ्यां रसायनगुणमभिलष्य वर्षमेकं प्रयोजयेत् ।

तिस्रस्तिस्रस्तु पूर्वाह्णे भुक्त्वाऽग्रे भोजनस्य च ।
पिप्पल्यः किंशुकक्षारभाविता घृतभर्जिताः ॥ ९७ ॥
प्रयोज्या मधुसम्मिश्रा रसायनगुणैषिणा ।

स०--पलाशक्षारभाविताः पिप्पल्यः सर्पिषा भर्जिता माक्षिकान्वितास्तिस्रः पूर्वाह्णे, तिस्रो भुक्त्वा, तिस्रो भोजनस्याग्रे, प्रयोज्याः रसायनगुणं कामयमानेन ।

क्रमवृद्ध्या दशाहानि दशपैप्पलिकं दिनम् ॥ ९८ ॥
वर्धयेत्पयसा सार्धं तथैवापनयेत्पुनः ।
जीर्णौषधश्च भुञ्जीत षष्टिकं क्षीरसर्पिषा ॥ ९९ ॥
पिप्पलीनां सहस्रस्य प्रयोगोऽयं रसायनम् ।
पिष्टास्ता बलिभिः पेयाः श्टता मध्यबलैर्नरैः ॥ १०० ॥
[शीतीकृता हीनबलैर्वीक्ष्य दोषामयान् प्रति ।]

स०--दश दिनानि दशपैप्पलिकं दिनं क्रमवृद्ध्या क्षीरेण सह योजयेत्, वर्धमाना दश पिप्पलीः प्रयोजयेदित्यर्थः । तथैव दशपैप्पलिकं दिनं पयसा सहापनयेत् । परिणतभेषजश्च षष्टिकं दुग्धघृतेनाद्यात् । अयं-एवंप्रकारः, सहस्रपिप्पलीनां प्रयोगो रसायनं स्यात् । ताः-पिप्पल्यः, पिष्टाः सत्यो बलवद्भिर्नरैः पातव्याः, मध्यबलैर्नरैः क्वथिताः पेयाः ।

तद्वच्च छागदुग्धेन द्वे सहस्रे प्रयोजयेत् ।

स०--तद्वच्चेति अनेनैव क्रमेण छागक्षीरेण सह द्वे सहस्रे प्रयोजयेत् ।

एभिः प्रयोगैः पिप्पल्यः कासश्वासगलग्रहान् ॥ १०१ ॥
यक्ष्ममेहग्रहण्यर्शःपाण्डुत्वविषमज्वरान् ।
घ्नन्ति शोफं वमिं हिध्मां प्लीहानं वातशोणितम् ॥ १०२ ॥

स०--एभिः-पूर्वोक्तैः प्रयोगैः, पिप्पल्य उपयुक्ताः कासादींश्छोफादींश्च जयन्ति ।

बिल्वार्धमात्रेण च पिप्पलीनां
पात्रं प्रलिम्पेदयसो निशायाम् ।
प्रातः पिबेत्तत्सलिलाञ्जलिभ्यां
वर्षं यथेष्टाशनपानचेष्टः ॥ १०३ ॥

स०--पिप्पलीकर्षद्वयमात्रेण निशायां लोहपात्रं लिम्पेत् । तच्च जलाञ्जलियुगेन प्रातः पिबेत् संवत्सरं स्वेच्छाभोजनपानक्रियः । एतच्च रसायनं पूर्वगुणम् । इन्द्रवज्रा व्रत्तम् ।

शुण्ठीविडङ्गत्रिफलागुडूची-
यष्टीहरिद्रातिबलाबलाश्च ।
मुस्तासुराह्वागुरुचित्रकाश्च
सौगन्धिकं पङ्कजमुत्पलानि ॥ १०४ ॥

धवाश्वकर्णासनबालपत्र-

सारास्तथा पिप्पलिवत् प्रयोज्याः ।

लोहोपलिप्ताः पृथगेव जीवे-

त्समाः शतं व्याधिजराविमुक्तः ॥ १०५ ॥

स०--शुण्ठ्यादीन् पृथगेव पिप्पलीरिव लोहोपलिप्तानुपयुज्य वर्षशतं रोगजरारहितो जीवति ।

क्षीराञ्जलिभ्यां च रसायनानि

युक्तान्यमून्यायसलेपनानि ।

कुर्वन्ति पूर्वोक्तगुणप्रकर्ष-

मायुःप्रकर्षं द्विगुणं ततश्च ॥ १०६ ॥

स०--अमूनि-पूर्वोक्तानि रसायनानि, लोहलेपनानि क्षीराञ्जलिभ्यां-दुग्धपलाष्टकेन, उपयुक्तानि पूर्वोक्तगुणातिशयमायुः प्रकर्षं च ततो द्विगुणं विदधति । आद्यन्ते इन्द्रवज्राख्ये, मध्यमं तूपजातिः ।

असनखदिरयूषैर्भाविता सोमराजीं

मधुघृतशिखिपथ्यालोहचूर्णैरुपेतां ।

शरदमवलिहानः पारिणामान् विकारां-

स्त्यजति मितहिताशी तद्वदाहारजातान् ॥ १०७ ॥

स०--असनादिक्काथेन भावितां बाकुचीं माक्षिकादिभिर्युक्तां वर्षमविलहन् पारिणामान्-वयःपरिणतिजान्, विकारान् जहाति । तथा हितमितभोजन आहारजान् विकारांस्त्यजति । मालिनी ।

तीव्रेण कुष्ठेन परीतमूर्ति-
यः सोमराजीं नियमेन खादेत् ।
संवत्सरं कृष्णतिलद्वितीयां
स सोमराजीं वपुषाऽतिशेते ॥ १०८ ॥

स०--दारुणेन कुष्ठेन व्याप्तदेहो यः शशाङ्कलेखां कृष्णतिलयुतां नियमेन वत्सरं भक्षयेत्, स चन्द्रकान्तिं शरीरेण जयेत् । उपजातिः ।

ये सोमराज्या वितुषीकृताया-
श्चूर्णैरुपेतात् पयसः सुजातात् ।
उद्धृत्य सारं मधुना लिहन्ति
तक्रं तदेवानु पिबन्ति चान्ते ॥ १०९ ॥
कुष्ठिनः शीर्यमाणाङ्गास्ते जाताङ्गुलिनासिकाः ।
भान्ति वृक्षा इव पुनः प्ररूढनवपल्लवाः ॥ ११० ॥

स०--ये पुरुषा वितुषीकृताया इन्दुराज्याश्चूर्णैर्युक्तात् क्षीरात् सुजातात् सारं-नवनीताख्यं, उद्धृत्य माक्षिकेण सह लिहन्ति, पश्चात् तदेव तक्रं च ये पिबन्ति, ते कुष्ठवन्तः शीर्यमाणशरीराः समुद्भूताङ्गुलिघ्राणाः शोभन्ते । तरव इव भूयः सञ्जातप्रत्यग्रपल्लवाः । इन्द्रवज्रा ।

[शीतवातहिमदग्धतनूनां
स्तब्धभग्नकुटिलव्यथितास्थ्नाम् ।
भेषजस्य पवनोपहतानां
वक्ष्यते विधिरतो लशुनस्य ॥ १ ॥]

अथ लशुनकल्पमाचष्टे-

राहोरमृतचौर्येण लूनाद्ये पतिता गलात् ।
अमृतस्य कणा भूमौ ते रसोनत्वमागताः ॥ १११ ॥
द्विजा नाश्नन्ति तमतो दैत्यदेहसमुद्भवम् ।
साक्षादमृतसम्भूतेर्ग्रामणीः स रसायनम् ॥ ११२ ॥

स०--स्वर्भानोरमृतापहरणापराधेन कण्ठाच्छिन्नाद्येऽमृतस्य बिन्दवो धरित्र्यां पतितास्ते लशुनत्वं प्राप्ताः । य(अ)-अस्माद्धेतोः, दैत्यदेहोत्थं लशुनमतो द्विजा न भक्षयन्ति ।

साक्षाच्चामृतसम्भूतत्वाद्धेतोरसौ रसोनो रसायनं ग्रामणीः श्रेष्ठः ।

शीलयेल्लशुनं शीते, वसन्तेऽपि कफोल्बणः ।

घनोदयेऽपि वार्तातः, सदा वा ग्रीष्मलीलया ॥ ११३ ॥

स्निग्धशुद्धतनुः शीतमधुरोपस्कृताशयः ।

तदुत्तंसावतंसाभ्यां चर्चितानुचराजितः ॥ ११४ ॥

स०--शीते-हेमन्तशिशिरयोः, लशुनं शीलयेत् । कफाधिको वसन्तेऽपि शीलयेत् । वातोत्तरो वर्षास्वपि शीलयेत् । सर्वदैव वा वातार्तो ग्रीष्मर्तुचर्याचरणेन शीलयेत् । कीदृशः सन्? स्निग्धा शुद्धा च तनुर्यस्य स एवम् । तथा शीतलैर्मधुरैश्चोपस्कृतः-संस्कृतः, आशयो यस्य स एवम् । तथा तस्य-लशुनस्य, शेखरकर्णपूराभ्यां मण्डिता अनुचराः-सेवकाः, अङ्गणे यस्य स तथा ।

तस्य कन्दान् वसन्तान्ते हिमवच्छकदेशजान् ।

अपनीतत्वचो रात्रौ तिमयेन्मदिरादिभिः ॥ ११५ ॥

तत्कल्कस्वरसं प्रातः शुचितान्तवपीडितम् ।

मदिरायाः सूरूढायास्त्रिभागेन समन्वितम् ॥ ११६ ॥

मद्यस्यान्यस्य तक्रस्य मस्तुनः काञ्जिकस्य वा ।

तत्काल एव वा युक्तं युक्तमालोच्य मात्रया ॥ ११७ ॥

तैलसर्पिर्वसामज्जक्षीरमांसरसैः पृथक् ।

क्वाथेन वा यथाव्याधि रसं केवलमेव वा ॥ ११८ ॥

पिबेद्गण्डूषमात्रं प्राक् कण्ठनाडीविशुद्धये ।

स०--तस्य-लशुनस्य, कन्दान् वसन्तऋतजांस्तथा हिमवेद्देशजांश्छकदेशजान् वा उद्धतत्वचो रात्रौ मदिराबीजपूररसादिभिस्तिमयेत्-क्लेदयेत् । तत्कल्कस्य स्वरसं धौतवस्त्रपीडितं मदिरायाः सुरुढायास्त्रिभागेन युतं, मद्यादेर्वा त्रिभागेन युतं, अथवा तस्मिन्नेव काले सुरादिभिर्युतं, मात्रया-देशकालातुराद्यपेक्षिण्या, आलोच्य-निरूप्य, तैलादिभिर्वा पृथक् युक्तं यदि वा क्वाथेन यथाव्याधिवशाद्युक्तं, केवलमेव वा रसं, प्राक्-पूर्वं, गण्डूषमात्रं पिबेत् गलनाडीविशोधनाय ।

प्रततं स्वेदनं चानु वेदनायां प्रशस्यते ॥ ११९ ॥

शीताम्बुसेकः सहसा वमिमूर्च्छाययोर्मुखे ।

स०--वेदनायां सत्यां सततं स्वेदनं श्रेष्ठम् ।

तथा वमौ मूर्च्छाये च सहसा-झटित्येव, शीतलजलसेको मुखे शस्यते ।

शेषं पिबेत् क्लमापाये स्थिरतां गत ओजसि ॥ १२० ॥

स०--शेषं रसं क्लान्तेरपगम ओजसि स्थैर्यं प्राप्ते सति पिबेत् ।

विदाहपरिहाराय परं शीतानुलेपनः ।

धारयेत्साम्बुकणिका मुक्ताकर्पूरमालिकाः ॥ १२१ ॥

स०--विदाहोपशान्तयेऽतिशीतानुलेपनः स्यात् । तथा मुक्तामालिकाः कर्पूतमालिकाश्च सजलकणा धारयेत् ।

कुडवोऽस्य पर मात्रा तदर्धं केवलस्य तु ।
पलं पिष्टस्य तन्मज्ज्ञः सभक्तं प्राक् च शीलयेत् ॥ १२२ ॥

स०--अस्योत्तमा मात्रा सुरासहितस्य कुडवः । केवलस्य तु रसस्य कुडवार्धं परं मात्रा । तन्मज्ज्ञः पिष्टस्य पलं परामात्रा । सभक्तं प्राक् चाहारात् तच्छीलयेत् ।

जीर्णशाल्योदनं जीर्णे शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरम् ।
भुञ्जीत यूषैः पयसा रसैर्वा धन्वचारिणाम् ॥ १२३ ॥

स०--पुराणशालिभक्तं परिणते शङ्खादिवत् सितं यूषादिभिः सात्म्यादिवशात् भुञ्जीत ।

मद्यमेकं पिबेत्तत्र तृड्वबन्धे जलान्वितम् ।
अमद्यपस्त्वारनालं फलाम्बु परिसिक्थकाम् ॥ १२४ ॥

स०--तत्र च तृषि जातायां केवलं मद्यं जलयुतं पिबेत् । अमद्यपस्तु नरो धान्याम्लादीनि पिबेत् । परिसिक्थिका-सट्टकविशेषः, किट्टिरिति क्वचित्प्रसिद्धा ।

तत्कल्कं वा समघृतं घृतपात्रे खजाहतम् ।
स्थितं दशाहादश्नीयात्तद्वद्वा वसया समम् ॥ १२५ ॥

स०--अथवा तस्य-लशुनस्य, कल्कं तुल्यघृतं खजेनालोडितं घृतभाण्डे स्थितं दशाहादूर्ध्वं भुञ्जीत । तथैव वसया सह स्थितं दशाहादूर्ध्वं भुञ्जीत ।

विकञ्चुकप्राज्यरसोनगर्भान्
सशूल्यमांसान् विविधोपदंशान् ।
निमर्दकान् वा घृतशुक्तयुक्तान्
प्रकाममद्याल्लघु तुच्छमश्नन् ॥ १२६ ॥

स०--विकञ्चुको-विगतत्वग्, यः प्राज्यः-प्रभूतो लशुनः, स गर्भो येषां तांस्तथाविधान्, तथा सहशूल्यमांसेन सशूल्यमांसान्, तथा नानाविधरुचकान्, ईदृशान् वा निमर्दकान् घृतशुक्तकान्वितान्, यथेच्छं लघु तथा तुच्छं-अल्पं, भुञ्जानः । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ।

पित्तरक्तविनिर्मुक्तसमस्तावरणावृते ।
शुद्धे वा विद्यते वायौ न द्रव्यं लशुनात्परम् ॥ १२७ ॥

स०--वाते लशुनात्परमन्यद् द्रव्यं न विद्यते । किम्भूते ? पित्तरक्तविहीनसकलावरणावृते । शुद्धे-केवले वा, पवनेऽपरं द्रव्यं न विद्यते ।

प्रियाम्बुगुडदुग्धस्य मांसमद्याम्लविद्विषः ।
अतितिक्षोरजीर्णे च रसोनो व्यापदे ध्रुवम् ॥ १२८ ॥

स०--लशुनं प्रियजलादेर्नरस्य, मांसादिद्वेषिणः, तथाऽजीर्णमतितिक्षोः, निश्चयेन व्यापत्तये स्यात् ।

पित्तकोपभयादन्ते युञ्ज्यान्मृदु विरेचनम् ।
रसायनगुणानेवं परिपूर्णान् समश्नुते ॥ १२९ ॥

स०--लशुनप्रयोगान्ते च पित्तकोपभयात् मृदु-अतीक्ष्णं विरेचनं च कारयेत् । एवं-अनेन प्रकारेण युक्ते रसोने, रसायनगुणान् परिपूर्णान् प्राप्नोति । ["आमाम्बुपानेक्षुविकारमत्स्ययानाध्ववातातपभाष्यचिन्ताः । स्वप्नं दिवा जागरणं निशासु पिष्टं व्यवायं दधि चात्र नेच्छेत् ॥ पाण्डूदरोरःक्षतशोफतृष्णापानात्ययच्छर्दिविषव्रणेषु । पैत्ते विकारेऽक्षिगदेऽतिसारे क्षामे शरीरे च स वर्जनीयः ॥" इति वृद्धवाग्भटात् । रसोनस्योपरि एतानि विरुद्धानि ।]

अधुना शिलाजतुकल्पं ब्रूते-

ग्रीष्मेऽर्कतप्ता गिरयो जतुतुल्यं वमन्ति यत् ।
हेमादिषड्धातुरसं प्रोच्यते तच्छिलाजतु ॥ १३० ॥

स०--ग्रीष्मे ऋतौ गिरयो रवितप्ता जतुतुल्यं यत् वमन्तिक्षरन्ति, सुवर्णादयश्च ते षड्धातवश्च तेषां रसं, तत् शिलाजतु गद्यते ।

सर्वं च तिक्तकटुकं नात्युष्णं कटु पाकतः ।
छेदनं च विशेषेण लौहं तत्र प्रशस्यते ॥ १३१ ॥

स०--सर्वं-षड्धातुजमपि, गिरिजं तिक्तकटुकं न चातिशयेनोष्णं पाके कटुकं छेदनं च विशेषेण । तत्र मध्ये लौहं शिलाजं प्रशस्यते ।

गोमूत्रगन्धि कृष्णं गुग्गुल्वाभं विशर्करं मृत्स्नम् ।
स्निग्धमनम्लकषायं मृदु गुरु च शिलाजतु श्रेष्ठम् ॥

स०--गोमूत्रगन्ध्यादिगुणं शिलाजतु वरं स्यात् ।

व्याधिव्याधितसात्म्यं
समनुस्मरन् भावयेदयःपात्रे ।
प्राक् केवलजलधौतं
शुष्कं क्राथैस्ततो भाव्यम् ॥ १३३ ॥

स०--व्याधिश्च व्याधितश्च तयोः सात्म्यं-उपशयं, समनुस्मरन् लोहपात्रे गिरिजं भावयेत् । कथम्? इत्याह-पूर्वं केवलजलेन धौतं ततः शुष्कं सत् क्वाथैर्भावनीयम् ।

समगिरिजमष्टगुणिते निःक्वाथ्यं भावनौषधं तोये ।

तन्निर्यूहेऽष्टांशे पूतोष्णे प्रक्षिपेद् गिरिजम् ॥ १३४ ॥

तत्समरसतां यातं संशुष्कं प्रक्षिपेद्रसे भूयः ।

स्वैः स्वैरेवं क्वाथैर्भाव्यं वारान् भवेत्सप्त ॥ १३५ ॥

स०--समं गिरिजं यस्मिन् भावनौषधे तदेवमष्टगुणे जले निःक्वाथ्यम् । तत्क्वाथेऽष्टांशशेषे पूतोष्णे सति शिलाजतु प्रक्षिपेत् । तत्समरसतां प्राप्तं शुष्कं पुना रसे प्रक्षिपेत् । एवं स्वैः स्वैः क्वाथैः सप्त वारान् भावनीयम् । आर्याश्चतस्रः ।

अथ स्निग्धस्य शुद्धस्य घृतं तिक्तकसाधितम् ।

त्र्यहं युञ्जीत गिरिजमेकैकेन तथा त्र्यहम् ॥ १३६ ॥

फलत्रयस्य यूषेण पटोल्या मधुकस्य च ।

योगं योग्यं ततस्तस्य कालापेक्षं प्रयोजयेत् ॥ १३७ ॥

शिलाजमेवं देहस्य भवत्यत्युपकारम् ।

गुणान् समग्रान् कुरुते सहसा व्यापदं न च ॥ १३८ ॥

स०--अथ गिरिजमेवं भावयित्वा स्निग्धस्य शुद्धस्य च नरस्य तिक्तकसाधितं घृतं दिवसत्रयमुपयुञ्जीत । ननु, यदि स्निग्धशुद्ध एवासौ, तत्किमिति पुनः सर्पिर्युज्यते? ब्रूमः ।

कृतघृतस्य शिलाजतुविधानं सुतरां शस्तम् । तथा चोक्तम्-"यथा हि कवची शस्त्रं परेभ्यः सहतेऽधिकम् । तथा स्नेहाधिके गात्रे सेव्यमानं शिलाजतु ॥" इत्यादि । तथा एकैकेन वक्ष्यमाणेन सह, शैलजं त्र्यहमुपयुञ्ज्यात् । त्रिफलायाः क्वाथेन त्र्यहं, पटोल्याश्च क्वाथेन त्र्यहं, मधुयष्ट्याश्च क्वाथेन त्रिदिवसम् । अनन्तरं योग्यं योगं कालादीनपेक्ष्य प्रयोजयेत् । एवं अनेन विधिना, गिरिजं युक्तं शरीरस्योपकारकतरं स्यात् । सकलान् गुणान् विधत्ते । अकस्मादेव च व्यापदं न करोति ।

एकत्रिसप्तसप्ताहं कर्षमर्धपलं पलम् ।

हीनमध्योत्तमो योगः शिलाजस्य क्रमान्मतः ॥ १३९ ॥

स०--एकं सप्ताहं त्रिसप्ताहं सप्तसप्ताहमिति कालयोगः, कर्षमर्धपलं पलमिति मात्रायोगः, इति द्वयेऽप्यत्र यथाक्रमं हीनमध्योत्तमत्वम् । एकश्च त्रयश्च सप्त च तेषां सप्ताहमिति समासः । मुनिनाऽप्युक्तम् (च. चि.अ. १ पा. ३/५४)- "प्रयोगः सप्तसप्ताहास्त्रय एकश्च कालतः । निर्दिष्टस्त्रिविधस्तस्य वरो मध्योऽवरस्तथा ॥ पलमर्धपलं कर्षं मात्रा तस्य त्रिधामता ।" इति ।

संस्कृतं संस्कृते देहे प्रयुक्तं गिरिजाह्वयम् ।

युक्तं व्यस्तैः समस्तैर्वा ताम्रायोरूप्यहेमभिः ॥ १४० ॥

क्षीरेणालोडितं कुर्याच्छीघ्रं रासायनं फलम् ।

कुलत्थान् काकमाचीं च कपोतांश्च सदात्यजेत् ॥ १४१ ॥

स०--संस्कृतं-पवनादिहरैर्द्रव्यैर्भावितं, संस्कृते देहे-स्नेहनशोधनैः कृतसंस्कारे शरीरे, शिलाजतु प्रयुक्तं प्रयुक्तं ताम्रादिभिः समुदितैर्व्यस्तैर्वा युक्तं दुग्धेनालोडितं क्षिप्रमेव रसायनफलं विदध्यात् । कुलत्थादीनि कृततत्प्रयोगः सदैव जह्यात् । खरणादे काकमाचीकपोतौ न वर्जितौ ।

तद्वचनं हि-"शुष्कामिषं विरुद्धं पिष्टं शुक्तम् विदाहि गुरु चान्यत् । पानाशनं कुलत्थान् विशेषतो वर्जयेच्चात्र ॥" इत्यादि । मुनिनाऽपि नैतौ वर्जितौ । तथा च तद्ग्रन्थः (च. चि. अ. १ पा.३/६२) _"शिलाजतुप्रयोगेषु विदाहीनि गुरूणि च । वर्जयेत्सर्वकालेषु कुलत्थांश्च सदा त्यजेत् ॥" इति । विदाह्यादिवर्जनं रसायनकालाद् द्विगुणं कालं विधेयम् । कुलत्थांश्च यावज्जीवमित्येके । अन्ये तु वदन्ति सदाशब्देन संवत्सर उच्यते । यतो य एते षड् ऋतवः । एतावानेव कालो, न षाड् ऋतुव्यतिरिक्तोऽन्यः कालोऽस्तीति तेषामयमभिप्रायः । ननु, विदाहिगुर्वादिभ्यः किमिति कुलत्थानामधिकः परिहार इष्यते ? ब्रूमः । पाषाणभेदे कुलत्थानामधिकतरस्वभावत्वात् । तथा हि-सन्तप्तकुलत्थजलेनाप्लुतानां पाषाणानां पाषाणहन्तृभिः सुखेनैव विदारणं दृष्टम् । शिलाजतु च गिरिजमित्युक्तम् । अतः शिलाजतुप्रयोगात् तन्मयमेव शरीरं सम्पद्यते । तेन तस्य कुलत्था बाधाविधायिनः, इति परिहारस्तेषामधिकः कृतः ।

न सोऽस्ति रोगो भुवि साध्यरूपो
जत्वश्मजं यं न जयेत् प्रसह्य ।
तत् कालयोगैर्विधिवत् प्रयुक्तं
स्वस्थस्य चोर्जां विपुलां दधाति ॥ १४२ ॥

स०--अत्र भूलोकग्रहणं सकलभूलोकपरिग्रहार्थम् । अन्यथा कश्चिदेव देशो गृह्येत, न त्वशेषो भूलोकः । रूपग्रहणेन साध्यः सविकल्पोऽपि गृह्यते, तेन कृच्छ्रसाध्योऽपि गृह्यते । रूप पदमन्तरेण तु सुखसाध्य एव केवलो गृह्येत । प्रसह्येत्यनेन शीघ्रतरं निश्चितं च रोगजयं करोतीति गमयति । तदयं भावः,-कुष्ठघ्नानि मूत्रकृच्छ्रहराणि वा यथौषधानि तेषां शमयति, ततः क्षिप्रतरं निश्चितं च रोगजयं करोति गिरिजमिति । न स रोगो साध्यरूपो विद्यते, यं शिलाजतु प्रसह्य न जयेत् । गिरिजं कालयोगेन च विधिना प्रयुक्तं नीरुजस्य पुरुषस्य महतीमूर्जां च करोति । उपजातिः । अत एव सङ्ग्रहे जगाद (उ. अ. ४९)-"ज्वरी ज्वरघ्नाम्बुदपर्पटादेः क्वाथेन रक्ती

मधुयष्टिकायाः । शोषी रसैः क्रव्यभुगामिषोत्थैर्मायूरमांसैः पयसा च कार्श्ये ॥ मध्वम्बुना मेदसि संप्रवृद्धे क्षीरेण पर्याकुलबुद्धिसत्त्वः । पाण्डौ सशोफे जठरे सकृच्छ्रे पिबेच्छिलाजं महिषीजलेन ॥ अश्म वीरतराद्येन कुष्ठं खदिरवारिणा । विषं विषघ्नैरगदैर्हन्त्येवं तद्यथामयम् ॥ शैलजत्रिकटुकटुक्षौद्रक्षौद्रधातून् विषेवते । क्षीरोदनाशी यो जीर्णे यक्ष्मणा न स बाध्यते ॥ सुभावितां सारजलैस्तुलां पीत्वा शिलोद्भवात् । साराम्बुनैव भुञ्जानः शालीन् जाङ्गलजै रसैः ॥ अपोह्य मधुमेहाख्यमन्तकं रोगसङ्करम् । वपुर्वर्णबलोपेतः शतं जीवत्यनामयः ॥ अमरमन्दिरमन्दरसम्भवात् पलशतं गिरिजादुपयोजय । यदि जरामयदुःखविवर्जितां सुचिरमिच्छसि जीवितसन्तितम् ॥ दशगुणमुपयुङ्क्ते यः शतं शैलजाताल्लघुहितमितभोजी वर्जयन् वर्जनीयान् । सततसमनुषक्तान् वर्जितान् वैद्यवृन्दैर्विधमति स गदौघान्नेक्षते चायुषोऽन्तम् ॥" इति । शिवगुटिका चात्रैवोक्ता (सं. उ. अ. ४९) । यथा-"शिलाह्वात् षोडशपलं त्रिस्त्रिरेकत्र भावयेत् । वराया दशमूलस्य गुडूच्याः कर्कटस्य च ॥ बलाया मधुयष्ट्याश्च रसे गव्ये च वारिणि । क्षीरे सकृत् क्रमेणैवं सप्तकृत्वस्तथा पुनः ॥ काकोलियुग्मघनपुष्करवह्निरास्नामेदायुगर्द्धिचविकागजपिप्पलीनाम् । पाठाद्विजीवककनिकुम्भ-विदारियुग्मवीरावरीमधुफलांशुमतीद्वयानाम् ॥ पलिकानामब्द्रोणे सिद्धानां पादशेषिते क्वाथे । भावितमित्थं गिरिजं द्विपलैश्चूर्णीकृतैर्युञ्ज्यात् ।) कर्कटशृङ्गीधात्रीव्योषैस्तालीसपत्रकुडवेन । चूर्णपलेन विदार्यास्त्वक्क्षीर्याः कर्षयुग्मेन ॥ कुडवेन चतुर्जातात्तैलघृतक्षौद्रशर्कराभिश्च । द्विपलादिद्विगुणाभिः कुर्याद्गुलिकास्ततोऽक्षसमाः ॥ ताः शुष्का नवकुम्भे जातीपुष्पाधिवासिते स्थाप्याः । तासामेकां खादेत् प्रतिदिनमनुपानमत्रेष्टम् ॥ क्षीररसदाडिमाम्भो-मार्द्वीकसुरासवान्यतमम् । जीर्णेऽन्नं लघु भोज्यं यूषपयःपिशितनिर्यूहैः ॥ सप्ताहमात्रमेवं सर्वान्नीनः क्रमाद्भवेत्परतः । भक्तस्यान्ते प्राग्वा गुलिका न विरुध्यते चैषा ॥ निरपाया भूरिफला परिहारसुखोपयोजिता जयति । प्रबलमपि वातशोणितमूरुस्तम्भं ज्वरं दीर्घम् ॥ भगमूत्रशुक्रदोषप्लीहयकृद्रक्तपाण्डुहृद्रोगान् । वर्ध्मवमिगुल्मपीनसहिध्माकासारुचिश्वासान् ॥ विद्रधिमुदरं कुष्ठं श्वित्रं षाण्ढ्यं क्षयं मदं मूर्च्छाम् । उन्मादमपस्मारं मुखनेत्रशिरोगदांस्तांस्तान् ॥ आनाहमतीसारं हलीमकं कामलाग्रहणिरोगान्। ग्रन्थ्यर्बुदान् सपिडकान् भगन्दरं गण्डमालां च ॥ अतिकार्श्यमतिस्थौल्यं स्वेदमपि श्लीपदं गुदे कीलान् । दंष्ट्राविषं समूलं गरप्रयोगान् सुघोरांश्च ॥

अभिचारमरातिकृतं दुःस्वप्नं भौतिकीं तथा बाधाम्। पाप्मालक्ष्मीं चेयं गुलिका शमयेच्छिवा नाम ॥ वृष्याऽऽयुष्या धन्या कान्तियशः श्रीविबोधनी मेध्या। कुरुते नृपवल्लभतां जयं विवादे च वक्त्रस्था ॥ जितखलतिवलीपलितं जीवयति सुखं शतद्वयं शरदाम् । वर्षद्वयप्रयोगाद्वर्षशतचतुष्टयं जीवेत् ॥" [इति ।] खरनादे तूक्तम्-"कनकाद्रजतात्ताम्रादयसः सीसात्तथा त्रपुणः । गिरिविवरनिःसृतं तत्काथस्निग्धातिमृदुमृत्स्नम् ॥ जत्वाभं च शिलाजतु विद्यादेतज्जडात्मकं गिरिजम् । संरक्तपीतवर्णं सतिक्तमधुरं रसे कटुविपाकि ॥ शीतं कनकशिलाजतु विशेषतः श्लेष्मपित्तघ्नम् ॥ श्वेतं च तिक्तमधुरं पाचनवल्लेखनं शीतम् । किञ्चिल्लवणं विद्या(रूप्या)द्विशेषतो वातपित्तघ्नम् ॥ शितिकण्ठतुल्यवर्णं तीक्ष्णोष्णं लेखनं विपाककटु । किञ्चिल्लवणं ताम्रात्मकं स्मृतं कफकृ(हृ) द्विशेषेण ॥ गुग्गुलुकाभं स्निग्धं तिक्तं लवणं सरं विशदतीक्ष्णम् ॥ कटुपाकिनातिशीतं त्रिमलघ्नं त्वायसं श्रेष्ठम् ॥ स्वाकरसमानवर्णे सीसत्रपुसम्भवे शिलाजतुनी ॥ अल्पान्तरकर्मगुणे कृष्णायसजाच्छिलाजतुनः ॥ गोमूत्रगन्धमसितं गुग्गुलुकाभं विशर्करं मृत्स्नम् । स्निग्धमनम्लकषायं शिलोद्भवं सर्वकर्मण्यम् ॥" इत्यत्र गुरुमृदुगुणौ नोक्तौ । तथोक्तम्-"सस्नेहलवणभावाद्वातघ्नं पित्तनुत् सरत्वात्तत् । रसपाकयोः कटुत्वात्तैक्ष्ण्याच्च श्लेष्ममेदोघ्नम् ॥ कटुतीक्ष्णत्वाद्दीपनमग्नेरुद्दीपनान्मलान् पचति । तिक्तत्वाद्रक्तघ्नं कटुतैक्ष्णौष्ण्यात् कृमिघ्नं च ॥ शोभनभावाद्वृष्यं स्निग्धत्वात् पौष्टिकं च बल्यं च । आयुष्यं च विषघ्नं मङ्गल्यममृतान्वयत्वाच्च ॥ शोधनभावात् स्रोतोधात्विन्द्रियबुद्धिशोधनं वर्ण्यम् । पुत्र्यं च वृष्यभावान्मेध्यं योनिस्वभावाच्च ॥" इत्यादि । तथा "भावितमन्यैर्द्रव्यैर्वीर्योत्कर्षाद्विशेषकर्मण्यम् । तत् स्यात्तस्माद्भाव्यं वातादिहरौषधकषायैः ॥ 'रास्नादशमूलबलापुनर्नवैरण्डशुण्ठिमधुकानाम् । क्वाथेन भावितं तद्विशेषतो वातरोगघ्नम् ॥ द्राक्षा भीरुपटोलीत्रायन्तिगुडूचिजीवनीयानाम् । क्वाथेन भावितं तद्विशेषतः पित्तरोगघ्नम् ॥ त्रिफलावचाविडङ्गकरञ्ज घनमुस्व्यपञ्चमूलानाम् । सहपञ्चकोलाकानां क्वाथेन कफामये भाव्यम् ॥ लघुपञ्चमूलशुण्ठीद्राक्षाकाश्मर्यवाजिगन्धानाम् । सुगुडूचिशरबलानां रसेन पित्तानिलगदेषु ॥ घनकुष्ठवचात्रिफलासुरदारुविडङ्गपञ्चकोलानाम् । रजनीमरिचातिविषायुक्तानां वातकफजेषु ॥ पाठापटोलनिम्बत्रिफलाघनकुटजसप्तपर्णानाम् । त्रायन्त्यमृतातिविषासहितानां पित्तकफजेषु (सं. उ. अ. ४९) ॥" त्रिमलेषु यथादोषं योगानेतान् विकल्प्य भाव्यं स्यात् । प्राक्केवलजलधौतं शुष्कं क्वाथैस्ततो भाव्यम् ॥ गिरिजं चतुर्गुणजलं

क्वाथ्यं स्याद्भावनौषधं तत्र । चतुर्थशेषे क्वाथे पूतोष्णे प्रक्षिपेद्गिरिजम् ॥" इति । अत्र चतुर्गुणजलस्यौषधस्य क्वाथेन मुक्तरसता न तथा स्यादिति वाग्भटोक्तमेवाष्टगुणजलक्वाथेन कार्यमिति मन्यामहे । तथोक्तम्-"सलिलविशुद्धाद्गिरिजात् पिबेदरोगः फलत्रिकरसेन । मात्रां क्रमाभिवृद्धां त्र्यहं पटोलस्य च रसेन ॥ मूत्रेण गवां तद्वत् त्र्यहं कषायेण मधुकस्य ।" इति । "रोगान्वितेषु गिरिजं जलशुद्धं भावितं कषायैश्च । दोषव्याधिबलातुरकालापेक्षी प्रयुञ्जीत ॥ जीर्णौषधः सुखोदकपरिषिक्तो मांसरसपयोयूषैः । रक्तादिषष्टिकौदनमनवमरोगो गदी वाऽद्यात् ॥ व्याध्यातुरदोषबलं दृष्ट्वा तस्य त्रिधा प्रयोगः स्यात् । श्रेष्ठस्त्रिषष्टिरात्रं मासो मध्यस्त्रिसप्तरात्रमवरः ॥ पानावगाहयोः स्याद्दिव्यं शैलोद्भवं कौपम् ।" मुनिस्त्वस्य चतुर्धातुजत्वमेव संगिरते । तथा च तद्ग्रन्थः (च. चि. अ. १ पा. २/४७)-"अनम्लं च कषायं च कातुपाके शिलाजतु । नात्युष्णशीतं चातुभ्यश्चतुर्भ्यस्तस्य सम्भवः ॥। हेम्नः सरजतात्ताम्राद्वरं कृष्णायसादपि ।" इति ।

सङ्ग्रहे च गुग्गुलुकल्पोऽभिहितः । यथा (उ. अ. ४९)-"दानवेन्द्रविजितान् पुरा सुरान् भ्रष्टकान्तिधृतिशौर्यतेजसः । वीक्ष्य विष्णुरमृतं किलासृजद्गुग्गुलुं बलवपुर्जयप्रदम् ॥ अद्याप्यतः सुरगणाः किल धूपमुख्यान् हित्वा वरागुरुतुरुष्कहिमेन्दुदर्पान् । निर्दह्यमानवपुषोऽपि शिखां पिबन्तो गन्धेन यस्य मुदिता दधति प्रसादम् ॥ स योगवाही स शिवः स सार्वः सर्वर्तुसेव्यः सुखशीलनीयः । हर्ता जरापाप्ममलामयानां कर्ताऽग्निमेधास्मृतिपाटवानाम् ॥ गन्धोत्कटः स दाहे स्निग्धद्रवपिच्छिलो विगतशल्यः । महिषाख्यः पुष्परागस्फटिकासितनीरदच्छायः ॥ यः पद्मरागरागो यः कनकच्छेदपातलो यो वा । जयतीन्द्रनीलममलं भग्नोऽप्यतिकान्तिमत्त्वेन ॥ श्रेष्ठः प्रयोगोऽस्य तुला पलान्नैवाधिकं पिबेत् । आत्रेयमुनिगीतश्च मन्त्रोऽयं कर्मसिद्धिकृत् ॥ 'भगवान् पुण्डरीकाक्षो देवाश्च सपुरन्दराः । आज्ञापयन्ति सम्यक्त्वां प्रभावं चादिशन्ति ते ॥ जरामरणदुःखेभ्यो यथा तेऽभ्युत्थिताः सुराः । उपयोक्तुस्तथैवास्य भव त्वं हि महाबलः ॥' इति । पञ्चमूलस्य महतः क्वाथेन हितभोजिना । गुग्गुलुः शीलितो हन्ति सर्वान् वातकफामयान् ॥ लघीयसोऽपि तद्वच्च सुखोष्णेन जलेन वा । मस्तुधान्याम्लमद्यैर्वा वचादेः सलिलेन वा ॥ वरणादेस्तु बाधिर्यं दन्तकर्णशिरोरुजः । स्वरभेदोदरश्वासवर्ध्मान्तर्गुल्मविद्रधीन् ॥

वातपित्तास्त्ररोगेषु बृंहणार्थिनि चेष्यते । क्वाथेन वाजिगन्धाया जीवनीयगणस्य वा ॥ क्वाथेनोत्पलमृद्वीकारक्तचन्दनजन्मना । वातपित्तं निहन्त्येष पद्मकादिगणस्य वा ॥ चव्यकुष्ठविडङ्गानां यवान्या नागरस्य वा । प्रसारण्याश्च तोयेन गुग्गुलुः कफवातजित् ॥ त्र्यूषणाग्निघनवेल्लवराभिर्भक्षयन् समघृतं महिषाक्षम् । आशु हन्ति कफमारुतमेदोदोषजान् बलवतोऽपि विकारान् ॥ पटोलनिम्बत्रिफलागुडूचीगायत्रिरात्रिद्वयबीजकानाम् । क्वाथैः पृथक् पथ्यपरस्य हन्ति मासेन घोरान् कफपित्तरोगान् ॥ विशेषाच्छोफवीसर्पदुष्टव्रणभगन्दरान् । शुक्रार्तवमनोदोषप्रमेहश्वित्रपाण्डुताः ॥ पटोलारिष्टनिर्यूहपिष्टस्तुल्यरसाञ्जनः । गलरोगापचीव्यङ्गग्रन्थिस्थौल्यकृमिप्रणुत् ॥ शिलाजतुसमः पीतः पयसा वातशोणितम् । निवर्तयत्यतिबलं क्षीरमांसघृताशिनः ॥ रसेन पयसा मूत्रैर्वातपित्तकफापहः । ब्राह्मीमण्डूकशङ्खानां पृथङ् मेधादिकृद्रसैः॥ मागधिकाग्निविडङ्गकलिङ्गैर्बिल्वधृतैः सवचापलषड्कैः । गुग्गुलुना सदृशेन समेतैः क्षौद्रयुतैः सकलामयनाशः ॥ पिबेत्पलशतं योऽस्य विधिना नियतो यतिः । नाकालमृत्योर्न व्याधेर्न तस्य जरसो भयम् ॥ कल्पयेदोषधैः स्वैः स्वैर्व्याधिषु व्याधिनाशनैः । शिलाजतुविधानं च गुग्गुलोः सर्वमिष्यते ॥ गुणनिधिरपि कुर्यात् सोऽतिमात्रोपयुक्तस्तिमिरवदनशोषक्लीबताकार्श्यमेहान् । शमलशिथिलभावं देहरौक्ष्यं च तस्माद्रजनिचरनिषेवी स्यान्न रोगेष्वमीषु ॥" [इति।]

कुटीप्रवेशः क्षणिनां परिच्छदवतां हितः ।

अतोऽन्यथा तु ये तेषां सौर्यमारुतिको विधिः ॥ १४३ ॥

स०--क्षणिनां-व्यापारकरणं प्रति स्वतन्त्राणाम्, तथा परिच्छदवतां-सपरिवाराणाम्, कुटीप्रवेशलक्षणो विधिर्हितः । अतः-अस्मात्, येऽन्यथा-परतन्त्राः परिवाररहिताः, तेषां सौर्यमारुतिको विधिर्हितः ।

वातातपसहा योगा वक्ष्यन्तेऽतो विशेषतः ।

सुखोपचारा भ्रंशेऽपि ये न देहस्य बाधकाः ॥ १४४ ॥

स०--अतः-अस्माच्च हेतोः, ये वातातपसहा योगास्ते विशेषेण वक्ष्यन्ते । तथा ये न दुःखावहाः, भ्रंशेऽपि-व्यापत्तावपि, शरीरस्य न पीडाकृतः ।

शीतोदकं पयः क्षौद्रं घृतमेकैकशो द्विशः ।

त्रिशः समस्तमथवा प्राक् पीतं स्थापयेद्वयः ॥ १४५ ॥

स०--शिशिरजलादिकमेकैकशो द्विशस्त्रिशो वा प्राग्भोजनात् पीतं वयः स्थापयेत् । तेन शीताम्भो वा, क्षीरं वा, मधु-माक्षिकं वा, सर्पिर्वा, पीतमथवा शीताम्भःपयसी, शीतजलक्षौद्रे, शीतदलघृते, इत्येवं यथासम्भवं द्वे संयुक्ते प्राक्पीतेऽथवा त्रीणि संयुक्तानि पीतानि समस्तं वा चतुष्टयमित्येवमवतिष्ठते ।

गुडेन मधुना शुण्ठ्या कृष्णया लवणेन वा ।

द्वे द्वे खादन् सदा पथ्ये जीवेद्वर्षशतं सुखी ॥ १४६ ॥

स०--गुडादिना प्रत्येकं द्वे द्वे हरीतक्यौ सर्वदा भक्षयन् समाशतं सुखं जीवेत् ।

हरीतकीं सर्पिषि सम्प्रताप्य

समश्नतस्तत् पिबेतो घृतं च ।

भवेच्चिरस्थायि बलं शरीरे

सकृत् कृतं साधु यथा कृतज्ञे ॥ १४७ ॥

स०--घृते हरीतकीं सम्यक् तापयित्वा भक्षयतस्तच्च घृतं पिबतो देहेऽतिदृढं बलं स्थिरतरं भवेत् । यथा कृतज्ञे नरे सकृत्-एकवारं, शोभनं कृतं चिरस्थायि भवेत् । उपेन्द्रवज्रा ।

धात्रीरसक्षौद्रसिताघृतानि
हिताशनानां लिहतां नराणाम् ।
प्रणाशमायान्ति जराविकारा
ग्रन्था विशाला इव दुर्गृहीताः ॥ १४८ ॥

स०--आमलकस्वरसमाक्षिकशर्कराघृतानि नराणां हिताशनानां लिहतां जराविकाराः प्रणाशमायन्ति । यथा विशाला ग्रन्था दुःपठिताः प्रणाशं यान्ति ।

धात्रीकृमिघ्नासनसारचूर्णं
सतैलसर्पिर्मधुलोहरेणु ।
निषेवमाणस्य भवेन्नरस्य
तारुण्यलावण्यमविप्रणष्टम् ॥ १४९ ॥

स०--धात्र्यादिकमासेवमानस्य नरस्य यौवनादिकं प्रणष्टमप्यविप्रणष्टं भवति ।

लौहं रजो वेल्लभवं च सर्पिः-

क्षौद्रद्रुतं स्थापितमब्दमात्रम् ।

समुद्गके बीजकसारक्लृप्ते

लिहन् बली जीवति कृष्णकेशः ॥ १५० ॥

स०--लोहचूर्णादिकं समुद्गके-सम्पुटे, बीजसारमये वर्षमात्रं स्थापितं लिहन् बली-बलसहितः, कालकचो जीवति ।

विडङ्गभल्लातकनागराणि

येऽश्नति सर्पिर्मधुसंयुतानि ।

जरानदीं रोगतरङ्गिणीं ते ।

लावण्ययुक्ताः पुरुषास्तरन्ति ॥ १५१ ॥

स०--विडङ्गादीनि ये पुरुषा मध्वाज्ययुतानि खादन्ति, ते जरानदीं गदकल्लोलवतीं लावण्यवन्तस्तरन्ति-निरामया जीवन्तीत्यर्थः । उपजातयः ।

खदिरासनयूषभाविताया-

स्त्रिफलाया घृतमाक्षिकप्लुतायाः ।

नियमेन नरा निषेवितारो

यदि जीवन्त्यरुजः किमत्र चित्रम् ॥ १५२ ॥

स०--खदिरबीजसारयूषभावितां त्रिफलां घृतमधुयुतां नियमेन ये खादन्ति, ते निरामया निश्चयेन भवन्ति, इत्यत्र नास्ति सन्देहः । औपच्छन्दसिकम् ।

बीजकस्य रसमङ्गुलिहार्यं
शर्करां मधु घृतं त्रिफलां च ।
शीलयत्सु पुरुषेषु जरत्ता
स्वागताऽपि विनिवर्तत एव ॥ १५३ ॥

स०--बीजसारस्य रसमङ्गुलिहार्यमतिखरं शर्करादिकं च शीलयन्नरो जराभावं सुष्ठ्वागतमप्यपाकुरुते । स्वागताख्यं चेदं वृत्तमिति श्लेषलेशः । तल्लक्षणं च-"स्वागता रनुभगैर्गुरुकान्ता ।" इति ।

पुनर्नवस्यार्धपलं नवस्य
पिष्टं पिबेद्यः पयसाऽर्धमासम् ।
मासद्वयं तत्त्रिगुणं समां वा
जीर्णोऽपि भूयः स पुनर्नवः स्यात् ॥ १५४ ॥

स०--पुनर्नवस्य प्रत्यग्रस्य कर्षद्वयं पिष्टं मासार्धं, मासद्वयं, तत्त्रिगुणं-षण्मासान्, वर्षं वा, देशपुरुषाद्यपेक्षया यः पयसा पिबेत्, स पुरुषो जीर्णशरीरोऽपि पुनर्नवो भवेत् ।

मूर्वाबृहत्यंशुमतीबलाना-

मुशीरपाठासनसारिवाणाम् ।

कालानुसार्यागुरुचन्दनानां

वदन्ति पौनर्नवमेव कल्पम् ॥ १५५ ॥

स०--मूर्वादीनां कल्पनां पुनर्नवासदृशीं कथयन्ति ।

शतावरीकल्ककषायसिद्धं

ये सर्पिरश्नन्ति सिताद्वितीयम् ।

तान् जीविताध्वानमभिप्रपन्ना-

न्न विप्रलुम्पन्ति विकारचौराः ॥ १५६ ॥

स०--शतावरीकल्कक्काथाभ्यां पक्वं घृतं शर्करासहितं ये खादन्ति, तान् जीवितमार्गमभिप्रपन्नान् विकारचौरा न छिन्दन्ति । जीविताध्वानमिति विकारचौरा इति समासरूपकम् । तस्य हि लक्षणम्-"उपसर्जनोपमेयं कृत्वा समासमेतयोरुभयोः । यत्र प्रयुज्यते तद्रूपकमन्यत्समासोक्तम् ॥" इति ।

पीताऽश्वगन्धा पयसाऽर्धमासं

घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा ।

कृशस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते

बालस्य सस्यस्य यथा सुवृष्टिः ॥ १५७ ॥

स०--अश्वगन्धाऽर्धमासं पयसा घृताद्यन्यतमेन वा पीता कृशस्य वपुषः पुष्टिं करोति । यथा बालस्य सस्यस्य शोभना वृष्टिः ।

दिने दिने कृष्णतिलप्रकुञ्चं

समश्नतां शीतजलानुपानम् ।

पोषः शरीरस्य भवत्यनल्पो

दृढीभवन्त्यामरणाच्च दन्ताः ॥ १५८ ॥

स०--अनुदिनं कृष्णतिलपलं शिशिरजलानुपानं भक्षयतां शरीरस्य पुष्टिर्महती स्यात् । मरणावधयश्च द्विजा दृढाः स्युः ।

चूर्णं श्वदंष्ट्रामलकामृतानां

लिहन् ससर्पिर्मधुभागमिश्रम् ।

वृषः स्थिरः शान्तविकारदुःखः

समाः शतं जीवति कृष्णकेशः ॥ १५९ ॥

स०--गोक्षुरकादीनां चूर्णं घृतमाक्षिकमिश्रं लिहन् वृषादिगुणान्वितो वर्षशतं कृष्णकचो जीवति । षड्डुपजातयः ।

सार्धं तिलैरामलकानि कृष्णै-

रक्षाणि संक्षुद्य हरीतकीर्वा ।

येऽद्युर्मयुरा इव ते मनुष्या

रम्यं परीणाममवाप्नुवन्ति ॥ १६० ॥

स०--कृष्णातिलैः सह धात्रीफलानि संक्षुद्य बिभीतकानि हरीतकीर्वा ये नरा भक्षयेयुः, ते शिखिन इव रमणीयं वयःपरिणामं प्राप्नुवन्ति,-दर्शनीया भवन्तीत्यर्थः। इन्द्रवज्रावृत्तम्।

शिलाजतुक्षौद्रविडङ्गसर्पि-
लोँहाभयापारदताप्यभक्षः।
आपूर्यते दुर्बलदेहधातु-
स्त्रियपञ्चरात्रेण यथा शशाङ्कः॥ १६१ ॥

स०--शिलाजत्वादिभक्षोऽर्धमासेन दुर्बलशरीरधातुरापूर्यते। इन्दुरिवेत्युपमा।

ये मासमेकं स्वरसं पिबन्ति
दिने दिने भृङ्गरजःसमुत्थम्।
क्षीराशिनस्ते बलवीर्ययुक्ताः
समाः शतं जीवतमाप्नुवन्ति॥ १६२ ॥

स०--ये मार्कवस्वरसमनुदिनं मासं यावत् पिबन्ति दुग्ध भोजनाः सन्तः, ते बलवीर्ययुता वर्षशतं जीवितमश्नुवते।

मासं वचामप्युपसेवमानाः

क्षीरेण तैलेन घृतेन वाऽपि ।

भवन्ति रक्षोभिरधृष्यरूपा,

मेधाविनो निर्मलमृष्टवाक्याः ॥ १६३ ॥

स०--वचां च मासं क्षीराद्यन्यतमेनोपयुञ्जाना राक्षसैरनुपद्रुतरूपा मेधावन्तो ज्वलदुज्वलवचनाश्च स्युः । मेधाविन इति "अस्मायामेधास्रजः" इति विनिः । उपजातयः ।

मण्डूकपर्णीमपि भक्षयन्तो

भृष्टां घृते मासमनन्नभक्षाः ।

जीवन्ति कालं विपुलं प्रगल्भा-

स्तारुण्यलावण्यगुणोदयस्थाः ॥ १६४ ॥

स०--मण्डूकपर्णीं घृतेन पक्वां खादन्तो मासमनन्नाशिनो महान्तं कालं जीवन्ति प्रागल्भ्यादिगुणयुक्ताः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

लाङ्गलीत्रिफलालोहपलपञ्चाशता कृतम् ।

मार्कवस्वरसे षष्ठ्या गुलिकानां शतत्रयम् ॥ १६५ ॥

छायाविशुष्कं गुलिकार्धमद्यात्

पूर्वं समस्तामपि तां क्रमेण ।

भजेद्विरिक्तः क्रमशश्च मण्डं

पेयां विलेपीं रसकौदनं च ॥ १६६ ॥

सर्पिःस्निग्धं मासमेकं यतात्मा

मासादूर्ध्वं सर्वथा स्वैरवृत्तिः ।

वर्ज्यं यत्नात्सर्वकालं त्वजीर्णं

वर्षेणैवं योगमेवोपयुञ्ज्यात् ॥ १६७ ।

भवति विगतरोगो योऽप्यसाध्यामयार्तः

प्रबलपुरुषकारः शोभते योऽपि वृद्धः ।

उपचितपृथुगात्रश्रोत्रनेत्रादियुक्त-

स्तरुण इव समानां पञ्च जीवेच्छतानि ॥ १६८ ॥

स०--लाङ्गल्यादीनां पलपश्चाशता भृङ्गस्वरसेन कृतं षष्ट्याऽधिकं गुलिकानां शतत्रयं छायाविशुष्कम् । ततो गुलिकाया अर्धं पूर्वमद्यात् । क्रमेण तां समस्तामपि भुञ्जीत । ततो विरिक्तःक्रमेण मण्डादीनद्यात् । उपजातिर्वृत्तम् ।

मासमेकं सर्पिःस्निग्धमन्नं जितात्मा भुञ्जीत । मासादनन्तरं यथेष्टभोजनः स्यात् । सर्वदा तु यत्नेनाजीर्णं वर्ज्यम् । एवं अनेन प्रकारेण, वर्षेण सर्वा गुलिका उपयुञ्ज्यात् । [शालिनीवृत्तम् ।]

कृतोपयोगो नीरोगो योऽप्यसाध्यरोगार्तो, वृद्धोऽपि प्रकृष्टपुरुषकारवान् जायते । पुष्टविस्तीर्णशरीरः प्रशस्तनयनकर्णादिमांस्तरुण इव पञ्च वर्षशतानि जीवति । [मालिनीवृत्तम् ।]

गायत्रीशिखिशिंशिपासनशिवा-

वेल्लाक्षकारुष्करान्

पिष्ट्वाऽष्टादशसंगुणेऽम्भसि धृतान्

खण्डैः सहायोमयैः ।

पात्रे लोहमये त्र्यहं रविकरै-

रालोडयन् पाचये-

दग्नौ चानु मृदौ सलोहशकलं

पादस्थितं तत्पचेत् ॥ १६९ ॥

पूतस्यांशः क्षीरतोंऽशस्तथांऽशौ

भार्ङ्गीन्निर्यासाद् द्वौ वरायास्त्रयोंऽशाः ।

अंशाश्चत्वारश्चेह हैयङ्गवीना-

देकीकृत्यैतत्साधयेत्कृष्णलौहे ॥ १७० ॥

विमलखण्डसितामधुभिः पृथक्

युतमयुक्तमिदं यति वा घृतम् ।

स्वरुचिभोजनपानविचेष्टितो

भवति ना पलशः परिशीलयन् ॥ १७१ ॥

श्रीमान्निर्धूतपाप्मा वनमहिषबलो

वाजिवेगः स्थिराङ्गः

केशैर्भृङ्गाङ्गनीलैर्मधुसुरभिमुखो

नैकयोषिन्निषेवी ।

वाङ्मोधाधीसमृद्धः सुपटुहुतवहो

मासमात्रोपयोगाद्

धत्तेऽसौ नारसिंहं वपुरनलशिखा-

तप्तचामीकराभम् ॥ १७२ ॥

अत्तारं नारसिंहस्य व्याधयो न स्पृशन्त्यपि ।

चक्रोज्वलभुजं भीता नारसिंहमिवासुराः ॥ १७३ ॥

स०--गायत्र्यादीन् पिष्ट्वाऽष्टादशगुणे जले लौहैः शकलैः सह धृतानायसे भाजने त्रीणि दिनानि दिनकरकरैराशोषयन् पाचयेत् । पश्चादतीक्ष्णे वह्नौ लोहशकलैः सह पादस्थितं तत् पचेत् । शार्दूलविक्रीडितम् ।

पूतस्यास्य भागः, क्षीरादंशः, भृङ्गरजःक्वाथादंशौ द्वौ, तथा वरायाश्चांशास्त्रयः, घृतादंशाश्चत्वारः, एतत्सर्वं मेलयित्वा कृष्णलोहे पचेत् । वैश्वदेवीवृत्तम् ।

उज्वलखण्डशर्करामाक्षिकैः पृथग्युतमयुतं वा घृतमेतदात्मेच्छया कृताहारपानविहारो नरः पलं पलमश्नन् श्रीमदादियुतो भवेत् । द्रुतविलम्बितवृत्तम् ।

श्रीमान्निर्धूतपाप्मा भवेत् । तथा वनमहिषतुल्यबलः, वाजिनः-अश्वस्य, वेगेन समः, स्थिराङ्गः-दृढशरीरः, तथा केशैर्भ्रमरकृष्णैरुपलक्षितो भवेत्, तथा मधुवत्सुरभिमुखः स्यात्, तथा बहुस्त्रीगमनसामर्थ्ययुक्तः स्यात्, तथा वाङ्मेधादिभिः समृद्धः, तथा सुष्ठु पटुः-तीक्ष्णो, हुतवहः-अग्निः, यस्य स तथाविधो, मासमात्रोपयोगात्-स्यात् । असौ-अस्य घृतस्योपयोक्ता, नरसिंहसदृशं शरीरमतिदार्ढ्ययोगात् तथा वह्निशिखासन्तप्तसुवर्णकान्तिं धारयेदिति । स्रग्धरावृत्तम् ।

नरसिंहाख्यस्य हविषो भोक्तारं रोगा न स्पृशन्त्येव,-आसतां तावद्याधयः । यथा नारसिंहं रूपं चक्रोज्ज्वलभुजं प्रवेष्टुं दैत्या भीत्या(ताः) स्प्रष्टुमशक्ताः, इत्युपमा ।

भृङ्गप्रवालानमुनैव भृष्टान्

घृतेन यः खादति यन्त्रितात्मा ।

विशुद्धकोष्ठोऽसनसारसिद्ध-

दुग्धानुपस्तत्कृतभोजनार्थः ॥ १७४ ॥

मासोपयोगात् स सुखी जीवत्यब्दशतत्रयम् ।

गृह्णाति सकृदप्युक्तमविलुप्तस्मृतीन्द्रियः ॥ १७५ ॥

स०--मार्कवपल्लवानेतेनैव सर्पिषा भृष्टान् योऽश्नाति [नि]-यतः शुद्धकोष्ठः सन् । बीजकसारसिद्धक्षीरानुपः, तेनैव-असनसारसिद्धेन दुग्धेन, कृतभोजनार्थः-तद्वृत्तिरित्यर्थः । सः-पुरुषो, मासोपयोगात् सुखी-नीरोगो, वर्षशते द्वे जीवति । तथैकवारमपि कथितं गृह्णाति । कीदृक् सन् ? अविलुप्तानि स्मृतीन्द्रियाणि यस्य स एवम् ।

अनेनैव च कल्पेन यस्तैलमुपयोजयेत् ।

तानेवाप्नोति स गुणान् कृष्णकेशश्च जायते ॥ १७६ ॥

स०- - अनेनैव विधानेन यः पुरुषस्तैलमुपयोजयेत्, स तानेव-पूर्वोक्तान् गुणान्, प्राप्नोति । कृष्णकचश्च सम्पद्यते ।

उक्तानि शक्यानि फलान्वितानि

युगानुरूपाणि रसायनानि ।

महानुशंसान्यपि चापराणि

प्राप्त्यादिकष्टानि न कीर्तितानि ॥ १७७ ॥

स०--रसायनानि यानि शक्यानि फलयुक्तानि युगानुरूपाणि च तान्युक्तानि । अपराणि चाशक्यानि यानि महाफलान्यपि तानि न कथितानि । उपजातिः ।

रसायनविधिभ्रंशाज्जायेरन् व्याधयो यदि ।

यथास्वमौषधं तेषां कार्यं मुक्त्वा रसायनम् ॥ १७८ ॥

स०--रसायनस्य विधिभ्रंशात्-व्यपायात्, यदि रोगा भवेयुः, ततो रसायनं विहाय तेषां यथायोगं सर्वमौषधं कार्यम् ।

सत्यवादिनमक्रोधमध्यात्मप्रवणेन्द्रियम् ।

शान्तं सद्वृत्तनिरतं विद्यान्नित्यरसायनम् ॥ १७९ ॥

स०--सत्यभाषिणं, तथा क्रोधरहितं, तथाऽध्यात्मप्रवणानि योगप्रवणानि, इन्द्रियाणि यस्य तं, तथा शमयुक्तं, तथा सद्वृत्तनिरतं, स्थितमेवंभूतं नरं नित्यरसायनं जानीयात् ।

गुणैरेभिः समुदितः सेवते यो रसायनम् ।
स निवृत्तात्मा दीर्घायुः परत्रेह च मोदते ॥ १८० ॥

स०--एभिः-सत्यवचनादिभिर्गुणैः, संयुक्तः पुरुषो रसायनं सेवते यः, स पुरुषो निवृत्तचितो दीर्घायुश्च सन्निह मोदतेऽन्यजन्मनि च ।

शास्त्रानुसारिणी चर्या चित्तज्ञाः पार्श्ववर्तिनः ।
बुद्धिरस्खलिताऽर्थेषु परिपूर्णं रसायनम् ॥ १८१ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचि-तायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तरस्थाने रसायनविधिर्नाम एकोनचत्वा-रिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

स०--चेष्टा शास्त्रानुसारिणी, पार्श्वसीनाश्च चित्तविदः, अर्थेषु-विषयेषु, बुद्धिरस्खलिता, इत्येतत् परिपूर्णं रसायनमिति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटी-कायां सर्वङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने रसायनविधि-र्नाम एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३९ ॥

इति रसायनाख्यं सप्तममङ्गं समाप्तम् ।

****

चत्वारिंशोऽध्यायः

अथ क्रमप्राप्तं वाजीकरणाध्यायं ब्रूते ।

अथातो वाजीकरणविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स०--वाजीव येन समर्थः क्रियते, तद्वाजीकरणम्, तस्याध्यायः । शेषमायुष्कामीय-वद्योज्यम् ।

वाजीकरणमन्विच्छेत्सततं विषयी पुमान् ।

स०--विषयी यः पुरुषः, स सततं वाजीकरणमौषधमन्विच्छेत् । पुंग्रहणं स्त्रीषण्ढादिनिवृत्त्यर्थम्, अन्यथा यथा पञ्चकर्माणि ऋतुविधानादि च सामान्योक्तत्वात् स्त्र्यादीनामपि प्रसज्जति, तथेदमपि विज्ञायते, तस्मात्तद्व्यवच्छेदार्थं पुंग्रहणम् । सततग्रहणेनैतद्योतयति,-यथा रसायनमुपयुक्तं चिरकालमनुवर्तते न तथा वाजीकरणमिति । अपि तु यस्मिन्नेवाह्नि प्रयुज्यते तस्मिन्नेव कार्यकरणसमर्थं प्रायेण स्यादिति सततं-अनवरतं, वाजीकरणमन्विच्छेदित्युक्तम् ।

वाजीकरणेन कोऽर्थः स्यात् ? इत्याह-

तुष्टिः पुष्टिरपत्यं च गुणवत्तत्र संश्रितम् ॥ १ ॥
अपत्यसन्तानकरं यत्सद्यः संप्रहर्षणम् ।

स०--तत्र वाजीकरणे तुष्ट्यादि संश्रितम् । अपत्यं किम्भूतम् ? गुणवत्, न तु दुरपत्यं कुलाङ्गाररूपम् । यतोऽपत्य[नां] सन्तानकरं-अविच्छेदस्थितिकरं च, यच्च सद्यः-शीघ्रमेव, संप्रहर्षणं वाजीकरणम् ।

वाजीवातिबलो येन यात्यप्रतिहतोऽङ्गनाः ॥ २ ॥
भवत्यतिप्रियः स्त्रीणां येन येनोपचीयते ।
तद्वाजीकरणं तद्धि देहस्योर्जस्करं परम् ॥ ३ ॥

स०--येन वाजीकरणेन तुरङ्ग इवाप्रतिहतसामर्थ्यस्तरूणीः संगच्छति, तथा येन योषितामतिवल्लभः स्यात्, तथा येनोपचयं प्राप्नोप्ति, तद्वाजीकरणमुच्यते । तद्धि शरीरस्योर्जस्करमतिशयेन ।

ननु, वाजीकरणमुपायहेतुर्विषयाणामिहैव बन्धनदर्शनात् । उक्तं च तन्त्रान्तरे-"कोशकारो यथैवांशूनुपादत्ते वन्धवहान्" इत्यादि । तस्मान्नार्थो वाजीकरणेनेत्याह-

धर्म्यं यशस्यमायुष्यं लोकद्वयरसायनम् ।
अनुमोदामहे ब्रह्मचर्यमेकान्तनिर्मलम् ॥ ४ ॥

स०--यतो धर्मादनपेतं-धर्म्यं, ब्रह्मचर्यं तदनुमोदामहे । तथा यशस्यादिहेतुः । तथा लोकद्वये-इहलोके परलोके च, रसायनमिव रसायनं, सदोपकारत्वात् । तथा एकान्तेनसर्वथा, निर्मलम् । यतो ब्रह्मचर्यम् । न तु ब्रह्मचर्यवत् स्वदारादि(रे)षु पुत्राद्यर्थमेव निर्मलम् । अतो हेतोस्तदनुमोदामहे । किन्त्वाभ्युदयिकं मार्गमाश्रित्य वाजीकरणोपदेशः । द्विविधो हि मार्गः,- नैःश्रेयसिक आभ्युदयिकश्च । तत्र नैःश्रेयसिकं मार्गं समनुसृत्य ब्रह्मचर्योपदेशश्च कोशकारदृष्टन्तश्च क्लेशनाशकृच्च । आभ्युदयिकं च मार्गमाश्रित्यायमुपदेश इत्यत्राह ।

अल्पसर्वस्य तु क्लेशैर्बाध्यमानस्य रागिणः ।
शरीरक्षयरक्षार्थं वाजीकरणमुच्यते ॥ ५ ॥

स०--स्तोकसत्त्वस्य पुंसः क्लेशैर्विषयोत्थैः पीड्यमानस्य रागिणः-कामिनः, शरीरक्षयरक्षार्थं वाजीकरणमुच्यते । अनेन शास्त्रकृता, अपरैश्च तन्त्रकारैः ।

कल्यस्योदग्रवयसो वाजीकरणसेविनः ।
सर्वेष्वृतुष्वहरहर्व्यवायो न निवार्यते ॥ ६ ॥

स०--कल्प(ल्य)स्य-समर्थस्य, तथा यौवनस्थस्य, वाजीकरणं सततं कुर्वतः, तस्य सर्वेष्वेव ऋतुषु दिने दिने व्यवायो मैथुनं, न निषिध्यते ।

अथ स्निग्धविशुद्धानां निरूहान् सानुवासनान् ।
घृततैलरसक्षीरशर्कराक्षौद्रसंयुतान् ॥ ७ ॥

योगविद्योजयेत्पूर्वं क्षीरमांसरसाशिनाम् ।
ततो वाजीकरान् योगान् शुक्रापत्यबलप्रदान् ॥ ८ ॥

स०--अथ-कृतमङ्गलस्य, स्निग्धस्य तथा विशुद्धस्य तथा क्षीराद्याशिनो योगवित्-वैद्यः, प्राङ् निरूहान् सानुवासनान् घृतादिसंयुक्तान् कारयेत् । ततः-अनन्तरं, वाजीकरान् योगान् योजयेत् । किम्भूतान् ? शुक्रादिप्रदान् ।

अच्छायः पूतिकुसुमः फलेन रहितो द्रुमः ।
यथैकश्चैकशाखश्च निरपत्यस्तथा नरः ॥ ९ ॥

स०--अच्छायत्वादिभिर्गुणैर्युक्तोऽर्थिनां यथा तरुरनाश्रयणीयः, तथा तादृशो मानवो निरपत्य इति । एकवचनेनैव एकार्थस्य लब्धत्वादेकग्रहणं केवलार्थप्रतिपत्त्यर्थम् । एकः केवलोमाधवीलतादिरहितः ।

स्खलद्गमनमव्यक्तवचनं धूलिधूसरम् ।
अपि लालाविलमुखं हृदयाह्लादकारकम् ॥ १० ॥
अपत्यं तुल्यतां केन दर्शनस्पर्शनादिषु
किं पुनर्यद्यशोधर्ममानश्रीकुलवर्धनम् ॥ ११ ॥

स०--स्खलद्गमनादिकमपत्यं केन पदार्थेन दर्शनादिषु समानम् । किं पुनर्यद्यशआदिवर्धनात् तस्य केन तुल्यता भवेत्? अपत्यशब्दस्य पुंस्त्वमत्र चिन्त्यम्(?)। तत्किल नितरां सुखप्रदमित्यर्थः ।

शुद्धकाये यथाशक्ति वृष्ययोगान् प्रयोजयेत् ।

स०--शुद्धशरीरे पुरुषे यथाग्निबलं वृष्ययोगान् प्रयोजयेत् ।

तानेवाह-

शरेक्षुकुशकाशानां विदार्या वीरणस्य च ॥ १२ ॥
मूलानि कण्टकार्याश्च जीवकर्षभकौ बलाम् ।
मेदे द्वे द्वे च काकोल्यौ शूर्पपर्ण्यौ शतावरीम् ॥ १३ ॥
अश्वगन्धामतिबलामात्मगुप्तां पुनर्नवाम् ।
वीरां पयस्यां जीवन्तीमृद्धिं रास्नां त्रिकण्टकम् ॥ १४ ॥
मधुकं शालिपर्णीं च भागांस्त्रिपलिकान् पृथक् ।
माषाणामाढकं चैतद् द्विद्रोणे साधयेदपाम् ॥ १५ ॥
रसेनाढकशेषेण पचेत्तेन घृताढकम् ।
दत्त्वा विदारीधात्रीक्षुरसानामाढकाढकम् ॥ १६ ॥
घृताच्चतुर्गुणं क्षीरं पेष्याणीमानि चावपेत् ।

वीरां स्वगुप्तां काकोल्यौ यष्टिं फल्गूनि पिप्पलीम्

द्राक्षां विदारीं खर्जूरं मधुकानि शतावरीम् ।

तत्सिद्धपूतं चूर्णस्य पृथक् प्रस्थेन योजयेत् ॥ १८ ॥

शर्करायास्तुगायाश्च पिप्पल्याः कुडवेन च ।

मरिचस्य प्रकुञ्चेन पृथगर्धपलोन्मितैः ॥ १९ ॥

त्वगेलाकेसरैः श्लक्ष्णैः क्षौद्रद्विकुडवेन च ।

पलमात्रं ततः खादेत् प्रत्यहं रसदुग्धभुक् ॥ २० ॥

तेनारोहति वाजीव कुलिङ्ग इव हृष्यति ।

स०--शरादीनां मूलानि कण्टकार्याश्च, तथा जीवकादीन्, त्रिपलिकान् भागान् पृथक्, माषाणामाढकं च, एतत्सर्वं जलद्रोणद्वये पाचयेत् । तेन रसेनाढकशेषेण घृताढकं दत्त्वा विदार्यादिरसादीनां च पृथक्पृथगाढकं दत्त्वा क्षीराढकचतुष्टयं च दत्त्वा पचेत् । वीरादीन् कल्कान् सामान्यपरिभाषोक्तप्रमाणान्निक्षिपेत् । तत्-घृतं, पक्कं पूतं पृथक् शर्करातुगयोश्चूर्णप्रस्थेन कणायाः पलचतुष्टयेन मरिचपलेन च योजयेत् । त्वगादिभिः श्लक्ष्णैः पृथगर्धपलोन्मितैः क्षौद्रस्य कुडवयुगलेन योजयेत् । ततो मिश्रितात् पलमात्रं प्रतिदिनं भक्षयेत्, मांसरसक्षीरभोजी सन् । तेनोपयुक्तेन तुरङ्ग इवारोहति । चटक इव हृष्यति ।

विदारीपिप्पलीशालिप्रियालेक्षुरकाद्रजः ॥ २१ ॥

पृथक् स्वगुप्तामूलच्च कुडवांशं तथा मधु ।

तुलार्धं शर्कराचूर्णात् प्रस्थार्धं नवसर्पिषः ॥ २२ ॥

सोऽक्षमात्रमतः खादेत् यस्य रामाशतं गृहे ।

स०--विदार्यादीनां चूर्णं कपिकच्छुमूलाच्च चूर्णं पृथक् कुडवमात्रं, माक्षिकस्य च कुडवः, शर्करापलानि पञ्चाशत्, प्रत्यग्रघृतस्य पलानि षोडश, अतः-संयोजितात्, कर्षमात्रं स खादेत् यस्य भवने कान्ताशतमस्ति ।

सात्मगुप्ताफलान् क्षीरे गोधूमान् साधितान् हिमान्
माषान् वा सघृतक्षौद्रान् खादन् गृष्टिपयोऽनुपः ।
जागर्ति रात्रिं सकलामखिन्नः खेदयन् स्त्रियः ॥ २४ ॥

स०--गोधूमान् सकपिकच्छुफलान् दुग्धे साधितान् हिमान् माषान् वा घृतमाक्षिकान्वितान् खादन् गृष्टिक्षीरमनु पिबेद्यः, स सर्वां रात्रिमखिन्नो रामा रमयन् जयति(जागर्ति) ।

बस्ताण्डसिद्धे पयसि भावितानसकृत्तिलान् ।
यः खादेत्ससितान् गच्छेत्स स्त्रीशतमपूर्ववत् ॥ २५ ॥

स०--छागलाण्डपक्के क्षीरे तिलानसकृद्भावितान् सशर्करान् यः खादेत्, स कान्ताशतमपूर्व इव याति ।

चूर्णं विदार्या बहुशः स्वरसेनैव भावितम् ।
क्षौद्रसर्पिर्युतं लीढ्वा प्रमदाशतमृच्छति ॥ २६ ॥

स०--श्रृगालिकायाश्चूर्णं विदारीस्वरसेनैव बहुशो भावितं मधुघृतयुक्तं लीढ्वा रामाशतं याति ।

कृष्णाधात्रीफलरजः स्वरसेन सुभावितम् ।
शर्करामधुसर्पिर्भिर्लीढ्वा योऽनु पयः पिबेत् ॥ २७ ॥
स नरोऽशीतिवर्षोऽपि युवेव परिहृष्यति ।

स०--कृष्णामलकचूर्णं धात्रीस्वरसेन सुभावितं शर्कराक्षौद्रघृतैर्लीढ्वा योऽनु क्षीरं पिबेत्, स पुरुषोऽशीतिवर्षोऽपि तरुण इव हृष्यति ।

कर्षं मधुकचूर्णस्य घृतक्षौद्रसमन्वितम् ॥ २८ ॥
पयोऽनुपानं यो लिह्यान्नित्यवेगः स ना भवेत् ।

स०--मधुयष्टिकाचूर्णस्य कर्षं घृतक्षौद्रयुतं क्षीरानुपानं यो लेढि, सोऽप्रणष्टवेगः पुरुषः स्यात् ।

कुलीरश्रृङ्ग्या यः कल्कमालोड्य पयसा पिबेत् ॥ २९ ॥
सिताघृतपयोन्नाशी स नारीषु वृषायते ।

स०--कर्कटश्रृङ्ग्याः कल्कं क्षीरेणालोड्य यः पिबेद्छर्करासर्पिःक्षीरान्नभुक्, स रामासु वृषायते ।

यः पयस्यां पयःसिद्धां खादेन्मधुघृतान्विताम् ॥ ३० ॥
पिबेद्बाष्कयणं चानु क्षीरं न क्षयमेति सः ।

स०--क्षीरकाकोलीं क्षीरसिद्धाम् माक्षिकघृतयुतां यः खादेत्, बष्कयणीक्षीरमनुः यः पिबेत्, स शुक्रक्षयं न याति ।

स्वयंगुप्तेक्षुरकयोर्बीजचूर्णं सशर्करम् ॥ ३१ ॥
धारोष्णेन नरः पीत्वा पयसा रासभायते ।

स०--कपिकच्छ्विक्षुरकबीजचूर्णं शर्करासहितं धारोष्णेन क्षीरेण पीत्वा नरो बालेय इवाचरति ।

उच्चटाचूर्णमप्येवं शतावर्याश्च योजयेत् ॥ ३२ ॥

स०--उच्चटायाः शतावर्याश्च चूर्णमेवमेव योजयेत् ।

चन्द्रशुभ्रम् दधिसरंससिताषष्टिकौदनम् ।
पटे सुमार्जितं भुक्त्वा वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ ३३ ॥

स०--दध्नः सरं शशिधवलं शर्कराषष्टिकौदनयुक्तं वस्त्रेण सुभावि(मार्जि)तं भुक्त्वा वृद्धोऽपि तरुण इवाचरति ।

श्वदंष्ट्रेक्षुरमाषात्मगुप्ताबीजशतावरीः ।
पिबन् क्षीरेण जीर्णोऽपि गच्छति प्रमदाशतम् ॥ ३४ ॥

स०--श्वदंष्ट्रादीन् क्षीरेण पिबन् वृद्धोऽपि रामाशतं याति ।

यत्किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं बृंहणं बलवर्धनम् ।
मनसो हर्षणं यच्च तत्सर्वं वृष्यमुच्यते ॥ ३५ ॥

स०--यत्किञ्चिद्वस्तु मधुरादिगुणं चित्तहर्षजननं च, तत्सर्वमपि वृष्यं कथ्यते ।

द्रव्यैरेवंविधैस्तस्माद्दर्पितः प्रमदां व्रजेत् ।
आत्मवेगेन चोदीर्णः स्त्रीगुणैश्च प्रहर्षितः ॥ ३६ ॥

स०--तस्मादेवंप्रकारैर्द्रव्यैः कृतदर्पः शतं ललनानां यायात् । न केवलं वृष्यद्रव्यैर्दर्पितो यावदात्मवेगेन चोदीर्णः-प्रेरितः । न तु वाजीकरणं मे युक्तमिति योषितं गच्छेत् । स्त्रीगुणैः-लावण्यकौमल्यादिभिः , कृतप्रहर्षः सन् ।

सेव्याः सर्वेन्द्रियसुखा धर्मकल्पद्रुमाङ्कुराः ।
विषयातिशयाः पञ्च शराः कुसुमधन्वनः ॥ ३७ ॥

स०--तथा विषयातिशयाः-मनोहराः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः, सेवनीयाः \ किम्भुताः ? सर्वेन्द्रियाणां सुखहेतवः, तथा धर्म एव कल्पवृक्षेऽङ्कुरा इवाङ्कुराः । तथा पुष्पचापस्य पञ्चशिलीमुखा इति वाक्यरूपकम् ।

इष्टा ह्येकैकशोऽप्यर्था हर्षप्रीतिकराः परम् ।
किं पुनः स्त्रीशरीरे ये सङ्घातेन प्रतिष्ठिताः ॥ ३८ ॥

स०--यस्मादेकैस्कशोऽपि-व्यस्ता अपि, अर्थाः-शब्दादयः सेव्यमानाः, परं हर्षप्रीत्युत्पादकाः । किमुत स्त्रियाः शरीरे ये समुदायेन व्यवस्थिताः ।

नामापि यस्या हृदयोत्सवाय
यां पश्यतां तृप्तिरनाप्तपूर्वा ।
सर्वेन्द्रियाकर्षणपाशभूता
काण्तानुवृत्तिव्रतदीक्षिता या ॥ ३९ ॥
कलाविलासाङ्गवयोविभूषा
शुचिः सलज्जा रहसि प्रगल्भा ।
प्रियंवदा तुल्यमनःशया या
सा स्त्री वृषत्वाय परं नरस्य ॥ ४० ॥

स०--यस्याः स्त्रिया नामापि हृदयोत्सवाय । यं स्त्रियमालोकयतामनाप्तपूर्वा तृप्तिः स्यात् । तथा याऽशेषाणां करणानामाकर्षणपाशः । तथा कान्तस्य-भर्तुः, अनुवर्तनं तदेव व्रतं तत्र या दीक्षिता ।

इन्द्रवज्रावृत्तम् । तथा कलादय एव विभूषा यस्याः सैवम् । तथा शुचिः-अन्तर्बहिश्च, लज्जान्विता, रहसिसुरते, प्रौढा । तथा सौम्यवचना । तथा तुल्यः-समो, मनःशयो-मनसिजो, यस्याः सैवं या, सा स्त्री-वामलोचना, परं अतिशयेन, पुंसो वृषत्वाय कल्पते । उपजातिः ।

आचरेच्च सकलां रतिचर्या

कामसूत्रविहितामनवद्याम् ।

देशकालबलशक्त्यनुरोधा-

द्वैद्यतन्त्रसमयोक्त्यविरुद्धाम् ॥ ४१ ॥

स०--तथा कामसूत्रे विहिता या सकला रतिचर्या तामगर्ह्यां देशादिवशादाचरेत् । तथा वैद्यकशास्त्राचारेऽविरुद्धाम् । स्वागतावृत्तम् ।

अभ्यञ्जनोद्वर्तनसेकगन्ध-

स्रक्चित्रवस्त्राभरणप्रकाराः ।

गान्धर्वकाव्यादिकथाप्रवीणाः

समस्वभावा वशगा वयस्याः ॥ ४२ ॥

दीर्घिका स्वभवनान्तनिविष्टा

पद्मरेणुमधुमत्तविहङ्गा ।

नीलसानुगिरीकूटनितम्बे

काननानि पुरकण्ठगतानि ॥ ४३ ॥

दृष्टिसुखा विविधा तरुजातिः

श्रोत्रसुखः कलकोकिलनादः ।

अङ्गसुखर्तुवशेन विभूषा

चित्तसुखः सकलः परिवारः ॥ ४४ ॥

ताम्बूलमच्छमदिरा

कान्ता कान्ता निशा शशाङ्काङ्का ।

यद्यच्च किञ्चिदिष्टं

मनसो वाजीकरं तत्तत् ॥ ४५ ॥

स०--तथाऽभ्यञ्जनादि वाजीकरणमिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । गीतादिकुशलास्तुल्यस्वभावा वशगाः सहायाः । तथा दीर्घिकाक्रीडापुष्करिणी, स्वगृहसमीपे कृता । पद्मरेणुमधुघ्यां मत्ता विहङ्गा यस्यां सैवम् । हरितसमभूभागं यत्पर्वतश्रृङ्गं, तस्य नितम्बः, तत्र च यानि काननानि, तानि पुरसमीपभूतानि । उपजातिस्वागते वृत्ते ।

दृष्टिसुखकारिणी तथा नानाप्रकारा महीरुहजातिः । कलकण्ठकूहितं श्रवणसुखकारि । अङ्गे सुखानुरोधेन ऋत्वनुरोधेन च भूषणम् । तथा सकलः परिवारो मनःसुखहेतुः । तथा ताम्बूलादिकं वाजीकरणम् । न च केवलं ताम्बूलादिकम्, अपि तु यद्यच्च किञ्चिच्चेतसः प्रियं तत्तत् वाजीकरणम् । दोधकमुद्गीतिरार्या ।

मधु मुखमिव सोत्पलं प्रियायाः

कलरणना परिवादिनी प्रियेव ।

कुसुमचयमनोरमा च शय्या

किसलयिनी लतिकेव पुष्पिताग्रा ॥ ४६ ॥

देशे शरीरे च न काचिदर्ति-

रर्थेषु नाल्पोऽपि मनोविघातः ।

वाजीकराः सन्निहिताश्च योगाः

कामस्य कामं परिपूरयन्ति ॥ ४७ ॥

स०--तथा मार्द्वीकं सजलजं दयितावदनमिव । परिवादिनी-वीणा, मधुरक्कणना वल्लभेव । पुष्पनिकररमणीया शय्यापल्लववती कुसुमप्रधाना लतेव । पुष्पिताग्रेति वृत्तनामश्लेषः । देश इत्यादि । एते पदार्थाः कामस्य कामं-इच्छां पूरयन्ति, काममुत्पादयन्तीत्यर्थः । पुष्पिताग्रेन्द्रवज्रे वृत्ते ।

अधुनाऽग्र्यसङ्ग्रहमाह-

मुस्तापर्पटकं ज्वरे, तृषि जलं मृद्भृष्टलोष्टोद्भवं,

लाजाश्छर्दिषु, बस्तिजेषु गिरिजं, मेहेषु धात्रीनिशे ।

पाण्डौ श्रेष्ठमयोऽभयाऽनिलकफे, प्लीहामये पिप्पली,

सन्धाने कृमिजा, विषे शुकतरुर्मेदोनिले गुग्गुलुः ॥ ४८ ॥

वृषोऽस्रपित्ते, कुटजोऽतिसारे,

भल्लातकोऽर्शःसु, गरेषु हेम ।

स्थूलेषु ताक्ष्र्यं, क्रिमिषु कृमिघ्नं,

शोषे सुरा च्छागपयोऽथ मांसम् ॥ ४९ ॥

अक्ष्यामयेषु त्रिफला, गुडूची

वातास्त्ररोगे, मथितं ग्रहण्याम् ।

कुष्ठेषु सेव्यः खदिरस्य सारः,

सर्वेषु रोगेषु शिलाह्वयं च ॥ ५० ॥

उन्मादं घृतमनवं शोकं मद्यं, व्यपस्मृतिं ब्रह्मी ।

निद्रानाशं क्षीरं जयति, रसाला प्रतिश्यायम् ॥ ५१ ॥

मांसं कार्श्यं, लशुनः प्रभञ्जनं, स्तब्धगात्रतां स्वेदः ।

गुडमञ्जर्योः खपुरो नस्यात् स्कन्धांसबाहुरुजम् ॥ ५२ ॥

नवनीतखण्डमर्दितमौष्ट्रं मूत्रं पयश्च हन्त्युदरम् ।

नस्यं मूर्धविकारान्, विद्रधिमचिरोत्थमस्रविस्रावः ॥

नस्यं कवलो मुखजान्, नस्याञ्जनतर्पणानि नेत्ररुजः ।

वृद्धत्वं क्षीरघृते, मूर्च्छां शीतम्बुमारुतच्छायाः ॥ ५४ ॥

समशुक्तार्द्रकमात्रा मन्दे वह्नौ, श्रमे सुरा स्नानम् ।

दुःखसहत्वे स्थैर्ये व्यायामो, गोक्षुरुर्हितः कृच्छ्रे ॥ ५५ ॥

कासे निदिग्धिका, पार्श्वशूले पुष्करजा जटा ।

वयसः स्थापने धात्री, त्रिफला गुग्गुलुर्व्रणे ॥ ५६ ॥

बस्तिर्वातविकारान्,

पैत्तान् रेकः, कफोद्भवान् वमनम् ।

क्षौद्रं जयति बलासं,

सर्पिः पित्तं, समीरणं तैलम् ॥ ५७ ॥

इत्यग्र्यं यत्प्रोक्तं रोगाणामौषधं शमायालम् ।

तद्देशकालबलतो विकल्पनीयं यथायोगम् ॥ ५८ ॥

स०--मुस्तापर्पटकं ज्वरे श्रेष्ठं-रोगोपशमनहेतुः । एवं शेषेष्वपि योज्यम् । सन्धाने-उरःसन्धाने, कृमिजा-लाक्षा, श्रेष्ठा । शुकतरुः-शिरीषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

वृषादयो रक्तपित्तादिषु श्रेष्ठाः । उपजातिः ।

अक्ष्यामयादिषु त्रिफलादीनि सेव्यानि । इन्द्रवज्रा ।

अनवं-पुराणं, सर्पिः कर्तृभूतमुन्मादं जयति । व्यपस्मृतिं-अपस्मारं, ब्राह्मी जयति । एवं क्षीरादयो निद्रानाशादीन् जयन्तीति योज्यम् । गुडमञ्जरी-काला शाल्मली, तस्याः खपुरो-निर्यासो, नस्येन स्कन्धादिजां रुजं हन्ति । नवनीतयुक्तं खण्डमर्दितम् । औष्ट्रं पयो मूत्रं च जठरं पराकरोति । औष्ट्रमिति चिन्त्यम् । उष्ट्राद्वुञि प्राप्ते केचित्तु तस्येदमिति विवक्षया अण्प्रत्ययः कार्य इत्याहुः । नस्यादयो मूर्धविकारादीन् जहतीति सम्बन्धः । ननु, वृद्धत्वं क्षीरघृते हत इत्यनुपपन्नम् । तथाहि-"एकरसाभ्यासो दौर्बल्यकराणाम् ।" (च. सू. अ. २५) इत्युक्तम् । दौर्बल्यकरणं च कथं वृद्धत्वहृत् स्यात् ? ब्रूमः । उत्सर्गत्वात्तस्य वचसः, अपवादरूपं त्विदं वचनम् । तस्मात् क्षीरघृतादन्यत्रैकरसाभ्यासस्य दौर्बल्यकरणत्वं वेद्यम् । गीतयस्तिस्रः(पञ्च) ।

कासेत्यादि । [बस्तिरित्यादि ।] आर्या ।

इति-उक्तेन प्रकारेण, यच्छ्रेष्ठमौषधमुक्तम्, तद् रोगाणां शमाय-शान्त्यै, अलं-समर्थम् । तच्च-अग्र्यं, देशादीनां बलेन यथास्वं कल्पनीयम् । जघनचपलाऽऽर्या । एतच्च यथास्वं चिकित्सितेषु कथितं सङ्क्षेपतया पुनः कथितम् । शास्त्रं हि व्यासेन समासेन च विमतयो विरुन्धते । तस्मात् पूर्वं व्यासेनोपदेशः, इदं(अयं) तु समासेनेत्यवबुध्यस्व ।

इत्यात्रेयादागमय्यार्थसूत्रं
तत्सूक्तानां पेशलानामतृप्तः ।
भेडादीनां सम्मतो भक्तिनम्रः
पप्रच्छेदं संशयानोऽग्निवेशः ॥ ५९ ॥

स०--आत्रेयात्-भगवतः पुनर्वसोः, इति-उक्तेन प्रकारेण, अर्थसूत्रं-अभिधेयतत्त्वं च, आगमय्य-अवबुध्य, अग्निवेशः संशयानो-न तु शास्त्रावबोधाहंकृतः, इदं-वक्ष्यमाणं, पप्रच्छ । किम्भूतः ? तस्य-आत्रेयस्य मुनेः, सूक्तानि-सुभाषितानि, युक्तियुक्तार्थप्रतिपादनात्तेषां सूक्तानां मधुराणामतृप्तःसाकाङ्क्षः । तथा च किम्भूतः ? भेडजातूकर्ण्यादीनां पुनर्वसुशिष्याणां सम्मतः । तथा भक्तिनम्रो-न तु ज्ञानोद्धतः सन्, स पप्रच्छ । शालिनीवृत्तम् ।

किं पृष्टवान् ? इत्याह-

दृश्यन्ते भगवन् केचिदात्मवन्तोऽपि रोगिणः ।

द्रव्योपस्थातृसम्पन्ना वृद्धवैद्यमतानुगाः ॥ ६० ॥

क्षीयमाणामयप्राणा विपरीतास्तथाऽपरे ।

हिताहितविभागस्य फलं तस्मादनिश्चितम् ॥ ६१ ॥

किं शास्ति शास्त्रमस्मिन्

इति कल्पयतोऽग्निवेशमुख्यस्य ।

शिष्यगणस्य पुनर्वसु-

राचख्यौ कार्त्स्न्यतस्तत्त्वम् ॥ ६२ ॥

स०--भगवन्-पुनर्वसो, केचिन्नरा आत्मवन्तो हिताहारविहारा अपि रोगिणः प्रत्यक्षानुमानाद्यैरुपलभ्यन्ते । आत्मवन्तोऽपीत्यपिशब्दादनात्मवन्तोऽपि । कदाचित् शेषपादत्रयविकलत्वेन रोगित्वं स्यात्, नेत्याह-द्रव्योपस्थातृसम्पन्ना वृद्धवैद्यमतानुगा इति । तथाऽऽमयाश्च प्राणाश्चामयप्राणाः, क्षीयमाणा आमयप्राणा येषां त एवम्, केचिद्रोगाद्विमुच्यमानाः केचिच्च म्रियमाणा इत्यर्थः । विपरीतास्तथाऽपर इति अनात्मवन्तो द्रव्योपस्थातृविकला वृद्धवैद्यमताननुसारिणश्चैवंभावा दृश्यन्ते । तस्मात्-अनन्तरोक्तात्कारणात्, हिताहितविभागस्य

तन्त्रोक्तं फलमनिश्चितं-अनैकान्तिकम् । अनिश्चितफलत्वाच्च कारणात् शास्त्रं-आयुर्वेदाख्यं, किं शास्ति ? न-किञ्चिच्छिक्षयतीति । अतश्चैतदारम्भो निष्फलः काकदन्तपरीक्षाशास्त्रवत् ।

इति विकल्पयतः शिष्यगणस्य-जातूकर्ण्यभेडादेः, भगवान् पुनर्वसुस्तत्त्वं-परमार्थं, कार्त्स्न्येन-सामस्त्येन, जगाद । किम्भूतस्य शिष्यगणस्य ? अग्निवेशो मुख्यः-प्रधानो, यस्य तस्येति ।

किं तदुक्तवान्? इत्याह-

न चिकित्साऽचिकित्सा च तुल्या भवितुमर्हति ।
विनाऽपि क्रियया स्वास्थ्यं गच्छतां षोडशांशया ॥ ६३ ॥

स०--चिकित्सा-चतुष्पात्षोडशगुणयुक्ता, अचिकित्सा-हिताहितविभागापरामर्शो यत्किञ्चनकारिता, सा तुल्या भवितुं नार्हति । केषाम् ? क्रियां विना स्वास्थ्यमपि गच्छताम् । अपिशब्दो भिन्नक्रमः, स्वास्थ्यमपीऽत्यतोऽनन्तरं द्रष्टव्यः । किम्भूतया क्रियया ? षोडशांशया । तदयं भावः,-षोडश भागया चिकित्सया विना यत्र रोगोपशान्तिः स्यात्, तत्रापि चिकित्सया क्षिप्रतरं तत्साधनं चिकित्सा विशिष्टा । तथा चिकित्सासाध्यानां रोहिणिकादीनां चिकित्सामन्तरेण शान्तिर्नास्ति । तदेवमपि चिकित्सया तुल्याऽचिकित्सा न भवितुमर्हतीति ।

आतङ्कपङ्कमग्नानां हस्तालम्बो भिषग्जितम् ।
जीवितं म्रियमाणानां सर्वेषामेव नौषधात् ॥ ६४ ॥

स०--तस्मादातङ्क एव पङ्को दुरुत्तरत्वात्तस्मिन् मग्नानां तप्तानां, भिषग्जितं-तदुपदेशकशास्त्रं, उपचारादेवमुक्तम् । तद्भिषग्जितं हस्तालम्बो-हस्तालम्बतुल्यम् । म्रियमाणानां सर्वेषामेवासाध्यानामपि भेषजाज्जीवितं न च भवति ।

न ह्युपायमपेक्षन्ते सर्वे रोगा, न चान्यथा ।

उपायसाध्याः सिध्यन्ति,नाहेतुर्हेतुमान् यतः ॥ ६५ ॥

स०--यस्मात् सर्वे रोगाः-असाध्या अपि, उपायं-चतुष्पादलक्षणं चिकित्सितं, नापेक्षन्ते, असाध्यरोगाणां चिकित्सानिरपेक्षत्वात् । ये चोपायसाध्या रोगाः-रोहिण्यादयः, तेऽन्यथा चिकित्सामन्तरेण, नैव सिध्यन्ति । यतो योऽहेतुः स हेतुमान्न भवति । अपि तु निर्युक्तिक एवायं हेतुवादः, यच्चिकित्साख्येन हेतुना विनैव रोगोपशान्तिर्दृश्य इति ।

यदुक्तं सर्वसम्पत्तियुक्तयाऽपि चिकित्सया ।

मृत्युर्भवति, तन्नैवं नोपायेऽस्त्यनुपायता ॥ ६६ ॥

स०--यत्तूक्तं सर्वसम्पत्तियुक्तयाऽपि चिकित्सया मृत्युर्भवति । दृश्यन्ते भगवन् केचिदात्मवन्तोऽपि रोगिणः । यावत्क्षीयमाणामयप्राणाः इत्यादि । तदेवं न भवति, यथा त्वं वदसि । यस्मान्न उपायेऽनुपायताऽस्ति । यो हि यस्य यया युक्त्योपायः प्रथितः, स न कदाचित्तस्यानुपायः । यथा,-घटस्य मृद्दण्डचक्रादिसामग्रीविशेषो न कदाचिदनुपायो भवितुमर्हति । तस्माच्चतुष्पाच्चिकित्सासाध्यस्य रोगस्योपाय एव चिकित्सा, न त्वनुपायः ।

अपि चोपाययुक्तस्य धीमतो जातुचित् क्रिया ।
न सिध्येद्दैववैगुण्यान्न त्वियं षोडशात्मिका ॥ ६७ ॥

स०--धीमतः-प्राज्ञस्य नरस्य, उपाययुक्तस्यापि दैवापराधात् इयं षोडशात्मिका क्रिया कदाचिन्न सिध्यति । त(य)स्मादायुः परीक्ष्य साध्यासाध्यविभागज्ञो ज्ञानपूर्वं चिकित्सायां वैद्यः प्रवर्तते तस्माद्दैववैगुण्यम् । विमलविपुलमत्या सम्यक् परिच्छेदाच्चिकित्साया रोगविषये प्रवृत्तायाः सिद्धिरेव स्यान्नासिद्धिः । यस्माद्यो यत्रोपायः, स तत्रानुपायो न भवति । मुनिनाऽप्युक्तम् (च.सू.अ. १०/७)-"साध्यासाध्यवीभागज्ञो ज्ञानपूर्वं चिकित्सकः । काले चारभते कर्म यत्तत्साधयति ध्रुवम् ॥" इति ।

एतदेव प्रतिपादयन्नाह-

कस्यासिद्धोऽग्नितोयादिः स्वेदस्तम्भादिकर्मणि ।
न प्रीणनं कर्षणं वा कस्य क्षीरं गवेधुकम् ॥ ६८ ॥
कस्य माषात्मगुप्तादौ वृष्यत्वे नास्ति निश्चयः ।
विण्मूत्रकरणाक्षेपौ कस्य संशयितौ यवे ॥ ६९ ॥
विषं कस्य जरां याति मन्त्रतन्त्रविवर्जितम् ।
कः प्राप्तः कल्यतां पथ्यादृते रोहिणिकादिषु ॥ ७० ॥

स०--कस्य पुरुषस्य वह्निः स्वेदकर्मणि, स्तम्भनकर्मणि च तोयं, न सिद्धम् । आदिशब्दान्मूर्च्छापगमादौ शीतानिलादिः । अपि तु सर्वस्यैव सिद्धोऽन्वयव्यतिरेकात् । एवं यावद्रोहिणिकादिष्विति व्याख्येयम् । एवं निश्चितफला चिकित्सेति स्थितम् ।

अपि चाकालमरणं सर्वसिद्धान्तनिश्चितम् ।

महताऽपि प्रयत्नेन वार्यतां कथमन्यथा ॥ ७१ ॥

स०--न केवलं पूर्वोक्ताद्धेतोश्चिकित्सातन्त्रं सफलम् । यतश्चाकालमरणं सर्वसिद्धान्तनिश्चितम् । तदन्यथा-चिकित्साशास्त्रमन्तरेण, परमेणापि यत्नेन कथं-केन प्रकारेण, निर्वार्यताम् ? न केनचिदित्यर्थः ।

न चाकालमृत्युरक्षैव प्रयोजनमस्य तन्त्रस्येत्याह-

चन्दनाद्यपि दाहादौ रूढमागमपूर्वकम् ।

शास्त्रादेव गतं सिद्धिं ज्वरे लङ्घनबृंहणम् ॥ ७२ ॥

स०--दाहादौ विषये चन्दनादि चागमपूर्वकमेव लोकरूढम्, न त्वेवमेव । तथा शास्त्रादेव-चिकित्साख्यात्, सकललोकप्रसिद्धं ज्वरे लङ्घनबृंहणं भक्तच्छेदक्षीरादि सिद्धिमुपगतम्, नान्यस्मात् ।

चतुष्पाद्गुणसम्पन्ने सम्यगालोच्य योजिते ।
मा कृथा व्याधिनिर्घातं विचिकित्सां चिकित्सिते ॥ ७३ ॥

स०--तस्माच्चतुष्पादा[नां] ये गुणाः-आयुष्कमीयोक्ताः (हृ.सू.अ. १/२७), तैः सम्पन्ने-युक्ते, तथा सुष्ठु निरूप्य देशकालादीन् योजिते चिकित्सिते, व्याधिनिर्घातं प्रति विचिकित्सां-संशयं, मा कृथाः ।

एतद्धि मृत्युपाशानामकाण्डे छेदनं दृढम् ।
रोगोत्त्रासितभीतानां रक्षासूत्रमसूत्रकम् ॥ ७४ ॥

स०--यतश्चाकाण्डे-अकाले, मृत्युपाशाः-ज्वरादयस्तेषां एतत्-चिकित्साशास्त्रं, दृढं-सारं, छेदनम् । तथा समुत्पन्नेभ्यो ज्वरादिभ्यस्त्रस्तानां शङ्कया भीतानां सूत्ररहितं रक्षासूत्रकं, तत्कार्यकरणादित्यर्थः । तस्मादध्येतव्यं चिकित्साशास्त्रम् ।

एतत्तदमृतं साक्षाज्जगदायासवर्जितम् ।
याति हालाहलत्वं तु सद्यो दुर्भाजनस्थितम् ॥ ७५ ॥

स०--तथैतत्-चिकित्साशास्त्रं, तत्-सकललोकप्रसिद्धं, साक्षात्-स्वरूपेण, अमृतं मृत्युजये, त(य)त् लोकप्रसिद्धं जगतः सुरासुररूपस्य, आयासादुत्पन्नं क्षीरोदमथनकाले, तेन वर्जितमिदम् । अमृतमपि दुर्भाजनस्थितं सद्यः-शीघ्रमेव, विषत्वं याति ।

तदेव दुर्भोजनं दर्शयति-

अज्ञातशास्त्रसद्भावान् शास्त्रमात्रपरायणान् ।
त्यजेद्दूराद् भिषक्पाशान् पाशान् वैवस्वतानिव ॥ ७६ ॥

स०--अज्ञातः शास्त्रसद्भावः-परमार्थो, यैस्तांस्तथाविधान् भिषक्पाशान् दूरतस्त्यजेत् । तथा शास्त्रमात्रपरायणान्-शास्त्रपाठमात्रशरणान् । अत एव विषसामान्यतः शास्त्रपाठमात्रत्वेन निषिद्धम् । तथा शास्त्रपरमार्थानवबोधाच्च विषत्वम् । कानिव ? वैवस्वातान्-यमसम्बन्धिनः, पाशान् यथा । इति तावदसम्पूर्णान् ।

सम्यग्भिषजः श्लाघमानो ब्रूते-

भिषजां साधुवृत्तानां भद्रमागमशालिनाम् ।
अभ्यस्तकर्मणां भद्रं भद्रं भद्राभिलाषिणाम् ॥ ७७ ॥

स०--सुवैद्यानां सच्चरितानामिह लोकेऽन्यत्र च सदैव भद्रम् । किंविधानाम् ? आगमेन-ग्रन्थतोऽर्थतः, श्लाघितुं शीलं येषां तेषाम् । ईदृशा अप्यनभ्यस्तकर्माणो न श्लाघार्हाः स्युरित्याह, अभ्यस्तं-असकृत्तैललेहादिपाकाद्यनुवासननिरूहादियोजनं च, [कर्म] यैस्तेषां लोकद्वयेऽपि भद्रम् । सर्वसत्त्वानां पुत्रमित्रादिरूपेण भद्रमिव हितं सुखं चाभिलषन्ति-इच्छन्ति ये, तेषामपि भद्रं-शस्तम् ।

अधुनाऽष्टाङ्गहृदयाख्यस्य सङ्ग्रहात् पृथक्करणे प्रयोजनमाह-

इति तन्त्रगुणैर्युक्तं तन्त्रदोषैर्विवर्जितम् ।
चिकित्साशास्त्रमखिलं व्याप्य यत् परितः स्थितम् ॥ ७८ ॥
विपुलामलविज्ञानमहामुनिमतानुगम् ।
महासागरगम्भीरसङ्ग्रहार्थोपलक्षणम् ॥ ७९ ॥
अष्टाङ्गवैद्यकमहोदधिमन्थनेन
योऽष्टाङ्गसङ्ग्रहमहामृतराशिराप्तः ।
तस्मादनल्पफलमल्पसमुद्यमानां
प्रीत्यर्थमेतदुदितं पृथगेव तन्त्रम् ॥ ८० ॥

स०--तन्त्र्यते-धार्यते शरीरमनेनेति तन्त्रम्, तस्य गुणास्तन्त्रगुणाः,-यैस्तन्त्रमलङ्क्रियते तन्त्रयुक्त्यादयः, तैरेवंप्रकारैर्युक्तम् । तथा चोक्तं सङ्ग्रहे (उ. अ.५०)-"अलङ्कृतं युक्तिपदैः सद्रत्नैरिव काञ्चनम् । षड्त्रिंशताऽर्थदुर्गेषु भिषजां सङ्क्रमैरिव ॥ तत्राधिकरणं योगो हेत्वर्थोऽर्थः पदस्य च । प्रदेशोद्देशनिर्देशवाक्यशेषाः प्रयोजनम् ॥ उपदेशापदेशातिदेशार्थापत्तिनिर्णयाः । प्रसङ्गैकान्तनैकान्ताः सापवर्गो विपर्ययः ॥ पूर्वपक्षविधानानुमतव्याख्यानसंशयाः । अतीतानागतापेक्षास्वसंज्ञोह्यसमुच्चयाः॥ निदर्शनं निर्वचनं नियोगोऽथ विकल्पनम् । प्रत्युत्सारस्तथोद्धारः सम्भवस्तन्त्रयुक्तयः ॥" इति ।

तत्र १ अधिकरणं नाम,-यदधिकृत्य प्रवर्तते शास्त्रं स्थानमध्यायः प्रकरणं वाक्यं वा। तत्र शास्त्राधिकरणं-यदधिकृत्य शास्त्रं प्रवर्तते। यथा-अष्टावङ्गान्यधिकृत्य हृदयाख्यं सर्वं शास्त्रं प्रवृत्तम्। यथोक्तम् (हृ.सू.अ. १/५)-"कायबाल" इत्यादि। स्थानाधिकरणं यथा (हृ.सू.अ. ३०/५३)-"अत्रार्थाः सूत्रिताः सूक्ष्माः प्रतन्यन्ते हि सर्वतः।" इति। अध्यायोऽपि यदधिकृत्य प्रवर्तते तदध्यायाधिकरणं। यथा (हृ. सू. अ. २)_"अथातो दिनचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः।" इति। प्रकरणं यदधिकृत्य प्रवर्तते तत् प्रकरणाधिकरणम्। यथा (हृ.शा.अ.३/१८)-"दश मूलसिरा हृत्स्थास्ताः सर्वं सर्वतो वपुः।" इत्यादि यावत् "इत्यवेध्यविभागार्थं प्रत्यङ्गं वर्णिताः सिराः।" इत्यादि। एवं वाक्यमपि यदधिकृत्य प्रवर्तते तद्वाक्याधिकरणं वेद्यम्।

२ योगो नाम,-योजना, उद्देशनिर्देशयोः सूत्रभाष्ययोर्वा। यथा (हृ.शा.अ.३) -"अथातोऽङ्गविभागं शारीरं व्याख्यास्यामः।" इत्युद्दिश्याङ्गानि विभजते-"शिरोऽन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च समासतः। षडङ्गम्" इत्यादि। युक्तिर्वा योगः, प्रतिज्ञा हेतुर्दृष्टान्त उपनयो निगमनमिति पञ्चविधः। यथा-अग्निः शरीरस्थितेर्मूलमिति प्रतिज्ञा। अग्निपक्वाहारे सति तत्स्थितेरिति हेतुः, "तत्राग्निर्हेतुराहारान्न ह्यपक्वाद्रसादयः।" (हृ.शा.अ.३/५४) इति वचनात्। यथा-शाल्यङ्कुरस्य बीजमिति दृष्टान्तः। उपनयो यथा-चिकित्साशास्त्रस्य प्रयोजनत्वसाधनाय बहुधा दृष्टान्तोपनयं कृतवांस्तन्त्रकृत्, "कस्यासिद्धोऽग्नितोयादिः" (हृ.उ.अ.४०/६८) इत्यादयः। तस्मात् सप्रयोजनमेव चिकित्साशास्त्रं प्रत्यक्षफलत्वादित्युपनयः। तस्मादारम्भणीयमिति प्रमाणपदोपदर्शनमुखेन निगमनम्। यथोक्तम्(हृ.उ.अ. ४०/७३)-चतुष्पाद्गुणसम्पन्ने सम्यगालोच्य योजिते। मा कृथा व्याधिनिर्घातं विचिकित्सां चिकित्सिते॥" साध्यव्याधिचिकित्सायां संशयानुपपत्त्या प्रतिपादितया प्रमाणफलोपसंहारकरणम्।

३ हेत्वर्थो नाम,-यदन्यप्रस्तावोक्तमन्यत्रापि तथैवोपपद्यते। यथा (हृ. शा.अ.३/२०) -"तत्रैकैकं च शाखायां शतं तस्मिन्न वेधयेत्। सिरां जालन्धरां नाम तिस्रश्चाभ्यन्तराश्रिताः॥"

इत्यादि । तथा (हृ.शा.अ.३/३४)-"अवेध्याः सङ्कीर्णा ग्रथिताः क्षुद्राः इत्यादि । तदेतेभ्यो विशेषवचनेभ्योऽनुमीयते शेषा वेध्या इति । अन्यथैतानि वचांसि निरर्थकानि स्युरिति ।

४ पदार्थो नाम,-पदेनार्थो गम्यते । यथा-द्रव्यमिति पदम्, तस्यार्थो भूजलादिः । गुण इति पदम्, तस्यार्थो गुर्वादिः ।

५ प्रदेशो नाम,-येषामर्थानामतिबहुत्वात् साकल्येनाभिधानस्याशक्यत्वात् स्तोकमुच्यते । यथोक्तम् (हृ.सू.अ.५/८४)-"इति द्रवैकदेशोऽयं यथास्थूलमुदाहृतः ।" इति ।

६ उद्देशो नाम,-सङ्क्षेपाभिधानम् । यथा (हृ. सू.अ. १/६)-"वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासतः । इत्यादि ।

७ निर्देशो नाम,-तस्यैव विस्तारोक्तिः । यथोक्तम् (हृ.सू.अ. १/११)-"तत्र रूक्षो लघुः शीतः खरः सूक्ष्मश्चलोऽनिलः ।" इति ।

८ वाक्यशेषो नाम,-यस्मिन् सूत्रे लाघविकेनार्थाद्गम्य मानमनुक्तपूरणार्थमध्याह्रियते । यथा (हृ.शा.अ.३/३)-"तत्र खात् खानि देहेऽस्मिन्" 'भवन्ति' इति वाक्यशेषः । "आप्या जिह्वारसक्लेदाः" (हृ.शा.अ.३/४) इत्युत्तरत्र भवार्थे तद्धितश्रवणात् ।

९ प्रयोजनं नाम,-यदर्थं शास्त्रादि प्रवर्तते । यथा (हृ.उ.अ. ४०/६४)-"आतङ्कपङ्कमग्नानां हस्तालम्बो भिषग्जितम् ।" इति । अनेन प्रयोजनेन चिकित्साशास्त्रमध्येयमित्यादि ।

१० उपदेशो नाम,-आप्तवचनम् । यथा(हृ.सू.अ.१७/२९)-"स्नेहक्लिन्नाः कोष्ठगा धातुगा वा स्रोतोलीना ये च शाखास्थिसंस्थाः । दोषाः स्वेदैस्ते द्रवीकृत्य कोष्ठं नीताः सम्यक्शुद्धिभिर्निर्ह्रियन्ते ॥" इत्यादि ।

११ अपदेशो नाम,-यदाचार्यः किञ्चिदर्थं प्रतिज्ञाय हेतुमुपदिशति । यथा (हृ.उ.अ.४०/६४)-"जीवितं म्रियमाणानां सर्वेषामेव नौषधात् ।" इति प्रतिज्ञाय हेतुमाह(हृ.उ.अ. ४०/६४)-"न ह्यपाययपेक्षन्ते सर्वे रोगाः" सर्वरोगाणामुपायापेक्षाभावात् ।

१२ अतिदेशो नाम,-यत् किञ्चिदेवार्थजातमुक्त्वाऽनुक्तार्थसाधनाय एवमन्यदपि प्रत्येतव्यमिति परिभाषायां स्थापयति । यथोक्तं कर्णरोगप्रतिषेधे (हृ.उ.अ. १८/४)-"महतः पञ्चमूलस्य काष्ठात् क्षौमेण वेष्टितात् । तैलसिक्तात्प्रदीप्ताग्रात् स्नेहः सद्यो रुजापहः ॥ योज्यश्चैवं भद्रकाष्ठात् कुष्ठात् काष्ठाच्च सारलात् ।" इत्यादि ।

१३ अर्थापत्तिर्नाम,-योऽन्येनार्थेनोक्तेन ततोऽपरोऽप्यर्थो गदित इव ज्ञायते । यथा (हृ.सू.अ.५/३१)-"नैवाद्यान्निशि नैवोष्णम्" इत्युक्तम्, न तूक्तं दिवा भुञ्जीतेति । एतच्चार्थापत्त्या गम्यते । [ननु,] कः पुनरर्थः ? का चास्यापत्तिः ? ब्रूमः । दध्यभ्यवहारोऽर्थस्तत्र तन्त्रकृता 'नैवाद्यान्निशि' इति कालो निषिद्धो न तु दधिभक्षणम् । ततो योऽयमप्रतिषिद्धोऽर्थः, स आपद्यते दिवा दधिभोजनार्थः, रात्रिप्रतिषेधे दिनव्यतिरेकेण कालान्तराभावात् । सर्वथा अनभ्यवहरणीयस्याहारप्रस्तावे प्रतिषेधानुपपत्तेः । एवमन्यत्रापि व्याख्येयम् ।

१४ निर्णयो नाम,-यन्निवारितस्यार्थस्य प्रतिष्ठापनम् । यथा(हृ.उ.अ.४०/६०)-"दृश्यन्ते भगवन् केचिदात्मवन्तोऽपि रोगिणः ।" इत्यादिना चिकित्साशास्त्रफलं प्रति संशयकरणे

पश्चान्निर्णयार्थमुक्तम् । यथा (हृ.उ.अ.४०/६३)-"न चिकित्साऽचिकित्सा च तुल्या भवितुमर्हति ।" इत्यादि ।

१५ प्रसङ्गो नाम,-पूर्वाभिहितस्यार्थस्य केनचित् सम्बन्धान्तरेण पुनरभिधानम् । यथोक्तं सिराव्यधविधौ (हृ.सू.अ. २७/२)-"लोहितं प्रवदेच्छुद्धं तनोस्तेनैव च स्थितिः ।" इत्युक्त्वा पुनः शारीरे शुद्धार्तवप्रसङ्गेनोक्तम् (हृ. शा.अ.१/१)-"शुद्धे शुक्रार्तवे सत्त्वः स्वकर्मक्लेशचोदितः । गर्भः सम्पद्यते युक्तिवशादग्निरिवारणौ ॥" इति । न च पुनरुक्तता तस्य । यस्मात् सिराव्यधे शरीरप्रभवत्वमेव रक्तस्योक्तम्, न तु क्रमो वर्णितः । शारीरे तु ययाऽऽनुपूर्व्या शरीरहेतुः स्यात् तद्विस्तरेणोक्तम् । यथा(हृ.शा.अ.१/२)-"बीजात्मकैर्महाभूतैः सूक्ष्मैः सत्त्वानुगैश्च सः । मातुश्चाहाररसजैः क्रमात् कुक्षौ विवर्धते ॥" इति ।

१६ एकान्तो नाम,-य एकमेव पक्षमव्यभिचारेण श्रयति नान्यम् । तद्यथा (हृ.सू.अ. ४/३१)-"ये भूतविषवाय्वग्निक्षतभङ्गादिसम्भवाः । रोगद्वेषभयाद्याश्च ते स्युरागन्तवो गदाः ॥" इति ।

१७ नैकान्तो नाम,-अन्यतरपक्षानवधारणात् । यथा (हृ.सु.अ.४०/६४)-"जीवितं म्रियमाणानां सर्वेषामेव नौषधात्।" एकान्तेन (हृ.उ.अ. ४०/६४)-"न ह्युपा यमपेक्षन्ते सर्वे रोगाः" इत्यादि ।

१८ अपवर्गो नाम,-साकल्येनोत्सृष्टस्य यत्पुनस्तदेकदेशापकर्षणम् । यथा (हृ.सू.अ.२७/४)-"शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैरुपक्रान्ताश्च ये गदाः । सम्यक् साध्या न सिध्यन्ति ते च रक्तप्रकोपजाः ॥ तेषु स्त्रावयितुं रक्तमुद्रिक्तं व्यधयेत्सिराम् ।" इत्युत्सर्गमभिधाय एकदेशेऽपवादं वक्ति (हृ.सू.अ. २७/६)-"न तूनषोडशातीतसप्तत्यब्दस्त्रुतासृजाम् ।" इत्यादि ।

१९ विपर्ययो नाम,-यथोपदिष्टविपर्ययेण लक्षणादिकरणम् । यथोक्तम् (हृ.सू.अ.१६/३०)-"वातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निर्वर्चः स्निग्धमसंहतम् । स्नेहोद्वेगः क्लमः सम्यक् स्निग्धे, रूक्षे विपर्ययः ॥" इति ।

२० पूर्वपक्षो नाम,-प्रतिज्ञातार्थसंदूषणं वाक्यम् । यथा हिताहितविभागं प्रत्याचिख्यासन्नाह । यथा (हृ.उ.अ.४०/६०)-"दृश्यन्ते भगवन् केचित्" इत्यारभ्य यावत् "हिताहितविभागस्य फलं तस्मादनिश्चितम् ।" इत्यादि ।

२१ विधानं नाम,-यत्प्रकरणानुपूर्वं विधानमावेक्ष्यते ।

२२ अनुमतं नाम,(हृ.सू.अ.९-१०)-"उष्णं शीतं द्विधैवान्ये वीर्यमाचक्षतेऽपि च । नानात्मकमपि द्रव्यमग्नीषोमौ महाबलौ ॥" इत्यादिना ह्यनुमतम्, न विघातः कृतः ।

२३ व्याख्यानं नाम,-यन्मादृशेभ्यो विशिष्टतरबुद्धिगम्यम् । यथा (हृ.शा.अ. १/३७)-"सप्तहात् कललीभवेत् ।" (हृ.शा.अ. १/४९)-"द्वितीये मासि कललात् घनः पेश्यथवार्बुदम् । पुंस्त्रीक्लीबाः क्रमात्" इति । न ह्यत्र गर्भस्यावर्तमाना भावाः शक्या विज्ञातुं योगिदृष्टिं मुक्त्वा ।

२४ संशयो नाम,-साकाङ्क्षत्वमनिश्चितवस्तुविज्ञानम् । यथा (हृ. शा. अ. ५/१२८)-"संशयं प्राप्तमात्रयो जीवितं तस्य मन्यते ।" इत्यादि ।

२५ अतीतापेक्षणं नाम,-यदतिक्रान्तमपेक्ष्य प्रस्तुतस्य साधनमुच्यते । यथोक्तं हृद्रोगचिकित्सिते (हृ.चि.अ.६/३९)-"रास्नाजीवक" इत्यादि यावत् "महास्नेहं विपाचयेत् ॥" इति । अत्र च न ज्ञायते कतमो माहास्नेह इति । तदेतदतिक्रान्तमपेक्ष्य प्रसाध्यते स्नेहविध्युक्तम् । यथा (हृ.सू.अ. १६/४)-"द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तैर्यमकस्त्रिवृतो महान् ।" इत्यपेक्ष्य व्याख्यायते ।

२६ [अनागतापेक्षा नाम,-] ....

२७ स्वसंज्ञा नाम,-या तन्त्रकारैः स्वतन्त्रसंव्यवहारार्थं प्रणिता सती परतन्त्रेषु न व्यवहरति । यथा (हृ.सू.अ.१२/४४)-"शाखा रक्तादयस्त्वक् च" इति ।

२८ ऊह्यं नाम,-यदप्रतिबद्धं ग्रन्थे स्वयं प्रज्ञया तर्कयित्वा योज्यम् । यथोक्तम् (हृ.सू.अ.१५/४६)-"त्रयस्त्रिंशदिति प्रोक्ता वर्गास्तेषु त्वलाभतः । युञ्ज्यात्तद्विधमन्यच्च द्रव्यं जह्यादयौगिकम् ॥' [इति ।]

२९ समुच्चयो नाम,-यथा(हृ.सू.अ.१८/२९)-"पेयां विलेपीमकृतं कृतं च यूषं रसं" च समुच्चिनोति, तथा-"त्रीनुभयं तथैकम् । क्रमेण सेवेत नरोऽन्नकालान् प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः ॥" इति ।

३० निदर्शनं नाम,-यन्निदर्शयितव्यं सूक्ष्ममप्यर्थं स्वधर्मसादृश्यात् स्पष्टीकरोत्यादर्श इव मुखविधुम् । यथोक्तम् (हृ.सू.अ.१९/८४)-"यथा कुसुम्भादियुतात्तोयाद्रागं हरेत्पटः । तथा द्रवीकृताद्देहाद्बस्तिर्निर्हरते मलान् ॥" इत्यादि ।

३१ निर्वचनं नाम,-निर्णयार्थं वचनं निरुक्तम् । यथोक्तं विषविधाने (हृ.उ.अ.३५/१)-"मथ्यमाने जलनिधावमृतार्थं सुरासुरैः ।" यावत् "जगद्विषण्णं तं दृष्ट्वा तेनासौ विषसंज्ञितः ॥" इति । विषस्य निर्वचनं जगद्विषदनाद्विषमिति ।

३२ नियोगो नाम,-यो यस्यानुष्ठेयः । यथा (हृ.सू.अ. १६/२६)-"उष्णोदकोपचारी स्यात्" इत्यादि ।

३३ विकल्पो नाम,-विविधं कल्पनम्, इदं कार्यमिदं वा कार्यम् । यथोक्तं पूर्वरूपदर्शने ज्वरादौ [वा] हितं लघ्वशनमपतर्पणं वा ।

३४ प्रत्युत्सारो नाम,-यत्रोपपत्तिं दर्शयन्तः परस्परमतानि निवारयन्ति । तद्यथा (हृ.शा.अ.३/१६)-"अस्थ्नां शतानि षष्ठिश्च त्रीणि दन्तनखैः सह । धन्वन्तरिस्तु त्रीण्याह, सन्धीनां च शतद्वयम् ॥ दशोत्तरं, सहस्रे द्वे निजगादात्रिनन्दनः ।" इति पूर्वमतात् षष्टिं प्रयुत्सारयति । धन्वन्तरेरपि मतं दशोत्तरं सन्धिशतद्वयमिति पुनर्वसुः प्रत्युत्सारयति सन्धिसहस्रद्वयं साधयन् ।

३५ उद्धारो नाम,-शास्त्रारम्भप्रत्याख्यानादिचोद्यस्य समाधानम् । तद्यथा (हृ.उ.अ.४०/६०)-"दृश्यन्ते भगवन् केचिदात्मवन्तोऽपि रोगिणः ।" यावत् "हिताहितविभागस्य फलं तस्मादनिश्चितम् ।" इति कृते चोद्ये (हृ.उ.अ.४०/६३)-"न चिकित्साऽचिकित्सा च तुल्या भवितुमर्हति ।" इति परिहारः ।

३६ सम्भवो नाम,-उपपत्तिर्यस्मिन्नुपपद्यते अनुपदिष्टे । यथा (हृ.सू.अ.२६/४७) -"दुष्टरक्तापगमनात् सद्यो रागरुजां शमः ।" इत्युक्तम् ।

प्रच्छानालाबुजलौकाश्रृङ्गसिराव्यधैर्यथासम्भवं रक्तमपनीयते । यथोक्तम् (हृ.सू.अ.२६/५३)-"प्रच्छानेनैकदेशस्थं ग्रथितं जलजन्मभिः । हरेच्छृङ्गादिभिः सुप्तमसृग्व्यापि सिराव्यधैः ॥" इति । एवमन्यत्रापि सम्भवार्थो योज्यः ।

व्याख्या अपि तन्त्रस्य गुणः । ताभिरपि तन्त्रमलङ्क्रियते । ताश्च पञ्चदशप्रकाराः । तद्यथा,-
पिण्डपदपदार्थाधिकरणप्रकरणार्थकृच्छ्रफलोच्चितकन्यासप्रयोजनानुलोमप्रतिलोमातिसूत्रसमस्तव्याख्याः ।

तत्र १ पिण्डव्याख्या नाम,-सङ्क्षेपतया सूत्ररूपेणाध्यायादिनां व्याख्या । यथा (हृ.शा.अ.५/४)-"रूपेन्द्रियस्वरच्छयाप्रतिच्छायाक्रियादिषु । अन्येष्वपि च भावेषु प्राकृतेष्वनिमित्ततः ॥ विकृतिर्या समासेन रिष्टं तदिति लक्षयेत् ।" इत्यनेन सूत्रेण सकलरिष्टाध्यायसमास उक्तः ।

२ पदव्याख्या नाम,-यत्पदानां छेदं कृत्वोच्चारणम् । यथा (हृ.सू.अ. १)-"अथ अतः आयुष्कामीयं अध्यायं वि आ ख्यास्यामः ।" इति सप्तपदं सूत्रं पूर्वं व्याख्यातम् ।

३ पदाथव्याख्या नाम,-तेषामेव पदानां विवरणम् । यथा-अथशब्द आनन्तर्ये अधिकारे वा, अतःशब्दो हेता वित्यादि ।

४ अधिकरणव्याख्या नाम,-यद्वस्तुप्रकृतमारभ्यतदनुषङ्गेण व्याख्यानमारभ्यते । यथा (हृ.सू.अ.२)-"अथातो दिनचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः ।" इति प्रस्तुत्य "ब्राह्मे मुहूर्त उत्तिष्ठेत्स्वस्थो रक्षार्थमायुषः ।" इत्यादिना सैव दिनचर्या विवृत्य व्याख्यायते सविस्तरा ।

५ प्रकरणव्याख्या नाम,-यस्मिन्नर्थे सूत्रे वा प्रकृतेनाप्रकृतं साध्यते, यथा-त्रिलवणाद्ये चूर्णे गुणानुक्त्वाऽभयाख्ये एवमाह 'समानं पूर्वेण'इति । तत्र समानगुणता व्याख्याता ।

६ अर्थव्याख्या नाम,-यत्र प्रकरणे सूत्रे वा स्वभावस्योपवर्णनं क्रियते । तद्यथा,-प्रकृतिरुच्यते स्वभावः । स पुनराहारौषधद्रव्याणां स्वाभाविको गुर्वादिगुणयोगः । तद्यथा,-माषमुद्गयोः सूकरैणयोश्च ।

७ कृच्छ्रव्याख्या नाम,-यत्र लेशत उक्तानामविस्पष्टनां प्रकरणे सूत्रे वा अर्थानां यत्नत उद्भावनं क्रियते । तद्यथा (हृ.सू.अ. २/३०)-"अनुयायात्प्रतिपदं सर्वधर्मेषु मध्यमाम् ।" इति लेशतो ब्रुवाणः शास्त्रकारः सर्वेषु हेतुलिङ्गौषधादिषु मध्यमा प्रतिपदाश्रयणीयेति सूचयति ।

८ फलव्याख्या नाम,-यत्र वस्तुनि बहुष्वनिश्चितार्थेष्वेकीयमतेषु प्रस्तुतेषु वस्तुसारभूतं स्वमतं स्वमर्थमुपनिक्षिप्यैकीयमतानि तस्मिन्नेव स्वमतेऽन्तर्भावं नयति । यथा-निरूहमात्रापुटकादिष्वियत्तायां साध्यायां च निश्चितानि महर्षिभिर्बहूनि मतानि प्रशस्तानि । यथा-"द्वादशप्रसृतो निरूहः कार्यः" इत्येके । "मात्रां त्रिपलिकां कुर्यात् स्नेहमाक्षिकयोः पृथक् ।" (हृ.सू.अ.१९/४४) इत्याद्यन्ये । तदेतानि मतानि दोषौषधबलापेक्षया स्वमतान्तर्भावितानि प्रमाणानि च । यथोक्तम् (हृ.सू.अ.१९/६२)-"दोषौषधादिबलतः सर्वमेतत्प्रमाणयेत् ।" अन्योन्यविरुद्धमपि "सम्यङ्निरूढलिङ्गं तु नासम्भाव्य निवर्तयेत् ॥" इति ।

९ उच्चितकव्याख्या नाम,-यस्मिन् सूत्रे निदर्शनभूतान्युदाहरणानि तन्त्रान्तः समकृष्यार्थः शस्यते । यथा-पृथिव्यादिषु च महाभूतसंज्ञा स्थापिता, रसादिषु च धातुसंज्ञा निवेशिता । "रसासृङ्मांसमेदोस्थिमज्जशुक्राणि धातवः ।" (हृ.सू.अ. १/१३) इति । पुनरुच्यते

(हृ.शा.अ.३/६५)- "परस्परोपसंस्तम्भाद्धातुस्नेहपरम्परा ।" इति । अत्र किं धातोर्ग्रहणेन भूतान्यपि धातुशब्दवान्यानि भवन्ति ? इति ।

१० न्यासव्याख्या नाम,-यस्मिन्नधिकारे वर्तमाने तेनाधिकारणार्थेन सहितं सम्बन्धमभिवीक्ष्यान्यस्यार्थो विनिक्षिप्यते । यथा (हृ.उ.अ.४०/६०)-"दृश्यन्ते भगवन् केचिदात्मवन्तोऽपि रोगिणः ।" इति हिताहितविभागस्य फलं प्रति संशयमभिवीक्ष्य "न चिकित्साऽचिकित्सा तुल्या भवितुमर्हति ।" (हृ.उ.अ.४०/६३) इत्यादिना उत्तरं दत्त्वा तेनैव प्रसङ्गेनान्योऽर्थो निक्षिप्यते । यथा (हृ.उ.अ. ४०/७५)-"एतत्तदमृतं साक्षाज्जगदायासवर्जितम् । याति हालाहलत्वं तु सद्यो दुर्भोजनस्थितम् ॥" इति । एवमन्येषामप्यर्थानां सम्बन्धमवधार्य व्याख्यार्थार्हा कल्पनीया ।

११ प्रयोजनव्याख्या नाम,-यत्सूत्रमभिधीयमानं स्वार्थत्य निष्पत्तौ निमित्तभावमुपैति । यथा-उक्तोऽङ्गविभागेऽनेकधासिराविस्तरः । न च तेन सिराविस्तरेणोक्तेन किञ्चिदिहोपकारो दृश्यते । यदि प्रकरणावसरे प्रयोजनमिदं ब्रूयात् "इत्यवेध्य विभागार्थं प्रत्यङ्गं वर्णिताः सिराः ।" (हृ.शा.अ. ३/३३) एतदर्थं सिराविवरणं प्रवृत्तम् । कश्चिदयं वैद्यो वेध्यावेध्यविभागं सिराणां जानीयादिति ।

१२ आनुलोम्यं नाम,-येन............

तत्र १-२ प्रधानकल्पना द्विधा,-प्रधानस्य कल्पना प्रधानेन वा कल्पना प्रधानकल्पना । प्रधानस्य कल्पना यथासर्पिः स्नेहनम्, क्षीरं जीवनम्, मधु सन्धानकृत्, इत्यत्र मध्ये प्रकृष्टगुणत्वात् सर्पिःक्षीरे स्नेहनजीवने कल्प्येते, न तु तैलतोयादिष्वपि स्नेहनजीवनत्वं नास्तीति । माक्षिकं च सन्धाने प्रधानत्वात् सन्धानकृदित्युक्तम्, न तु सिक्यकमधुयष्टिकादिष्वपि सन्धानकृत्त्वं नास्तीति ।

प्रधानेन तु कल्पना यथा-क्षीरदधितक्रमस्तुनवनीतक्षीरघृतपुराणघृतकिलाटापीयूषकूचीकामोरणादिवर्गः सर्वः क्षीरवर्ग इत्युक्तः, क्षीरप्राधान्यात् । प्रधानेन कल्पनाव्यपदेश इत्येकोऽर्थः ।

३ गुणकल्पना नाम, -येन धर्मेणोपेतोऽर्थः प्रयुज्यमानः समर्थो भवति, तेन धर्मेण युक्तस्य तस्यासावगुणोऽपि गुर्वादिष्वपाठाद्गुण इति कल्प्यते । यथोक्तम् (हृ.सू.अ.१/२६)-"भिषक् द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् । चिकित्सितस्य निर्दिष्टं प्रत्येकं तच्चतुर्गुणम् ॥ इत्यादि । दक्षत्वादिचतुर्गुणनिर्देशः सर्वथा प्रशंसागुण इति गम्यते ।

४ लेशकल्पना नाम,-अनुपदिष्टस्य विधेः कण्ठपाठेन यत्किञ्चित्सूत्रावयवान्तरमाश्रित्यार्थः कल्प्यते । यथा-नात्र शास्त्रे कालमृत्योरकालमृत्योर्वा किञ्चिल्लक्षणं प्रणीतम् । तत्तु लेशतोऽनुमीयते । कथमिति, यदा हि कालनियतमायुः क्षयं प्राप्तं भवति, तदा रिष्टमुत्पद्यते, न विषमापरिहारेण म्रियमाणे नरे । उक्तं हि (हृ.शा.अ. ५/६०)-"भिषग्भेषजपानान्नगुरुमित्रद्विषश्च ये । वशगाः सर्व एवैते विज्ञेयाः समवर्तिनः ॥" इति । अत्र विकृतिविज्ञानीये गुरुमित्रद्विषश्चेति चशब्दोऽस्माच्छ्लोकात् पूर्वकाणि यानि चोत्तराणि तानि सर्वाण्येव समुच्चिनोति । समवर्ती हि कालो मृत्युरिष्टः, इतरस्त्वसमवर्ती । अत एव चाचष्टे तन्त्रान्तरे-"कालमृत्योरेव रिष्टानि नाकालमृत्योः ।" इति स्वाभिप्रायप्रकाशनार्थं तन्त्रकारः शकटोदाहरणं दत्तवान् । यथा-सम एव वाह्यमानः स्वप्रमाणक्षये भङ्गपूर्वरूपाण्याप्नोति । तथा नियतायुषः स्वप्रमाणक्षये रिष्टसम्भवः । यथा च-स एवातिभारक्रान्तत्वाद्विषमपथाश्रितत्वादकालेऽपि क्षयमाप्नोति । तथा अनियतायुषो रिष्टोत्पत्तिमन्तरेण मृत्युः । यदि पुनरनियता युष्टोऽपि रिष्टोत्पत्तिपूर्वं मरणं कल्प्येत, तदा वार्षिके षाण्मासिके वाऽरिष्टे समुत्पन्ने शुभहेतुयोगान्न मृत्युः स्यात् । अनियतायुषो हि सम्यगुपचाराज्जीवितानुवृत्तिः । विषमहेत्वपरिहारान्मृत्युः । अत एवानियतायुषमधिकृत्य रसायनान्युपदिष्टनि । तद्योगादयं बहून्यपि वर्षाणि जीवेत् । नियतायुषस्तु कालमृत्युवर्षशतात् परेण जीवितं न निर्दिष्टम् । यथोक्तं शारीरे (हृ.शा.अ. ५/१३२)_'मरणं प्राणिनां

दृष्टमायुःपुण्योभयक्षयात् । तयोरप्यक्षयाद् दृष्टं विषमापरिहारिणाम् ॥" इति । तस्मादविशेषोक्तावपि नियतायुष एवारिष्टोत्पत्तिपूर्वं मरणमिति निश्चितम् । तथा च "ऋतुचर्याध्यायं व्याख्याख्यास्यामः ।" (हृ.सू.अ.३) इति प्रतिज्ञायां षड्ऋतुविशेषे प्रतिपत्तिर्भवति । न तु "ऋतुस्तु द्वादश निशाः" (हृ.शा.अ.१/२६) अस्य ऋतोरिति ।

५ विद्याकल्पना नाम,-यथा सर्वविद्यानुगतार्थनिर्देशे शास्त्रकारस्य सर्वविद्यास्थानानुप्रवेश इह शास्त्रे हित इति वचनाद्विनाऽपीष्यते । तत्र "आर्द्रसन्तानतात्यागः" (हृ.सू.अ. २/४५) इत्यादिना वाक्येन बुद्धिवचनविषय अध्यात्मविद्यासङ्ग्रह इङ्ग्यते । "अर्चयेद्देवगोविप्र" (हृ.सू.अ. २/२३) इत्यादिना धर्मशास्त्रोपदेशसङ्ग्रहः । तथा "जगद्विषण्णं तं दृष्ट्वा तेनासौ विषसंज्ञितः ।" (हृ.उ.अ. ३५/२) इत्यादिना पदव्युत्पादनान्निरुक्तकरणाच्च शब्दविद्याया निरक्तेश्चोपसङ्ग्रहः । "साधकेऽहनि" (हृ.शा.अ. १/७३) सूतिकां गृहं प्रवेशयेत् । तथा-"भरणीकृत्तिकाश्लेषापूर्वार्द्रापितृनैर्ऋते ।" इति ज्योतिःशास्त्रोपरोधः । विचित्रभूषितशास्त्रस्योत्प्रेक्षणीयम् ।

६ भक्ष्यकल्पना नाम,-"एतत्तदमृतं साक्षात्" (हृ.उ.अ. ४०/७५) इत्यादि ।

७ आज्ञाकल्पना नाम,-यस्यानुष्ठाने हेतुः सम्यगवन्तुं न शक्यः, केवलमाप्तवचनं प्रमाणीकृत्यानुष्ठीयते । यथा-"नछिन्द्यात्तृणम्, न भुवं लिखेत् ।" इति । न ह्यत्र हेतुर्वक्तुं शक्यते, एतदनुष्ठेयमिति ।

इयं सप्तविधा कल्पना विंशत्याश्रया भवति । यथा-१ आदिलोपः, २ मध्यलोपः, ३ अन्तलोपः, ४ उभयपदलोपः, ५ आदिमध्यान्तलोपः, ६ वर्णोपजननम्, ७ ऋषिक्लिष्टम्, ८ तन्त्रशीलम्, ९ तन्त्रसंज्ञा, १० प्राकृतम्, ११ समानतन्त्रप्रत्ययः, १२ परतन्त्रप्रत्ययः, १३ हेतुहेतुकधर्मः, १४ कार्यकारणधर्मः, १५ आद्यन्तविपर्ययः, १६ शब्दान्तरम्, १७,प्रत्ययः १८ उपनयः १९ सम्भवः २० विभवः, [इति ।]

तत्र १ आदिलोपो [नाम],-यथा (हृ.सू.अ.६/३२)-"बृंहणः प्रीणनो वृष्यश्चक्षुष्यो व्रणहा रसः ।" इत्यत्रमांसशब्दलोपेन । तथा च (हृ.नि.अ. १/१४)-"धारणोदीरणनिशा" इत्यादौ धारणं-वेगधारणम्, उदीरणं-वेगोदीरणमिति ।

२ मध्लोपो [नाम], -यथा(हृ.सू.अ. ५)-"द्रवद्रव्यविजाजानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।" इत्यत्र द्रवद्रव्यस्वरूप विज्ञानीयो द्रवद्रव्यविज्ञानीय इत्युक्तः, अनन्तरं "अन्नस्वरूपविज्ञानीयः" (हृ.सू.अ.६) इत्यत्र स्वरूपशब्दश्रवणात् ।

३ अन्तलोपो नाम,-यथा (हृ.शा.अ. ३/३७)-"कफं पुनः । गौर्यः स्निग्धाः शिराः शीता वहन्ते" इत्यत्रास्रशब्दस्य लोपो द्रष्टव्यः, पूर्वत्रास्रशब्दस्य प्रकृतत्वात् । यथोक्तम् (हृ.शा.अ.३/३६)-"तत्र श्यावारुणाः सूक्ष्माः पूर्णरिक्ताः क्षणात् सिराः । प्रस्पन्दिन्यश्च वातास्रम्" इति । एवमिहापि कफास्रं वहन्त इत्यनुमेयम्, तुल्यजातीयत्वात् ।

४ उभयपदलोपो [नाम],-यथा (हृ.शा.अ. ३/५७)-"आदौ षड्रसमप्यन्नं मधुरीभूतमीरयेत् ।" इति वचने 'मध्ये' "विधाहादम्लतां ततः ॥ पित्तमामाशयात्कुर्याच्च्यवमानं च्युतं पुनः ।" 'अन्ते' अग्निना शोषितं पक्वं पिण्डितं कटु मारुतम् ॥" इति । आदिशब्दश्रवणात् मध्यान्तशब्दावत्र लुप्तनिर्दिष्टौ द्रष्टव्यौ ।

५ आदिमध्यान्तलोपो [नाम], यथा(हृ.शा.अ.३/५५)-"अन्नं कालेऽभ्यवहृतं" आदौ "कोष्ठं प्राणानिलाहृतम् ।" मध्ये, अन्ते च "द्रवैः" इत्यादि ।

६ वर्णोपजननं नाम, -यत्रानुक्तो ग्रन्थे वर्ण आचार्येण पश्चाद् व्याख्याकाल उपजन्यार्थोऽभिधीयते । [यथा] (हृ.शा.अ. ३/३)-"तत्र खात्खानि देहेऽस्मिन् श्रोत्रं शब्दो विविक्तता ।" तथा-"वातात्स्पर्शत्वगुच्छ्वासा वह्नेर्दृग्रूपपक्तयः ॥" 'भवन्ति' इति वर्णत्रयमुपजन्य व्याख्या करणीया । "आप्या जिह्वारसक्लेदा घ्राणगन्धास्थि पार्थिवम् ।" इति द्वयोर्भूतयोर्भवार्थे तद्धितप्रत्ययश्रवणात् । वाक्यशेषोऽप्ययमेवंप्राय एव ।

७ ऋषिक्लिष्टं नाम,-यदृषी ऋषिपुत्रो वाऽसमाहितचित्ततयाऽशक्त्या वा किञ्चित्पदजातम(जातं)भ्रष्टमुच्चारितवान् तथैव तल्लोके प्रयुज्यते । यथा-'रोम लोम' इत्यादि ।

८ तन्त्रशीलं नाम,-या तन्त्रकाराणां प्रकृतिःस्वभाव इत्यर्थः । यथा-किञ्चिच्छिष्यानुग्रहार्थं विस्तीर्णं सङ्क्षिपन्ति, यथा (हृ.शा.अ. ३/१६)-"अस्थ्नां शतानि षष्टिश्च त्रीणि दन्तनखैः सह ।" इति न तान्यङ्गुलिहस्तपादमणिबन्धादिविभागेन विस्तारितानि । किञ्चिद्विस्तारयन्ति, यथा- तत्रैवाङ्गविभागे सिरा विस्तारिताः (हृ.शा.अ. ३/३३)-"इत्यवेध्यविभागार्थं प्रत्यङ्गं वर्णिताः सिराः ।" इति वचनादिति ।

९ तन्त्रसंज्ञा नाम,-यत्कस्मिंश्चिदर्थे मध्ये व्याख्यायमाने स्वतन्त्रसिद्धोदाहरणं तत्प्रमाणार्थमुच्यते । यथा-नवज्वरे कषाया अपक्वेषु दोषेषु वर्जनीया उक्ताः, (हृ.चि.अ.१/३९)- "ततः पक्वेषु दोषेषु लङ्घनाद्यैः प्रशस्यते । कषायो दोषशेषस्य पाचनः शमनोऽथवा ॥" इति विशेषवचनात्तत्र स्वरसादेः पञ्चविधस्य कषायस्य प्रतिषेधः प्रसक्तः । ततः स्वरन्त्रसंज्ञया विशेषः प्रतिषिध्यते (हृ.चि.अ. १/४०)-"तिक्तः पित्ते विशेषेण प्रयोज्यः, कटुकः कफे ।" इत्यादि । तस्मात् स्वतन्त्रसंज्ञया तिक्तकटुकषयौ निषिद्धौ पञ्चविधया स्वरसादिकल्पनया ।

१० प्राकृतं नाम,-"ऊषकस्तुत्थकं हिङ्गु कासीसद्वयसैन्धवम् ।" (हृ.सू.अ. १५/२३) इत्यौषधाधिकारात् सैन्धवंलवणम्, न त्वश्वादिकम् । ।

११ समानतन्त्रप्रत्ययो नाम,-यत्साध्यस्य कस्यचिदर्थस्य साधनायानुपलभ्यमाने स्वन्त्रात् प्रत्यये समानेभ्यस्तन्त्रेभ्यः प्रत्यय इति । उदाहरणं यथा (हृ.सू.अ. २/३१)- "नीचलोमनखश्मश्रुः" इत्याचारेषूक्तम् । इयद्भिरियद्भिर्दिनैः केशनखश्मश्रुण्यवतार्य नीचलोमादिना भवितव्यमिति नोक्तम् । ततो व्याख्याकाराः क्षारपाणिप्रभृतयः प्रसिध्या दशरात्रेण केशादिणां संहरणमिति निश्चिन्वन्ति । मुनिस्त्ववादीत् (च.सू.अ. ८/१८)-"त्रिः पक्षस्य केशश्मश्रुलोमनखान् संहारयेत् ।" इति ।

१२ परतन्त्रप्रत्ययो नाम,-यस्यार्थस्य प्रसिद्धितो न स्वकीयमुदाहरणं शक्यमभिधातुं नाप्यन्येभ्यो भिषक्तन्त्रेभ्यः । ततस्तस्मिन् द्वये परतन्त्रादुदाहरणं कल्प्यते । यथा (हृ.सू.अ. १/१९)-"कालार्थकर्मणां योगो हीनमिथ्यातिमात्रकः । सम्यग्योगश्च विज्ञेयो रोगारोग्यैककारणम् ॥" इत्युक्तम् । योगस्य च लक्षणं नोक्तं तन्त्रे अन्यत्र वा भिषक्तन्त्रे । तत्र बौद्धतन्त्रप्रत्ययेन निश्चीयते-"स्वहेतुभ्यः शीतोष्णादिलक्षणेन कालस्योत्पत्तिरेव योगः ।" इति ।

१३ हेतुहेतुकधर्मौ नाम,-यो हेतुहेतुकेन धर्मो ज्ञायते । यथा-पित्तातिसारिणः पित्तलातिसेवनात् पित्तमुद्रिक्तं रक्तातिसाराय न चिरादस्य भविष्यतीत्यनुमीयते, समर्थस्य हेतोः स्वकार्यस्याव्यभिचारात् ।

१४ कार्यकारणधर्मो नाम,-यत्र कार्यसंज्ञया कारणं निर्दिश्यते कारणसंज्ञया वा कार्यम्, तत्र कार्यसंज्ञया तावत्कारणं निर्दिश्यते । यथा-दोषा अपि रोगशब्दं लभन्ते । तत्र दोषाः कारणम्, "सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ।" (हृ.नि.अ.१/१२) इति वचनात् । स

चेदानीं दोषो रोग इति व्यपदिश्यमानः कारणे दोषे कार्यं रोग उपचरितो भवति । एवं कार्यं कारणसंज्ञया निर्दिश्यते ।

१५ आद्यन्तविपर्ययो नाम,-यथा-अन्नस्वरूपविज्ञानं प्राप्तुमुज्झित्वा पानमेव प्रथममुक्तं द्रवद्रव्यविज्ञानं कुर्वता, तोयादीनां पञ्चानां वर्गाणामल्पवक्तव्यत्वात् । समुद्रोपमतया शास्त्रस्यानुपूर्वसुखावगाहनार्थम्, पूर्वं ह्यल्पं सुखेनावगाह्यते पश्चात्प्रभूतमिति न्यायात् ।

१६ शब्दान्यत्वं नाम, यदर्थं पर्यायशब्दं वर्णयन्ति शास्त्रकृतः । यथा (हृ.नि.अ. १/१)-"रोगः पाप्मा ज्वरोव्याधिर्विकारो दुःखमामयः । यक्ष्मातङ्कगदाबाधाः शब्दाः पर्यायवाचिनः ॥' इत्यादि ।

१७ प्रत्ययधर्मो नाम,-यो न च हेतुर्हेतुधर्मोपपत्तिमात्रेण च केनचिद्धेतुत्वेन व्यपदिश्यते । यथा-देवदानवगन्धर्वाद्युन्मादापस्मारादिविचित्रग्रहविकारा उक्ताः । यथोक्तम् (हृ.उ.अ.४/१३)-"फुल्लपद्मोपममुखं सौ-म्यदृष्टिमकोपनम् ।" यावत् "अनिद्रमप्रधृष्यं च विद्याद्देववशीकृतम् ॥" इत्यादि । नचैते परमार्थतो हेतवः, किं तर्हि ? प्रज्ञापराधः । तथा चोक्तम् (हृ.उ.अ. ४/३)-"हेतुस्तदनुषक्तौ तु सद्यः पूर्वकृतोऽथवा । प्रज्ञापराधः सुतराम्" इति ।

१८ उपनयो नाम,-सूत्रहेतुप्रस्तावेन यत्रान्यत्प्रकरणमुपनीयते । यथा-मात्राशितीये आहारमात्रालक्षणप्रस्तावे अतिमात्रभोजननिमित्ताया विसूचिकायाश्चिकित्सा उपनीता । मात्रायां हि विभज्यमानायामवश्यमूनातिमात्रेऽपि विभजनीये तदपेक्षया मात्रायाः सम्यक् प्रतिपादनसौकर्यात् तत्प्रस्तावेन च विसूचिकायाश्चिकित्सा ।

२९ सम्भवो नाम,-यत्सूत्रं प्रकरणं वा विधीयमानमर्थस्य व्यापकत्वात् सकलेन शास्त्रेण व्याख्यायते । यथा (हृ.सू.अ. १/५)-"कायबालग्रहोर्ध्वाङ्गशल्यदंष्ट्राजरावृषान् । अष्टावङ्गानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संश्रिता ॥" इति । एतान्यष्टावङ्गानि सकलेन शास्त्रेणोपदिश्यन्त इत्याचार्यः प्रतिजानीते ।

२० भङ्ग्या....विभवकल्पनाया श्चास्यायं विशेषः । अयं व्याख्याया विभवो भवति । स तु विनैव व्याख्यायाः पठ्यमान एवेति ।

सप्तदश ताच्छील्यादी[नी]त्युक्तम् । तद्यथा-१ ताच्छील्यम्, २ अवयवः, ३ विकारः, ४ सामीप्यम्, ५ भूयस्त्वम्, ६ प्रकारः, ७ गुणिगुणविभवः, ८ संसक्तता, ९ तद्धर्मता, १० स्थानम्, ११ तादर्थ्यम्, १२ साहचर्यम्, १३ कर्म, १४ गुणनिमित्तता, १५ चेष्टानिमित्तता, १६ मूलसंज्ञा, १७ तात्स्थ्यम्, इति ।

तत्र १ ताच्छील्यं नाम,-यत्केनचिदेव धर्मसादृश्येन युक्तो भावस्ताच्छील्यमुच्यते । यथा (हृ.नि.अ. १५/१५) - "सर्वाङ्गसंश्रयस्तोदभेदस्फुरणभञ्जनम् । स्तम्भनाक्षेपण-स्वापसन्ध्याकुञ्चनकम्पनम् ॥ कुपितोऽनिलः करोति ।" इत्यन्ते न चाङानि स्वपन्ति । किं तर्हि ? देवदत्तः स्वपिति । तद्धर्मसादृश्यादङ्गानि स्वापशब्देनोच्यन्ते । तद्यथा-"पुरुषः सुप्तो न किञ्चिद्वेदयते । न चेतयते । तथाऽङ्गमपि यत्किञ्चिन्न वेदयते नखतोदादि । तत्सुप्तमिव सुपतमित्युच्यते ।" [इति ।]

२ अवयवो नाम,-यत्रैकदेशोदाहरणे क्रियमाणेऽनुक्तोऽन्योऽपि तज्जातीयकोऽर्थो लभ्यते । यथा (हृ.चि.अ.१/३)_"लङ्घनैः क्षपिते दोषे दीप्तेऽग्नौ लाघवे सति । स्वास्थ्यं क्षुत्तृड्रुचिः पक्तिर्बलमोजश्च

जायते ॥" इत्यनेनैकदेशोदाहरणेन लङ्घनेन दोषक्षपणेन लाघवे सति स्वास्थ्याद्युत्पत्तिः । तत्प्रतिपक्षेण त्वलङ्घनेन दोषक्षपणे न जाते सत्यस्वास्थ्यादयोऽनुक्ता अपि लभ्यन्ते ।

३ विकारो नाम,-विपरीतक्रिया । यथा-विकारसंज्ञया प्रकृतिरपि लभ्यते । प्रकृतिसंज्ञया च विकारः । तत्र विकारसंज्ञया च प्रकृतिर्यथा (हृ.सू.अ. ६/११४)-"पुष्पे पत्रे फले नाले कन्दे च गुरुता क्रमात् ।" [इति] शाकमधिकृत्योक्तम् । अत्र प्रकृतिः पाठाशूका(षा)दीनां पत्रादीनि । तानि हि पाकेन विक्रियमाणानि चावस्थान्तरं प्रतिपद्यमानानि शाकसंज्ञां लभन्ते । तदयं शास्त्रकारस्तेषां विकारसंज्ञां, यवादिमण्डदिसंज्ञाया यवादिकं चोक्तवान् ।

४ [समीप्यं नाम,-] ....

५ भूयस्त्वं नाम,-यदेकस्मिन् वर्तमानमाधिक्येन क्वचिल्लभ्यते । यथा तन्त्रे (च.सू.अ.२६/४२)-"अम्लो भक्तं रोचयति" इत्युक्तम्, न च मधुरादिरपि न रोचयतीति । कस्यचिच्चाम्लविद्वेषिणोऽम्लो रसो भक्तविद्वेषमेव कुर्यात् । तत्र भूयस्त्वमाश्रित्येदमुक्तम्-'अम्लो रोचयति ।' कदाचित् कस्यचिद्वा नासौ रोचयेन्न तावता तन्न रोचनम् ।

६ प्रकारो नाम,-यो यस्य समानदर्मा स तस्य प्रकारः । यथा-"कण्ठमेरण्डनालेन स्पृशन् वमेत् ।" इत्युक्तम् । न च तत्प्रकाराणां सुवर्चलाशतपुष्पादिनालानां न ग्रहणम् ।

७ गुणिगुणविभवो नाम,-क्वचित् गुणीनि गुणशब्देनोक्तानि । यस्मादाह (हृ.शा.अ. ३/६०)-"पार्थिवाः पार्थिवानेव" इति । न हि पार्थिवा गुणाः सन्ति केचित्, ये पठ्येरन् । गुणश्च

गुणिवद्यथा (हृ.उ.अ. ३९/२३)-"मेधास्मृतिबलोपेता बभूवुरमितायुषः ।" इति । अत्रा-युर्गुणोपेतममितत्वम् । नायुषः परिमाणगुण आयुर्गुणेनैव शक्यः ।

८ संसक्तता नाम,-यदेकस्य बहुभिः सम्बन्धः । यथाविद्यमानेष्वपि तत्रान्येषु सम्बन्धेषु तस्यैव व्यपदेशः क्रियते । यथा-मधुरस्कन्धनिर्देशेन माक्षिकादयो गुणिताः कषायादिरसोपेतो अपि मधुरप्रायत्वान्मधुरसंसक्ततया ।

९ तद्धर्मता नाम,-येन तथाभूतं सत्तद्धर्मतामासाद्य दर्शनात्तामेवाख्यां लभते । यथा (हृ.उ.अ. ४०/७६)-"विवर्जयेद्भिषक्पाशान् पाशान् वैवस्वतानिव ।" इति । मारणधर्मो हि वैवस्वतपाशेन समानो दृष्ट इत्यतस्तेऽपि तथैवोक्ताः ।

१० स्थानं नाम,-यत्र स्थानिना स्थानं स्थानेन वा स्थानी व्यपदिश्यते । तत्र स्थानिना स्थानं यथा-कर्णनादः श्रोत्ररोग इत्युक्तः । न च श्रोत्रेन्द्रियस्यास्तिनादः, किं तर्हि ? तदधिष्ठानस्य कर्णस्य । तस्मादयं श्रोत्रेण स्थानिना कर्णमधिष्ठानमुक्तवान् । स्थानेन स्थानी यथा-जिह्वा रसं गृह्णाति । तत्र न जिह्वा रसं गृह्णाति, किं तर्हि ? रसना ।

११ तादर्थ्यं नाम,-यत्प्रयोजनार्थं प्रवर्तते यो भावस्तेनैव व्यपदिश्यते । यथा (हृ.सू.अ. १५/१)-"मदनमधुकलम्बा" इत्यादीनि छर्दनानि,-छर्दनप्रयोजनानीत्यर्थः ।

१२ साहचर्यं नाम,-यो येन नित्यं सम्बन्ध उपलभ्यते, स तस्मात् सम्बन्धात्तमेव सम्बन्धिशब्दं लभते । तथा-'मथ्यमानाद् धूमं दृष्ट्वा ज्वलद्भासुरं वह्निद्रव्यमवश्यमभ्युत्थितो वह्निरित्येव ।

१३ कर्म नाम,-यत्र कर्मकर्मेति चोपचर्यते । यथोच्यते "मुनयः प्रशमं जग्मुः ।" न चाग्रामस्थानीयः कश्चित्प्रशमोऽस्ति । किं तर्हि ? इन्द्रियाणां विषयेभ्यः केवलं शक्तिनियमः प्रशमः । अथ च गतिः-कर्मविषयेभ्यस्तिवन्द्रियाणां क्रियानिवृत्तिः । तदेव च कर्मेत्युक्तम् ।

१४ गुणनिमित्तं नाम,-यत्कस्य विभूतिः प्रशंसादिका ख्याप्यते । "धर्म्यं यशस्यमायुष्यं लोकद्वपरायणम् । अनुमोदामहे ब्रह्मचर्यमेकान्तिनिर्मलम् ॥" (हृ.उ.अ. ४०/४) इति ब्रह्मचर्यस्य प्रशंसाविभूतिः ख्याप्यते । व्रह्मचर्यस्य हीमे गुणाः, नाब्रह्मचर्यस्येति ।

१५ चेष्टानिमित्तं नाम,-यस्मिन्नाममात्रं कस्यचित् क्रियया भवति भावस्य । नात्र प्रस्पन्दक्रियेष्टा । यथा-"दीपवदस्य ज्ञानं ज्वलति ।" इत्युच्यते । न च ज्ञानस्य प्रदीपस्येवार्चींषि सन्ति ऊर्ध्वगामीनि, दीपवद्वा सन्निकृष्टानि द्रव्यान्तराणि दहन्ति । रूपं वा स्पर्शं वा तैलादिकोपादानम् । किन्तु प्रकाशक्रियामात्रं परिगृह्य ज्वलतीति प्रशंसाकर्मणि क्रोधभयशोकलोभहर्षेर्ष्यामोहादिभिरुपहतं विज्ञानं मलोपहतदर्पणवदप्रकाशवृत्ति भवेत् ।

१६ मूलसंज्ञा नाम,-या लोकेऽन्यस्मिन्नर्थे प्रसिद्धा तन्त्रे चान्यस्मिन् [अर्थे] निवेशिता । यथा (हृ.नि.अ. १/२)-"निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा । सम्प्राप्तिश्च" इति । रूपं च लोके नीलपीतलोहितादि प्रसिद्धम्, स्वशास्त्रे संज्ञया तु रूपं-लिङ्गं लक्षणमिति ।

१७ तात्स्थ्यं नाम,-यदन्यस्यैवार्थस्य तत्स्थत्वादन्यस्यैव कल्प्यते । तद्यथा (हृ. नि.अ.१०/२३) -"बस्तिमेहनयोः शूलम्" इति । तत्र पुंसंस्थेन कारणेन बस्तिमेहनयोरिति कल्प्यते । चैतन्याभावे बस्तिमेहनयोः सतोरपि शूलाभावात् तत्प्रदेशस्थि तत्वात्तयोरित्युचर्यते ।

तथा तन्त्रदोषैः पञ्चदशभिरप्रसिद्धशब्दादिभिर्वर्जितम् । [तद्यथा-]१ अप्रसिद्धशब्दम्, २ दुःप्रणीतम्, ३ असङ्गतार्थम्, ४ असुखारोहि, ५ विरुद्धम्, ६ अतिविस्तृतम्, ७ अतिसंक्षिप्तम्, ८ अप्रयोजनम्, ९ भिन्नक्रमम्, १० संदिग्धम्, ११ पुनरुक्तम्, १२ निःप्रमाणकम्, १३ असमाप्तार्थम्, १४ अपा(न)र्थकम्, १५ व्याहतम्, [इति] ।

तत्र १ अप्रसिद्धशब्दम् नाम,-यल्लोके नातीव प्रसिद्धम् । यथा- "उदक्यागमनलक्षण-मसुखानाम् ।" इति । यथा वा "आधारस्यासिपाणिधारेष्वकुशलयोगता ।" इति । अस्यार्थः,-अकुनाम वृक्षः तस्य शलमिति ।

२ दुःप्रणीतं नाम, -सूत्रभाष्यप्रयोजनरहितम् ।

३ असङ्गतार्थं नाम, -यत्सूत्रेणासम्बद्धम् ।

४ असुखारोहि पदं नाम,-यत्पदसन्निवेशस्य विषमतया दुःखेनोच्चार्यते, चर्करीतादिप्रायम् । यथा-"धातर्यरिप्रदम् ।" इति ।

५ विरुद्धं नाम,-यद् दृष्टान्तसिद्धान्तसमयैर्विरुद्धम् । यथा कश्चिद्वदेन्नित्यः पुरुषोऽकृतकत्वादिति हेतुः, घट इति दृष्टान्तविरुद्धम् । तथा-मधुराम्ललवणाः कफं शमयन्ति, कटुतिक्तकषाया वातं जयन्ति, इति वैद्यकसिद्धान्तविरुद्ध मेतत् । समयविरुद्धं नाम,-यथा-यः समयः पूर्वाचार्यैस्तत्त्वदर्शिभिः कृतस्तं व्युत्क्रम्यागच्छति । यथा-"न लोष्टं विमृद्नीयात्, न तृणं छिन्द्यात्," इति । एतत् तत्त्वदर्शिभिरुक्तत्वाल्लोष्टमर्दनादि न क्रियते । न तु हेतुरत्रास्ति ।

६ अतिविस्तृतं नाम,-यथा-मधुरादिस्कन्धं ब्रुवन् यावन्ति मधुराणि जगति सन्ति मधुरप्रायाणि मधुरप्रभवाणि तान्यशेषाणि यद्यभिदधाति, तदाऽतिविस्तृतत्वं स्यात् ।

७ अतिसंक्षिप्तं नाम,-यथा-योगशतकप्रायम् । यथा वा-हेतुलिङ्गौषधोद्देश एव क्रियते, न तु तदवबोधकवाक्यानामिति शेषः ।

८ अप्रयोजनं नाम,-यथा (हृ.सू.अ. २/४८)-"इत्याचारः समासेन" इत्येतावद्यदि वदेत्, न तु ब्रूयात् "यं प्राप्नोति समाचरन् । आयुरारोग्यमैश्वर्यम्" इत्यादि, तदा न कश्चिदनुतिष्ठेदिति ।

९ भिन्नक्रमं नाम,-पूर्वं येनानुक्रमेणोक्तं न तेनैव निर्दिश्यते प्रयोजनान्तरासम्भवेऽपि । यथा-वातपित्तकफानुद्दिश्य "तत्र रूक्षो लघुः (हृ.सू.अ.१/११) इत्यादौ वातगुणनिर्देशमकृत्वैव पित्तस्य विदधीत । एवं क्रमो भिन्नो भवेत् ।

१० संदिग्धं नाम,-यथा-'किमकालमृत्युरस्ति उतनास्ति ? " इत्युभयत्र हेत्वाभास-परिग्रहात् संशयः ।

११ पुनरुक्तं नाम,-योऽर्थ उक्तोऽपि पुनरुच्यते ।

१२ निःप्रमाणं नाम,-यथा (हृ.चि.अ. १/४६)-"पाक्यं शीतकषायं वा मुस्तापर्पटकम्" इति । ....

१ ३ [असमाप्तार्थं नाम,-]...........अत्र तावदुच्यते । परतोऽपि चेदित्येतत्ततः समाप्तार्थत्वान्न ज्ञायते किमनेन कार्यमिति ।

१४ अनर्थकं नाम,-यदन्यार्थेनापि पदेनापगताभिधेयम् ।

१५ व्याहतं नाम,-यथा-पूर्वया वाक्ययुक्त्याऽपरा व्याहन्यते, अपरया पूर्वा वा । यथा-"अनास्थाप्या मेहिनः" (हृ.सू.अ. १९/४) इत्युक्त्वा पुनरास्थापनमनुजज्ञे । मुस्तादेर्निर्यूहे पपाठ (हृ.क.अ. ४/४०)-"वातासृक्शोफमेहार्शोगुल्मविण्मूत्रसङ्ग्रहम् ।" इत्यादि । तदत्र विधिप्रतिषेधयोः परस्परविरोधाद्व्याहतत्वम् । अत्र समाधानार्थं विपुलमतय एवमभिदधुः,-प्रमेहिणमास्थाप्यनिषेधाद्बस्तिकल्पे पुनरनुज्ञानात् तन्त्रकृतोऽभिप्रायविशेष ईदृगनुमीयते,-मेहिनो वातस्य प्रबलत्वेन बस्तिमन्तरेण नान्यस्तथाविध उपक्रमोऽति, तस्मात्तस्यावस्थातुरवशाद्योज्यो बस्तिः । यदाऽऽर्तमेहिनो दृश्यते पवनस्याल्पत्वे(त्वं), तदोपक्रमान्तरेणैव चिकित्सितुं शक्य इति, तदा बस्तिर्न योज्य इति प्रतिपादयितुमेवंविधो विन्यासः कृतः ।

इति-पूर्वोक्तैः, तन्त्रगुणैः-तन्त्रयुक्त्याख्यैर्युक्तम्, तन्त्रदोषैः-अप्रसिद्धशब्दादिभिर्वर्जितम्, अल्पसमुद्यमानां-स्तोकव्यायामानां, प्रीत्यर्थं पृथगेवेदं तन्त्रमुक्तम् । किम्भूतम्? चिकित्साशास्त्रम्,-शतसहस्त्रं ब्रह्मप्रोक्तमग्निवेशादिप्रणितं वा, व्याप्य परितः-समन्तात्, स्थितम् । न चैतत् स्वमनीषानिरूपितमित्याह-विपुलेत्यादि । विपुलं-विस्तीर्णं समस्तवस्तुविषयं, अमलं निर्मलमविपर्यस्तं, विजानं येषां महामुनीनां-आत्रेयादीनां, त एवम् । ते च ते विपुलामलविज्ञानमहामुनयश्च । तेषां मतं अभिप्रायः, तदनु गच्छति-अनुवर्तते, यत्तत्

विपुलामलविज्ञानमहामुनिमतानुगम् । ननु, सङ्ग्रहेणैव महामुनितं सङ्गृहीतम् । तत्किमनेन ? इत्याह-महासागर इव गम्भीरो यः सङ्ग्रहाख्यस्तस्योपलक्षणं-उपाय[न]भूतमेतत् । तस्मात् पृथगेतत् तन्त्रमुदितम् । अष्टावङ्गानि यस्य तदेवम्, अष्टाङ्गं च तद्वैद्यकं च, तदेव महोदधिरष्टाङ्गवैद्यकमहोदधिः, तस्य मन्थनमिव मन्थनं-पाठश्रवणचिन्तनादिभिर्विक्षोभणात्, तेन करणभूतेन । योऽष्टाङ्गसङ्ग्रह एव महानमृतराशिराप्तः । तस्मात्-अष्टाङ्गसङ्ग्रहमहामृतराशेः सकाशात्, पृथगेतत्तन्त्रमुदितम् । कीदृशम् ? अनल्पं फलं-आयुरारोग्यैश्वर्यसुखादिकं यस्य तदेवं, महाफलमित्यर्थः । तदयं भावः,-तन्त्रस्यास्याल्पत्वात् पाठादिषु स्वल्प एवायासो भवति महच्च फलं यतः स्यात्, ततोऽयमादरणीय इत्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

इदमागमसिद्धत्वात्प्रत्यक्षफलदर्शनात् ।

मन्त्रवत्संप्रयोक्तव्यं न मीमांस्यं कथञ्चन ॥ ८१ ॥

स०--इदं-अनन्तराभिहितं तन्त्रं, मन्त्रवदाचरितं संप्रयोक्तव्यम् । न कथञ्चिदपि मीमांस्यम्,-किमिदं स्याद्वा नवेति संशयो न कार्य इत्यर्थः । कस्मात् ? सुविशुद्धज्ञानेभ्यो महामुनिभ्य आगमेन शुद्धत्वात्, तथा प्रत्यक्षफलस्य-ज्वरचिकित्सादिकस्य, दर्शनात् ।

दीर्घजीवितमारोग्यं धर्ममर्थं सुखं यशः ।

पाठावबोधानुष्ठानैरधिगच्छत्यतो ध्रुवम् ॥ ८२ ॥

स०--अतः-अष्टाङ्गहृदयाख्यात्तन्त्रात्, पाठावबोधानुष्ठानैः-रोगचिकित्सालक्षणेन, ध्रुवं-अवश्यं, दीर्घजीवितादीन् प्राप्नोति ।

न च तानेव प्राप्नोति । किं तर्हि ? परमपीत्याह-

एतत्पठन् सङ्ग्रहबोधशक्तः
स्वभ्यस्तकर्मा भिषगप्रकम्प्यः ।
आकम्पयत्यन्यविशालतन्त्र-
कृताभियोगान् यदि तन्न चित्रम् ॥ ८३ ॥

स०--एतत्-अनन्तरोक्तमष्टाङ्गहृदयाख्यं तन्त्रं, अधीयानः(पठन्)-कण्ठे दधत्, सङ्ग्रहबोधशक्तः-एतद्ग्रन्थार्थविशेष-शेषवस्त्ववबोधार्थम् । तस्मात् स्वभ्यस्तकर्मा अत एव पाठावबोधः । स्वभ्यस्तकर्मा-तस्य गुणशतयोगादष्टाङ्गहृदयस्य व्याख्यानामन्येषां भेषजकर्मजेन सत्स्वभ्यस्तकर्मणा चिकित्सकः, अक्षोभ्यः सन्, अन्येषु-चरकादिषु, विशालतन्त्रेषु विहिताभियोगान् वैद्यान् यदि कम्पयति-क्षोभयति, तन्नाश्चर्यम् । उपजातिर्वृतम् ।

यथा चाकम्पयन्तेऽपरे भिषजस्तथा दर्शयन्नाह-

यदि चरकमधीते तद् ध्रुवं सुश्रुतादि-
प्रणिगदितगदानां नाममात्रेऽपि बाह्यः ।
अथ चरकविहीनः प्रक्रियायामखिन्नः
किमिव खलु करोतु व्याधितानां वराकः ॥ ८४ ॥

स०--यदि केवलं चरकं पठति ततस्तस्मात् सुश्रुतादिप्रणिगदितानां-वर्त्मसन्धिसितादिजानां रोगाणां, ध्रुवं संज्ञामात्रावबोधेऽपि बाह्यः । किन्तु हेतुलक्षणोपक्रमेणानभिज्ञ इत्यपिशब्दार्थः । अथ चरकविहीनः केवलं सुश्रुतपाठसाध्यप्रक्रियायां दोषदूष्यकालबलशरीरसत्त्वसात्म्यादिलक्षणायां, अखिन्नः सन् व्याधितानां-कासश्वासाद्यभिभूतानां, किमिव वराकः-अल्पधीः, विदधातु ? न किञ्चिद्विदधातुं शक्त इत्यर्थः । इह तु चरकोक्तप्रक्रियायाः प्रतिपादनात् सुश्रुतोक्तामयाभिधानाच्च तदध्येता रोगचिकित्सायां प्रवर्तमानो रोगशान्ति ध्रुवं विदधात्येव । मालिनीवृत्तम् ।

अथैव मन्यसे यद्यपि तत्र तन्त्रमेतद्गुणम्, तथाऽप्यार्षतन्त्राध्ययने समाधानातिशय इति । तत इदमाह-

अभिनिवेशवशादभियुज्यते
सुभणितेऽपि न यो दृढमूढकः ।
पठतु यत्नपरः पुरुषायुषं
स खलु वैद्यकमाद्यमनिर्विदः ॥ ८५ ॥

स०--अभिनिवेशो-वस्तुपक्षपातः, तस्य वशः-सामर्थ्यं, तस्मात् । अन्यत्र गुणदोषावभियोक्ता शोभनोक्तेऽपि तन्त्रे योनाभियुज्यते-ऋषिप्रणीते प्रीतिं करोति, स नर आदौ भवमाद्यं,-प्रथमप्रणीतं ब्रह्मोक्तं शतसाहस्रं, वैद्यकं यत्नपरस्तथा अनिर्वेदः सन् पुरुषायुषं-वर्षशतं, पठतु । किलास्मिन् काले हीयमानबुद्धिमेधाजीवितस्य पुरुषस्य श्रवणचिन्तनावबोधानुष्ठानानि सुदूरोत्सारितान्येवेत्यर्थः । पुरुषायुषमित्यचतुरादिसूत्रे निपातितम् । [द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ।]

अथैवं मन्यसे वक्तृत्वविशेषादवश्यमेवार्थातिशयो भवति । तस्मादाद्येषु सुकृतेष्वेवाभियोगो युक्तो, न त्विदानीन्तनकविकृतेष्विति, तदेतन्न वाच्यम् । कुतः ? इत्याह-

वाते पित्ते श्लेष्मशान्तौ च पथ्यं
तैलं सर्पिर्माक्षिकं च क्रमेण ।
एतद् ब्रह्मा भाषतां ब्रह्जो वा
का निर्मन्त्रे वक्तृभेदोक्तिशक्तिः ॥ ८६ ॥

स०--वाते तैलं पथ्यं, पित्ते घृतं पथ्यं, श्लेष्माक्षिकं पथ्यं, यथाक्रमम् । इत्येवं भगवान् ब्रह्मा भाषताम्, ब्रह्मजो वा-सनत्कुमारादिः, भाणतु । निर्मन्त्रे-अशब्दस्वभावे तैलादिके स्वाकरत उत्पन्ने, वातादिशमनशक्तेर्वक्तृविशेषोक्त्या शक्तिर्न काचिदित्यर्थः । शालिनीवृत्तम् ।

तदेवोपसंहरन् स्पष्टयति-

अभिधातृवशात् किं वा द्रव्यशक्तिर्विशिष्यते ।
अतो मत्सरमुत्सृज्य माध्यस्थ्यमवलम्ब्यताम् ॥ ८७ ॥

स०--वक्तृवशात् किं तैलादेर्द्रव्यस्य शक्तिर्विशिष्यते ? अपि तु न कश्चिदेव विशेष उत्पद्यते । यतः स्वभावहेतुभ्य एव एतच्छक्तियुक्ताश्चोत्पन्नाः । अतो-विधातृशाद् द्रव्यशक्तिविशेषलक्षणाद्धेतोः, मत्सरमुत्सृज्य-विद्वेषं विहाय, माध्यस्थ्यमाश्रीयताम् । मध्यस्थो हि

पुरुषः कालबुध्द्याद्यनुरूपमिदमेव शास्त्रमुपकारकं मम, न त्वतोऽपरं शास्त्रमुपकारकं बुद्धा परामर्श्याध्येष्यते, न त्वज्ञानाभिनिवेशाग्रहमेतीत्यर्थः ।

ननु, किमस्माकमुपकारकत्वादिद्वारेण ऋषिप्रणीतमेव तन्त्रमनुरागवशादध्येष्यम् ? इत्याशङ्क्याह-

ऋषिप्रणीते प्रीतिश्चेन्मुक्त्वा चरकसुश्रुतौ ।

भेडाद्याः किं न पठ्यन्ते तस्माद्ग्राह्यं सुभाषितम् ॥ ८८ ॥

स०--यदि ऋषिप्रणीते प्रीतिस्ततश्चरकसुश्रुताख्यौ हित्वा भेडजातूकर्ण्यादिमुनिप्रणीतानि शास्त्राणि किमिति न पठ्यन्ते सर्वेणैव वैद्यवृन्देन । अपि तु सुभाषितप्रियतया चरकसुश्रुतौ बाहुल्येन यथा पठ्येते, न तथा भेडादयः । तस्मात्स्थितमेतत् सुभाषितं ग्राह्यम्, न तु मुनिप्रणीतमेव तन्त्रम् । अतश्चरकसुश्रुतवदनार्षमपीदं गुणवत्त्वान्मतिमद्भिर्ग्राह्यमेव ।

हृदय हृदयमेतत्सर्वायुर्वेदवाङ्मयपयोधेः ।

कृत्वा यच्छुभमाप्तं शुभमस्तु परं ततो जगतः ॥ ८९ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविर-चितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तर-स्थाने वाजीकरणविधिर्नाम चत्वा-रिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

स०--एतत्-हृदयाख्यं तन्त्रं, हृदयमिव । कस्य ? सर्वायुर्वेदवाङ्मयपयोधेः । यथा हृदयं शरीरस्यैकदेशमपि दशभिर्मूलसिराभिः सकलं कायं व्याप्नोति, तथेदमपि षड्भिः स्थानैः

सकलमष्टाङ्गायुर्वेदवाङ्मयं व्याप्य स्थितमिति साधर्म्यात् । तदेवमीदृशं हृदयं कृत्वा-विधाय, यत्कल्याणं परं-श्रेष्ठं, प्राप्तं [ततः-] तस्माच्छुभात्, जगतः-भुवनस्य, मङ्गलं भवत्विति । आर्या ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने वाजीकरण- विधिर्नाम चत्वारिंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४० ॥

इति वाजीकरणमष्टममङ्गं समाप्तं ।

****

समाप्तं चेदं षष्ठमुत्तरस्थानम् ।

****

समाप्तेयमष्टाङ्गहृदयसंहिता ।

****